

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

CÂHİLİYE'DEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR
YEMEN

Halil ORTAKCI

2502140135

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

İSTANBUL – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN:

Adı ve Soyadı : HALİL ORTAKCI Numarası : 2502140135
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. MEHMET MAHFUZ
Tez Savunma Tarihi : 11.12.2019 Saati : 12:00
Tez Başlığı : "CAHİLİYE'DEN EMEVİLERİN SONUNA KADAR YEMEN"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞULA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ		Kabul
2- PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN		Kabul
3- PROF. DR. SEYFULLAH KARA		Kabul
4- DOÇ. DR. ŞEVKET KOTAN		
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ FATİH KÖSE		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ BAHATTİN TURGUT		KABUL

ÖZ
CÂHİLİYEDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR YEMEN
HALİL ORTAKCI

İslam öncesi dönemde birçok devletin kurulduğu Yemen, kültür ve medeniyet birikimi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı Câhiliye’den Emevîlerin yıkılışına kadarki süreçte bölgede meydana gelen gelişmelerin incelenmesi, bu birikimin aktarımı açısından katkı sağlayacaktır. Râşid Halifeler döneminde kuzeye göç vermesi sebebiyle bu bölge, Emevîlerin sonuna kadar nüfus yoğunluğunun az olduğu bir yer olmuştur. Bu sebeple Yemen, yönetilmesi kolay bir bölge haline gelmiştir. Bölgedeki siyasî istikrar, kültürel mirasın korunmasına etki etmiştir. Bunun yanı sıra Yemen, Ebnânın başat rol oynadığı tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir alanındaki gelişmeler ile İslam bilim ve birikimi açısından dikkat çekici bir bölgedir. Zira Yemen’de Ebnâ adı verilen Arap-Fars karışımı grup, bilim ve kültürel mirasın aktarımında kritik bir rol üstlenmiştir. Ayrıca barajları, yazıtları, kaleleri ve saraylarıyla bu bölge, kültürel mirasın korunup nesilden nesile aktarıldığı bir yerdir. Tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, dericilik ve ticaretin gelişmiş olduğu bu bölge, aynı zamanda devlet için önemli bir ekonomik merkezdir. Bunlara binaen çalışmada İslam kültür ve medeniyeti açısından Yemen’in öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye, Emevî, Arap, Yemen, Demografi, Ekonomi, Bilim, Kültürel Miras, Ebnâ

ABSTRACT

THE YEMEN: FROM JAHİLĪYA TO THE END OF Umayyads

HALİL ORTAKCI

Yemen, where many states were established in the pre-Islamic period, is of great importance for the accumulation of culture and civilization. Therefore, examining the developments in the region from Jahiliyya to the collapse of the Umayyads will make a significant contribution to the transfer of this accumulation. This region became a place where the population density was low until the end of the Umayyads because of the migration to the north during the period of Rasid Caliphs. For this reason, Yemen has become an easy region to manage. Political stability in the region has contributed greatly to the preservation of cultural heritage. In addition, Yemen is a remarkable region in terms of Islamic science and accumulation as well as developments in the field of history, hadith, commentary, fiqh and poetry, in which Abnâ played a major role. In Yemen, the Arab-Persian mixture called Abnâ played a critical role in the transfer of science and cultural heritage. Furthermore, with its dams, inscriptions, castles and palaces, this region is a place where cultural heritage is preserved and passed on from generation to generation. Agriculture, farming, mining, weaving, leatherwork and trade which are developed in this region is also an important economic centers for the state. In this study, it is aimed to reveal the importance of Yemen in terms of Islamic culture and civilization.

Keywords: Jahiliya, Umayyad, Arab, Yemen, Demography, Economy, Science, Cultural Heritage, Abnâ

ÖN SÖZ

Bismillahirrahmanirrahim.

İslam tarihi alanında lisansüstü eğitimime başladığımda bir dizi okumalar yapmıştım. Bu okumalar sırasında karşılaştığım eserlerde Yemen'in coğrafi avantajlarından bahsediliyordu. Bölgenin İslam öncesi dönemde yazılı kültüre geçtiğini ve yerleşik bir medeniyete ev sahipliği yaptığını gördüğümde; aynı hususun İslam'dan sonra da devam edip etmediği sorusu aklıma gelmişti. Gerçekten Yemen, İslam sonrası dönemde ismi kadar büyük ve önemli bir bölge olmuş muydu? Konuyla ilgili kaynaklarda yaptığım literatür taramalarında bölgenin durumuyla ilgili bilgilerin satır aralarında dağınık vaziyette bulunduğunu tespit ettim. Yine ilgili literatürde İslam'dan sonra Emevîlerin sonuna kadarki dönemde bölgenin durumu hakkında yapılan araştırmalar azdı. Doğrusu ben, İslam'dan sonra Yemen'in hilafet merkezinin kuzeye taşınması ve fetihlerin yönü sebebiyle devletin merkezine uzak kaldığını, bundan dolayı hak ettiği değer verilmeyerek eserlerin satır aralarına mahkûm edildiğini düşünmüştüm. Bu sebeple böyle bir çalışma yapmaya karar verdim. İşte bu eser, Yemen'in İslam medeniyeti için önemini ortaya koymaya çalışan mütevazı bir araştırmadır. Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İslam öncesinden Emevîlerin sonuna kadar ana hatlarıyla Yemen'in siyasî tarihi; ikinci bölümde nüfus yoğunluğu ve nüfusun dağılımı bağlamında demografik yapısı; üçüncü bölümde ekonomik durumu; dördüncü bölümde ilmî hayatı; beşinci ve son bölümdeyse kültürel mirası ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma yapılırken mümkün olduğu kadar temel kaynaklardan istifade edilmiştir.

Çalışmamı yaparken bana rehberlik yapan ve üzerimde emeği büyük olan değerli Hocam Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez'e; ilminden çokça istifade ettiğim ve benim için özel bir yere sahip olan değerli Hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a; tez jürimde bulunan Prof. Dr. Seyfullah Kara, Prof. Dr. Nurettin Gemici, Doç. Dr. Şevket Kotan, Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Turgut ve Dr. Öğr. Üyesi Fatih Köse'ye; tezin tashihi hususunda çok yardımlarını gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Halil Sercan Koşık, Arş. Gör. Adem Görmüş ve Arş. Gör. Metin Gündoğdu'ya; çalışmalarım sırasında beni maddi açıdan destekleyen TÜBİTAK Bilim Adamı Yetiştirme Grubuna; beni her zaman destekleyen fedakâr anne ve babama; kendilerini çokça ihmal ettiğim kızlarıma ve bu

yoğun çalışma sırasında sabırla beni destekleyen sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Halil ORTAKCI

Zonguldak-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ÖN SÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Amacı	3
3. Kaynaklar	5
3.1. Yazıtlar	5
3.2 Matbu Eserler	5

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR ANAHATLARIYLA YEMEN'İN SİYASÎ TARİHİ

1. İslam'dan Önce Yemen'de Kurulan Devletler	12
1.1. Ma'în	12
1.2. Sebe	13
1.3. Katabân	15
1.4. Hadramevt	17
1.5. Himyerîler	18
2. Hz. Peygamber Döneminde Yemen	20
2.1. Yemen'de İslam'ın Yayılışı	20
2.2. Razm Olayı	21
2.3. Esved el-Ansî İsyanı	22
3. Râşid Halifeler Döneminde Yemen	24
3.1. Hz. Ebû Bekr Dönemi	24
3.1.1. Ridde Hadiseleri	24
3.2. Hz. Ömer Dönemi	28
3.3. Hz. Osman Dönemi	30
3.4. Hz. Ali Dönemi	31
4. Emevîler Döneminde Yemen	39
4.1. Emevîlerin Yemen Valileri	39
4.1.1. Osman b. Affân es-Sekafî	42
4.1.2. Utbe b. Ebî Süfyân	43
4.1.3. Fîrûz ed-Deylemî	43
4.1.4. Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî	44
4.1.5. Said b. Dâdeveyh	44
4.1.6. Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî	44

4.1.7. Buhayr b. Riysân el-Himyerî.....	45
4.1.8. Muhammed b. Yusuf	46
4.1.9. Eyyûb b. Yahya es-Sekafî.....	48
4.1.10. Urve b. Muhammed es-Sa‘dî	49
4.1.11. Mesud b. Avf el-Kelbî	49
4.1.12. Yusuf b. Ömer es-Sekafî.....	50
4.1.13. es-Salt b. Yusuf.....	51
4.1.14. Mervân b. Muhammed b. Yusuf	51
4.1.15. ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî	52
4.1.16. Kasım b. Ömer es-Sekafî.....	52
4.1.17. Velîd b. Urve b. Muhammed	52
4.2. Yemen’den Şâm’a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü’l-Hak	54

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK YAPI

1. Nüfusun Yoğunluğu.....	71
2. Nüfusun Dağılımı.....	83
2.1. Arap Kabileleri	83
2.1.1. Himyer	83
2.1.2. Mezhic	93
2.1.3. Kinde.....	99
2.1.4. Hemdân.....	103
2.1.5. Ezd	106
2.1.6. Tay	108
2.1.7. Eş‘ar	109
2.1.8. Havlân.....	111
2.1.9. Mehra	113
2.1.10. Nehd.....	114
2.1.11. Has‘am	115
2.1.12. ‘Ak	116
2.2. Ebnâ.....	117
2.3. Yahudiler	124
2.4. Hristiyanlar	127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

1. Tarım.....	131
1.1. Tarım Ürünleri.....	133
1.1.1. Üzüm.....	133
1.1.2. Hurma	136
1.1.3. Buğday ve Arpa	138
1.1.4. Diğer Sebze ve Meyveler.....	140

1.1.5. Safran	141
1.1.6. Akgünlük	142
1.2. Sulama Yöntem ve Kaynakları.....	144
2. Hayvancılık	147
2.1. Sığır	147
2.2. Deve.....	149
2.3. Arıcılık.....	152
3. Zanaat.....	154
3.1. Madencilik.....	154
3.1.1. Altın	155
3.1.2. Gümüş.....	157
3.1.3. Akik	160
3.1.4. Oniks.....	162
3.1.5. Diğer Madenler	163
3.2. Dokumacılık	164
3.3. Dericilik.....	169
4. Ticaret	170
4.1. Ticaret Yolları	170
4.2. Ticaret Merkezleri	174
4.2.1. San'a	174
4.2.2. Hadramevt.....	176
4.2.3. Aden.....	178
4.2.4. Sa'de	181
4.2.5. Cüblân.....	182
4.2.6. Ceyşân.....	182
4.2.7. eş-Şeraf	183
4.2.8. 'Asir	183
4.2.9. Zemâr	183
4.2.10. Negrân.....	185
4.2.11. el-Cened	186
4.2.13. el-Me'âfir	187
4.2.14. es-Sehûl.....	187
4.2.12. Tebâle.....	188
4.2.15. Cüreş	188
4.2.16. Yemen'in Adaları	189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

1. Tarih	194
2. Hadis	201
3. Tefsir	207

4. Fıkıh	208
5. Şiir	213

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜREL MİRAS

1. Mezar Kalıtları	221
2. Tarihi Eserler.....	232
2.1. Saraylar.....	232
2.1.1. Gumdân.....	232
2.1.2. Selhîn	235
2.1.3. el-Kaşîb.....	236
2.1.4. Hadekân ve Radâ‘	237
2.1.5. Hekir	237
2.1.6. eş-Şihr	238
2.1.7. Şehîr	238
2.1.8. Tülfüm	239
2.1.9. Yeklâ.....	240
2.1.10. Şihrâr.....	240
2.1.11. ‘Usâm.....	241
2.1.12. De‘ân.....	241
2.1.13. Şibâm Suhaym	241
2.1.14. ed-Deyl.....	241
2.1.15. Gaymân.....	242
2.1.16. Dâmiğ.....	242
2.1.17. Feyd	243
2.1.18. Şe‘ûb	243
2.1.19. Sinhâr	243
2.1.20. Nevfân.....	244
2.1.21. Hamir	244
2.1.22. Mevkel	244
2.2. Kaleler	245
2.2.1. Beytü Hanbas.....	245
2.2.2. Beytü Mahfed	245
2.2.3. en-Nüceyr.....	245
2.2.4. Şebve.....	246
2.2.5. Sırvâh.....	246
2.2.6. Ravsân.....	248
2.2.7. Berâkış ve Ma‘în.....	248
2.2.8. es-Serv	249
2.3. Diğer Tarihi Yer ve Eserler	249
2.3.1. Nâ‘it	249
2.3.2. Dahr	253

2.3.3. Riyâm.....	255
2.3.4. Me'rib	257
2.3.5. Demmûn.....	258
2.3.6. Huvra	259
2.3.7. İrem.....	259
2.3.8. Vuhâza	260
2.3.9. Şibâm	261
2.3.10. Meder ve İtve	261
SONUÇ	264
KAYNAKÇA.....	268
EKLER.....	313

KISALTMALAR

- b. : bin, ibn
Bkz. : bakınız
bnt. : bint
c. : cilt
CSAI : Corpus of South Arabian Inscriptions
Çev. : çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt. : editör
h. : hicrî
Haz. : hazırlayan
Hz. : Hazreti
m. : milâdî
M.Ö. : milattan önce
M.S. : milattan sonra
ö. : ölümü
s. : sayfa
(s) : sallallahu aleyhi ve sellem
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy. : sayı
Thk. : tahkik eden
vr. : varak

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Arap Yarımadası denilince akla çöl gelse de yarımadanın güneyinde bulunan Yemen, ılıman ve yağışlı bir iklime sahiptir. Yağış alan bir yerde bulunması ve topraklarının verimliliği sebebiyle bu bölge, coğrafya kaynaklarında “Yeşil Yemen ve Mutlu Arabistan” olarak adlandırılmıştır. Coğrafi imkânlarının etkisiyle tarih boyunca Yemen, sadece tarımın yapıldığı bir yer olmakla kalmayıp Aden gibi stratejik öneme sahip limanı vasıtasıyla bir ticaret merkezi olmuştur.

Câhiliye döneminde siyasî egemenliğini Roma ve İran’a, ticarî egemenliğiniyse Kureyş’e kaptıran Yemenliler, Râşid Halifeler ve Emevîler devirlerinde yapılan fetih hareketlerine katılmıştır. İslam tarihine panoramik olarak bakıldığında ise Hz. Peygamber’in (s) vefatından itibaren yaklaşık yüz yirmi yıl içerisinde gerçekleştirilen bu fetihlerin sonraki dönemlere göre fazla olduğu görülür.

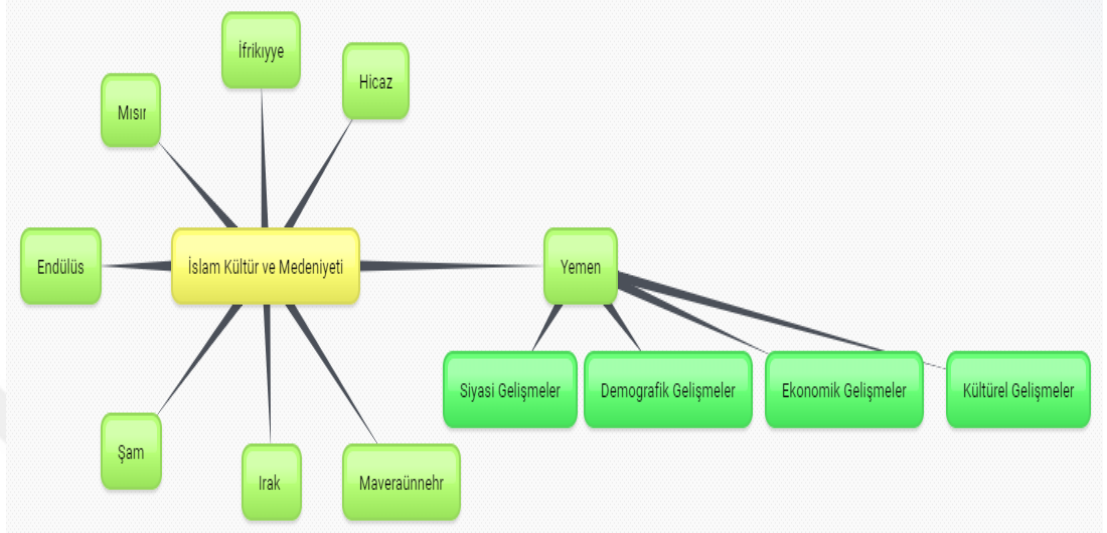
Emevîler dönemine gelindiğinde Anadolu’ya, Orta Asya bölgesine, İfrîkıyye ve Endülüs’e düzenlenen seferler ve yapılan fetihler sebebiyle devlet bir hayli büyümüştü. Endülüs’ten Seyhun Nehri’ne kadar geniş bir coğrafyayı elinde bulunduran Müslümanlar, farklı medeniyetlerle karşılaşmışlar ve bunun sonucunda, yeni kültürlerle etkileşim içerisine girmişlerdir. Buna karşılık Arap-İslam medeniyetinin teşekkülünde diğer kültürlerle etkileşimin yanı sıra iç dinamiklerin tesiri göz ardı edilemez. Hilafet merkezinin Medine’den önce Kûfe’ye, sonra da Şâm’a taşınması ve Hz. Ömer’in kurduğu garnizon kentlere önem verilmesi sebebiyle, mevcut literatürde Şâm ve Irak bölgelerinde meydana gelen gelişmeler, İslam medeniyetinin teşekkülü bağlamında yeterince ele alınmıştır. Fakat aynı şey, Yemen için söylenemez. Bu noktadan hareketle çalışmada Yemen’in İslam medeniyetinin teşekkülündeki rolünün ve öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada ‘İslam öncesi dönemde Roma ve İran işgaline uğrayan Yemen, Hz. Ömer’den Emevîlerin sonuna kadarki dönemde, siyasî risklerden uzak, nüfus yoğunluğu az, ekonomik, ilmî ve kültürel miras olarak önemli bir bölgedir.’ hipotezi

sınanacaktır. Hipotezin sınanmasında Yemen'in siyasî tarihi, demografik yapısı, ekonomik durumu, ilmî hayatı ve kültürel mirası tümevarım yöntemiyle ele alınacaktır. Çünkü Müslümanların hüküm sürdüğü bölgelerde bu konularda birçok gelişme meydana gelmiştir. Bu gelişmeler, İslam medeniyetinin teşekkülünde büyük bir role sahiptir. Abbasîler döneminde bilim ve sanatta meydana gelen gelişmeler bundan bağımsız ele alınamaz.

Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadarki zamanda meydana gelen gelişmelerin tespit edilebilmesi için bu dönemde Arapların hâkimiyeti altındaki bütün bölgelerin medeniyet tarihi perspektifiyle ele alınması elzemdir. Çalışmamıza konu olan Yemen de bu bölgelerden biridir. (Bkz. Şekil 1) İlk dönem İslam tarih ve coğrafya kaynakları tarandığında Yemen'in köy, belde, şehir, su kaynağı, vadi, ziraat yapılan arazi, ev ve maden ocaklarıyla ilgili azımsanmayacak derecede bilgi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İslam öncesinden kalma eserlerin İslam sonrasında da mevcudiyetini sürdürdüğüne yönelik arkeolojik veriler ve kaynaklarda yer alan rivayetler, bu bilgileri destekler niteliktedir. Buradan hareketle Yemen'in İslam öncesinde olduğu gibi İslam'dan sonra da önemli bir merkez olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü fetihlerle birlikte Müslümanların büyük bir coğrafyaya hâkim olması, güneyden ve uzak doğudan gelen tüccarların ilgisini çekmekteydi. Büyük bir coğrafyada güvenliğin tesis edilmesi, ticarî açıdan Yemen sahillerini cazip kılmaktaydı. Diğer bölgeler kadar Yemen de devletin büyüyüp zenginleşmesinden payını almaktaydı. Bunlara ek olarak altın, gümüş, akik, oniks vb. maden yataklarına sahip olması ve tarımın gelişmiş olması, Yemen'i ekonomik açıdan daha önemli kılmaktaydı. Ayrıca zengin bir kültürel mirasa sahip olan bu bölge, Ubeyd b. Şeriyye ve Vehb b. Münebbih gibi birçok meşhur şahsiyeti yetiştiren ilmî bir merkezdi. Bu verilerden Yemen'in İslam medeniyetinde büyük bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Yemen'in İslam medeniyetinin teşekkülündeki rolünün ne kadar ve nasıl olduğu çalışmanın odaklandığı temel sorun olacaktır.

Çalışma, Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadarki süreçte Yemen'in siyasî tarihi, demografik yapısı, ekonomik hayatı, ilmî hayatı ve kültürel mirası konularıyla

sınırlıdır. Bununla birlikte çalışma büyük ölçüde İslam sonrası döneme –özellikle Emevî- yoğunlaşmıştır.

Şekil 1.

2. Araştırmanın Amacı

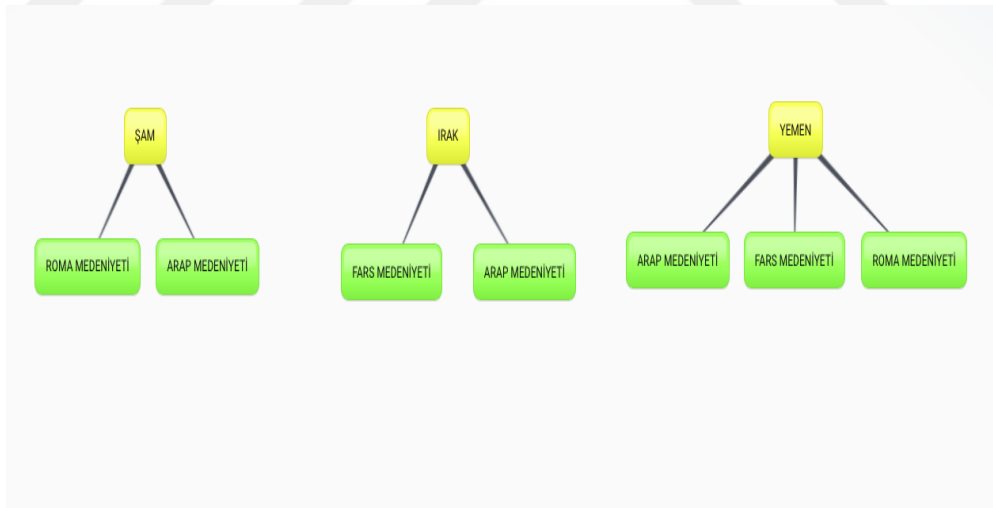
Müslümanların geniş bir coğrafyaya hâkim olmaları sebebiyle İslam medeniyetinin oluşmasında bu bölgelerde yaşayan çeşitli etnik ve dinî grupların etkisi olmuştur. Emevîler dönemine gelince bu etki, kültür ve medeniyet sahasında Roma ve Fars uygarlıklarının izleri olarak Şâm ve Irak bölgesinde açık bir şekilde görülmektedir.¹ Bu nedenle söz konusu bölgelerde yaşayan Arapların durumu, mevcut literatürde oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir.²

İslam fetihleri gerçekleşinceye kadar Şâm bölgesi Romalıların; Irak bölgesi ise Sâsânîlerin kültür havzasında yer almaktaydı. Yemen ise İslam öncesinde hem Roma hem de Sâsânî istilasına maruz kaldığı için iki büyük medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. (Bkz. Şekil 2) İbnü'l-Fakîh konuyla ilgili şunu söylemektedir: “Romalıları

¹ Bkz.: Ahmet Altungök, “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXIX/2, 2014, s. 445-487.

² Irak için Bkz.: **el-‘Irâk fi’t-Târîh**, Bağdat, 1983; Kûfe için Bkz.: M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001; Basra için Bkz.: Ali Zarîf el-A‘zamî, **Muhtasarü Târîhi'l-Basra**, Bağdat, 1927; Şam için Bkz.: Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (ö. 571/1176), **Târîhu Dimaşk**, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy., 1995.

ve İranlılar, Yemen hususunda yarışırılar. Yemen’de inşa ettikleri binalar sebebiyle iftihar ederler. Fakat ne Romalılar ne de İranlılar Yemen’de Gumdân, Me’rib, Hadramevt, Mes’ûd’un sarayı, “Lokmân, Selhîn, Sırvâh, Mirvâh, Beynûn, Hinde, Nüneyde, Felsûm, Berayde” barajı gibi güzel eserler yapamamıştır.”³ İbnü’l-Fakîh’in bu ifadelerinden biz, Roma ve Sâsâni medeniyetinin yanı sıra Yemen’de temeli İslam öncesine dayanan bir Arap medeniyetinin olduğunu anlıyoruz. Kuşkusuz bu Arap medeniyetine Roma ve Fars kültürünün de etkide bulunması, Yemen’i daha da önemli kılmıştır. Fakat Yemen bölgesinin İslam medeniyetine katkılarının boyutu hakkında literatürde yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu da bizi bu konuya yönlendiren en temel etmen olmuştur. Kuşkusuz ciddi ve ilmî bir çalışmanın yapılması alanla ilgili mevcut literatürün iyileştirilmesi ve daha sonra yapılacak araştırmalara kaynaklık etmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda araştırmamızın temel amacı; Câhiliye’den Emevîlerin sonuna kadar Yemen’in demografik yapısını inceleyip İslam medeniyetine siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki katkılarını ortaya koymaktır.

Şekil 2.

³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh (ö. 365/975), **Muhtasarı Kitâbi’l-Büldân**, Brill, Leiden, 1302/1884, s. 34.

3. Kaynaklar

3.1. Yazıtlar

Arkeologlar, yapmış oldukları kazılarda Yemen’den günümüze kalan çok sayıda yazıt ve tarihî eser bulmuşlardır. Yemen’de bulunan bu yazıtların resim ve içerikleri bir proje kapsamında <http://dasi.humnet.unipi.it> adlı siteye yüklenmiştir.⁴ Bulunan yazıtlar, müsned alfabesiyle yazılmış olup birçoğunun üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Büyük bir kısmı İngilizceye tercüme edilen bu veriler, bizim tezimizin ana kaynaklarından olmuştur. Bu temel arkeolojik bulguların, mikro tarih bağlamında İslâmî dönem yazılı kaynaklarında geçen bilgilerle bir arada kullanılması asıl amacımız olmuştur.

3.2 Matbu Eserler

3.2.1. Temel Kaynaklar

Genel Tarih Kitapları

Genel tarihle alakalı temel kaynaklar, Yemen’in hem İslam öncesi hem de İslam sonrası siyasî tarihine yer vermesi bakımından çalışmamız için önemlidir. Dolayısıyla çalışmada siyasî tarihle ilgili temel bilgiler, genel tarih kitaplarından elde edilmiştir. İlk dönem genel tarih kaynaklarının tamamına yakını konumuza kaynaklık etmekle birlikte şu kaynakları özellikle zikretmemiz gerekir.

İlk kaynak, genel tarihle alakalı yazılan kitapların en eskilerinden biri olan Halife b. Hayyât’ın (ö. 240/854) *Târîh*’idir.⁵ Bu eserde Yemen’de meydana gelen siyasî hadiseler ve görevlendirilen valiler hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci

⁴ DASI, alanın uzmanlarına ve daha geniş kitlelere ulaştırmak için elimizde bulunan İslam öncesi Arap yazıtlarına ait materyallerinin hepsini, kapsamlı bir çevrimiçi veri tabanında toplamayı amaçlamıştır. Bundan dolayı bu veri tabanı, eski Arabistan ve eski Yakın Doğu tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler tarafından incelenebilir. DASI ERC projesi boyunca, Prof. Alessandra Avanzini başkanlığındaki Pisa Üniversitesi ekibi yaklaşık 8.200 Eski Güney Arap yazıtını ve 600’den fazla üzerinde yazıt bulunmayan nesneyi açıkça erişilebilir hale getirmiştir. (<http://dasi.cnr.it/index.php?id=83&prjId=4&corId=57&colId=0&navId=800755169>)

⁵ Ebû Amr eş-Şeybani Halife b. Hayyât (ö. 240/854), *Târîh*, Thk.: Ekrem Ziya el-Ömerî, Dâru’l-Kalem, Dımaşk, 1397/1976.

kaynak ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Ahbâru't-Tivâl*⁶ adlı eseridir. Bu eser, Hz. Ali ve Muâviye yanlıları arasındaki mücadeleye yer vermesi açısından dikkat çekicidir. Üçüncü kaynak, et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁷ adlı kitabıdır. Taberî, kitabında rivayetleri birbiri ardına bağlantısız ve karışık olarak sıralamıştır. Tarihle ilgili rivayetleri kaybolmaması için ayırt etmeksizin alması, konumuz açısından eserin en önemli yönüdür. Çünkü Taberî'nin bu tutumu, Yemen'le ilgili çok sayıda rivayete ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu rivayetler, çalışmamız açısından eseri değerli kılmaktadır.

Coğrafya Kitapları

Coğrafya kaynaklarının çalışmamızın özellikle demografik yapı ve ekonomik hayat kısmına şekil verdiğini söyleyebiliriz. Burada faydalandığımız kaynakların bazıları şunlardır: İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), *Kitâbü'l-Büldan*,⁸ Ya'kubî (ö. 292/905), *el-Büldan*,⁹ İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), *el-Mesalik ve'l-Memâlik*,¹⁰ Hemdânî (ö. 334/945), *Sıfatü Cezîrati'l-Arab*,¹¹ İstahrî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*,¹² İbn Havkal (ö. 367/977), *Sûratü'l-Arz*,¹³ Makdisî (ö. 380/1000 civarı), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*,¹⁴ el-Hamevî (ö. 626/1229), *Kitâbu Mu'cemü'l-Büldan*.¹⁵

Zikrettiğimiz kaynaklardan İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldan* adlı eseri, Yemen'de bulunan oniks taşı ve tarihî eserlerden bahsetmektedir. Ya'kubî'nin *el-*

⁶ Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend Dîneverî (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, Thk.: Abdülmün'im 'Âmir, Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1960.

⁷ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Dâru't-Türâs, Beyrut, 1387/1967.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*, Brill, Leiden, 1302/1884.

⁹ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kubî (ö. 292/904), *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.

¹⁰ Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Leiden-Beyrut, 1889.

¹¹ İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), *Sıfatü Cezîrati'l-Arab*, Brill, Leiden, 1884.

¹² Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.

¹³ Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî İbn Havkal (ö. 367/977), *Kitâbü Sûrati'l-Arz*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1996.

¹⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 380/1000), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1411/1991.

¹⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.

Büldân adlı eseri de Yemen’de bulunan yerler ve yollar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hurdâzbih ise geniş ölçüde İran tarihinden bahsetmektedir. Fakat içerisinde Yemen’le ilgili bilgilere de yer vermektedir. Hemdânî’nin *Sıfatü Cezîrati’l-Arab* adlı eseri bu kitaplar arasında çalışmamız açısından en dikkat çekici olanıdır. Hemdânî, tarihte Lisânü’l-Yemen (Yemen’in dili) olarak bilinir. O, bu eserin büyük bir kısmında Yemen hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin büyük bir kısmını kendi gözlemlerinden elde etmesi, kitabı bizim için daha da önemli kılmaktadır. İstahrî ise Yemen’de bulunan coğrafi mekânlar, ticaret ve hac yolları hakkında bilgiler vermektedir. İbn Havkal’ın eserin içeriği ise İstahrî’yle büyük ölçüde aynıdır. Makdisî’nin eserinde de Yemen’de bulunan mekânlar hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışma kaleme alınırken müracaat edilen bir diğer kaynak ise el-Hamevî’nin *Mu‘cemü’l-Büldân* adlı eseridir. Bu eser, coğrafi bir sözlük olarak kaleme alınmıştır. Bunların dışında burada saymadığımız birçok coğrafya kaynağından faydalanılmıştır.

Tabakât ve Nesep Kitapları

Çalışmamızda kullanılan bir diğer kaynak türü ise tabakât ve nesep kitaplarıdır. Tabakât kitaplarında konu edinilen zevâtın terceme-i halleri içerisinde Yemen’le ilgili parça parça dahi olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk dönem tabakât kitapları çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Bu kaynaklar içerisinde İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*¹⁶ adlı eseri hem tertibi hem de ilk yazılan tabakât eserlerinden olması; el-Cenedî’nin (ö. 732/1332) *es-Sülûk fî Tabakâti’l-Ulemâ ve’l-Mülûk*¹⁷ adlı eseri ise Yemen’in siyasî ve kültürel tarihiyle ilgili detaylı bilgiler sunması bakımından önemlidir.

Nesep kitaplarında ise kabilelerin ve kişilerin kökeni hakkında bilgiler bulunmaktadır. el-Belâzûrî’nin (ö. 279/892) tam bir nesep kitabı olmasa bile,

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zührî İbn Sa’d (ö. 230/845), **et-Tabakâtü’l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

¹⁷ Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-Cenedî (ö. 732/1332), **es-Sülûk fî Tabakâti’l-Ulemâ ve’l-Mülûk**, Thk.: Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn el-Ekva’ el-Hivâlî, Mektebetü’l-İrşâd, San’a, 1414/1993.

*Ensâbü'l-Eşrâf*¹⁸ Yemen'in siyasî tarihiyle ilgili başka kaynaklarda bulunmayan bilgileri ihtiva etmektedir. Konuyla ilgili kaynaklardan bir diğeri de Hemdânî'nin (ö. 334/945) *el-İklîl*¹⁹ adlı eseridir. Müellif, bu kitabın onuncu kısmında Yemen ve Himyerîlerin nesepleri ve tarihleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Fütûh Kitapları

Fütûh kitapları içerisinde el-Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*²⁰ adlı eseri, Yemen bölgesine İslamiyet'in yayılışı ve ridde hadiseleri sebebiyle geniş olarak yer vermektedir. Bu eserde özellikle Yemen'de bulunan tarım ve sanayi ürünleri ve madenler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Konumuz ile ilgili bilgiler içeren ikinci kitap ise İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) *el-Fütûh*'udur.²¹ Bu iki kitap dışında diğer fütuh kitaplarından da yararlanılmıştır. Bunlara da kaynaklarda yer verilmiştir.

Şehir Tarihleri

Yemen ile ilgili bilgiler ihtiva eden şehir tarihleri, çalışmanın oluşturulmasında büyük bir role sahiptir. Araştırmada er-Râzî'nin (ö. 460/1068) *Târîhu Medîneti San'a*'sı,²² İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dimaşk*'i;²³ el-Yemânî'nin (ö. 743/1342) *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*'i²⁴ müracaat edilen temel eserlerdendir.

Harac ve Emvâl

Ekonomik sorunlar, olaylar ve olgular hakkında bilgiler sunan harac ve emvâl kitapları, vergilendirme ve Yemen'de yaşayan gayr-i müslimler bağlamında konumuz açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Ebû Yusuf'un (ö. 182/798),

¹⁸ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî (ö. 279/892-93), *Ensâbü'l-Eşrâf*, Thk.: Süheyl Zekkâr – Riyâz ez-Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

¹⁹ İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), *el-İklîl*, Thk.: Muhibbüddin el-Hatîb, ed-Dâru'l-Yemeniyye, yy., 1987, 1407/1987, c. 10.

²⁰ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut, 1988.

²¹ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (ö. 314/926), *Kitâbü'l-Fütûh*, Thk.: Ali Sîrî, Dâru'l-Ezvâ', Beyrut, 1411/1991.

²² Ahmed b. Abdullah b. Muhammed er-Râzî (ö. 460/1068), *Târîhu Medîneti San'a*, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989.

²³ Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu Dimaşk*, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy., 1995.

²⁴ Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid el-Yemânî, *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*, Thk.: Mustafa el-Hicâzî, Dâru'l-Kelime, San'a, 1985.

Kitâbü'l-Harâc'ı;²⁵ Yahya b. Âdem'in (ö. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc*'ı;²⁶ Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'i²⁷ ve Kudâme b. Cafer'in (ö. 337/948) *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*'si²⁸ Yemen'den elde edilen gelirler hakkında bilgiler sunması açısından kayda değerdir.

Diğer Kaynaklar

Bu çalışmada hadis, tefsir, edebiyat ve madencilik kitapları gibi değişik kaynak türlerinden istifade edilmiştir. Fakat bu kaynaklar arasında Hemdânî'nin (ö. 334/945) *el-İklîl*'inin sekizinci kitabı²⁹ kültürel miras bağlamında elimize ulaşan başka hiçbir eserde bulunmayan bilgileri içermesi; et-Temîmî'nin (ö. 333/944) *el-Mihan* adlı eserinin Yemen İbâdîlerinin faaliyetleri hakkındaki detaylı bilgiler sunması; Hemdânî'nin (ö. 334/945) *Kitâbü'l-Cevherateyn*'i³⁰ ve el-Birûnî'nin (ö. 453/1061) *Kitâbü'l-Cemâhir*'i³¹ madencilikle ilgili bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle müracaat edilen eserlerden olmuşlardır.

3.2.2. Araştırmalar

Yemen tarihiyle ilgili ülkemizde ve dünyada çok sayıda çalışma vardır. Ülkemizde yapılan çalışmaların çoğu Osmanlı dönemiyle ilgilidir. Mevcut çalışmalar içerisinde konumuza en yakın ve nitelikli olanı, Mustafa Fayda'nın *Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılışı*³² adlı kitabıdır. Yemen hakkında mühim bilgiler sunan bu çalışma, bölgede İslam'ın yayılışıyla sınırlıdır. Aynı şekilde Türkiye'deki

²⁵ Yakub b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd Kûfî Ebû Yusuf (ö. 182/798), **Kitâbü'l-Harâc**, Thk.: Taha Abdurrahim Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, yy., ty.

²⁶ Yahya b. Âdem (ö. 203/818), **Kitâbü'l-Harâc**, el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, yy., 1384.

²⁷ Ebû Ubeyd Kâsım İbn Sellâm (ö. 224/838), **Kitâbü'l-Emvâl**, Thk.: Halil Muhammed Hirâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty, s. 330.

²⁸ Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer (ö. 337/948), **Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe**, Thk.: Mustafa Hıyarî, el-Câmiaatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986.

²⁹ İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **el-İklîl**, Dâru'l-'Avde-Dâru'l-Kelime, Beyrut-San'a, ty., c. 8.

³⁰ İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **Kitâbü'l-Cevherateyn el-Atîkateyn el-Mâi'ateyn mine's-Safrâ ve'l-Beyzâ [ez-Zehab ve'l-Fıdda]**, Thk.: Ahmed Fuad Bâşâ, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1430/2009.

³¹ Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi el-Birûnî (ö. 453/1061), **el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir**, Çev.: Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara, 2017.

³² Mustafa Fayda, **Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılması**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

ikinci çalışma, Vahit Şekercioğlu'nun 1999 yılında Fırat Üniversitesi'nde yaptığı *Hicrî I. Asırda Yemen*³³ adlı yüksek lisans tezidir.

Dünyada ise konumuza en yakın yapılan çalışmalardan ilki, Rahmet Ahmed ez-Zehrânî'nin Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yapmış olduğu *el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fî'l-Asri'l-Ümevî*³⁴ adlı doktora çalışmasıdır. Söz konusu tez, konunun ele alınışı, üslup, başlıklandırma ve içerik olarak çalışmamızdan oldukça farklıdır. Örneğin bu tezde ehl-i sünnet, Şia ve Haricîler konuları ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Ayrıca bu konular ele alınırken Yemen'de Sünnîlerle Şîîlerin ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu ise müellifin tarih yanılıgısına düştüğünü göstermektedir. Çünkü Emevîler döneminde Sünnî-Şîî ayrımı henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamıştır.

Konumuzla ilgili ikinci çalışma, Abd Al Muhsin Mad'aj'ın *The Yemen in Early Islam (9-233/630-847): A Political History*³⁵ adlı eseridir. Bu çalışmayı incelediğimizde yazarın Yemen'den ziyade Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbasîlerin ilk döneminde meydana gelen siyasî karışıklıklarda kuzeyde yaşayan Yemenlilerin rolü ve etkisi üzerinde durduğu görülmektedir. Çalışmanın Yemen dışında yaşayan Yemenlileri siyasî tarih çerçevesinde ele alması yapacağımız çalışmayla arasındaki en temel fark olmuştur.

Üçüncü çalışmaya İsamüddin Abdür-rauf Faki'nin *el-Yemen fî Zillî'l-İslâm*³⁶ adlı eseridir. Bu çalışmada Yemen'in İslâm idaresi altındaki siyasî tarihi anlatılmaktadır.

Dördüncü çalışma, Muhammed Hüseyin Şerafüddin'in kaleme almış olduğu *Târîhu Fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen*³⁷ adlı eserdir. Bu çalışmayı incelediğimizde müellifin konuyu Zeydîlik, Şafilik ve İsmailîlik bağlamında ele aldığını görmekteyiz.

³³ Vahit Şekercioğlu, *Hicrî I. Asırda Yemen*, (BYLT), Elazığ Üniversitesi SBE, Elazığ, 1999.

³⁴ Rahmet Ahmed ez-Zehrânî, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fî'l-Asri'l-Ümevî*, (BDT), Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ-Külliyetü'ş-Şerî'a, Mekke, 2003.

³⁵ Abd al-Muhsin Mad'aj M. al-Mad'aj, *The Yemen in Early Islam 9-233/630-847*, Ithaca Press, London, 1988.

³⁶ İsamüddin Abdür-rauf Faki, *el-Yemen fî Zillî'l-İslâm: Münzü Fecrihi hatta Kıyami Devle*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1981.

³⁷ Muhammed Hüseyin Şerafüddin, *Târîhu Fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen: Zeydiyye, Şafiyye, İsmailiyye*, Matâbi'ü'r-Riyâd, yy., 1980.

Dolayısıyla çalışma, hem Abbasîleri içeriyor olması hem de mezhepleri inceliyor olması bakımından konumuzdan farklıdır.

Beşinci çalışma, Hasan Süleyman Mahmud'un *Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsî fî Asri'l-İslâmî*³⁸ adlı eseridir. Bu eser, İslam hâkimiyeti altında Yemen'in siyasî tarihini konu almaktadır. Çalışma, siyasî tarihle sınırlıdır.

Altıncı çalışma, Abdülaziz b. Salih el-Hülâbî'nin editörlüğünde yapılan *el-Cezîratü'l-Arabiyye fî Asri'l-Ümeviyye*³⁹ adlı eserdir. Bu eserin Yemen'den bahsedilen bölümlerinde siyasî gelişmelere ve eğitime kısaca da olsa değinilmiştir.

Yemen'le ilgili yapılan diğer bir çalışma Patricia Crone'un *Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties*⁴⁰ adlı makalesidir. Bu makale, Yemenli Araplarla Kuzeyli Araplar arasındaki çekişmeyi konu alması bakımından çalışmamızdan farklıdır. Ayrıca Suliman Bashear'ın *Yemen in Early Islam: An Examination of Non-tribal Traditions*⁴¹ adlı makalesi Yemen'in gelenekleriyle ilgili bilgiler sunmaktadır. Fakat bu makale, Yemen'in gelenekleri konusuyla sınırlıdır. Bu eserlerin dışında Yemen'i konu alan fakat konumuzla doğrudan ilişkili olmayan birçok araştırma vardır. Bu çalışmalarda parça parça konumuzla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Cevad Ali'nin "*el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*"ı,⁴² Alman Arkeolog Paul Yule'nin "*Himyar Late Antique Yemen*"i;⁴³ Şemsettin Günaltay'ın "*İslam Öncesi Arap Tarihi*"ni;⁴⁴ Mahmut Kelpetin'in "*İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*"⁴⁵ adlı eserini bunlara örnek olarak verebiliriz. Bu eserlerin dışında doğrudan konuyla ilgili olmamakla birlikte Yemen hakkında bilgi içeren birçok kitap, makale ve araştırmadan yararlanılmıştır.

³⁸ Hasan Süleyman Mahmud, *Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsî fî Asri'l-İslâmî*, Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-İraki, Bağdat, 1969.

³⁹ *el-Cezîratü'l-Arabiyye fî'l-Asri'l-Ümeviyye*, Edt.: Abdülaziz b. Sâlih el-Hülâbî, Ömer b. Süleyman el-Ukaylî ve Muhammed b. Abdurrahman es-Sinyân, en-Neşru'l-İlmî ve'l-Metâbi'-Câmiatü'l-Melik Suud, Riyad, 2003.

⁴⁰ Patricia Crone, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties" *Der Islam*, 1-57, 71.1, 1994.

⁴¹ Suliman Bashear, "Yemen in Early Islam an Examination of Non-Tribal Traditions." *Arabica*, 327-361, c. 36, sy. 3, 1989.

⁴² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru's-Sâkî, yy., 2001.

⁴³ Paul Yule, *Himyar Late Antique Yemen*, Linden Soft, Almanya, 2007.

⁴⁴ Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Sad.: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.

⁴⁵ Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul, ty.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR ANAHATLARIYLA YEMEN'İN SİYASÎ TARİHİ

İslam öncesi dönemde Yemen; başta Maîn, Sebe ve Himyer olmak üzere birçok Arap devletine ev sahipliği yapmıştır. 525 yılında Himyerîlerin yıkılmasıyla birlikte uluslararası güçlerin hâkimiyet mücadelesinin odağında yer alan bu bölge, Habeşlilerin ve İranlıların işgali ve Fil Hâdisesi gibi siyasî olaylarla kaynaklarda adından söz ettirmiştir. İslam'dan sonraysa Râşid Halifelerden Emevîlerin sonuna kadar; ridde hâdiseleri, Büsr b. Ertât'ın bölgeyi ele geçirmesi, bazı valilerin uygulamaları ve İbâdî İmam Abdullah b. Yahya'nın isyanı hariç tutulursa Yemen, devlet açısından siyasî risklerden uzak, problemsiz bir bölge olmuştur.⁴⁶ Bu bölümde Emevî döneminin sonuna kadar Yemen'de meydana gelen siyasî gelişmeler ana hatlarıyla ele alınacaktır.

1. İslam'dan Önce Yemen'de Kurulan Devletler

1.1. Ma'în

Ma'în, başkenti Karnâv olan, Yemen'de hüküm sürmüş⁴⁷ ve ticarî faaliyetleriyle öne çıkmış bir devlettir.⁴⁸ Kurdukları kolonileriyle kuzeyde Hicâz'ın üst kesimlerine kadar hâkim oldukları, Vâdî'l-Kurâ'da bulunan 'Ulâ kitabelerinden anlaşılmaktadır. Krallığın babadan oğula tevârüs ettiği Ma'înîler, başlangıçta Negrân ve Hadramevt arasındaki Cevf bölgesinde yaşamışlardır. Yazıtlarda bu devlete ait yirmi altı kral ismi geçmektedir. Bu krallar, oluşturmuş oldukları istişare meclisiyle

⁴⁶ Bu durum İslam ordusunun hareket kabiliyetini arttırmıştır. Çünkü Yemen'de çıkacak bir isyana yahut karışıklığa müdahale etmek devlet açısından oldukça maliyetliydi. Ordunun Suriye ve Irak'tan Yemen'e gitmesi aylar alacak ve fetihleri olumsuz etkileyecekti.

⁴⁷ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 73.

⁴⁸ Ma'în'in tam olarak hangi tarihler arasında hüküm sürdüğüyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şunlardır: 1- Bu devlet, M.Ö. 1300- M.Ö. 630 yıllarında Yemen'de hüküm süren bilinen en eski devlettir, (Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 73) 2- Onlar hakkındaki bilgilerin büyük kısmı, M.Ö. IV. asırdan geriye gitmemektedir. Aslında bu devlet, M.Ö. V. asırdan itibaren tetrâk olarak Sebe'den ayrılmıştır. (Yusuf Muhammed Abdullah, "Ma'în", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2768-2769) 3- Ma'în, M. Ö. 3000 veya M. Ö. 2000'li yıllarda ortaya çıkmış bir devlettir. (Tevfik Berrû, **Târîhu'l-Arabî'l-Kadîm**, Dâru'l-Fikr, yy., 2001, s. 65)

beraber karar alırdı. Bununla birlikte şehirlerin yönetimi, -mukaddes manasına gelen- Mezved (Mesved) adı verilen, mahallî bir meclisle sağlanırdı. Meclisin üyeleri, şehrin yaşlıları ve önde gelenlerinden oluşurdu. Burayı yönetecek kişiye bir yıllığına seçilirdi.⁴⁹

Arap kaynaklarında çok az bilgi bulunan Ma'în'in tarihi, 1870'lerden itibaren Cevf Vadisi'nde yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. En gelişmiş dönemi M.Ö. III. yüzyıl olan bu devletle ilgili elde edilen veriler, büyük ölçüde M.Ö. IV. ve M.Ö. II. asırları arasındaki döneme dayanmaktadır. Karnâv şehrini elinde tutan Ma'înliler, Katabân ve Hadramevt'in desteğiyle Yemen'in Kanâ limanından Gazze'ye giden buhur ticaret yollarına hâkim olmuş ve bu yollar üzerinde konaklama ve yerleşim yerleri kurmuştur. Bununla birlikte Sebeliler, bu yolları ele geçirmek için Ma'în ve Necrân arasındaki ticaret kabilelerine baskınlar düzenlemiştir. Mısır'a ticaret yapmak üzere giden Ma'înliler, bu ülkeyle gelişmiş bir ticarî ağa sahip olmuştur. Ayrıca onlar, askerî faaliyetlere değil ticarete önem veren bir devlettir. Ma'înlilerin yaşamış oldukları meşhur şehirler ise 'Arâra (عرارة), Ketl (كتل), Neşân (نشان), Nişk (نشق), Kemnâ (كمننا), Heram (هرم), Karnâv (قرناء), el-Hârid (الخارد), Berâkış (براقش) ve Kehl (كهل)'dir.⁵⁰

Ma'înlilerin lehçeleri, Himyer ve Sebe'ye yakın olup alfabeleri ortaktı. Bununla birlikte onların zamirleri kullanımı, Kuzey Arabistan lehçeleriyle benzer özelliklere sahipti.⁵¹ Nüfûz alanlarını bütün Arabistan'a yayan Ma'înliler, krallarını Ferdâv olarak adlandıırırdı. Ayrıca 'Aşter, Ved ve Nekruh adında meşhur üç ilahları vardı. Nekruh'un rumuzu güneş; Karyetü'l-Fâv'daki yazıtlarda açıkça ismi geçen Ved'in rumuzuysa aydı.⁵²

1.2. Sebe

Sebe, M.Ö. 950 yılında Ma'înlilerin güneyinde kurulan bir devlettir. Onların ilk hükümdarları, Ma'înlilerin son krallarıyla aynı zamanda yaşamıştır. Sebelilerin hâkimiyeti, M.Ö. 950-630 ve M.Ö. 630-115 olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır.

⁴⁹ Berrû, *Târîh*, s. 67-68.

⁵⁰ Abdullah, "Ma'în", c. 4, s. 2767-2771.

⁵¹ Berrû, *Târîh*, s. 67-68.

⁵² Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, *Târîhu'l-Fikri'd-Dîni el-Câhilî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy., 1994, s. 105-106.

Birinci dönemde Sebeliler, hükümdarlarını Mükereb olarak adlandırmış olup devletin başkenti Me'rib ve San'a arasında bulunan Sırvâh'tır. İkinci dönemdeyse hükümdarlar, Mükereb yerine Mülûk (krallar) ünvanını kullanmışlardır. Bu devirde devletin başkenti Me'rib olmuştur.⁵³

Sebe kelimesi, Arap kaynaklarında bir soy -Himyer b. Sebe- veya bir devletin -Sebe Melikesi Belkis- ismi olarak geçmektedir. Yazıtlardaysa bu kelime, kabile ismi olarak kullanılmaktadır.⁵⁴ Sebe, fiil olarak ise savaşmak veya saldırmak demektir. Örneğin Ry 520⁵⁵ künyeli yazıtta bu kelime (سبأ ل-سم رحمن) -Rahmân'ın yolunda-savaşan manasına gelmektedir.⁵⁶

Sebe Devleti'ni kuran, Seme Ali, M.Ö. 780 yılı civarında yerine oğlu Yeda' İl Zerîh'i bırakmıştır. O, ilahları el-Meka için Sırvâh'ta ve Me'rib'de mabed inşa ettirmiştir. Yeda''dan sonra oğlu Yesa' Emr saltanata geçmiştir. O, Me'rib ve Ma'in arasında yer alan Dâbir'de bir mabed yaptırmıştır. Ayrıca onun döneminde Sebelilerin Ma'înlilerle savaştığı ileri sürülmektedir. Yesa''dan sonra Yeda' İl Vetr krallığının başına geçmiştir. Bu kral, Ma'înlilerin şehirlerinde yer alan yapıları (kuleleri) tamir ettirmiştir. Ayrıca o, çiftçilere geniş araziler dağıtmıştır. Kendisinden sonra iktidara oğlu Demer 'Alâ Zerîh geçmiştir. Demer'den sonra Sene Ali Yenüf kral olmuştur. O, Me'rib'de bulunan Zenne Vadisi'ne, Rahib adı verilen bir baraj inşa ettirmiştir. Sonra da Me'rib'de Habâyız Barajı'nı inşa ettiren Sene'nin oğlu Yesa'mer Emr Bîn, kral olmuştur. Sebe'nin Mükereblerinin sonuncusuysa yapmış olduğu askerî seferleriyle bilinen Kerib İl Vetr'dir. Ma'înlilere saldırarak onları kontrolü altına almış olup kendisine Melikü Sebe' (Sebe'nin Kralı) ünvanını vermiştir.⁵⁷ Kerib'in döneminden itibaren Sebelilerin Mükerebler dönemi sona ererek Krallar dönemi başlamıştır. Kerib'den sonra Semme Ali Zerîh kral olmuştur. CIH 374 künyeli yazıtta Semme'nin eş-Şerh ve Yeşruh adındaki iki oğlunun ismi geçmektedir. Sonrasındaysa sırasıyla;

⁵³ Berrû, *Târîh*, s. 72-73.

⁵⁴ Bkz.: <http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=779117773>

⁵⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=820403701&recId=2456&mark=02456%2C008%2C005>

⁵⁶ Yusuf Muhammed Abdullah, "Sebe'", *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye*, c. 3, s. 1562.

⁵⁷ Muhammed Ebû'l-Mehâsin 'Uşfûr, *Me'âlimü Târîhi Şarki'l-Ednâ el-Kadîm*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, ty., s. 258-259

Kerib İl Vetr'in oğlu Yeda' İl Bîn, Yekrub Melik Vetr, Yesa' Emr Bîn ve Yerîm Eymen Sebe kralı olmuştur.⁵⁸

Sebe, M.Ö. V. asra kadar Yemen'deki gücünü sürdürmüştür. Fakat bu asırdan itibaren Ma'înlilerin buhur ticaret yollarını ele geçirmesiyle ve hâkimiyeti altındaki bölgelerin önemli bir bölümünün elinden gitmesiyle zayıflamaya başlamıştır. Onlar tüm bu olumsuzluklara rağmen M.Ö. II. ve M.Ö. III. asırlarda Yemen'in en güçlü devleti olmayı sürdürmüştür. Buhur yolları için Yemen'de hüküm süren Ma'înliler ile ve diğer güçlerle savaşmışlar, bu yolun yönetimi hususunda anlaşmalar yapmışlardır. Mısır'da hüküm süren Batlamyus Hanedanı'nın Kızıldeniz'in tehlikelerine karşı önlem alması ve Hint Okyanusu'ndaki mevsim yağmurlarının vakitlerini keşfetmeleriyle birlikte Yemen'den Akdeniz'e uzanan kara buhur yolu, önemini yitirmiştir. Bundan dolayı Sebeliler, ekonomik bir yıkıma uğramışlardır. M.Ö. 125 yılında Himyerîlerin ortaya çıkışı, Ma'înlilerin yıkılışı ve Hadramevt devletinin Katabân'a saldırması gibi siyasî çekişmeler, bu devleti daha da zayıf hale getirmiştir. Bu siyasî çekişmeler, Himyer kralı Şemer Yuhar'îş'in Sebe'yi yıktığı M.S. III. asra kadar sürmüştür.⁵⁹ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sebelilerin tarih sahnesinden çekilmesi, zannedildiği gibi sadece imar etmiş oldukları Me'rib Seddi'nin yıkılışıyla olmamıştır. Kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi ve Himyerîlerin saldırıları gibi birçok etken, devletin yıkılışında etkili olmuştur.⁶⁰

1.3. Katabân

Başkenti Timna⁶¹ şehri olan Katabân devleti, Aden'in doğu kısmına doğru uzanan bölgede hüküm sürmüştür.⁶² Timna'da yapılan kazılarda altın paralar ve heykeller başta olmak üzere birçok eser bulunmuştur. Katabânlıların başkentlerinden

⁵⁸ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 317-320; Corci Zeydân, **el-Arab Kable'l-İslâm**, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1922, c. 1, s. 119.

⁵⁹ Abdullah, "Sebe'", c. 3, s. 1566-1569.

⁶⁰ Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 120; Mustafa Lütfi Cum'a, **eş-Şihâbü'r-Râsıd**, Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014, s. 153-154.

⁶¹ Timna', günümüzde Kuhlân olarak bilinen Beyhân ve Husayb vadilerini içine alan bölgede yer alır. (Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 2, s. 43)

⁶² Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93.

sonra önem verdikleri bir diğer şehir Şem Evşevr'dir. Heriyye adında bir kabilenin yaşadığı bu şehirde kaleler ve mabetler inşa edilmiştir.⁶³

Arkeologlar, Katabân devletinin tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı hakkında net bilgilere sahip değildir. Ancak onların Sebe, Ma'în ve Evsân devletleriyle aynı çağlarda yaşadığı söylenebilir. Devletin, M.Ö. IX. asrın ortalarıyla M.Ö. VII. asır arasında kurulduğu tahmin edilmektedir.⁶⁴ Zira Katabânlılar'ın bilinen en eski kralı Semme Ali Vetr ve oğlu Hevzen 'Am Yehnu' M.Ö. IX. asırda hüküm sürmüştür.⁶⁵

Katabânlılar, zaman zaman Sebe ve Ma'în'in hâkimiyetine girmişlerdir.⁶⁶ M.Ö. II. asırdan itibaren güç kaybetmeye başlayan bu devlet, M.S. 50 yılında başkenti Timna''ın yakılıp harap edilmesinden sonra, Zû Ğayl adlı şehre taşınmıştır. Katabânlılar, kısa bir süre sonra da Sebe ve Hadramevt devletlerinin yönetimi altına girmiştir.⁶⁷

Bu devletin tarihi, üç döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, Katabân devletinin kuruluşundan M.Ö. 350 yılına kadarki zaman dilimidir. Bu devirde hükümdarlar, Ma'înliler gibi Mükereb ünvanını kullanmışlardır. İkinci dönem, M.Ö. 350-250 yılları arasında en güçlü oldukları, hükümdarlarına Melik ünvanını verdikleri devirdir. Üçüncüsüye, çok sayıda kralın görev yaptığı dönemdir. Bu zamanın son kralı Yeda' Eb Ğaylân olmuştur. Ayrıca bu devirde hanedan el değiştirmiş olup iç mücadeleden dolayı devlet zayıflamıştır.⁶⁸

Katabânlılar'ın başkentleri Timna''da krallarının çağrısıyla her sene en az iki defa toplanan Mesved adlı bir meclisleri vardı. Onların lehçeleri Ma'în, Hadramevt ve Sebelilere yakındı. Kullandıkları isim ve hükümdarlarına verdikleri lakaplardaysa açık

⁶³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 2, s. 43-45.

⁶⁴ Abdülaziz Salih, **Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme**, Mektebetü Ancîlû el-Mısıriyye, yy., 2010, s. 63.

⁶⁵ Fritz Hommel, **et-Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm**, Çev.: Fuat Ali-Zeki Muhammed Hüseyin, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1958, s. 100.

⁶⁶ Hitti, **Siyasî ve Kültürel**, s. 93.

⁶⁷ Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 67-68.

⁶⁸ 'Usfûr, **Me'âlim**, s. 255; Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 66.

bir Sebe etkisi göze çarpmaktadır.⁶⁹ Bundan dolayı onların Sebelilerin bir kolu oldukları iddia edilmektedir.⁷⁰

1.4. Hadramevt

Yemen'in Hadramevt bölgesinde kurulan bu devletin tarihi ve hükümdarları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bunun sebebi, bölgedeki yazıtların büyük bir kısmının elimize ulaşmamasıdır. Fakat onların hükümdarlarının Melik ve Mükereb lakaplarını kullandıkları bilinmektedir.⁷¹ Ziraat ve ticarete ileri giden Hadramevtliler hakkındaki bilgi eksikliği, devletin tarihinin kronolojik olarak ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, devletin kuruluş ve yıkılış tarihinin M.Ö. 1020-M.S. 290 olduğu, bazı araştırmacılar ise bu tarihlerin M.Ö. 360-M.S. 290 olduğu görüşündedir.⁷²

Himyerîlerle düşman olan Hadramevtliler, yaşadıkları bölgede savunma amaçlı müstahkem binalar yapmışlar ve kaleleri tamir etmişlerdir. Ayrıca onlar birçok baraj, su kanalı ve bent inşa etmişlerdir.⁷³

Hadramevtliler Sebe, Katabân ve Himyer ile aynı devirde yaşamışlardır. Başkentini Meyfa'a'dan Şebve'ye taşıyan bu devletin yazıtlarda geçen ilk kralının ismi, Şehram 'Alâm b. Sadak İl'dir. Şehram'ın torunu olan Ma'dî Kerib döneminde krallık Ma'înlilerin bir parçası haline gelmiştir. Buna ek olarak II. 'Uzaylat adında bir kralın hükümdarlığı sırasında Hadramevt ile Tedmür ve Arâmiler arasında dostane ve ticarî ilişkilerin var olduğu, bazı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Hadramevt Devleti, M.S. 290 yılında Şemer Yuhar'ış döneminde Himyerîler tarafından istilâ edilmiştir. Böylece Himyer kralı, Melikü Sebe Zû Reydân ve Hadramevt lakabını almıştır.⁷⁴

⁶⁹ Abdülaziz Salih, *Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme*, Mektebetü Anclû el-Mısıriyye, yy., 2010, s. 63.

⁷⁰ Muhammed Es'ad Talas, *Târîhu Ümmeti'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Endelüs, Beyrut, 1957, s. 108.

⁷¹ Muhammed Abdülkadir Bâfikıyye, "Hadramevt", *Mevsû'atü'l-Yemeniyye*, c. 2, s. 1122.

⁷² Kelpetin, *İslam Öncesi..*, s. 74-75.

⁷³ Kelpetin, *İslam Öncesi..*, s. 75.

⁷⁴ 'Uşfûr, *Me'âlim*, s. 256.

1.5. Himyerîler

Himyerîler, M.Ö. 115- M.S. 525 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁷⁵ Başkenti Zafâr olan bu devletin krallarının altında Zû ve Kayl dedikleri yerel yöneticileri vardı. Kral, kararlarını sekiz kişiden oluşan ve mesâmine adı verilen bir meclisle beraber alırdı. Bu sekiz kişinin altındaysa seksen kişiden oluşan bir akyâl meclisi bulunuyordu.⁷⁶ Himyerîler, Reydân'da ikamet ettikleri için krallarına Zû Reydân adını veriyorlardı. Ancak Sebelilerin topraklarını istilâ ettikten sonra krallarına “Melikü Sebe ve Zû Reydân” ünvanını vermişlerdi. Askerî zaferleriyle meşhur olan bu devlet, birçok yeri işgal etmiş; Habeşlilerle ve Farslılarla savaşmıştır.⁷⁷

Himyerîlerin tarihi, iki döneme ayrılır. Onlar krallarını 290 yılına kadar, Melikü Sebe ve Reydân olarak adlandırmışlardır. Bu tarihte Hadramevt'i ele geçiren Himyerîler, ikinci tabakadaki krallarına Melikü Sebe ve Reydân ve Hadramevt ünvanını vermişlerdir.⁷⁸

Himyerîlerin ikinci dönemine Tebâbi'a Asrı denilmektedir. Bu dönemde kabileler arasındaki mücadeleden faydalanmak isteyen Habeşliler, Yemen'i ele geçirmek için birçok girişimde bulunmuş; ülkenin bir kısım sahil şehirlerini ele geçirmeyi başarmıştır. Bundan dolayı bazı Habeş yazıtlarında hükümdarlar, Aksûm, Himyer, Reydân ve Tihâme'nin kralı olarak tavsif edilmiştir. Habeşlilerin Yemen'i ele geçirme planlarının en önemli iki sebebi; ticaret yönetimini kendi tekellerine almak ve Hristiyanlığı yaymaktır.⁷⁹ Buna karşılık Himyerîler, Yahudiliği benimsemiştir.⁸⁰ Bu çekişmeden dolayı son Himyer kralı Zû Nüvâs, Negrân'da bulunan Hristiyanları ateşten hendeklere attırmıştır.⁸¹ Bu hadise sebebiyle Negrânlı bir adam, Habeş kralına

⁷⁵ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için Bkz.: Halil Ortakçı, **İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014.

⁷⁶ Hüseyin Algül, “Himyerîler”, **DİA**, c. 18, s. 62.

⁷⁷ Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 121.

⁷⁸ Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 121.

⁷⁹ Berrû, **Tarih** s. 82-83.

⁸⁰ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 213/828), **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, Thk.: Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafız eş-Şelebî, Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1375/1955, c. 1, s. 20.

⁸¹ Taberî, **Târih**, c. 2, s. 123.

giderek Zû Nüvâs'a karşı yardım istemiştir.⁸² Teklifi kabul eden Habeş kralı, Roma kayserinden de yardım alarak Yemen'e bir sefer düzenlemiştir. Eryât komutasındaki Habeşliler, rivayete göre yetmiş bin askerle Yemen sahillerine gelmiştir. Zû Nüvâs ve Eryât komutasındaki iki ordu arasında çıkan savaşta Himyerîler mağlup olmuştur. Böylece Yemen'e Eryât'ın komutasında Habeşliler hâkim olmuştur. Fakat bir süre sonra Habeş ordusunun içerisinde bulunan Ebrehe, Eryât'ı öldürerek yönetimi ele geçirmiştir.⁸³

Ebrehe, Yemen'i Hristiyanlaştırıp dinî bir merkez haline getirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı San'a'da Kulley's adı verilen bir kilise inşa etmiştir. Kilisenin beklenen ilgiyi görmemesi sebebiyle Kâbe'yi yıkmak üzere filleriyle harekete geçen Ebrehe, bu amacını gerçekleştirememiştir.⁸⁴ Habeşlilerin işgal ve baskısından kurtulmak isteyen Seyf b. Zî Yezen el-Himyerî'ye önce kaysere giderek Habeşlilere karşı yardım istemiş; fakat yardım çağrısına olumlu bir cevap bulamamıştır. Sonra Hîre kralı Numan b. Münzir'e giderek durumu anlatmıştır. Numan, onu İran Kısra'sı'na götürmüş ve kendisinden yardım istemiştir. Bu talebi kabul eden Kısra, Vehriz komutasında bir ordu göndererek Yemen'i ele geçirip Habeşlileri, buradan çıkarmıştır.⁸⁵ Yemen'de İran idaresinde birçok Farslı valilik yapmıştır. Bölgenin son İran valisiyse Hz. Peygamber (s) döneminde İslam'ı kabul eden Bâzân'dır.⁸⁶ Yemen'e yerleşen İranlılar, ülkedeki Arap kadınlarla evlenmişlerdir. Bu evliliklerden doğan çocuklar sebebiyle Yemen'de Ebnâ adı verilen Arap-Fars karışımı bir sosyal sınıf meydana gelmiştir.⁸⁷

⁸² Necrân'da Zû Sa'lebân adlı kişinin doğrudan kaysere gidip yardım istediği de rivayet edilir. Bu rivayette kayserin, Zû Sa'lebân'ı bir mektupla birlikte yardım etmesi için Habeş kralına gönderdiği aktarılmaktadır. (Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 124)

⁸³ Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 123-130.

⁸⁴ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 43-57.

⁸⁵ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 62-68.

⁸⁶ İbn Hişâm'ın naklettiği, İran'ın Yemen'de görev yapan valilerinin isimleri şunlardır: Vehriz, Merzubân b. Vehriz, et-Teynücân b. Merzubân, İbnü't-Teynücân, Bâzân (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 69)

⁸⁷ Bkz.: Bu tez, s. 117-124.

2. Hz. Peygamber Döneminde Yemen

2.1. Yemen’de İslam’ın Yayılışı

Mekke döneminde Yemenliler, İslam hakkında ticaret ve hac vesilesiyle bilgi sahibi olmuşlardı. Çünkü Kureyşliler, kış mevsiminde Yemen bölgesine ticaret için giderdi. Yemen’de Şaban ayının 15’inde Şihr’de; Ramazan’ın 1’inde Aden’de; Ramazan’ın 15’inde San’a’da; Zi’l-Ka’de’nin 15’inde Hadramevt’te bulunan Râbiye’de; el-Cened’de ve Negrân’da panayırlar kuruluyordu. Bu panayırlara farklı bölgelerden gelen tâcirler, yarımadada meydana gelen gelişmeleri birbirine aktarıyordu. Ayrıca Yemenlilerin Mekke’ye hac yapmak üzere gelmiş olmaları, Hz. Peygamber’in (s) tebliğine muhatap olmalarını sağlıyordu. Buna ek olarak Ebû Musa el-Eş’arî, Tufeyl b. Amr ed-Devsî, Dammâd b. Sa’lebe el-Ezdî, Hemdân kabilesinden Kays b. Namt,⁸⁸ Mezhiç’in Sa’dü’l-Aşîra kolundan Zübâb b. el-Hâris b. Amr ve Ferve b. Müseyk el-Murâdî gibi birçok Yemenli, kabileleri arasında İslam’ı yayıyordu.⁸⁹

Yemen’de İslam’ın yayılışında bölgenin son Sâsânî valisi Bâzân’ın etkisi büyüktür. O, Medine’den gönderilen -kendisini İslam’a davet eden- mektubu gördüğünde, iki kişiyi Hz. Peygamber’i (s) yanına getirmeleri için görevlendirmişti.⁹⁰ Fakat o, kistrânın ölüm haberini aldıktan sonra Müslüman olmuştu.⁹¹ Bununla birlikte Yemen’in İslamlaşması, büyük ölçüde elçiler yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Negrân’dan Medine’ye gelen Hristiyanlar, Hz. Peygamber’e (s) sorular sormuştur.⁹²

⁸⁸ Hemdân kabilesinin Bekîl kolu, Yemen’de ilk Müslüman olan kabile olarak bilinir. Hz. Peygamber (s), hicretten önce Mekke’de kurulan panayırlarda gelen kabileleri İslam’a davet ediyordu. Rivayete göre Kays b. Mâlik b. Sa’d b. Lüey, Rasûlullah’ın (s) yanına gelip iman ettiğini ve kendisine yardım etmek istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) onu kavmine İslam’ı tebliğ etmesi için göndermişti. Kays’ın çabaları sonuç vermiş ve kavmi Müslüman olmuştu. Medine dönemindeyse Tebûk dönüşünde Hemdân kabilesi heyeti gelerek İslam’a girdi. Sonraysa Hz. Peygamber (s), Bürde el-Eslemî ve Berâ b. ‘Âzib ile beraber Hz. Ali’yi San’a’ya yollamıştı. Hicretin onuncu yılındaysa Yemen’deki kabileler elçiler göndererek birer birer İslam’a girmişti. (Muhammed Yahya el-Haddâd, **et-Târîhu’l-‘Âm li’l-Yemen: et-Târîhu’s-Siyâsî ve’l-İctimâ’î ve’l-İktisâdî ve’s-Sekâfî münzû Bidâyeti Târîhi’l-Yemeni’l-Kadîm ve hattâ el-‘Asri’r-Râhin**, el-Cumhûriyyetü’l-Yemeniyye Vizâretü’s-Sekâfe, San’a, 2010, c. 2, s. 17-19)

⁸⁹ Bkz.: Abdurrahman Abdülvahid eş-Şücâ’, **Târîhu’l-Yemen fi’l-İslâm fi’l-Kurûni’l-Erba’ati’l-Hicriyyeti’l-Ülâ**, el-İhsân, San’a, 2013, s. 41-51.

⁹⁰ Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 655.

⁹¹ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 69.

⁹² İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 573.

Yine bu dönemde Yemen'den gelen Becile, Has'am, Murâd, Zübeyd, Ezd, Devs, Eş'ar, Himyer, Neha', Hemdân ve Kinde gibi birçok kabile Müslüman olmuştur.⁹³

Hiz. Peygamber (s), Yemen'e çok sayıda atama⁹⁴ yapmakla birlikte⁹⁵ burayı; San'a, el-Cened ve Hadramevt olmak üzere üç⁹⁶ idarî bölgeye ayırmıştır. O, Ebân b. Said b. Âs b. Ümeyye'yi San'a'ya; Muâz b. Cebel'i el-Cened'e; Muhâcir b. Ümeyye el-Mahzûmî'yi de Hadramevt'e vali olarak göndermiştir.⁹⁷ Muâz b. Cebel, Yemenlilere Sa'de, San'a ve el-Cened'de cami yapmalarını emretmiştir.⁹⁸

2.2. Razm Olayı

Hiz. Peygamber (s) döneminde Yemen'de gerçekleştiği bilinen ilk hadise, Vak'atü'r-Razm'dır. Bedir Savaşı günlerinde meydana gelen⁹⁹ bu olayda, Mezhic kabilesinin Murâd kolunun ikamet ettiği Razm adlı yerde, Hemdân ve Murâd kabileleri arasında büyük bir savaş meydana gelmiştir.¹⁰⁰ Çok sayıda insanın öldüğü bu savaş, Hemdânlılar'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Ferve b. Müseyk el-Murâdî, Müslüman olmak için geldiğinde, Hiz. Peygamber (s) ona bu savaştaki yenilgileri sebebiyle üzüldüğünü sormuştu. Ferve, kavmi bozguna uğrayan her birey gibi kendisinin de

⁹³ Bkz.: Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 23-124.

⁹⁴ Hiz. Peygamber'in (s) Yemen'e atadığı bazı isimler ve görev yaptıkları yerler şunlardır: Bâzân: Yemen'in tamamına; Bâzân'ın ölümünden sonra Şehr b. Bâzân: San'a'ya; Muhâcir b. Ebî Ümeyye: Kinde ve es-Sade'ye; Ziyad b. Lebîd el-Beyâzî el-Ensârî: Hadramevt'e; Ebû Musa el-Eş'arî: Zebîd, Aden, Rima' ve sahil bölgesine; Muâz b. Cebel: el-Cened'e; Ebû Süfyân: Nocrân'a; Halid b. Said b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye: Şehr b. Bâzân'ın katlinden sonra San'a'ya; Hiz. Ali: el-Ahmâs'a. (İbn Hazm, **Cevâmî**, s. 120-121)

⁹⁵ Hiz. Peygamber (s), buraya atadığı kişilere cizye ve zekâtla ilgili hüküm bildiren çok sayıda mektup göndermiştir. (Bkz. Belâzurî, **Fütûh**, s. 75-83)

⁹⁶ el-Cenedî, Tihâme bölgesinde bulunan Ak Muhlâfî'nı da bu üç bölgeye dahil ederek Hiz. Peygamber'in (s) Yemen'i San'a, el-Cened, Hadramevt ve Tihâme olmak üzere dört bölgeye ayırdığı görüşündedir. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 161)

⁹⁷ el-Yemânî, **Behce**, s. 19.

⁹⁸ Muâz b. Cebel, Sa'de şehrine vardığında halka bir mescid yaptırmıştı. Sa'de'den San'a'ya geldiğindeyse insanlar etrafında toplanmıştı. Muâz, onlara Hiz. Peygamber'in (s) mektubunu göstererek Bâzân'ın bahçesinde bir mescid (Câmiu'l-Kebîr) yapılmasına öncülük etmişti. O, San'a'dan ayrıldıktan sonra Cemâziyelevvel ayının sonu veya Recep ayının başında el-Cened'e giderek bir mescidin (Mescidü'l-Cened) de burada yapılmasını sağlamıştı. Recep ayında mescidin inşası bitince burada ilk Cuma namazı kılınmıştı. (el-Haddâd, **et-Târîhu'l-Âm li'l-Yemen**, c. 2, s. 17)

⁹⁹ Bu hadisenin İslam'dan az bir süre önce olduğu da rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 134)

¹⁰⁰ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 42.

üzüntü duyduğunu belirtince, Hz. Peygamber (s), bu savaşın İslam için hayırlı sonuçları olduğunu buyurmuştu.¹⁰¹

2.3. Esved el-Ansî İsyanı

Hz. Peygamber (s) hayattayken Yemen’de Esved el-Ansî önderliğinde bir irtidat hadisesi gerçekleşmiştir.¹⁰² Çevresindeki insanlara el çabukluğuyla bazı oyunlar sergileyen Esved, peygamberliğini ilan ederek İslam’da ilk irtidat hareketini başlatmıştır.¹⁰³

Esved el-Ansî, veda haccından sonra Hz. Peygamber’in (s) hastalanmasını fırsat bilerek Necrân’ı ele geçirmişti. Necrânlılar ise Hz. Peygamber’in (s) burada görevlendirdiği Amr b. Hazm ve Halid b. Said b. el-Âs’ı şehirden çıkartmıştı. Esved, Ferve b. Müseyk’in valiliğini yaptığı Murâd kabilesinin idaresine hâkim olduktan sonra¹⁰⁴ San’a’yı istilâ etmek için harekete geçti. Hz. Peygamber’in (s) San’a valisi Şehr b. Bâzân, Esved’e karşı şehri yirmi beş gün boyunca savundu. Fakat yapılan savaşta yenilgiye uğrayarak öldürüldü. Böylece Esved’in Yemen’deki hâkimiyeti hızla yayılmaya başladı.¹⁰⁵

Bu hadiseler üzerine Ferve b. Müseyk, Hz. Peygamber’e (s) durumu anlatan bir mektup gönderdi.¹⁰⁶ Buna karşılık Hz. Peygamber (s), Cerîr b. Abdullah el-Becelî vasıtasıyla Esved’i İslam’a davet etti.¹⁰⁷ Teklifi kabul etmeyen Esved, San’a’yı ele geçirdikten sonra Şehr b. Bâzân’ın karısı Merzubâne’yi¹⁰⁸ zorla nikâhına aldı.¹⁰⁹ Esved, Ebnâya karşı oldukça sert politika güdüyordu.¹¹⁰ Bu sırada Muâz b. Cebel, ondan kaçarak Me’rib’de bulunan Ebû Musa el-Eş’arî’nin yanına gitti. Kendilerini

¹⁰¹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 135-136.

¹⁰² Esved el-Ansî, Mezhiç’in Ans koluna mensup olup asıl adı ‘Abhele b. Ka’b b. ‘Avf’tır. Rivayete göre ona siyah tenli olması sebebiyle Esved (siyah); maharetli bir eşeğe sahip olması veya yüzüne örtü örtmesi sebebiyle de Zû’l-Hımâr denilirdi. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 109)

¹⁰³ Ebû’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr (630/1233), **el-Kâmil fi’t-Târîh**, Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. 2, s. 197.

¹⁰⁴ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 197.

¹⁰⁵ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 229.

¹⁰⁶ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 185.

¹⁰⁷ Belâzurî, **Fütûh**, s. 109.

¹⁰⁸ Merzubâne’nin Şehr b. Bâzân’ın annesi olduğu da rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 236)

¹⁰⁹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 229.

¹¹⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 110.

emniyete almak için Muâz, Kinde'nin es-Sekûn; Ebû Musa'ysa, es-Sekâsik koluna sığındı. Muâz, es-Sekûn'dan Ramle adında bir kadınla evlenerek kabileyi kendi tarafına çekti. Destekçiler bulan Muâz, Hz. Peygamber'in (s), Esved'e karşı savaşmayı emreden mektubunu alınca ivedilikle harekete geçti.¹¹¹ Çünkü Esved, Hadramevt'ten Tâif'e; Bahreyn'den Aden'e uzanan bölgeyi hâkimiyet altına almıştı.¹¹²

Rivayete göre Hz. Peygamber (s), Ebnâdan olan Cuşeyş ed-Deylemî, Fîrûz ed-Deylemî ve Dâdeveyh'e Ezd kabilesinden olan Veber b. Yuhannes vasıtasıyla mektuplar göndermişti. Bu mektuplarda, Esved'i savaş veya suikast yoluyla öldürmelerini ve Yemen'de dinden dönmeyen Müslümanlarla haberleşmelerini emrediliyordu.¹¹³ Bunun üzerine Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh ilk olarak Kays b. Mekşûh'u kendi taraflarına çektiler. Kays'ın Müslümanların tarafında yer aldığını öğrenen Esved, onu yanına çağırıp öldürmekle tehdit etti. Kays, Esved'e onun tarafında olduğunu söyledi. Çünkü onun güvenini kazanmak istiyordu. Ancak o; Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh'in yanına giderek olan biteni haber vermişti. Bunu duyan Esved, onları öldürmekle tehdit etti. Bu kişiler, can güvenliklerinden endişe ettikleri için Esved'den özür dilediler. Diğer taraftan da onu öldürmeye yönelik gizli planlar yapmaya devam ettiler. Esved'in onlara yönelik şüpheleriye sürüyordu. İşte tam bu sırada Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh'e Zû'l-Kilâ' ve Zû Zuleym gibi birçok kabileden Esved'in öldürülmesine destek vereceklerine yönelik mektuplar gelmeye başladı. Mektupları alan bu üç kişi, onlara hazırlıkların henüz tamamlanmadığını, bundan dolayı hemen hareket etmemelerini ifade eden mektuplar yazdılar. Bu sırada Hz. Peygamber'in (s) Necrânlılar'a hitaben yazmış olduğu mektup, şehrin sakinlerinin tekrar Müslümanların tarafına geçmelerini sağlamıştı. Mektupların haberini alan Esved, sonunun yaklaştığını anlamıştı.¹¹⁴

¹¹¹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 230-231.

¹¹² Esved, Amr b. Ma'dikerib'i Mezhic kabilesine halife olarak tayin etmişti. Ayrıca kabilenin askerî yönetimini Kays b. Mekşûh'a vermiş olup Ebnânın yönetiminiyse Fîrûz ve Dâdeveyh'e bırakmıştı. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 230; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 197; Makrizî, **İmtâ'**, c. 14, s. 526-527)

¹¹³ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 231; Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber (s), Kays b. Mekşûh'a Esved'i öldürme görevini verdi. Kays, Esved'in güvenini kazandıktan sonra San'a'ya Hemdân ve Mezhic kabileleriyle beraber girmiş; onu öldürmek için ittifaklar kurmaya başlamıştı. O, ilk olarak Dâdeveyh'le anlaşarak Ebnânın ve Bâb b. Zî'l-Cirre el-Himyeri'yle anlaşarak Himyerîlerin desteğini aldı. O, Ebnâdan olan Fîrûz ed-Deylemî'yle beraber hareket ediyordu. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 110-111)

¹¹⁴ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 231-232

Esved'e karşı kurulan bu ittifak, sonuç vermeye başlamıştı. Özellikle liderleri öldürülen Ebnâ, Esved'den intikam almak istiyordu. Bundan dolayı onlar, kocası öldürülen ve Esved'in karısı olmaya mecbur edilen Merzubâne'nin¹¹⁵ yardımını almaya karar verdiler. Ebnâ, Esved'e karşı büyük bir kin besleyen Merzubâne'ye haberleşmek için bir adam gönderdi. Böylece Merzubâne'nin içeriden desteğini alan Kays b. Mekşûh ve Fîrûz, Esved'i odasına gizlice girerek uyku esnasında öldürdü.¹¹⁶ Hz. Peygamber (s) de Esved'in katlini vefatından kısa bir süre önce öğrendi.¹¹⁷

3. Râşid Halifeler Döneminde Yemen

3.1. Hz. Ebû Bekr Dönemi

Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de ridde hadiseleri sebebiyle Hz. Peygamber'in (s) atadığı valiler görevlerini yerine getirememişti. San'a'da Ebân b. Saîd, Ya'lâ b. Ümeyye'yi; el-Cened'de Muâz b. Cebel, Abdullah b. Ebî Rabî'a'yı; Hadramevt'te Muhâcir b. Ümeyye; İkrime b. Ebî Cehl'i yerine bırakmıştır. Hz. Ebû Bekr de Ya'lâ'yı San'a'ya; Abdullah b. Ebî Rabî'a'yı el-Cened'e vali olarak tayin etmiştir. Fakat Hadramevt'teki isyanın bastırılması geciktiği için buraya vali tayin edememiştir.¹¹⁸

Hz. Ebû Bekr, ridde hadiselerinden sonra Yemenlilerin de içinde bulunduğu Arapları mektuplarla cihada davet etmişti. Bu mektupları alan Yemenliler, cihada katılmak üzere halifenin huzuruna gelmişlerdi. Örneğin o, Enes b. Mâlik'i böyle bir mektupla Yemen'e göndermişti. Enes, Medine'ye döndüğünde Yemenlilerin cihat davetini içten bir şekilde kabul ettiklerini halifeye haber vermişti.¹¹⁹

3.1.1. Ridde Hadiseleri

Hz. Ebû Bekr, hilafete geçtiğinde tüm yarımada gibi Yemen'de de dinden dönme hadiseleri başlamıştı. Fakat bu isyanlara Yemenlilerin tamamı

¹¹⁵ Onun isminin Âzâd olduğu rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 232)

¹¹⁶ Belâzurî, **Fütûh**, s. 110.

¹¹⁷ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 236; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe**, c. 4, s. 353.

¹¹⁸ el-Yemânî, **Behce**, s. 19.

¹¹⁹ el-Vâkıdî, **Fütûh**, c. 1, s. 6.

katılmamıştı.¹²⁰ Örneğin Necrânîlilar Hz. Peygamber'in (s) vefatını haber aldıklarında yönetime karşı ayaklanmamışlardı. Onlar, Hz. Ebû Bekr'e bir heyet göndererek halifeye bağlılıklarını bildirmişti.¹²¹

Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de ridde hadiselerinin Tihâme, San'a ve Hadramevt bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

3.1.1.1. Tihâme

Hz. Ebû Bekr, hilafete geçtiğinde Yemen'in Tihâme bölgesinde ilk irtidat edenler Ak kabilesi mensupları olmuştur. Aklılar, Eş'ar kabilesiyle birleşerek bölgenin sahil kısmında yer alan el-A'lâb'ı ele geçirmişti. Hz. Ebû Bekr, Tahir b. Ebî Hâle'ye yazmış olduğu mektupta onlarla savaşmasını istiyordu. Bunun üzerine Ak ve Eş'ar kabilesine âmil olarak atanan Tahir b. Ebî Hâle, Mesrûk ve Ak'tan irtidat etmeyen Müslümanlarla bir araya gelerek, el-A'lâb'da mürtedleri bozguna uğrattı. Ayrıca Hz. Ebû Bekr, Cerîr b. Abdullah'ı Becîle kabilesine göndererek Has'am kabilesinden olup irtidat edenlere karşı savaşmasını emretti. Cerîr, emri yerine getirirken Becîle kabilesinin büyük çoğunluğu ona destek verdi.¹²²

3.1.1.2 San'a

Hz. Peygamber (s), vefat etmeden önce Esved el-Ansî'nin liderliğinde çıkan isyan sonucunda San'a, Müslümanların yönetiminden ayrılmıştı. Buradaki isyan Esved'in öldürülmesiyle bastırılmıştı. Fakat Esved'in askerleri hala San'a çevresinde bulunuyordu. Esved'i Ebnâyla iş birliği yaparak öldüren Kays b. Mekşûh, Hz. Ebû Bekr'in Firûz ed-Deylemî'yi komutan tayin etmesine kızarak, San'a'da bir isyan çıkarmıştır. Onun hedefinde önceden Esved'e karşı işbirliği yapmış olduğu Ebnâ vardı. Kays, kabilelere yazdığı mektuplarda, Ebnânın reislerini öldürüp onları Yemen'den çıkarmak istediğini bildiriyordu. Ayrıca o, Esved el-Ansî'den kalan mağlup askerlerle Ebnâyı Yemen'den atmak üzere anlaşma yaptı. Onun ilk hedefi, Esved'i öldüren Ebnânın liderleri Cüşeyş, Firûz ve Dâdeveyh'di. San'a'da Kays'ın Ebnâyı karşı

¹²⁰ Bkz.: Bu tez, s. 77 (362 nolu dipnot).

¹²¹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 321.

¹²² Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 320-323; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 227.

ittifaklar kurduğu haberleri yayılmaya başlamıştı. Fakat Cüşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh; Esved'e karşı birlikte mücadele ettikleri Kays'tan şüphe etmemişlerdi. Çünkü Kays, onlarla görüşerek güvenlerini kazanmıştı. Fakat görüşmeden bir gün sonra Kays, bir suikast tertip ederek Dâdeveyh'i öldürmüştü. Son anda Kays'ın kendilerini öldüreceğinin haberini alan Fîruz ve Cüşeyş ise kaçmıştı. Onlar, birlikte Fîrûz'un dayılarının bulunduğu Havlân Dağı'na doğru yöneldiler.¹²³

San'a'da halk, Esved'in askerleriyle birlikte Kays'ın etrafında toplanmaya başlamıştı. Fîrûz da Kays'a karşı ittifaklar kurmaya çalışıyordu. O, Hz. Ebû Bekr'e mektup yazarak Kays'ın yaptıklarını haber verdi. Kays, Ebnâda olup Fîrûz'u desteklemeyenlerin ailelerine emân vermişti. Fîruz'u destekleyen kişilerin ailelerini ise deniz ve karayoluyla sürgün edilecekler olarak ikiye ayırmıştı. O, Ebnâdan bu iki gruba 'ülkenize gidin' demişti. Kays, deniz yoluyla gidecek olanları Aden limanı üzerinden göndermeyi planlıyordu. Böylece Ebnânın sürgünü başlamıştı. Fakat Ebnâ, buna karşı koymaya kararlıydı. Bundan dolayı Kays'tan kurtulmak için dayılarına sığınan Fîrûz, onu engellemek için yardım topluyordu. O, Ak kabilesi başta olmak üzere birçok kabileden yardım alarak Kays'ı San'a yakınlarında gerçekleşen şiddetli bir savaşta mağlup etmişti. Böylece Ebnânın Yemen'den sürgününü durdurmuştu. Kays ve Esved'in askerleri bu mağlubiyet sonunda Nocrân ve San'a arasındaki bölgeye dağılmışlardı. Hz. Ebû Bekr'in görevlendirdiği Muhâcir b. Ebî Ümeyye, Mekke'den, Tâif'ten ve Becîle kabilesinden topladığı bir orduyla Nocrân'a gitmişti. Burada Ferve b. Müseyk de kendisine katılmıştı. O, Amr b. Ma'dikerib adlı isyancıyı ve Kays b. Mekşûh'u esir alarak Hz. Ebû Bekr'in yanına gönderdi. Hz. Ebû Bekr'in yanına giden Kays, Dâdeveyh'in katliyle suçlanıyordu. Fakat o, suçluluğu ispatlanamadığı için serbest bırakılmıştı. Muhâcir b. Ebî Ümeyye ise Nocrân'dan çıktığında karşısına çıkan Esved'in askerlerini bozguna uğratarak San'a'ya girmişti.¹²⁴

¹²³ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-324.

¹²⁴ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 324-329.

3.1.1.3. Hadramevt

Hız. Ebû Bekr döneminde Yemen'deki bir diğér isyan, Hadramevt bölgesinde gerçekleşmiştir. Hız. Peygamber (s) zamanında Ziyad b. Lebîd, Hadramevt'in; Ukâşe b. Ebî Ümeyye Kinde'nin es-Sekâsik ve es-Sekûn kollarının âmilliğini yürütüyordu. Hız. Peygamber (s), vefat etmeden önce Muhâcir b. Ebî Ümeyye'yi Kinde kabilesine âmil olarak görevlendirmişti. Fakat Muhâcir, Hız. Peygamber'in (s) vefatından sonra hastalığı sebebiyle Hadramevt'e gidememişti. Bunun üzerine o, bölgede bulunan Ziyad b. Lebîd'i mektupla yerine vekil olarak tayin etmişti. O, iyileştikten sonra Hız. Ebû Bekr tarafından Yemen'deki isyanları bastırmak üzere gönderilmişti.¹²⁵

Muhâcir, önce Medine'den çıkıp Mekke üzerinden San'a'ya; buradan da Hadramevt'e doğru yola çıkmıştı. Çünkü Ziyad ve Ukkâşe, onun gelişini bekledikleri için Kinde kabilesinin isyanına müdahale etmekte gecikmişlerdi. Önceden Esved el-Ansî'ye tabi olmuş olan Hadramevt'te yaşayan Kindelilerin bu isyanlarının temelinde ekonomik sebepler yatıyordu. Zira Hız. Peygamber (s), Hadramevt bölgesinde toplanan zekâtları bölgedeki kabileler arasında dağıtıyordu. O, Kindelilerin zekâtının bir bölümünü Hadramevtlilere; Hadramevtlilerin zekâtının bir bölümünü de Kinde'nin es-Sekûn koluna verilmesini emretmişti.¹²⁶

Hadramevt ve Kinde kabileleri arasında zekât mallarının paylaşımı hususunda bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. İhtilafı çözmek için Ziyad b. Lebîd, devreye girdiğinde Hadramevtliler, onu Kinde'yi kollamakla suçlamışlardı. Buna karşılık Ziyad, Muhâcir b. Ebî Ümeyye gelinceye kadar sabretmelerini tavsiye ederek durumu yatıştırmıştı. Ziyad, zekât toplamaya devam ediyordu. O, Kinde kabilesinin kollarından biri olan Amr b. Muâviyeoğulları'na zekât toplamak için gitmişti. Bu sırada Şeytân b. Hucr, kardeşi Addâ'nın devesini kendi malının zekâtı olarak Ziyad'a vermişti. Bunun üzerine Addâ, devesini geri istemiş; fakat durumdan kuşkulanan Ziyad, bunu kabul etmemişti. Deve sebebiyle iki taraf arasında tartışmalar başlamıştı. Nihayetinde tartışmalar büyüyerek iki taraf arasında kılıçlar çekilmişti. Amr b. Muâviyeoğulları, Ziyad'a karşı çıkarken Hadramevtliler ve Kinde'nin es-Sekûn kolu

¹²⁵ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 330-331.

¹²⁶ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 331.

Ziyad'ın tarafında yer almıştı. Ziyad, Amr b. Muâviyeoğulları'na mensup olan bazı kimseleri esir olarak ele geçirmişti. Bundan dolayı isyancılar, savaşmakta acele etmiyorlardı. Onlar, esirlerinin serbest bırakılmasını istiyorlardı. Fakat Ziyad, gece vakti bir baskın yaparak onları bozguna uğratmıştı. Bu hadise üzerine olaylar iyice büyümüşü. Ziyad'ın elinden kurtulan esirler, onun aleyhinde propaganda yürütüyorlardı. Böylece büyük bir grup Ziyad'a karşı savaşmak için bir araya gelmişti. Toplananlar arasında Eş'as b. Kays da vardı. Amr b. Muâviyeoğulları'na Hârise b. Muâviyeoğulları da destek veriyordu. Böylece Kinde'nin Muâviyeoğulları, topluca zekâtı vermeyerek Ziyad'a karşı gelmişlerdi.¹²⁷

Ziyad, Kinde'nin es-Sekâsik ve es-Sekûn kolları içerisinde bazı grupların Muâviyeoğulları'na katıldıklarını öğrenince gece yarısı bir baskın düzenlemişti. O, Amr b. Muâviyeoğulları'na beş koldan düzenlediği bu saldırıyla onları mağlup etmişti. Muhâcir'in Hadramevt'e gelmek üzere birliğiyle beraber yolda olduğunu bilen Ziyad, ona bir mektup yazarak acele etmesini istemişti. Muhâcir, ordusunun başına İkrime b. Ebî Cehl'i vekil tayin ederek alelacele yola çıkmıştı. O, Ziyad'ın yanına gelerek Kinde kabilesinin yaşadığı yere gitmişti. Eş'as b. Kays'ın liderliğini yaptığı Kindelilerle Mahcerü'z-Zürkân adlı yerde yapmış olduğu savaşta galip gelmişti. Savaştan sağ kurtulan Kindeliler ise Nuceyr adlı kaleye sığınmıştı. Bunun üzerine Muhâcir, gelen İkrime'nin desteğini alarak Nuceyr kalesini kuşatmıştı.¹²⁸ Kindeliler, kuşatmaya fazla dayanamamışlar; nihayetinde kale Müslümanlar tarafından ele geçirilmişti. Bastırılan bu isyan sonucunda Hz. Ebû Bekr'in huzuruna getirilen Eş'as b. Kays, tekrar Müslüman olarak Irak bölgesindeki fetihlere katılmıştı.¹²⁹

3.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer döneminde Müslümanlar, Şâm ve Irak bölgelerinde büyük bir fetih hareketine girişmişlerdi. Hz. Ömer, Müslümanların bölgede kalıcı olmasını istiyordu. Bundan dolayı garnizon kentler kurmuştu. Onun döneminde kuzeydeki fetihlere ve bu garnizon şehirlere Yemen'den büyük bir göç meydana gelmişti.¹³⁰ Örneğin Cisir

¹²⁷ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 331-334.

¹²⁸ İkrime'nin geldiğinde Muhâcir'in kaleyi fethettiği de rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 336)

¹²⁹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 334-339.

¹³⁰ Bkz.: Bu tez, s. 71-83.

Savaş'nda Müslümanlar yenilgiye uğradığında Yemen'den gelen Becîle kabilesi mensupları Hz. Ömer tarafından bölgeye takviye güç olarak gönderilmişti. Kâdisiye savaşındaysa sadece Eş'as b. Kays'la beraber 1700 Yemenli bulunuyordu.¹³¹

Hiz. Ömer döneminde Yemen'den meydana gelen göç hareketi sadece Müslümanlarla sınırlı değildir. O, Necrân bölgesinde yaşayan Hristiyanları ve az sayıdaki Yahudiye zorunlu göçe tabi tutmuştur. Sayıları 40.000'e ulaşan ve büyük bir ekonomik güç haline gelen bu Hristiyan grup, Kûfe'ye göç ettirilerek¹³² Necrâniyye adı verilen yere iskân edilmiştir. Hiz. Ömer, onları iskân ederken Necrân'daki topraklarını satın almış; Irak ve Şâm'daki valilerine Necrânlı Hristiyanlara bolca verimli araziler vermesini emretmiştir. Onlar, Hiz. Ali döneminde Necrân'a dönme isteklerini halifeye bildirmişlerse de bu talepleri halife tarafından kabul edilmemiştir.¹³³

Hiz. Ömer, Hiz. Ebû Bekr'in San'a ve el-Cened'e atadığı valilerini görevinde bırakmıştı. Fakat Ya'lâ hakkında kendisine bir şikâyet gelince bu valiyi San'a'daki görevinden alarak Muğîra b. Şu'be'yi vali olarak atamıştı.¹³⁴ Rivayete göre Ya'lâ'nın kardeşi veya ailesinden bir kişi 12.000 dirhem fiyata satın aldığı atın parasını ödememişti. Bunun üzerine satıcı, Hiz. Ömer'e gitmiş ve şikâyetinde bulunmuştu. Fakat davasında haklı bulunmamıştı.¹³⁵ Ya'lâ'nın Hiz. Ömer'e şikâyet edilmesinin ikinci

¹³¹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 471, 563.

¹³² Bir rivayete göre Hristiyanların Necrân'dan çıkarılması, Hiz. Peygamber'in (s) vefat etmeden önceki emridir. Çünkü Hiz. Peygamber'in (s) 'Arap toprağında İslâm'ın yanında ikinci bir din olmayacaktır' dediği nakledilmektedir. Başka bir rivayete göreyse, bölgede Hristiyanların sayısının artması ve tefecilikle uğraşmaları sebebiyle birbirleri arasında ihtilaflar meydana gelmeye başladı. Bunun üzerine onlar, Hiz. Ömer'den kendilerini başka bir yere iskân etmesini istemişlerdi. Hiz. Ömer de bu isteği fırsat bilerek onları göç ettirmişti. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 73-74) el-Bekrî, burada yaşayan Hristiyanların İslâm'a girdikten sonra dinden döndüklerini, bundan dolayı Hiz. Ömer'in onlara 'Siz Müslüman olduğunuzu iddia ettiniz. Sonra irtidat ettiniz. Sizden kim tevbe eder ve halini düzeltirse, irtidadı yüzünden zarar görmeyecektir. İslâm'a dönmeyi reddeden ve Hristiyanlık konusunda ısrar edenlere gelince, Necrân'daki korumam Ramazan'ın yirmisinden sonra onlardan kalkacaktır.' yazdığını nakletmektedir. (el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 660)

¹³³ Belâzurî, **Fütûh**, s.74.

¹³⁴ el-Yemânî, **Behce**, s. 20.

¹³⁵ Başka bir rivayete göre Ya'lâ'nın kardeşi Abdurrahman b. Münve, Yemenli bir adamdan yüz genç deve karşılığında bir dişi at satın almıştı. Fakat satıcı bir süre sonra bu satıştan pişman olarak vazgeçmek istemişti. Bundan dolayı da Hiz. Ömer'in yanına gelerek Ya'lâ ve kardeşi Abdurrahman'ın atını gasp ettiklerini iddia etmişti. Anlatılanları dinleyen halife, bir mektup göndererek Ya'lâ'yı yanına çağırıldı. Ya'lâ, Yemen'den gelip durumu anlatınca Hiz. Ömer, şöyle dedi: "Bir at, bu kadar para ediyor mu? Bu hadiseden önce ben bir atın anlattığın kadar yüksek bir değere sahip olduğunu bilmiyordum. Biz her kırk koyundan bir koyun zekât olarak alıyoruz. Fakat attan herhangi bir zekât almıyoruz. O zaman her

sebebi, kısasla ilgili gerçekleşen bir anlaşmazlıktır. Rivayete göre San'a'nın batısında Himyerîlere ait yer olan Hafâş'ta bir erkek çocuğu öldürülmüştü. Çocuğun babası Ya'lâ'ya gelerek kısas istemişti. Bunun üzerine Ya'lâ, ölen çocuğun babasının eline kılıç vererek katili öldürmesine hükmetmişti. Kılıcı alan baba, katile birçok kez vurmuş; sonra da adamın öldüğünü zannederek oradan ayrılmıştı. Fakat adam, ağır şekilde yaralanmış olarak akrabaları tarafından bulunup tedavi edilmişti. Katilin ölmediğini öğrenen adam, Ya'lâ'ya gelerek yeniden kısas istemişti. Ya'lâ ise kısasa hükmedilen adamın ağır yaralandığını, ancak bunun diyetini ödedikten sonra tekrar kısas yapılabileceğini hükmetmişti. Diyet ödemeye yanaşmayan maktulün babası, Hz. Ömer'e gelerek Ya'lâ'yı şikâyet etmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ya'lâ'nın Medine'ye gelmesini emretmişti. Hz. Ali, Ya'lâ'nın verdiği hükümde haklı olduğu hususunda Hz. Ömer'e görüş beyan etmiş; Hz. Ömer de onu haklı bulmuştu. Ya'lâ, bu davadan sonra Medine'de iki sene kalmıştır. Bu süre içerisindeyse San'a'da Muğîra b. Şu'be görev yapmıştır.¹³⁶ İki sene sonra Ya'lâ, tekrar San'a valiliğine tayin edilmiştir.¹³⁷ Mevâlîlerinin San'a'da bir adamı dövmeleleri üzerine Hz. Ömer (s), Ya'lâ'yı tekrar yanına çağırmişti. Fakat o yoldayken Hz. Ömer'in vefat ettiğini ve görevinin başına geçmesini emreden mektubu almış ve geri dönmüştür.¹³⁸

3.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman'ın on iki yıl boyunca süren hilafeti birinci ve ikinci altı yıl olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Yaygın kabule göre hilafetinin ilk altı yılında kendisine karşı büyük bir muhalefet yoktur. Fakat ikinci altı yılda Hz. Osman'ın çeşitli icraatları sebebiyle tenkit edildiği görülür.¹³⁹ Hz. Osman'a yöneltilen tenkitlerden biri onun eyaletlere gönderdiği valileri kendi akrabalarından (Ümeyyeoğullarından)

at için bir dinar zekât al.” (İshak b. Yahya b. Cerîr b. et-Taberî es-San'ânî (ö. 450/1058), **Târîhu San'a**, Thk.: Abdullah Muhammed el-Habeşî, Mektebetü's-Senhânî, San'a, ty., s. 22)

¹³⁶ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 165-166.

¹³⁷ el-Yemânî, **Behce**, s. 20.

¹³⁸ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 166; Ya'lâ'nın valiliği döneminde San'a'da bir çocuğun bir grup insan tarafından öldürülüp cesedinin kuyuya atıldığı, durumun mektupla Hz. Ömer'e bildirilmesi üzerine katle iştirak edenlere kısas uygulandığı aktarılır. Yine bir rivayete göre Ya'lâ, Hz. Ömer'e ekonomik değeri yüksek olan içerisinde yağ bulunan bir paketi hediye olarak göndermişti. Gelen yağı muhâcir ve ensârdan birçok kişi kullanmıştı. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 167-168)

¹³⁹ Bkz.: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dînerverî, **el-İmâme ve's-Siyâse**, Thk.: Halil Mansûr, Beyrut, 1997, c. 1, s. 28-31.

seçmesidir.¹⁴⁰ Fakat diğer bölgelerin aksine o, Yemen’de Temîm kabilesinden olan San’a valisi Ya’lâ b. Ümeyye’yi¹⁴¹ ve Mahzûm kabilesinden olan el-Cened valisi Abdullah b. Ebî Rabî’a’yı görevde tutmuştur.¹⁴² Ya’lâ, Hz. Osman’ın evinin kuşatıldığını haber alınca Yemen’den Hz. Osman’a destek vermek üzere yola çıkmıştır.¹⁴³ Ancak yoldayken Hz. Osman’ın katlini haber alınca¹⁴⁴ Mekke’ye gitmiştir.¹⁴⁵ O, Cemel Hadisesi’nde Hz. Âişe’nin yanında yer almış olup Yemen’den getirdiği rivayet edilen¹⁴⁶ 600.000 dirhem ve 600 deveyle orduyu teçhiz etmiştir.¹⁴⁷

3.4. Hz. Ali Dönemi

Bilindiği gibi Arap Yarımadası’nın güneyinde yer alan Yemen bölgesi, Hz. Peygamber (s) döneminde İslam hâkimiyetine girmişti. Bundan dolayı da Rasûlullah (s), Yemenlilere Bâzân’ı vali olarak görevlendirmişti.¹⁴⁸ Fakat bölgedeki İslam hâkimiyeti uzun sürmedi. Çünkü Hz. Peygamber, vefat etmeden önce ve Hz. Ebû Bekr’in hilafeti döneminde Yemen bölgesinde ridde hadiseleri vuku bulmuştu.¹⁴⁹ Bu isyanları bastıran Hz. Ebû Bekr, kuzeye doğru yapılan yeni fetihlerle birlikte

¹⁴⁰ Bkz.: Ünal Kılıç, “Kûfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 / 2 (Aralık 2002): 239-260, s. 241-247.

¹⁴¹ Hz. Osman, Ya’lâ’ya -Yemen’deki valilik görevi esnasında- bölgede üretilen kumaşı, Kâbe’nin üstüne ikinci örtü olarak koymasını emretmiştir. (Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikli, **el-A’lâm**, Dâru’l-İlm, yy., 2002, c. 8, s. 204) Rivayete göre o, Kubâtî kumaşın üstüne Yemen işi kumaş koydurmuştur. (Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziya Muhammed el-Kuraşî el-Ömerî el-Mekkî el-Hanefî Bahaeddin Ebû’l-Bekâ İbnü’z-Ziya (ö. 854/1460), **Târîhu Mekketi’l-Müşerreffe ve’l-Mescidi’l-Harâm ve’l-Medîneti’l-Müşerreffe ve’l-Kabri’s-Şerîf**, Thk.: ‘Alâ’ İbrahim - Eymen Nasr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 119)

¹⁴² Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 421.

¹⁴³ İbnü’l-Esîr, **Üsdü’l-Ğâbbe**, c. 4, s. 747; el-Cenedî’nin aktardığı rivayete göre Ya’lâ ve el-Cened valisi İbn Ebî Rabî’a Hz. Osman’ın katlini haber aldıklarında, Yemen’de can güvenliklerinin tehlikede olduğunu düşünerek Mekke’ye Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın yanına gelmişlerdir. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172)

¹⁴⁴ Onun yoldayken devesinden düşerek kalçasını kırdığı, bunun üzerine hac bittikten sonra Mekke’ye geldiği de rivayet edilir. (Ebû’l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Ma’ûz, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984, c. 4, s. 586)

¹⁴⁵ Halit Özkan, Ya’lâ b. Ümeyye, **DİA**, c. 43, s. 297.

¹⁴⁶ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 443.

¹⁴⁷ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 451.

¹⁴⁸ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/104), **Cevâmiu’s-Sîra**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 20.

¹⁴⁹ Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen’de Kays b. Meksûh önderliğindeki isyan için bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 223.

yarımadada Arap-İslam birliğini kurmayı başarmıştı.¹⁵⁰ Müslümanların bu birlikteliği Hz. Ebû Bekr'den Hz. Ali zamanına kadar Yemen'de siyasî istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki siyasî ve askerî mücadeleyle, devletin tüm bölgelerinde olduğu gibi Yemen'de de hissedilmiştir. Nitekim bu dönemde meydana gelen hadiseler sebebiyle bölgede gerçekleşen Hz. Ali'yle Muâviye arasındaki siyasî çekişme, Yemenliler açısından oldukça sorunlu olmuştur. Aktarılan rivayetlerden bu dönemde toplumun Hz. Ali ve Muâviye taraftarı olarak ikiye ayrıştığı anlaşılmaktadır.¹⁵¹

Hz. Ali ile Muâviye arasındaki siyasî kutuplaşmanın odak noktasını teşkil eden Hz. Osman'ın katli meselesiyle, Yemen'deki bu ayrışmanın temelini oluşturmuştur.¹⁵²

¹⁵⁰ Bkz.: Elias Shoufany, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", **İSTEM**, Çev.: Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, yıl. 3, sy. 6, 2005, s. 282.

¹⁵¹ el-Hemdânî, Yemen'de İslam'ın yayılıp taban bulmasında ez-Zibirkân b. Ezlam ve dayısı Hars b. Abdü Külâl'in önemli rolü olduğunu söylemektedir. (Hemdânî, **el-İkhlâ**, c. 8, s. 102) Hemdân kabilesine mensup olan Said b. Kays, Muâviye'ye karşı Ali b. Ebî Tâlib'in yanında yer almıştır. Hatta rivayetlerde Hârîse b. Bedr'in Hz. Ali tarafından emân almasını sağlayacak kadar Hz. Ali'yle yakınlık kurduğu görülmektedir. Rivayete göre Hârîse b. Bedr, yeryüzünde fesad çıkarıp kan döküp mal gasp etmişti. O, Basralıydı. Kureyşlilerin önde gelenleriyle Ali'den eman istemeleri için konuşulduysa da onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine Said b. Kays el-Hemdânî'ye gelindi. O da Ali'yle konuşarak Hârîse için eman aldı. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 37, s. 388-389; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), **Muhtasarü Târîhi Dimaşk**, Thk.: Rûhiyye en-Nehhâs, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk, 1402/1982, c. 6, s. 145) Bu rivayet Said'in Hz. Ali'nin önemli bir adamı olduğunu göstermektedir. Fakat kaynaklarda Said b. Kays'ın hayatıyla ilgili Hemdân kabilesine mensubiyeti, Hz. Ali'nin yanında yer alması ve Hârîse olayı dışında çok fazla bir malumat bulunmamaktadır.

Said'in Hz. Ali tarafında yer aldığını vurgulayan Hemdânî, ez-Zibirkân b. Ezlam ve Ebû Ma'bed'in ise Muâviye'nin yanında yer aldığını söylemektedir. (Hemdânî, **el-İkhlâ**, c. 8, s. 102) Kaynaklarda bu iki kişi hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Fakat Hemdânî'nin Hz. Ali yanlısı Said'i zikrettikten hemen sonra Muâviye taraftarı olarak bu iki kişiyi zikretmesi ve aynı zamanda ez-Zibirkân'ın Yemen'de İslam'ın yayılmasındaki katkılarını ifade etmesi, Yemenliler açısından bu iki kişinin önemli kimseler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu isimler aynı zamanda Yemen'de Hz. Ali yanlılarıyla Muâviye taraftarlarının olduğuna ve dolayısıyla Yemen'in bu dönemde siyasal olarak iki kutba ayrıldığına işaret etmektedir. Ubeydullah'ın San'a'da bulunan Hz. Osman ve Muâviye taraftarlarını şehirden kovması ve Büsr'e karşı savaşmada insanların isteksiz olması, bu siyasî bölünmüşlüğü daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹⁵² İbn A'sem el-Kûfî'nin aktardığına göre Osman b. Affân'ın Yemen'de bulunan taraftarları Hz. Ali'ye muhalefet ederek ondan berî olduklarını izhâr ettiklerinde Ubeydullah b. Abbas, San'a'da bulunuyordu. Hz. Ali'ye muhalefet eden bu grubu yanına çağırarak ve onlara şöyle demişti: "Ey falancalar! Fesat uğruna içinde bulunduğunuz bu gayret nedir? Siz mi Osman'ın kanını talep ediyorsunuz? Siz ancak sürü olan bir kavimsiniz. Bugünden önce evlerinizden ayrılmazdınız. Baskınların zikrini duyduunuz da başlarınızı kaldırdınız ve bize muhalefet mi ediyorsunuz!" Buna karşılık muhaliflerin Hz. Osman'ın yolunda mücadeleden vazgeçmeyeceklerini belirtmeleri üzerine; Ubeydullah onlardan bazı önemli kimseleri hapsedmiştir. Sonunda durum öyle bir hal almıştır ki Yemenliler, mallarının zekâtlarını dahi vermekten ictinab ederek isyan etmişlerdir. (el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 229)

Çünkü Hz. Ali'nin Yemen valisi¹⁵³ Ubeydullah b. Abbas,¹⁵⁴ San'a'da yaşayan Hz. Osman taraftarı bir grubu şehirden kovmuştu. Buna ek olarak Hz. Ali'nin el-Cened bölgesindeki âmili Said b. Nemrân el-Hemdânî'nin de Hz. Osman yanlılarına aynı siyaseti takip etmesi, onları tahrik etmiş ve bir araya gelerek hilafet görevinin Muâviye'ye geçtiğini iddia etmelerine neden olmuştu. Durumdan endişelenen Ubeydullah ve Said, Hz. Ali'ye olup biteni anlatan birer mektup yazmıştı. Bunun üzerine Hz. Ali, Cebr b. Nevf Ebû'l-Veddâk¹⁵⁵ aracılığıyla kendilerine yardım edemeyeceğini bildiren mektubu gönderdi. Ubeydullah ve Said, mektubu getiren Ebû'l-Veddâk'tan Hz. Ali'nin Yezîd b. Kays el-Erhabî komutasında büyük bir orduyu gönderdiğine yönelik asılsız bir haber yaymasını istedi. Ebû'l-Veddâk da söz konusu haberi yaydı. Hz. Osman taraftarları bunu duyduklarında, Muâviye'ye kendilerine yardım edecek bir emir göndermezse, Hz. Ali'ye biat etmek zorunda kalacaklarını bildiren bir mektup yazdılar.¹⁵⁶ Muâviye de bunun üzerine Büsr b. Ertât'ı hicrî 40¹⁵⁷

¹⁵³ İbn Hayyât, **Târîh**, s. 198; Belâzurî, **Ensâb**, c. 4, s. 58; Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 536; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (ö. 354/965), **es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**, el-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1417/1996, c. 2, s. 550; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî (ö. 463/1071), **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1412/1992, c. 3, s. 9; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 37, s. 477; Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), **el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992, c. 5, s. 137; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr (630/1233), **el-Kâmil fî't-Târîh**, Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. 2, s. 699; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989, c. 3, s. 421; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), **Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yân**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 1434/2013, c. 6, s. 407; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), **Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993, c. 3, s. 607; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Müessesetü'r-Risâle, yy., 1985, c. 1, s. 284; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2003, c. 10, s. 647; el-Yemânî, **Behcet**, s. 20.

¹⁵⁴ Hz. Ali'nin amcasının oğlu olan Ubeydullah, Sıffin Savaşı zamanında Yemen'e vali olarak atanmıştır. (İbn Abdilber, **el-İstî'âb**, c. 1, s. 159) O, Yemen'de kırk ay kalmıştır. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172)

¹⁵⁵ Hemdân kabilesine mensuptur. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 301)

¹⁵⁶ Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453.

¹⁵⁷ Buhârî, Büsr'ün Yemen'e 37 yılında gittiğini nakletmektedir. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim Cu'fî Buhârî, **et-Târîhu'l-Evsat**, Thk.: Mahmud İbrahim Zâ'id, Dâru'l-Va'y, Haleb, 1397/1977, c. 1, s. 86) Hz. Ali'nin Büsr'ün Yemen'de kendi taraftarlarına yönelik gerçekleştirdiği katliamdan hicrî 40 yılında haberdar olduğu rivayet edilmektedir. (İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550) Bu rivayet göz önünde bulundurulduğunda Büsr'ün Yemen'e gidiş tarihinin hicrî 39 veya 40 yılında olduğu düşünülebilir.

yılında¹⁵⁸ tahkim hadisesinden sonra¹⁵⁹ Medîne, Mekke ve Yemen'e Hz. Ali'ye itaat eden kişileri katletmek üzere¹⁶⁰ göndermiştir.¹⁶¹ Rivayetten de anlaşıldığı üzere Emevîlerin Yemen'de ilk vazifelendirdikleri kişi, Büsr b. Ertât olmuştur. Büsr'ün rivayetlerde geçen zalimane politikaları ve Emevîlerin Yemen hâkimiyetini ilk tesis eden kişi olması, onun sahabî olup olmadığı hususunda bazı tartışmaları doğurmuştur.¹⁶²

Büsr b. Ertât, Hz. Ali'ye karşı Sıffin Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunda yer almıştır.¹⁶³ Savaştan sonra Muâviye tarafından Hz. Ali'nin hâkimiyeti altındaki Yemen'i ele geçirmek için gönderilen Büsr, önce Medine ve Mekke'ye gelmiş¹⁶⁴ ve her iki kentte Hz. Osman'ın katline iştirak ettikleri iddia edilen kişileri öldürmüştür.¹⁶⁵

¹⁵⁸ İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 732.

¹⁵⁹ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 139; İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 162.

¹⁶⁰ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152.

¹⁶¹ İbn Hayyât, **Târîh**, s. 200; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453.

¹⁶² Büsr b. Ertât'ın sahabî olmadığını söyleyen birçok rivayet vardır. Muhammed b. Ömer, Büsr'ün Hz. Peygamber'den (s) bir şey duymadığını söylemektedir. Yahya b. Ma'in, Medinelilerin Büsr'ün Hz. Peygamber'den bir hadis işittiğini red ettiklerini, Şamlıların ise Büsr'ün Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri rivayet ettiklerini söyler. Beyhakî ise onun sahabî olduğunun sabit olmadığını söylemektedir. Büsr'ün sahabî olmadığını ileri sürenlerin delili, onun hicretten iki sene sonra doğduğuna yönelik rivayettir. Başka bir rivayete göre o, Hz. Peygamber'in (s) vefatından iki sene önce doğmuştur. Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde rivayete göre Büsr, yalnız 8 yaşındaydı. Buna göre o, Hz. Peygamber'i ya hiç görmemiştir ya da gördüğünü idrak edecek yaşta değildir. Fakat bu iddia, tartışmalıdır. Çünkü hadis kaynaklarında Büsr'ün Hz. Peygamber'den (s) naklettiği söylenen iki hadis bulunmaktadır. Aynı zamanda Hz. Ömer döneminde Büsr'ün Mısır'ın fethinde Amr İbnü'l-Âs'a yardım etmek üzere görevlendirilmesi, yaşının sahabî olmaya yetecek seviyede olduğunu göstermektedir. (Yahya b. Ma'in (ö. 234/848-49), **Târîhu İbn Ma'in**, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, 1979, c. 3, s. 152; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 287; Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 245/860), **el-Muhabber**, Tsh.: Ilse Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâk'l-Cedîde, Beyrut, ty., s. 293; Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 257/871), **Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy., 1415/1994, s. 289; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), **el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Ma'ûz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 2, s. 153; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **es-Sünenü's-Sağîr**, Thk.: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslâmiyye, Karaçi, 1410/1989, c. 3, s. 402; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410; ez-Zehabî, **Siyer**, c. 3, s. 410; Ebû Abdullah Alâüddin Moğoltay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî (ö. 762/1360), **İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl**, Thk.: Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed – Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, el-Fârûku'l-Hadîse, yy., 1422/2001, c. 2, s. 380; Abdülkerim Özeydin, "Büsr b. Ebû Ertât", **DİA**, c. 6, s. 494)

¹⁶³ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 293; Dîneverî, **Ahbâr**, s. 167; Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sadeffî (ö. 347/958), **Târîhu İbn Yunus el-Misrî**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, c. 1, s. 63; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 145.

¹⁶⁴ Buhârî, **Târîhu'l-Evsat**, c. 1, s. 86; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453-454.

¹⁶⁵ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152; Büsr, Medine'ye geldiğinde Medine halkı, Benî Süleym'in harresinden korkularından çıkamamışlardı. Şehirde bir ay kalan Büsr'ün Medine ile Mekke arasında Ka'boğullarından bir grubu öldürerek kuyuya attığı iddia edilmektedir. (Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 176; İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 409; ez-Zehabî, **Târîh**, c. 5, 369)

Buradan Yemen'e geçen Büsr, Hz. Ali'nin Yemen valisi Ubeydullah b. Abbas'ın evine saldırmış; fakat kendisini bulamamıştı. Çünkü Ubeydullah, Büsr'ün geldiğini haber alınca yerine kayınpederi Abdullah b. Abdülmedân'ı bırakarak Kûfe'ye kaçmıştı.¹⁶⁶

el-Cenedî, Ubeydullah'ın Yemen'den ayrılışıyla ilgili süreç hakkında bazı detaylar vermektedir. O, San'a'da dört ay durduktan sonra Büsr'ün geleceği haberi şehre ulaşınca, ahaliyi toplayarak savaşmak için kendisine destek olmalarını isteyen bir hutbe îrad etmişti. Ubeydullah, dokunaklı konuşmasıyla Ebnânın¹⁶⁷ desteğini almayı umuyordu. Çünkü Ebnâ, o zaman insanların önde gelenleriydi. Hutbeyi dinleyen Ebnâdan Fîrûz ed-Deylemî, kendisiyle birlikte Büsr'e karşı savaşmayacaklarını ve başının çaresine bakmasını söylemişti. San'alılardan umduğu desteği bulamayan Ubeydullah da şehri terk ederek Kûfe'deki Hz. Ali'nin yanına gitmiştir.¹⁶⁸

Bu hadiseden sonra Yemen'e gelen Büsr, Ubeydullah'ın Abdurrahman ve Kusem adındaki iki küçük oğlunu uzun bir bıçakla¹⁶⁹ anneleri Âişe bnt. Abdülmedân'ın karşısında¹⁷⁰ boğazlayarak katletmiştir.¹⁷¹ Bu hadiseyi ele alan bir diğer rivayete göre Ubeydullah'ın iki oğlu Büsr'e gelerek günahlarının ne olduğunu sormuştur. Büsr ise adamlarına bu iki kardeşi öldürüp Mısra' kapısına çıkarmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman ve Kusem ile birlikte Amr b. Erâke¹⁷² de katledilmiştir. el-Cenedî, Ubeydullah'ın öldürülen çocukları olan Abdurrahman'ın on; Kusem'in ise sekiz yaşında olduğunu ve isimlerinin Hasan ve Hüseyin olduğunu

¹⁶⁶ İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550; Bu olayların Hz. Ali'nin katlinden sonra olduğu rivayet edilmektedir. Buna göre Ubeydullah'ın Kûfe'ye gidişi, Hz. Ali'nin ölüm haberiyle ilgili olabilir. Fakat bu görüş, olay örgüsü göz önünde bulundurulduğunda pek de doğru görünmemektedir. Zira Hz. Ali'nin Yemen'i ele geçiren Büsr'e karşı bir ordu gönderdiği zikredilmektedir. Taberî, bu olayların 40 yılında Tahkîm'den sonra meydana geldiğini nakletmektedir. (Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 139; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 154; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 409)

¹⁶⁷ İslam öncesi dönemde Habeşlilere karşı Seyf b. Zî Yezzen'in çağrısıyla İran'dan gelen Farslı askerler, Yemen'e yerleşmişlerdi. Bu Farslı askerler, Yemen'de Arap kadınlarla evlenmişlerdi. Bu evlilikten dünyaya gelen kalabalık nesle Ebnâ (oğullar) adı verilmiştir. (Bu konu Ebnâ başlığında daha detaylı ele alınmıştır.)

¹⁶⁸ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 411.

¹⁷⁰ Salâhuddin Halil b. Eybek b. Abdullah es-Safedî (764/1363), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, Thk.: Ahmed Arnâvut-Türkî Mustafa, Daru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1420/2000, c. 16, s. 345.

¹⁷¹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 4, s. 60.

¹⁷² Amr b. Erâke, Sakîf kabilesine mensup olup Hz. Peygamber'in ashâbından biridir. (Yakub b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890), **el-Ma'rife ve't-Târîh**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981, c. 1, s. 226)

rivayet etmektedir.¹⁷³ Bu rivayet bize ideolojik bir kurgu çağrışımı yapmaktadır. Hz. Peygamber'in (s) iki torununun isminin Ubeydullah'ın çocuklarına (kanaatimizce Emevî karşıtı Yemenliler tarafından sonradan) verilmesi, Emevî karşıtlığının ve Hz. Ali taraftarlığının Yemen'deki yansımasıdır. Hatta bu hadisenin zaman içerisinde abartılı rivayetlerle süslenerek¹⁷⁴ Yemenlilerin Emevî karşıtlığını sembolize eden bir hal aldığı dahi söylenebilir.

¹⁷³ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.

¹⁷⁴ Ubeydullah'ın çocuklarının katliyle ilgili hikâye zaman içerisinde daha da abartılı bir hal almıştır. Nitekim Büsr'ün iki çocuğu katlettiği haberi, Hz. Ali'ye ulaşınca buna çok üzülen Büsr'e şu şekilde beddua ettiği aktarılmaktadır: “*Allah'ım onun dinini al ve onun aklını almadan onu dünyadan çıkarma!*” Bu abartılı rivayete göre Hz. Ali'nin bedduası tutmuş ve Büsr aklını kaybetmiştir. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734; Moğoltay, **İkmâl**, c. 2, s. 379; Zeyneb Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbati'l-Hudûr**, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1312/1894, s. 56)

Kaynaklara göre Büsr, ilerleyen yıllarda akıl sağlığını yitirmiştir. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734; Moğoltay, **İkmâl**, c. 2, s. 379; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56) Fakat bu durumun Hz. Ali'nin bedduasıyla olduğuna yönelik anlatıya ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Halk arasında zulmeden bir kişinin zor öldüğü ve sonraki süreçte aklını kaybettiğine yönelik yaygın bir inanç vardır. Büsr'ün de akıl sağlığını yitirmesi Ali yanlıları tarafından zalim olarak görülmesi sebebiyle sonraki dönemlerde Hz. Ali'nin bedduasını aldığı yorumlarını doğurmuş olsa gerektir.

Yine rivayete göre Ubeydullah b. Abbas, Muâviye'nin yanına girmişti. Muâviye'nin yanında Büsr vardı. Ubeydullah, Büsr'e iki çocuğunun katili olduğunu söyledi. Büsr de bunu onayladı. Bunun üzerine Ubeydullah kılıç aradı. Büsr, kendi kılıcını ona sununca Ubeydullah, kılıcı almak için davrandı. Tam bu sırada Muâviye erken davranarak kılıcı aldı. Büsr'e yaşlandığını ve aklını kaybettiğini söyleyen Muâviye, Ubeydullah'ın Haşimoğullarından olduğunu hatırlatarak şöyle dedi: “*İki çocuğunu öldürdüğün adama kılıcını veriyorsun. Sen Haşimoğullarının kalbinden gafilsin. Eğer o, imkân bulsa senden önce beni öldürür.*” Ubeydullah da Muâviye'nin bu sözünü onayladı. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734)

Büsr ile ilgili abartılı rivayetler bunlarla sınırlı değildir. Rivayete göre Büsr, Ubeydullah b. Abbas'ın iki oğlunu öldürdüğünde çocukların anneleri Âişe bnt Abdülmedân bu manzara karşısında çılgına dönmüştür. Rivayetlerde Âişe'nin insanların bir araya toplandığı zamanlarda nerede bir topluluk görse onlara ağlayarak şu şiiri inşâd ettiği aktarılmaktadır:

يا من أحس بابني اللذين هما ... كالدريتين تشظى عنهما الصدف

يا من أحس بابني اللذين هما ... سمعي وقلبي فقليبي اليوم مردهف

...

Ey iki oğlumun varlığını hisseden, o ikisi inci gibidir.

Ayrıldı sedef o ikisinden

Ey iki oğlumun varlığını hisseden onlar kulaklarım ve kalbimdir.

Ve kalbim bugün gitti benden

Bütün bu abartılı rivayetlerle birlikte Büsr'ün Yemen'de birtakım sert uygulamalarda bulunduğu bir gerçektir. Nitekim kaynaklarda Büsr'ün Amr b. Ümmü Erâke es-Sekafi'yi, Sıffin'deyken Hz. Ali'nin ordusunda yer alan Yemen'in Cevf bölgesinde yaşayan Hemdân kabilesine mensup iki yüzden fazla kişiyi, Ebnâdan birçok insanı katlettiği¹⁷⁵ ve beşikteki çocukları boğazladığı¹⁷⁶ anlatılmaktadır. el-Cenedî, Ubeydullah'ın iki oğlunu öldürmemesi için şefaatçi olmak isteyen Ebnâdan

...

(Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe (ö. 276/889), **el-Maârif**, Thk.: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Misriyye, Kahire, 1992, c. 1, s. 122; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 457; Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr el-Bağdadî İbn Ebû Tahir (ö. 280/893), **Belâğâtü'n-Nisâ**, Matbaatü Medreseti valideti Abbas el-Evvel, Kahire, 1326/1908, s. 184; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd (ö. 321/933), **el-İştikâk**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991, s. 116; İbn Yunus, **Târîh**, c. 1, s. 65; el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî (ö. 355/966), **el-Bed' ve't-Târîh**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Saîd, ty., c. 5, s. 230; İbnü'l-Esîr, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 160; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56)

Aktarıma göre bu dizeleri duyan herkesin gözlerinden yaşlar akıyordu. Bir gün bu dizeleri duyan bir Yemenli Büsr'e gitti. Ona yağcılık yaparak iltifatta bulundu. Nihayetinde onun güvenini sağladı. Bir gün Büsr'ün iki küçük oğlunu alarak Evtâs Vadisi'ne getirdi. Burada iki çocuğu katledip kaçtıktan sonra şu şiirleri inşâd etti:

أُم الصَّبِيِّينَ أَوْ ذَاقَ ابْنِ عَبَّاسٍ... فَاشْرَبْ بِكَاسِيهِمَا تَكَلَّا كَمَا شَرِبْتَ

İç o ikisinin kadehinden ölümü

O iki sabînin annesinin içtiği veya İbn Abbas'ın tattığı gibi

يَا بَسْرَ بَسْرَ بَنِي أَرْطَاةَ مَا طَلَعْتَ... شَمْسَ النَّهَارِ وَلَا غَابَتْ عَنِ النَّاسِ

خَيْرَ مِنَ الْهَاشِمِيِّينَ الَّذِينَ هُمَا...

Ey Büsr! Ertât'ın oğlu Büsr, doğmadı

Gündüzün güneşi ve kaybolmadı insanlardan

O iki çocuk Haşimîlerden bir hayırdı

...

[Ebû'l-Meâlî Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn (ö. 562/1167), **Kitâbü't-Tezkirati'l-Hamdûniyye**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1417, c. 4, s. 278; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56; Makdisî'nin tarihinde Hz. Ali'nin Büsr'e karşı Kudâme b. Cârîye'yi gönderdiğinde Kureyş'ten bir adamın Evtâs Vadisi'nde Büsr'ün iki çocuğunun olduğu haberi üzerine giderek öldürdüğü ve sonrasında bir şiir inşâd ettiği aktarılır. (el-Makdisî, **el-Bed'**, c. 5, s. 230)]

¹⁷⁵ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152.

¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410.

yetmiş iki kişinin Büsr tarafından katledildiğini aktarmaktadır. Ona göre Ubeydullah'ın Büsr'e karşı savaşmak için ikna edemediği bu kişilerin, sonrasında onun tarafından katledilmesi oldukça acımasızcadır.¹⁷⁷

Yemen'i ele geçiren Büsr'ün Müslüman kadınlara söverek onları pazarda teşhir ettiğine yönelik rivayet¹⁷⁸ de onun bu sert uygulamaları arasında zikredilebilir. Fakat Büsr'ün Yemen'de Müslüman kadınlara karşı iddia edilen bu tutumuyla ilgili kaynaklarda Ebû Zer'e atfedilen bir rivayet bulunması,¹⁷⁹ rivayetin menşei bakımından akılda soru işaretleri oluşturmaktadır. Çünkü bilindiği gibi Şia, Hz. Osman ve Muâviye karşıtlığının sembolü olarak Ebû Zer ismini öne çıkarmaktadır.

İşte tam bu noktada akla şu iki soru gelmektedir: “Böyle bir hadise olduysa bunu görenler, kadınların pazarda teşhir edilmesini neden tek bir cümleyle geçiştirmişlerdir? Böyle bir olayın nasıl olduğuyla ilgili süreç neden anlatılmamaktadır?” Nitekim kaynaklarda Müslüman kadınlara yönelik uygunsuz tavırların Büsr tarafından yapıldığına dair bilgiler olmakla birlikte Büsr'ün Yemen'deki bu faaliyetiyle ilgili hemen hemen hiçbir tasvirin bulunmaması, bu hadiseyi tartışmalı hale getirmektedir. Ayrıca “lisânü'l-Yemen”¹⁸⁰ olarak adlandırılan Hemdânî'nin Büsr'e değinirken¹⁸¹ bu bilgilere yer vermemesi rivayetin siyasal amaçlarla üretilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

¹⁷⁷ el-Cenedî, **Tabakât**, s. 173.

¹⁷⁸ İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410.

¹⁷⁹ Rivayete göre Ebû Rabâb ve bir arkadaşı Ebû Zer'i namazda dua edip Allah'a sığınırken görmüşlerdir. Ebû Zer, kıyâmı, rükuyu ve secdeyi uzatıyordu. Ona neden Allah'a sığındığını sordular. O da bela (sülesâ) ve 'avra gününden Allah'a sığındığını söyledi. Bunun üzerine bu iki şeyin ne olduğunu sordular. Ebû Zer, bela gününü iki grubun karşı karşıya geldiklerinde birbirlerini öldürdükleri gün olduğunu 'avra gününün ise Müslüman kadınlara küfredilen ve baldırlarının açtırıldığı gün olduğunu söyledi. Ebû Zer, 'avra gününde kadınların hangisinin baldır olarak daha büyükse onun satın alındığını söyledi. Allah'ın kendisine bu günü göstermemesini dileyen Ebû Zer, bu iki kişinin bu güne erişeceğini söylemiştir. Ebû Rabâb dedi ki: “Osman öldürüldü. Sonra Muâviye, Büsr b. Ertât'ı Yemen'e gönderdi. O, Müslüman kadınlara sövdü. Kadınlar pazara dikildi.” (İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb**, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire, 1423/2002, c. 20, s. 264)

¹⁸⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 10, s. 168; İhsan Nas, “Kütübü Ensâbi'l-Arabiyye”, **Mecelletü Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk**, 1994, c. 69/4, s. 627.

¹⁸¹ Hemdânî, Yemen'deki Muâviye ve Ali yanlıları arasındaki çekişmeyi anlatırken, Ebû Ma'bed ve ez-Zibirkân b. Ezlam'ın Muâviye'yle hareket ettiğini, ayrıca Muâviye'nin Ebû Ma'bed'i Büsr b. Ertât ile birlikte Yemen'e gönderdiğini nakleder. Rivayete göre Ebû Ma'bed, Büsr'ü Hemdân'a götürdü. Ebû Ma'bed ve Büsr; Hz. Ali yanlısı olan Said b. Kays'ın Hemdân'dan olan akrabalarına zarar verdi. Hemdânî, Said b. Kays'ın soyundan gelenlerin şöyle dediğini nakleder: Onların ataları Ali yanlısıydı.

Sonraki dönemlerde uygulamaları hakkında ideolojik tartışmaların yoğunlaştığı Büsr'ün bölgedeki hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Çünkü Yemen'i Muâviye'nin elinden geri almak isteyen Hz. Ali, Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî'yi iki bin; Vehb b. Mes'ûd'u da iki bin kişilik bir orduyla göndermişti. Cârîye b. Kudâme, Necrân'a geldiğinde Büsr'e yardım eden Hz. Osman taraftarı bir grubu öldürmüştü. Cârîye'nin gelişini haber alan Büsr ve taraftarları kaçmışlardı. Cârîye ise onları takip ediyordu. Cârîye, Yemen'den Mekke'ye geldiğinde halkı Hz. Ali'ye biata çağırması üzerine insanlar ona halifenin vefat haberini vermişti. Bunun üzerine o da Mekke ve Medinelilerden Hz. Hasan'a biat almıştı. O, Medine'den Şâm taraflarına doğru gittiğinde Büsr taraftarı bir grubu toplayıp yakmış; sonra da Kûfe'ye dönmüştü.¹⁸² Cârîye'nin muhalifleri yakma hadisesi bununla sınırlı değildir. O, Yemen'e gelinceye kadar Büsr yanlılarını öldürüp yaktığı için Cârîye b. Kudâme Muhrik (Yakıcı) olarak isimlendirilmişti.¹⁸³

Kısa bir süre Yemen'de kalmış olan Büsr, Yemenli Hz. Ali yanlıları için önemli bir isim olmuştur. Onun Yemen'de kurduğu hâkimiyetin ehl-i beytten iki küçük çocuğun katliyle ve Müslüman kadınlara karşı uygunsuz tavırlarla başladığının rivayet edilmesi sonraki dönemlerde Yemen'deki Emevî iktidarına karşı olumsuz algıyı beslemiştir.

4. Emevîler Döneminde Yemen

4.1. Emevîlerin Yemen Valileri

Yemen, devletin merkezine uzak olsa da Emevî tarihinde diğer bölgelere nazaran (özellikle Irak) siyasî istikrara sahip bir yer olarak dikkat çekmektedir. Bu durumda Emevîlerin Yemen'e gönderdiği valilerin etkisi büyüktür. Onların bir kısmının izlediği sert politikalar, Yemen'de istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur.

Hemdân, Ali'yle birlikte hareket ediyordu. Bu yüzden Büsr b. Ertât ve Ebû Ma'bed, Yemen'e vardığında Hemdân kabilesinden Said b. Kays'ın ailesinden yetmiş iki kişiyi katletti. Yetmiş iki kişinin katledildiği bu yer, bundan sonra Bâbü'l-Mısra' (باب المصر cinayet kapısı) olarak adlandırılmıştır. Bu hadiseden sonra Hemdân kabilesiyle birlikte Hz. Ali'nin yanında yer alan Ebnâ, Ali yanlısı görüşlerini terk etti. Ebû Ma'bed ise ölümüne kadar ordunun komutanlığı görevini sürdürdü. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103)

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 412.

¹⁸³ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 154.

Bu bağlamda Emevîler dönemi Yemen'ini atanan valiler üzerinden okumak, bölgedeki siyasî hayatın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Fakat kaynaklarda Yemen bölgesine atanan valilerin isimleri ve görev yerleri hususunda çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin rivayetlerde 129/746 yılında Hadramevt'te ortaya çıkan İbâdî isyanı anlatılırken İbrahim b. Cebele'nin Hadramevt'te yöneticilik yaptığından bahsedilmektedir.¹⁸⁴ Ancak sair rivayetlerde İbrahim b. Cebele'nin ismi, halifeler veya bölge valileri tarafından atananlar arasında geçmemektedir.

Keza Muâviye'nin, Utbe b. Ebî Süfyân'ı San'a ve el-Cened bölgelerini birleştirerek her ikisine birden vali olarak atadığı nakledilmektedir.¹⁸⁵ Fakat burada da Hadramevt'in durumu ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bahsedilen her iki örnekteki bu karışıklığın sebebi, Emevî döneminde valilerin yerlerine vekiller tayin etmeleridir.¹⁸⁶ Örneğin el-Cenedî, Muâviye'nin San'a'ya Dahhâk b. Fîrûz'u atadığını, fakat el-Cened mihlâfındaki naibinin kim olduğunu bilmediğini söylemektedir.¹⁸⁷ Bu da el-Cened bölgesinde vali vekillerinin görev yaptığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Abdülmelik tarafından Yemen genel valiliğine tayin edilen Haccâc'ın; San'a, el-Cened ve Hadramevt bölgelerini kendisine bağlı üç nâib atayarak yönetmeyi uygun bulmuş olması, bu yargıyı destekler niteliktedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla merkezden atanan Yemen eyalet valisinin el-Cened ve Hadramevt gibi bölgelere emîr tayin ettiği söylenebilir. Ayrıca Yemen'e atandığı nakledilen Eyyûb b. Yahya es-Sekafî¹⁸⁹ ve Kasım b. Ömer es-Sekafî¹⁹⁰ gibi birçok valinin San'a'da ikamet etmesi, Yemen'in bu şehirden idare edildiğini ve el-Cened ile birlikte Hadramevt'in de buraya bağlı valilikler olduğunu ortaya koymaktadır. İbrahim b. Cebele isminin kaynaklarda Yemen'in valileri arasında geçmemesinin sebebi de bu olsa gerektir. Bu karışıklığın bir diğer nedeni ise değişik

¹⁸⁴ İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384

¹⁸⁵ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 174.

¹⁸⁶ Bkz.: Hakan Temir, **Emevilerde Valilik Kurumu**, (BYLT), Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2013, s. 181.

¹⁸⁷ el-Cenedî, **Tabakât**, s. 175.

¹⁸⁸ Emevîler döneminde Yemen; San'a, el-Cened ve Hadramevt olmak üzere üç idarî bölgeye ayrılarak yönetiliyordu. Nitekim Haccâc, San'a'ya kardeşi Muhammed b. Yusuf'u; el-Cened'e Vâkîd b. Seleme es-Sekafî'yi; Hadramevt'e ise el-Hakem b. Eyyûb es-Sekafî'yi tayin etmişti. (el-Cenedî, **Tabakât**, s. 177)

¹⁸⁹ Muhammed b. Yusuf'un vefatından sonra Haccâc, onu Yemen'e vali olarak tayin etmiştir. (Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84)

¹⁹⁰ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.

nedenlerle Yemen'i terk eden valinin geri dönünceye veya yeni bir vali atanıncaya kadar yerine birini vekil bırakmasıdır. Örneğin Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin 129/746 yılında Hadramevt'i ele geçirdikten sonra İbâdî tabileriyle birlikte San'a'ya doğru yola çıktığı haberini alan San'a valisi Kasım b. Ömer es-Sekafî, isyancıları San'a'nın dışında karşılamak için şehirden çıkarken ed-Dahhâk b. Zeml es-Seksekî'yi yerine vekil tayin etmişti.¹⁹¹

Emevî döneminde Yemen'de görev yapan valilerin seçimi konusunda dikkat çeken husus, çoğunlukla Arapların tercih edilmiş olmasıdır. Ayrıca bu dönemde bölgede görev yapan valiler, Emevîlerin genel politikasına uygun olarak çoğunlukla Sakîf kabilesinden seçilmiştir. Bundan dolayı Yemenliler, vali olarak çok fazla tercih edilmemiştir.¹⁹²

Giriş kabilindeki bu başlıkta dikkat çekmek istediğimiz bir başka husus ise Mervân b. Hakem döneminde Emevî devletinin Yemen'e vali gönderememiş olmasıdır. Çünkü bu dönemde Yemen, Abdullah b. Zübeyr'in kontrolü altına girmişti. Abdullah b. Zübeyr ise katline kadar buraya birçok vali atayıp azletmiştir.¹⁹³ Onun döneminde 71/690 yılında San'a'da Kudâme b. Münzir el-Hanefî önderliğinde bir Hâricî ayaklanma meydana gelmişti. Vehb b. Münebbih, Hâricîlerle savaşmayı önermişse de insanlar buna yanaşmadı. Bunun üzerine San'alılar, Hâricîlere 100.000 dinar vermek üzere anlaşma yaptı. Bu kadar yüksek bir meblağı ödemekte güçlük çeken halk, San'a'nın çevresindeki bölgede yaşayanlardan yardım almak zorunda kaldı.¹⁹⁴

Abdullah b. Zübeyr'in kontrolündeki Yemen'i ele geçiren Abdülmelik b. Mervân, Emevî Devleti'ni içinde bulunduğu siyasî krizden çıkarmış ve isyanları

¹⁹¹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.

¹⁹² Bkz.: Emevîlerin Yemen Valileri Tablosu (Bu tez, s. 52-53)

¹⁹³ Abdullah b. ez-Zübeyr, Yemen'i ele geçirince ed-Dahhâk b. Fîrûz'u Yemen'e vali olarak tayin etmişti. Bir sene sonra ed-Dahhâk'ı azledip yerine Abdullah b. Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i atamıştı. Bir sene sonra Abdullah yerini Abdullah b. Ebî Vüdâ'a (وداعة) es-Sehmî'ye bırakmıştı. Bir sene sekiz ay sonra da Abdullah b. ez-Zübeyr onu azlederek kardeşi Ubeyde b. ez-Zübeyr'i göndermişti. Beş ay kadar Yemen'de görev yapan Ubeyde, yerini Kays b. Yezîd es-Sa'dî'ye bırakmıştı. Abdullah, katline kadar Yemen'e dört-beş ay görev yapan valiler gönderip azletmiştir. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 21)

¹⁹⁴ Taberî, **Târîhu San'a**, s. 33.

bastırarak devleti yeniden bir araya getirmeyi başarmıştı.¹⁹⁵ Şüphesiz Abdülmelik'in isyanları bastırıp istikrarı sağlamasında Sakîf kabilesine mensup olan Tâifli Haccâc b. Yusuf'un katkısı büyüktür. Haccâc'ın kendisine has sert yöntemleri ve güvenlikçi politikaları, devletin kuzey eyaletlerinde olduğu gibi Yemen'de de olumlu netice vermişti. O, Benî Cüşem b. Bekr'den Cahder (جدر) denilen bir adamın Yemen'de yol kestiğine yönelik haber aldığı anda, valisine bu adamı yakalayarak yol güvenliğini sağlamasını emretmişti. Emri alan Yemen valisi, adamı yakalayıp Haccâc'a göndermiş; Haccâc da onu hapsedtirmişti.¹⁹⁶ Rivayetten anlaşılacağı üzere Yemen'de valilik yaptığı tespit edilen isimler ve dönemlerini incelemek, bölgenin siyasî hayatının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

4.1.1. Osman b. Affân es-Sekafî

Emevîlerin ilk halifesi Muâviye, hilafete gelince Yemen'e vali olarak Osman b. Affân es-Sekafî'yi tayin etmiştir.¹⁹⁷ Osman b. Affân es-Sekafî'nin kimliği ve Yemen'deki faaliyetleriyle ilgili net bilgiler bulunmamakla¹⁹⁸ birlikte onun Hıms'a

¹⁹⁵ Fatih Erkoçoğlu, **Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)**, (BDT), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006, s. 425; Abdülmelik b. Mervân'ın bundan dolayı Emevî tarihinde özel bir yeri vardır. O, el-müessisü's-sânî (devletin ikinci kurucusu) olarak adlandırılmıştır. (Ahmed Şelebî, **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratü'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Harekâtü'l-Fikriyye ve's-Sevriyye Hilâlühâ**, Mektebetü'n-Nahdatü'l-Mısıriyye, Kahire, 1984, s. 59)

¹⁹⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 222.

¹⁹⁷ el-Yemânî, **Behcet**, s. 21; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 174.

¹⁹⁸ Onun adının Osman b. Osman es-Sekafî veya Osman b. Ebî'l-Âs es-Sekafî olduğu tahmin edilmektedir. Osman b. Ebî'l-Âs'ın Kur'an'ı iyi bildiği ve bu yüzden Hz. Peygamber tarafından Tâif'e vali olarak görevlendirildiği; Hz. Ömer döneminde ise Umân-Bahreyn valisi olarak görevlendirildiği ve Basra'da vefat ettiği rivayet edilmektedir. Fakat Osman'ın Yemen'e Muâviye tarafından vali olarak gönderildiğine yönelik herhangi bir kayıt bulamadık. Osman b. Osman ismine gelecek olursak Ebû Nu'aym onun Şam'ın San'a vilayetinde emirlik yaptığını ifade etmektedir. Bu rivayeti göz önünde bulundurduğumuzda San'a şehirlerinin müellifler tarafından karıştırıldığı için Osman b. Osman'ın Osman b. Affân es-Sekafî zannedildiği düşünülebilir. (Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. el-Merzübân b. Sâbûr Şâhinşâh el-Begavî (ö. 317/929), **Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk.: Muhammed el-Emîn b. Muhammed, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt, 1421/2000, c. 4, s. 350; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (ö. 354/965), **es-Sikât**, Dâiratü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1973, c. 3, s. 262; el-Makdisî, **el-Bed'**, c. 5, s. 183; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsbehânî (ö. 430/1038), **Ma'rifetü's-Sahâbe**, Thk.: Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1419/1998, c. 4, s. 965; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, c. 3, s. 480; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 123)

yerleştiği¹⁹⁹ ve sahabî olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁰ Bunun dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.2. Utbe b. Ebî Süfyân

Osman b. Affân es-Sekafî'den sonra Muâviye'nin Yemen'e atadığı ikinci vali kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân'dır.²⁰¹ Utbe, aynı zamanda Emevîler döneminde Kureys kabilesine mensup olup Yemen'e vali olarak atanan tek kişidir. O, Yemen'de üç sene kadar valilik yapmış olup Mısır'a vali olarak görevlendirilince yerine Fîrûz ed-Deylemî'yi bırakarak bölgeden ayrılmıştır.²⁰² Onun valiliği esnasında Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.3. Fîrûz ed-Deylemî

Muâviye tarafından Utbe'den sonra vali olarak görevlendirilen Fîrûz ed-Deylemî, San'a ve mihlâflarında sekiz sene görev yapmış olup 53/672 yılında vefat etmiştir.²⁰³ O, Büsr'e karşı Ubeydullah'a yardım etmemiş olmasıyla bilinmektedir.²⁰⁴ Hz. Ebû Bekr tarafından Yemen'e komutan olarak da tayin edilen Fîrûz, San'a'da Ebnânın Haşîş ve Dâdeveyh'le birlikte önde gelen üç kişisinden birisi olarak dikkat çekmektedir.²⁰⁵ O, Esved el-Ansî'yi öldüren üç kişiden biridir. Bu bilgiler dışında bir

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, c. 3, s. 480.

²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, c. 6, s. 123.

²⁰¹ O, Hz. Peygamber döneminde dünyaya gelmiş; Hz. Ömer tarafından da Tâif'e vali olarak tayin edilmişti. Cemel Olayı'nda Hz. Âişe'nin yanında yer alan Utbe, aynı zamanda ikna edici bir kişiliğe sahipti. Bu yüzden kendisine Abdülmelik b. Mervân ile birlikte Ümeyyeoğullarının hatibi denilmiştir. Nitekim Muâviye, onu Sıffîn Savaşı'nda Yemenli Eş'as b. Kays'ı tarafsız kalması için ikna etmek üzere göndermişti. Utbe'yle görüşen Eş'as, teklifi kabul etmemişse de bu bilgi Utbe'nin kişiliği ve Yemenliler ile iyi ilişkiler kurma çabasını göstermesi açısından önemlidir. (Ebû'l-Fazl el-Minkari et-Temîmî Nasr b. Müzahim (ö. 212/827), *Vak'atü Sıffîn*, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, Kahire, 1981, s. 408; İbn Abdilber, *el-İsti'âb*, c. 3, s. 25; İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, c. 7, s. 70; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Ta'cîlü'l-Menfa'a bi Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a*, Thk.: İkrâmullah İmdâdülhak, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1996, c. 1, s. 857; Ebû'l-Mehâsin İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, Vizâratü's-Sekâfe, yy., 1963, c. 1, s. 123; Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1496), *et-Tuhfetü'l-Latîfe fi Târîhi'l-Medîneti's-Şerîfe*, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, c. 2, s. 238; Zirikli, *el-A'lâm*, c. 4, s. 201)

²⁰² İbn Asâkir, *Târîh*, c. 49, s. 23; İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, c. 7, s. 316; el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 174.

²⁰³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, c. 7, s. 316.

²⁰⁴ el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 172.

²⁰⁵ Taberî, *Târîh*, c. 3, s. 323-326.

vali olarak onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.4. Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî

Fîrûz'un görevi esnasında ölmesi üzerine Muâviye'nin atadığı bir diğer vali, Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî²⁰⁶ olmuştur.²⁰⁷ O, Yemen'de bir sene valilik yapmıştır.²⁰⁸ Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.5. Said b. Dâdeveyh

Muâviye, Numan'dan sonra Yemen'e Said b. Dâdeveyh'i vali olarak atamıştır. Ebnâdan olan Said'in el-Cenedli olması ve dokuz ay kadar valilik yapıp ölmesi²⁰⁹ dışında Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.²¹⁰

4.1.6. Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî

Said'in ölümünden sonra Muâviye, Yemen'in San'a ve el-Cened mihlâflarına Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi²¹¹ vali olarak atamıştır. Muâviye'nin vefatına kadar

²⁰⁶ Hz. Peygamber'in (s) vefatından sekiz veya altı sene önce doğan Numan'ın Medine döneminde Ensâr'dan doğan ilk çocuk olduğu rivayet edilir. Kûfe'de valilik Dımaşk'ta da kadılık vazifesini yerine getiren Numân, Mercu Râhit Savaşı'nda öldürülmüştür. (Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Zühayr b. Harb İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), **et-Târîhu'l-Kebîr**, Thk.: Salâh b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2006, c. 1, s. 388; İbn Abdilber, **el-İstî'âb**, c. 4, s. 496; İsmail b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 535/1140), **Siyeru Selefî's-Sâlihîn**, Thk.: Kerem b. Hilmî b. Ferhân b. Ahmed, Dâru'r-Ru'ye, Riyad, ty., s. 669; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 11, s. 679)

²⁰⁷ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²⁰⁸ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²⁰⁹ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²¹⁰ Fakat onun soyundan gelen ve 153 yılında ölen Yusuf b. Yakup b. İbrahim b. Said b. Dâdeveyh'in San'a'da kadılık yaptığı ve insanlara fetvalar verdiği kaynaklarda zikredilmektedir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 73)

²¹¹ Abdülmelik b. Mervân ile arkadaşlık ilişkileri geliştirip beraber oturan Dahhâk, babasından rivayet nakletmiştir. Dahhâk'ın Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat Abdullah b. Zübeyr'in de bir sene kadar Yemen'e vali olarak tayin etmiş olması onun siyasî kişiliği ve Emevîlere bağlılığı hakkında fikir vermektedir. Muâviye'nin vefatına kadar görevini sürdüren Dahhâk'ın gerek naklettiği rivayetler gerekse icra ettiği vazifeler, onun Yemen'de önemli bir ilmî ve siyasî şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. (Ebû'l-Hüseyn Abdülbaki b. Kâni' (ö. 351/962), **Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk.: Salâh b. Salim el-Masrâtî, Medine, 1418/1997, c. 2, s. 327; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 24, s. 278; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 125; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175, 177; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 22, s. 83)

görevini sürdüren²¹² Dahhâk, Ebnâdandır.²¹³ Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.7. Buhayr b. Riysân el-Himyerî

Yezîd, hilafete gelince San'a ve el-Cened mihlâflarına²¹⁴ Buhayr b. Riysân el-Himyerî'yi²¹⁵ vali olarak tayin etmiştir.²¹⁶ Yezîd'in vefatına kadar görevini sürdüren Buhayr'ın rivayetlerde görev süresince Yemenlilere karşı son derece sert ve zorba bir politika güttüğü aktarılmaktadır.²¹⁷ O, bu sertliğinin yanı sıra oldukça da cömert biriydi. Rivayete göre Hicâz'dan bir adam Yemen'e gelmiş ve onu övüp kendisinden istediği şeyi alabilmek için şu şiiri inşâd etmişti:

بحير بن ريسان الذي سلد حميرا ونائله مثل الفرات غزير
واني لأرجو من بحير وليدة وذاك من الحر الكريم كثير

Himyer'e efendilik yapan Buhayr b. Riysân
Onun kazancı Fırat gibi boldur
Ve ben istiyorum Buhayr'dan bir câriye
İşte bu çoktur kerem sahibi olan hürden

Bu şiiri duyan Buhayr, Hicâz'dan gelip de kendisinden sadece bir câriye istenmesine oldukça sinirlenmişti. Bundan dolayı adamı kırbaçla dövdürmüştü; sonra da on tane cariye hediye etmişti.²¹⁸

Bu abartılı rivayet, Buhayr'ın kişiliği hakkında fikir vermekle birlikte onun Yemen'de kölelerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Hatta Tâvûs b. Keysân²¹⁹ ve

²¹² el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²¹³ İbn Kâni', **Mu'cem**, c. 2, s. 327; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 24, s. 278.

²¹⁴ Ebû'z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Rabî' eş-Şeybânî ez-Zebîdî, **Kurratü'l-Uyun bi Ahbari'l-Yemen ve'l-Meymun**, Thk.: Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Havali, Mektebetü Ebû Zer el-Gıfari, San'a, 1988, s. 75.

²¹⁵ O, bazı hadisler nakletmiştir. Çocukları da ondan münker hadisler nakletmiştir. Fakat kendisinden bize ulaşan az rivayet bulunmaktadır. (İbn Adî, **el-Kâmil**, c. 2, s. 237) Buhayr, aynı zamanda 'Ubâde b. Sâmî'ten rivayet nakletmesiyle de bilinmektedir. (İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 81) Tâvûs'un onun mevlâsı olması ve rivayet nakletmesi onun ilmî bir kişiliği olduğunu da göstermektedir.

²¹⁶ İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 8, s. 251.

²¹⁷ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²¹⁸ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

²¹⁹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 66; Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 636.

Yezdâd b. Fesâe el-Fârisî isimleri onun köleleri arasında zikredilmektedir.²²⁰ Bu da onun, Yemen’de büyük bir ekonomik güce sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı o, Yemen’den Yezîd’e ekonomik değeri yüksek elbise ve vers (safran) yüklü kervanlar göndermekteydi. Hatta bir seferinde Hz. Hüseyin, Buhayr’dan Yezîd’e giden bir kervanı ele geçirip mallarına el koymuştu.²²¹

4.1.8. Muhammed b. Yusuf

Haccâc’ın San’a valisi olan Muhammed b. Yusuf,²²² Abdullah b. Zübeyr’in ölümünden önce 72/691 yılında San’a’ya gelmiş,²²³ Abdülmelik b. Mervân’ın hilafetinin sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştür.²²⁴ O, 91/710 yılında Yemen’de vefat etmiştir.²²⁵

Rivayetlere göre Muhammed, görev yaptığı sırada Yemen halkına karşı oldukça sert bir politika takip ediyordu. Hatta o, Yemen’deki Müslümanlara harac vergisini zorunlu hale getirmişti.²²⁶

Onun sert uygulamalarından biri de San’a’da bulunan cüzzamlıları, hastalığın yayılmaması için odun toplatarak yakmaya kalkışmasıdır.²²⁷

²²⁰ Ebû Nu’aym, **Ma’rife**, c. 5, s. 821; Bu iki kişinin de Fars asıllı olması, Yemen’de İran asıllıların köle olarak alınabildiklerini ve valilerin de köleler edinebildiklerine işaret etmektedir.

²²¹ Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 636; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 11, s. 510.

²²² Rivayetlerde onun Mekke’de el-Beyzâ olarak isimlendirilen bir evi olduğu aktarılmaktadır. Bu aktarım, onun her ne kadar Yemen’de vazifeli olsa da Mekke’yle olan ilişkilerinin ne boyutta olduğuyla ilgili fikir vermektedir. (Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrâkî (ö. 250/865), **Ahbârü Mekke ve mâ Câe fihâ mine’l-Âsâr**, Rüşdî es-Salih Melhese, Dâru’l-Endelüs, Beyrut, ty., c. 2, s. 223; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas el-Fâkihî (ö. 272/885), **Ahbârü Mekke fî Kadîmi’d-Dehr ve Hadîsîh**, Thk.: Abdülmelik Abdullah Dehîş, Dâru Hıdr, Beyrut, 1414/1993, c. 4, s. 94)

²²³ İbnü’l-Cevzî, **Mir’ât**, c. 9, s. 452; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 95.

²²⁴ el-Yemânî, **Behcet**, s. 22.

²²⁵ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 56, s. 316.

²²⁶ Gayr-i Müslimlerden alınması gereken bu vergi, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar bölgeden alınmaya devam etmiştir. O, Yemen’deki valisine Müslümanlardan haracı kaldırıp yerine oşûr ve sadakayı getirmesini emretmiştir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 8, s. 140; Belâzurî, **Fütûh**, s. 80)

²²⁷ Fakat o, bu amacını gerçekleştirmeden vefat etmiştir. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 22); Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere Abdülmelik b. Mervân döneminde cüzzam hastalığı Şam bölgesinde olduğu kadar Yemen’de de devlet için önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Velid b. Abdülmelik, bu hastalıkla mücadele etmek için hastane kurmuştur. (Bkz.: Çelik, Yılmaz, “Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları”, **İSTEM**, yıl:15, sy. 30, 2017, s. 355-369) Fakat Yemen bölgesinde hastaları tedavi etmek için nasıl bir yol izlendiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Hastalıkla mücadelede Şam bölgesinde alınan tedbirlerin benzerlerinin Yemen’de tecrübe edilmiş olması muhtemeldir.

Zikredilen bu hadiseler dışında Muhammed'in Yemen'deki sert uygulamaları hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan biri Hz. Ali'ye lanet okunması meselesidir. Kardeşi Haccâc gibi ateşli bir Emevî taraftarı olan Muhammed, minberlerde Hz. Ali'ye lanet okuyordu. Hatta bir defasında kardeşi Haccâc'ın yazılı emri üzerine ashâbdan Hucr el-Mederî el-Hemdânî'ye Hz. Ali'ye lanet okumasını emretmişti. Fakat Hucr, bunu kabul etmemiş; hutbeye çıkarak şöyle demişti: “Emîr Muhammed b. Yusuf bana Ali'ye lanet okumamı emretti. Ona (Muhammed b. Yusuf'a) lanet edin; Allah ona lanet etsin.”²²⁸

Bir diğer rivayet ise Muhammed'in Yemenlilerden çok yüksek oranda vergiler almasıyla ilgilidir. O, Velîd b. Abdûlmelik'e sunmak üzere Yemen'den Mekk'e'ye büyük hediyeler getirmişti. Fakat Velîd'in eşi Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülaziz b. Mervân, getirilen hediyelerin Yemen halkından gasp edildiğini, bundan dolayı da kabul edilmemesini istemişti. Muhammed, Ümmü'l-Benîn'in suçlamalarını kabul etmeyince Velîd, Muhammed'e hediyelerin zulmen insanlardan alınmadığına yönelik elli yemin ettirdikten sonra hediyeleri kabul etmişti.²²⁹ Ümmü'l-Benîn'in Muhammed'in insanlardan bu malları gaspettiğine yönelik şüphe duyması, onun Yemen'de ziraat arazileri üzerindeki harac vergilerini artırdığına yönelik rivayet göz önüne alındığında normaldir. Yine o, araziler üzerindeki vergileri artırmakla kalmayıp insanların arazilerini de zorla ellerinden almıştı.²³⁰ Geçimini çiftçilikle sağlayan Yemen halkının bu vergilerden ve topraklarının ellerinden alınmasından pek de memnun olduğu söylenemez. Buna ek olarak onun gaspettiği iddia edilen mallar arasında zekât gelirlerinin yer almadığı söylenebilir. Çünkü Muhammed, göreve geldiğinde Yemen'de zekât toplama görevini Tâvûs b. Keysân'a vermişti. Tâvûs ise Muhammed'e karşı zekât mallarının korunması hususunda taviz vermemiştir. Muhammed, Tâvûs'tan zekâtla ilgili hesap vermesini istediğinde onun zekâtları zenginden alıp fakirlere verdiğini söylemesi ve vereceği bir hesabın olmadığını

²²⁸ el-‘İclî, **Ma‘rife**, c. 1, s. 288; Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, Thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001, c. 3, s. 198; İbnü'l-Cevzî, **Ahbâru'z-Zurâf**, Thk.: Bessâm Abdülvehhab el-Cânî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997, c. 1, s. 288; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 453.

²²⁹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 8, s. 79; Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 498.

²³⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 80.

belirtmesi,²³¹ valinin zekât mallarını gelir olarak devletin veya kendisinin hazinesine koyamadığını göstermektedir.²³²

Muhammed b. Yusuf'un Yemen'deki olumsuz imajıyla ilgili rivayetlerden biri de Tâvûs'un onun arkasında kerhen namaz kıldığıyla ilgilidir. Vehb b. Münebbih konuyla ilgili şöyle demektedir: “Ben ve Tâvûs, Muhammed b. Yusuf'un arkasında akşam namazını kıldık. Son rekâta Muhammed selam verince Tâvûs selam vermeden ayağa kalkarak namazı dört rekâta tamamladı. Sonra da akşam namazını kıldı.”²³³

Muhammed hakkında bahsedilen tüm bu olumsuz imajı Ömer b. Abdülaziz'in şu sözü özetlemektedir: “Velîd Şâm'da; Haccâc Irak'ta; Muhammed b. Yusuf Yemen'de; Osman b. Hayyân Hicâz'da; Kurra b. Şerîk Mısır'da, Vallahi yeryüzünü zulüm doldurdu.”²³⁴

4.1.9. Eyyûb b. Yahya es-Sekafi

el-Haccâc, Muhammed'in vefatından sonra yerine amcasının oğlu Eyyûb b. Yahya es-Sekafi'yi Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Yemen'e vali olarak göndermiştir. Eyyûb, Velîd dönemi boyunca görevini sürdürmüştür.²³⁵ Ebû Nucayh olarak künyelenen Eyyûb, Haccâc'ın en kibirli ve zorba valilerinden biri olarak bilinmektedir. O, San'a'daki büyük camiye Velîd'in emriyle genişletmiştir.²³⁶

²³¹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333/945), **el-Mihan**, Thk.: Ömer Süleyman el-Ukaylî, Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1404/1984, s. 64; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 452; es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 5, s. 158.

²³² Zekât toplama görevini icra ederken Muhammed'e karşı taviz vermeyen Tâvûs, halka karşıysa oldukça yumuşak bir politika güdüyordu. Rivayete göre Tâvûs'a İbrahim b. Meysara zekâtı nasıl topladığını sorduğunda o, şöyle cevap vermiştir: “Allah'ın sana verdiğinden –Allah sana merhamet etsin- hayır olarak ver? Eğer verirse alırsız. Yüz çevirirse “Buraya gel” demeyiz.” (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 69; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 452; ez-Zehebî, **Siyer**, c. 5, s. 44)

²³³ ez-Zehebî, **Târîh**, c. 6, s. 471.

²³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829), **Sîratü Ömer b. Abdülaziz**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984, s. 146; el-Fesevî, **el-Ma'rife**, c. 1, s. 609; Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900), **el-Kâmil fi'l-Lüğa ve'l-Edeb**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1417/1997, c. 2, s. 82.

²³⁵ el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

²³⁶ Abdullah Salim Necîb, **Târîhu'l-Mesâcidî'sh-Şehîra**, s. 199.

4.1.10. Urve b. Muhammed es-Sa'dî

Süleyman b. Abdülmelik hilafete geldiğinde Urve b. Muhammed es-Sa'dî'yi Yemen'e vali olarak göndermiştir.²³⁷ Urve, yirmi sene valilik yapmıştır. Rivayetlere göre o, Yemen'deki valiliği esnasında oldukça mütevazı bir hayat sürdürmüştü. Görevi bitip Yemen'den ayrılırken beraberinde sadece bineği, kılıcı, oku ve mushafını götürmüştü.²³⁸ Hatta onun Yemen'e vali olarak ilk geldiğinde şu sözü söylediği aktarılır: “Ey Yemenliler bu benim bineğimdir. Eğer bundan fazlasıyla ayrılırsam bilin ki ben hırsızımdır.”²³⁹ Urve'nin bu örnek davranışı, döneminde Yemen'de halkın memnuniyetinin sağlandığı düşüncesini akla getirmektedir. Ebû Vâil es-San'ânî el-Murâdî'nin aktardığı şu rivayet bu düşüncüyü destekler niteliktedir. “Biz, Urve b. Muhammed'in yanında oturuyorduk. Bir adam onun yanına girdi ve onu kızdıracak şekilde konuştu. Urve, sinirlenince dışarı çıktı ve abdest alıp yanımıza döndü. Dedi ki: Babam, dedem Atıyye'den bana haber verdi: Rasûlullah (s) dedi ki: Sinirlilik hali şeytandandır. Şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş ancak suyla söndürülür. Biriniz sinirlendiğinde abdest alsın.”²⁴⁰

4.1.11. Mesud b. Avf el-Kelbî

Yezîd b. Abdülmelik, hilafete gelince Urve'nin yerine Mesud b. Avf el-Kelbî'yi atamıştır. O, Yemen'de Yezîd'in vefatına kadar dört yıl; Hişam b. Abdülmelik döneminde ise bir yıl görev yapmıştır.²⁴¹

Mesud'un Yemen'deki görevi esnasında 106/724 yılının başında el-'Abbâd el-Me'âfirî'nin liderliğinde bir Hâricî isyanı çıkmıştır. Mesud, bu isyanı bastırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.²⁴²

²³⁷ el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), **el-Kâşif**, Thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân, Cidde, 1413/1992, c. 2, s. 19.

²³⁸ el-Fesevî, **el-Ma'rife**, c. 2, s. 30; İbn Asâkir, **Tarîhu Dimaşk**, c. 40, s. 293

²³⁹ يا أهل اليمن هذه راحلتي فإن خرجت بأكثر منها فأنا سارق (Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî (ö. 742/1341), **Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, Thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1400/1980, c. 20, s. 34)

²⁴⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c. 20, s. 35.

²⁴¹ Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 179.

²⁴² Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 11.

4.1.12. Yusuf b. Ömer es-Sekafî

Hişâm b. Abdülmelik, hilafete gelince Yusuf b. Ömer es-Sekafî'yi bütün Yemen mihlâflarına vali olarak atamıştır. el-'Abbâd'ı öldürerek Hâricî ayaklanmasını bastıran Yusuf b. Ömer, Yemen'de on üç sene görev yapmıştır. Onun valiliği döneminde Yemen'de Zehhâf el-Himyerî liderliğinde İbâdî bir ayaklanma çıkmıştı. Yusuf, Ebû'l-Âc es-Sülemî'nin komutasında kalabalık bir tabur göndererek Zehhâf'ı öldürtmüştür. Bu hadiseyle ilgili Cerîr b. 'Atıyye'nin şu şiiri inşâd ettiği nakledilir:

لله أهلك عبادا وشيعته ... عادات ربك في أمثال عباد
لاقوا بعوث أمير المؤمنين لهم ... كالريح إذ بعثت نحسا على عاد
فيهم ملائكة الرحمن ما لهم ... إلا التوكل والتسبيح من زاد

Allah 'Abbâd ve taraftarlarını helak etti
Rabbinin âdetleri 'Abbâd'ın misâllerindedir
Mü'minlerin emîrinin onlara gönderdiklerini karşıladılar.
Âd'a felaket olarak gönderilen rüzgâr gibi
İçlerinde Rahmân'ın melekleri vardır ki
Onlar için ancak azıktan tevekkül ve tesbîh vardır²⁴³

Haccâc'ın amcasının oğlu olan Yusuf'un Yemen'de sert bir politika güttüğü söylenebilir. Zira o, Vehb b. Münebbih'i öldüresiye dövdürtmüştü.²⁴⁴ Ayrıca Velîd b. Abdülmelik'in ölümünden sonra, Kûfe'de yer alan Yemenli kabilelerin liderlerini hapsedirmesi²⁴⁵ onun Yemenlilere karşı pek de hoşgörülü bir politika takip etmediğini göstermektedir.

²⁴³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 9, s. 12; Şiirin tam halinin ve bu iktibâsın Cerîr b. 'Atıyye'nin divanında geçen orijinal hali için Bkz.: *Dîvânü Cerîr*, Dâru Beyrût, Beyrut, 1986, s. 120-123.

²⁴⁴ Yusuf b. Ömer, Irak'a vali olarak atanınca Salih b. Tarîf ağlamış ve şöyle demişti: Bu pisliğin (Yusuf b. Ömer) Vehb b. Münebbih'i öldüresiye dövdüğüne şahit oldum. (İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, c. 10, s. 487; ez-Zehebî, *Siyer*, c. 5, s. 443)

²⁴⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî", *DİA*, c. 44, s. 22.

Emevî iktidarıyla iyi ilişkiler kuran Yusuf, Hişâm b. Abdülmelik için Yemen’de “hibra” adı verilen kumaştan çadır yaptırmıştı.²⁴⁶ Ayrıca o, Yemen’de halifenin sadık bir valisi olmuştur. Bundan dolayı da Hişâm, Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî’ye karşı Yemen’de bulunan Yusuf’tan yardım isteyen bir mektup kaleme almıştı. Mektubu alan Yusuf, Yemen’deki görevinden ayrılarak Irak’a gitmişti.²⁴⁷

4.1.13. es-Salt b. Yusuf

Yusuf b. Ömer 120/737 yılında Irak valisi olarak atanınca, yerine oğlu es-Salt’ı bırakmıştır. Beş sene görevde kalan es-Salt b. Yusuf, Abdullah b. Yahya’nın ordusuyla girdiği savaşta katledilmiştir.²⁴⁸ Onun görev yaptığı 124/741 yılında San’a’da büyük bir sel meydana geldi. Rivayete göre el-Ğimâd adı verilen bir havuzun yakınına insanlar evler yapmıştı. Bundan dolayı da havuz, parçalanarak Nukum Dağı’ndan San’a’ya akan bir sel meydana gelmişti. Bu sel sebebiyle birçok ev yıkılacak duruma gelmiş ve ticaret malları sele kapılmıştı.²⁴⁹ Bu bilgi dışında onun valiliği esnasında Yemen’deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.14. Mervân b. Muhammed b. Yusuf

Velîd b. Yezîd, es-Salt b. Yusuf’un yerine Haccâc’ın akrabası Mervân b. Muhammed b. Yusuf’u vali olarak göndermiştir. O, Yezîd b. Velîd hilafete gelinceye kadar Yemen’de görev yapmıştır.²⁵⁰ Bu bilgi dışında onun Yemen’deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

²⁴⁶ Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967), **Kitabü'l-Egânî**, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1994, c. 2, s. 418.

²⁴⁷ Mektupta şöyle diyordu: “Irak’a hareket et. Seni vali tayin ettim. Bunu sadece sen biliyorsun. Hristiyan kadının oğlundan (Halid b. Abdullah el-Kasrî) ve onun âmillerinden beni kurtar. Onu elinde tut.” Bu mektubu alan Yusuf, Yemen’den hemen Irak’a hareket etti. (İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 8, s. 255) O, Irak valiliğine geldikten sonra Zeyd b. Ali’yi katlettirmişti. (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), **Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Hümem**, Thk.: Ebû'l-Kasım İmâmî, Şerûs, Tahran, 2000, c. 3, s. 147; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 110)

²⁴⁸ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 179; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

²⁴⁹ Taberî, **Târîhu San'a**, s. 36-37.

²⁵⁰ el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

4.1.15. ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî

Yezîd b. Velîd hilafete gelince Kinde kabilesinden ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî'yi Yemen'e vali olarak atamıştır.²⁵¹ Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.16. Kasım b. Ömer es-Sekafî

Mervân b. Muhammed hilafete gelince Yusuf b. Ömer'in kardeşi Kasım b. Ömer es-Sekafî'yi vali olarak göndermiştir.²⁵² Kâsım'ın valiliği döneminde Hadramevt'te Abdullah b. Yahya el-Kindî (Tâlibü'l-Hak),²⁵³ ayaklanma çıkarmıştır. Hadramevt'i ele geçiren Tâlibü'l-Hak, San'a'ya gelerek Kasım'ı mağlup edip kardeşinin oğlu es-Salt b. Yusuf'u katletmiştir. O, bir sene dört ay boyunca Yemen'e hâkim olmuştur.²⁵⁴

4.1.17. Velîd b. Urve b. Muhammed

Mervân b. Muhammed, Kasım'dan sonra Yemen'e Velîd b. Urve b. Muhammed'i vali olarak göndermiştir. Velîd, Emevîlerin Yemen'deki son valisidir.²⁵⁵ Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

Emevîlerin Yemen Valileri						
VALİNİN ADI	KÖKENİ	KABİLESİ	GÖREV YERİ	GÖREV SÜRESİ	HALİFE	TARİH
Osman b. Affân es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	?	Muâviye	h. 40-41/ m. 660-661
Utbe b. Ebî Süfyân	Arap	Kureyş	San'a ve el-Cened	3 sene	Muâviye	h. 41-44/ m. 661-664

²⁵¹ el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

²⁵² Onun es-Salt b. Yusuf'tan hemen sonra vali olarak tayin edildiği de rivayet edilir. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 74, s. 248)

²⁵³ Bu konu "Yemen'den Şam'a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü'l-Hak" başlığı altında ele alınmıştır.

²⁵⁴ Abdullah b. Yahya'nın nâibi Ebû Hamza el-Hâricî, Mekke'yi ele geçirdi. Kudaydlileri katletti. Ebû Hamza, Medine'yi de ele geçirerek dört ay kadar Medine'ye hâkim oldu. Sonra da Şam'a ele geçirmek için yola çıktı. Vâdi'l-Kurâ'ya gelince Mervân b. Muhammed'in Abdülmelik b. Muhammed b. 'Atıyye es-Sa'dî'nin komutasındaki askerleriyle karşı karşıya geldi. Abdülmelik, Ebû Hamza'yı mağlup ederek Hadramevt'e yürüdü. Hadramevt'teyken Mervân b. Muhammed'in hac mevsimi için kendisini görevlendirdiğine dair yazısını haber aldı. Hadramevt'te sulh imzalayarak Mekke'ye yola çıktı. Yoldayken öldürüldü. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 2; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84-85)

²⁵⁵ el-Yemânî, **Behcet**, s. 23.

Fîrûz ed-Deylemî	Mevâlî	Ebnâ	San'a	8 sene	Muâviye	h. 44-52/ m. 664-672
Kays el-Kâtib	?	?	el-Cened	?	Muâviye	?
Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî	Arap	Ensâr	Yemen	1 sene	Muâviye	h. 52-53/ m. 672
Said b. Dâdeveyh	Mevâlî	Ebnâ	Yemen	9 ay	Muâviye	h. 54-55/ m. 673-674
Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî	Mevâlî	Ebnâ	San'a ve el-Cened	5 sene	Muâviye	h. 55-60/ m. 674-679
Buhayr b. Riysân el-Himyerî	Arap	Himyer	Yemen	4 sene	Yezîd	h. 60-64/ m. 679-683
Muhammed b. Yusuf	Arap	Sakîf	San'a	19 sene	Abdülmelik b. Mervân	h. 72-91/ m. 691-710
Vâsîk b. Seleme es-Sekafî (el-Cened)	Arap	Sakîf	el-Cened	?	Abdülmelik b. Mervân	?
el-Hakem b. Eyyûb es-Sekafî (Hadramevt)	Arap	Sakîf	Hadramevt	?	Abdülmelik b. Mervân	?
Eyyûb b. Yahya es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	5 sene	Velîd b. Abdülmelik	h. 91-96/ m. 710/714
Urve b. Muhammed es-Sa'dî	Arap	?	Yemen	5 sene	Süleyman b. Abdülmelik	h. 96-101/ m. 714-719
Mes'ûd b. Avf el-Kelbî	Arap	Kelb	Yemen	5 sene	Yezîd b. Abdülmelik	h. 101-106/ m. 719/724
Yusuf b. Ömer es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	13 sene	Hişâm b. Abdülmelik	h. 107/120/ m. 725-737
es-Salt b. Yusuf	Arap	Sakîf	Yemen	5 sene	Hişâm b. Abdülmelik	h. 120-125/ m. 737/742
Mervân b. Muhammed b. Yusuf	Arap	Sakîf	Yemen	Yezîd b. Velîd hilafete gelinceye kadar	Velîd b. Yezîd	h. 125-126/ m. 742-743
ed-Dahhâk b. Vâsîl es-Seksekî	Arap	Kinde	Yemen	?	Yezîd b. Velîd	h. 126-127/ m. 743-744
el-Kâsım b. Ömer es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	4 sene	Mervân b. Muhammed	h. 127-131/ m. 744-748
Velîd b. Urve b. Muhammed	Arap	?	Yemen	?	Mervân b. Muhammed	h. 132 / m. 749

4.2. Yemen'den Şâm'a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü'l-Hak

Hz. Ali döneminde muhalif bir hareket olarak ortaya çıkan Hâricîlik, zaman içerisinde farklı fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkalardan biri de Hâricîliğin en barışçıl kanadı olarak bilinen İbâdiyyedir.²⁵⁶ İbâdîliğin kurucusu, Temîm kabilesine mensup olan²⁵⁷ ve Basra'da ikamet eden²⁵⁸ Abdullah b. İbâd'dır.²⁵⁹ Bu bağlamda Basra, İbâdîliğin teorisinin oluşturulduğu ilk yer olmuştur.

Emevîler döneminde İbâdîler için Abdullah b. İbâd'dan sonra önemli isimlerden biri de Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'dir.²⁶⁰ Ebû Ubeyde, Basra'yı mezhebi için bir merkez haline getirmişti. Bu merkeze farklı yerlerden gelen dâiler, ona sorular soruyor;²⁶¹ burada onun eğitiminden geçerek gittikleri bölgelerde mezhep propagandası yürütüyordu.²⁶² Ebû Ubeyde, bu farklı bölgeler içerisinde Hicâz'a ayrı bir önem veriyordu. Çünkü o, hac mevsimlerini Hicâz'daki propagandası için önemli bir vesile olarak görüyordu. Bunu, talebesi Ebû Hamza el-Muhtâr b. Avf'ın bölgedeki faaliyetlerinden anlamak mümkündür. Ezd kabilesine mensup olan Ebû Hamza, her sene hac mevsiminde Mekke'ye giderek insanları Halife Mervân b. Muhammed'e karşı isyana davet ediyordu.²⁶³ Ebû Hamza'nın İbâdî olduğu²⁶⁴ düşünüldüğünde onun hac ibadetine farklı beldelerden gelen insanlara İbâdîlik propagandası yaptığı anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyde, Basra'da ikamet etmesine rağmen diğer bölgelerde bulunan İbâdîleri yönetiyordu. O, İbâdî hareketinin lideriydi.²⁶⁵ İbâdîliğin yayılmasında onun

²⁵⁶ Bu fırkaya göre İbâdî olmayan Müslümanlar dinden çıkmış olmazlar. Fakat nimeti inkâr etmiş olurlar. Dolayısıyla günahkârdırlar. Bundan dolayı da onlara göre Müslümanların malına ve canına zarar verilmesi helal değildir. (Bkz.: Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", **DİA**, c.19, s. 256-261)

²⁵⁷ İbn Kuteybe, **el-Maârif**, c. 1, s. 622.

²⁵⁸ Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", c. 1, s. 109.

²⁵⁹ Ubeydullah Nâfî' b. Ezrak'ın gönderdiği mektup üzerine Abdullah b. İbâd, kavminin küffârü'n-ni'me ve'l-hükm olduğu; şirkten berî oldukları ve kanlarını dökmenin helal olmadığı vb. İbâdî ilkeleri ortaya koymuştur. (Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 568)

²⁶⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhız (ö. 255/869), **el-Beyân ve't-Tebyîn**, Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002, c. 1, s. 280; Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.

²⁶¹ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleyman Temicârî ed-Dercînî (ö. 670/1271-72), **Tabakâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib**, Thk.: İbrahim Tallây, yy., ty., c. 1, s. 238-246.

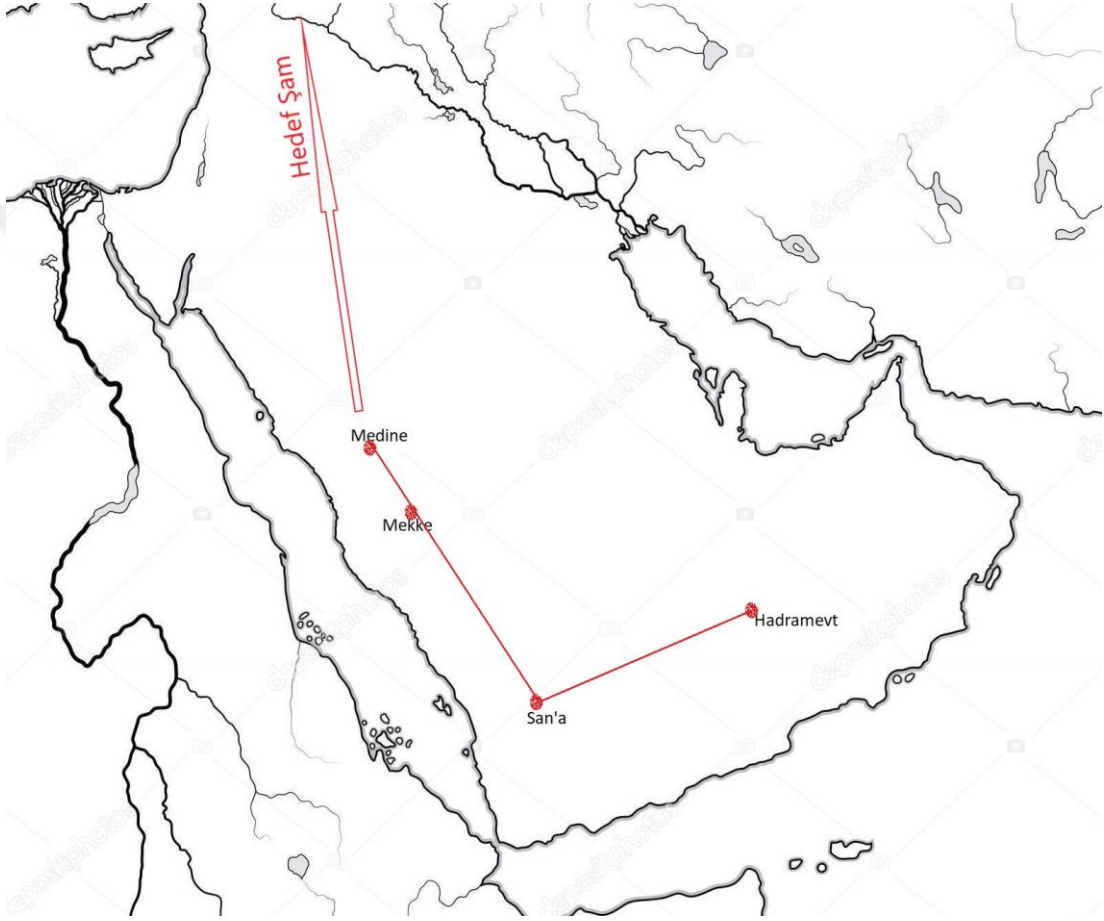
²⁶² Sâlim b. Hammûd es-Siyâbî, **el-Hakîka ve'l-Mecâz fî Tarihi'l-İbâdiyye bi'l-Yemen ve'l-Hicâz**, Saltanatü Umân Dâiratü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân, 1980, s. 67

²⁶³ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 256.

²⁶⁴ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.

²⁶⁵ es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 67.

etkisi yadsınamaz.²⁶⁶ Bundan dolayı da Mervân b. Muhammed döneminde 128/745 yılında Abdullah b. Yahya'nın liderliğinde Hadramevt'te başlayıp San'a, Mekke ve Medine'ye kadar uzanan İbâdî ayaklanmasının ondan bağımsız bir şekilde gerçekleştiği düşünülemez. Çünkü onun asıl amacı, Yemen ve Hicâz üzerinden Şâm'ı ele geçirmektir.

İbâdîlerin Stratejisi

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, 128/745 yılında özellikle Irak bölgesindeki Hâricîlerle mücadele ediyordu.²⁶⁷ Mervân b. Muhammed, Hâricî

²⁶⁶ Orhan Ateş, "İbâdî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 4, 2017, s. 5.

²⁶⁷ Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *Târihu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 1, s. 288; Mervân, Hâricîlerle olan mücadelede oldukça sert tedbirler alıyordu. Irak valisi Yezîd b. Ömer'e mektup yazan Mervân b. Muhammed, ona Hâricîlerle savaşmasını emretmişti. Bu yüzden Yezîd b. Ömer ile Hâricîler arasında birçok savaş meydana gelmişti. Yapılan bu savaşlar neticesinde

tehlikesini bitirdiğini sanırken karşısına Ebû Müslim el-Horasânî çıktı. Bu durum Ebû Ubeyde'nin tesirindeki İbâdîlerin Yemen bölgesindeki faaliyetlerine karşı merkezî otoritenin savunmasız kalmasına neden olmuştur. Nitekim Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'nin²⁶⁸ Yemenli altı öğrencisi kaynaklarda zikredilmektedir. Bu altı kişi:²⁶⁹

- 1- Seleme b. Sa'd b. Ali b. Esed el-Hadramî el-Yemenî
- 2- Abdullah b. Yahya el-Kindî el-Yemenî
- 3- Ebû'l-Hattâb el-İmâm Abdü'l-E'lâ es-Semah el-Me'âfirî el-Himyerî
- 4- Ebû Eyyûb Vâil el-Hadramî
- 5- Ebû'l-Muhâcir Hâşim b. el-Muhâcir el-Hadramî el-Yemenî
- 6- Ömer b. Muhammed el-Kademî el-Yemenî²⁷⁰

İsmi geçen altı kişinin dördünün Hadramî nisbeli olduğu göz önüne alındığında, Yemen'de Hadramevt'in İbâdî bir ayaklanmanın merkezi olarak seçilmesi şaşırtıcı değildir.

Bu altı kişiden konumuz açısından en önemli isim, Abdullah b. Yahya el-Hadramî'dir. Asıl adı Abdullah b. Yahya b. Amr el-Kindî olan Tâlibü'l-Hak²⁷¹ künyeli bu kişi, İbâdî bir kadı ve imamdır. Emevîlerin Hadramevt âmili İbrahim b. Cebele'nin

Hâricîlerin Irak bölgesindeki siyasî ve askerî etkinlikleri bitirilmiş oldu. (Bkz.: İbn Kuteybe, **el-Maârif**, c. 1, s. 369; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 356)

²⁶⁸ Onun hayatı hakkında bilgi için Bkz.: Safedî, **el-Vâfi**, c. 17, s. 359; Mübarek b. Abdullah b. Hamid er-Râşidî, **el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve Fıkhuhi**, Saltanatu Umân, Umân, 1993, s. 25.

²⁶⁹ er-Râşidî, **Ebû Ubeyde**, s. 235-240.

²⁷⁰ Bu altı kişinin dışında Tâlibü'l-Hak'ı destekleyen altı fakih bulunmaktadır. Bunlar: 1- Zecr el-Hadramî 2- Ebrehe b. es-Sabbâh el-Himyerî 3- Abdullah b. Hayrân 4- Esed b. Kesîr 5- Abdullah b. Mesud 6- Abdullah b. Said el-Hadramî (er-Râşidî, **Ebû Ubeyde**, s. 240)

²⁷¹ Ona neden bu künyenin verildiğiyle ilgili iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayete göre o kendisini Tâlibü'l-Hak olarak isimlendirmiştir. İkinci rivayete göreyse tabileri ona bu ismi vermiştir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286) O, Kinde kabilesinin batınlarından biri olan Benû's-Şeytan'a mensuptur. (Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **Cemheratü Ensâbi'l-Arab**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 428) Ayrıca onun, Amr b. Muâviyeoğulları'na mensup olduğu da rivayet edilmektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285)

kadısı olan²⁷² Abdullah b. Yahya, 129/746 yılında Hadramevt'te Emevî Devleti'ne isyan etmiştir.²⁷³

Kadı olması sebebiyle²⁷⁴ fikhî yönü de bulunan Abdullah, aynı zamanda İbâdî fikirlere sahipti. O, şöyle diyordu: “Kavmimiz “küffâru billah” değil “küffâru ni‘me”dir. Onların bağıyleriyle savaşıyoruz. Mallarını ganimet edinmeyiz.”²⁷⁵

Abdullah, Emevî iktidarının Yemen’de büyük bir zulüm yaptığını düşünüyordu. Ona göre insanların hal ve davranışları iyi değildi. Bu görmüş olduğu manzara karşısında, yerinde hiçbir şey yapmadan durmayı helal görmüyordu. Buna sabır ve tahammül göstermesi mümkün değildi.²⁷⁶

Bu düşünceler üzerine o, Ebû Ubeyde Müslim’e ve Basra İbâdîlerinden başka kişilere kavminin durumu ve kıyam düşüncesini içeren mektuplar yazmıştır. O, bu mektubuyla onlarla hurûc fikrini istişare ediyordu. Mektuplar vasıtasıyla yaptığı istişarelerde eğer güç yetirebilirse bir gün bile durmaması, salih amelle girişeceği bu teşebbüsün en faziletli amel olduğu, ölüm korkusuna düşmemesi zira ecelin ne zaman geleceğinin Allah’ın takdirinde olduğu, Allah’ın kullarının en seçkinlerini gönderip dinine yardım edeceği ve şehadetle ikramda bulunacağını ifade eden cevaplar aldı.²⁷⁷

Ayrıca o, dâileri vasıtasıyla çeşitli yerlerde kendisine destek sağlamaya çalışıyordu. el-Kindî, Abdullah b. Yahya’nın Mısır’a giden dâilerinden bahsetmektedir. Hatta Mısır halkından ona biat edenler dahi bulunmaktaydı. Onun dâilerinin Mısır’daki faaliyetlerini öğrenen Emevîlerin Mısır valisi Hassân b. ‘Atâhiyye, onları yakalamıştır.²⁷⁸ Onun Mısır’daki dâileri yakalansa da Emevîlere karşı bir ayaklanma peşinde olduğu haberi, İbâdîler arasında yayılmaya devam

²⁷² Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdülvahid eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), **Kitâbü's-Siyer**, Thk.: Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Maskat, 1992, c. 1, s. 91.

²⁷³ İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî (ö. 345/956), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, Dâru's-Sâvî, Kahire, ty., s. 282; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353.

²⁷⁴ Abdullah, Emevîlerin valisi olan İbrahim b. Cebile el-Kindî'nin kadısıydı. (İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384; eş-Şemmâhî, **Kitâbü's-Siyer**, c. 1, s. 91)

²⁷⁵ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.

²⁷⁶ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285; es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 17, s. 359.

²⁷⁷ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.

²⁷⁸ Havsere de bu kişileri katletmiştir. (Ebû Ömer Yusuf b. Yakub el-Kindî (ö. 355/965'den sonra), **Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât**, Thk.: Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 69)

ediyordu. Nitekim isyan çıkacağını öğrenen Abdullah b. İbâd'ın müntesiplerinden Ebû Hamza el-Hâricî ve Belc b. Ukbe, hac mevsiminde Mekke'de Abdullah'la buluşarak isyana destek vermek üzere Hadramevt'e gelmişlerdi.²⁷⁹

Bu iki isimden Ebû Hamza, Abdullah b. Yahya'ya Hadramevt'te başlatılacak olan İbâdî isyan için en fazla destek veren kişi olarak bilinmektedir. Kaynaklarda Abdullah b. Yahya'nın hicrî 128 yılının sonunda hac mevsiminde Ebû Hamza'yla karşılaşarak aralarında geçen bir konuşmadan bahsedilir. Bu konuşmada Ebû Hamza, Tâlibü'l-Hakk'ın insanları hakka davet ettiğine ve kavmi arasında itaat edilen bir kişi olduğuna dikkat çekmiş; ondan Emevîlere karşı kendisiyle beraber hareket etmesini istemişti. Bu konuşma sonrasında aldıkları ortak karar ile ikisi birlikte Mekke'den Hadramevt'e gitmişlerdir.²⁸⁰ Bu rivayetten anladığımız kadarıyla Abdullah, yukarıda bahsedilen mektuplaşmalarının yanı sıra hac mevsiminde Mekke'ye gelerek İbâdî önderlerle hurûc fikrini istişare etmiştir. O, hac vesilesiyle diğer bölgelerden gelen İbâdîlerle ilişkiler tesis ediyordu. Nitekim Basra'da Abdullah b. İbâd'ın ashabı içerisinde yer alan Belc b. Ukbe'nin de Hadramevt'e Emevî iktidarına karşı planlanan hurûca destek olmak için gelmiş olması²⁸¹ bu ilişkiye işaret etmektedir.

İbâdîlerin isyan etmek için Yemen'i seçmelerinin tespit ettiğimiz üç sebebi vardır. Birincisi; Yemenlilerin Kahtâni, Ümeyyeoğullarının ise Adnâni olmasıdır. İkincisi; Yemen bölgesinin devletin merkezine olan uzaklığıdır. Üçüncüsüye Ebû Ubeyde'nin bazı talebelerinin Yemen'de İbâdî propagandası yürütmesidir.²⁸² Bu üç sebep bir araya geldiğinde bölge, İbâdîliğin hurûc fikrinin uygulandığı bir yer olmuştur.

Bu hareketin temelinde bir hak arayışı bulunmaktadır. Abdullah b. Yahya'nın özellikle San'a'yı ele geçirdikten sonra vilayetin hazinelerini fakirlere dağıtması ve kendine bir pay almaması,²⁸³ grubun hak arayışı düşüncesiyle hareket ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu yüzden hareketin kurucusu Abdullah b.

²⁷⁹ el-İsfehânî, **Egânî**, c. 23, s. 162; es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 17, s. 359.

²⁸⁰ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353-354.

²⁸¹ el-İsfahani, **Egânî**, c. 23, s. 162; es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 17, s. 359.

²⁸² Ubeyde'nin Yemenli veya Yemen'de bulunan talebelerinin isimleri için Bkz.: Bu tez, s. 56.

²⁸³ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 287.

Yahya, Tâlibü'l-Hak olarak isimlendirilmiştir. Yemenli İbâdîlerin bir diğer özelliği ise Emevî karşıtı bir motivasyonla eylemlerini gerçekleştirmeleridir.

Bu isyan gerçekleşmeden önce İbâdîlerin huruç esnasında aşırıya kaçmamak, ihanet edip huruçtan dönmek ve selef-i sâlihînin uygulamalarını kendilerine örnek almak gibi bazı savaş prensipleri belirledikleri²⁸⁴ görülmektedir. Abdullah b. Yahya liderliğindeki bu grup, kavminin Allah'ı değil nimeti inkâr eden kimseler olduğunu onlarla savaşılsa da ele geçen şeylerin ganimet olamayacağına inanıyordu.²⁸⁵ Bu da hareketin ehl-i kibleye karşı tekfirden uzak, hoşgörülü bir tutum içerisinde olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

İsyan başlamadan önce Abdullah b. Yahya, Hadramevt'e gelen ashabından biat toplamıştı. Hadramevt'teyse İbrahim b. Cebile b. Mahreme, âmil olarak görev yapıyordu. İsyan başlayınca Abdullah'ın askerleri dâru'l-imâreye gelerek onu yakalayıp hapsedmişlerse de bir gün sonra serbest bırakmışlardır.²⁸⁶ İbrahim b. Cebile'nin de Abdullah gibi Kinde kabilesine mensup olması²⁸⁷ ve Emevîlere sadık bir idareci olmaması²⁸⁸ onun İbâdîler tarafından tehdit olarak görülmemesinde etkili olsa gerektir.

Abdullah b. Yahya, Hadramevt'e hâkim olduktan sonra bütün Yemen'i yönetimi altına almıştır.²⁸⁹ Abdullah b. Yahya'nın Hadramevt'te sevilen biri olması²⁹⁰ ve Ebû Hamza'nın bunu bilerek ona yaklaşması²⁹¹ oldukça ilginçtir. Fakat burada akla gelen soru, Yemen bölgesinde bu kadar güçlü bir İbâdî varlığının olup olmadığıdır. Yukarıda ismi geçen şahıslar göz önünde bulundurulduğunda Yemen'de İbâdî faaliyetlerin bulunduğu söylenebilir. Fakat bölgeyi ele geçirebilecek bir güce sahip

²⁸⁴ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285-286.

²⁸⁵ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.

²⁸⁶ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.

²⁸⁷ es-Suhârî, **Ensâb**, s. 158.

²⁸⁸ İbnü'l-Kelbî'nin ifadesine göre Abbasîler döneminde Ebû Cafer'in Hadramevt valiliği görevini icra etmesi (Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819), **Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr**, Thk.: Nâci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, c. 1, s. 175) esasında Emevî Devleti'ne karşı çok da sadık olmadığına işaret etmektedir. Çünkü Abbasîler Emevîlere karşı muhalif bir hareket olarak ortaya çıkmıştır.

²⁸⁹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285; es-Suhârî, **el-Ensâb**, s. 158.

²⁹⁰ es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 89.

²⁹¹ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353.

olup olmadıkları soru işaretidir. Abdullah b. Yahya'nın diğer beldelere kendisine yardım için dâiler gönderdiğini ifade etmiştik. Bu, onun Yemen'de dışarıdan herhangi bir yardım almadan bir isyan hareketinde başarılı olabilmemesinin pek de mümkün olmadığını göstermektedir. Nitekim es-Sıyâbî, Abdullah b. Yahya'nın bu hareketinin Basra'da hayalindeki devlet için beytûlmal oluşturan²⁹² Ebû Ubeyde Müslim tarafından desteklendiğini ifade etmektedir. Müellife göre Ebû Hamza'yı da Abdullah'a destek olmaları için o göndermiştir.²⁹³ Bütün bu yardımlarla birlikte Irak bölgesinde Hâricîlerle etkin mücadele edilmesi sebebiyle kaçan Hâricîlerin Yemen'e geldiği kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Irak bölgesinden Yemen'in farklı bölgelerine kaçarak buralarda örgütlenen bu isyancıların yardımlarıyla Abdullah b. Yahya'nın bölgeyi ele geçirdiği düşünülebilir.

Nitekim Abdullah b. Yahya, Hadramevt'i ele geçirdikten sonra San'a'da bulunan İbâdî arkadaşlarına mektup yazarak oraya geleceklerini ve bunun için hazırlık yapmalarını ifade eden bir mektup yazmıştır. Hadramevt'ten çıkmadan önce Abdullah b. Said el-Hadramî'yi yerine bırakarak San'a'ya doğru yola çıkmıştır. Emevîlerin San'a valisi ise Yusuf b. Ömer es-Sekafi'nin kardeşi Kasım b. Ömer'dir. İbâdîlerin geldiği haberini alan Kasım, ed-Dahhâk b. Zeml es-Seksekî'yi yerine vekil tayin ederek İbâdîleri San'a'nın dışında durdurmak üzere yola çıkmıştır. İki grup Lahic (لحج) Köyü'nde karşı karşıya gelmiştir. Kasım'ın ordusu; sayı, teçhizat ve silah olarak daha üstün olsa da yapılan savaşta ordusundan çok sayıda kişi katledilmiştir. Bunun üzerine San'a'ya geçen Kasım, yerine İbn Zeml'i yeniden vekil tayin ederek San'a'dan ayrılmıştır. Çünkü o, ayaklanmayı San'a dışında bastırmaya kararlıydı. San'a'nın dışında Abdullah'ın ordusuna iki mil mesafede konaklayan Kasım, Yezîd b. el-Feyz es-Sekafi'yi Şâm ve Yemenlilerden oluşan 3.000 kişilik bir orduyla Abdullah'ın üzerine göndermiştir. İki grup arasında çıkan savaşta Yezîd'in ordusu mağlup olmuş; Kasım'ın yeğeni Yusuf b. Ömer es-Sekafi'nin oğlu es-Salt katledilmiştir. Yezîd'in ordusu mağlup olup kaçarken, Abdullah'ın askerleri içerisinde yer alan Şurahbîl b. es-Sabâh onları takip etmek istemişse de Abdullah b. Yahya buna izin vermemiştir. Yezîd, Kasım'a gidip yeğeninin katledildiği haberini verince Kasım buna üzülmeye şair

²⁹² es-Sıyâbî, **el-Hakîka**, s. 69.

²⁹³ es-Sıyâbî, **el-Hakîka**, s. 81.

inşâd etmiştir. Elde ettiği zafer neticesinde San‘a‘ya giren Abdullah b. Yahya, şehirde bulunan İbn Zeml ve İbrahim b. Cebele‘yi halkın kendilerine zarar vermesinden korktuğu için hapsedmiş; tehlike geçtikten sonra da serbest bırakmıştır. San‘a‘yı ele geçiren Abdullah b. Yahya, burada bir hutbe îrad etmiştir.²⁹⁴ Hutbesine hamdele ve salveyle başlayan Abdullah şöyle demiştir:

“Ey insanlar! Şüphesiz siz büyük bir şekilde uyarıldınız. Çok büyük bir şekilde korkutuldunuz. Vehimler onu kapsayamaz. Acı verici azap cehennemdir. Alevli ateş, büyük yangın, çok derin çukur, kızgın ateş ve cehennem ki ne olduğu gibi bırakır ne de yakasını bırakır. İhsan sahibi mevlâmız Allah’tan korkuttuğu azabından bizi korumasını dileriz. Ey insanlar! Sizi üç şey hususunda muhayyer bırakıyoruz. Hangisini derseniz kendiniz için onu alın. Kendisi için hayırlı olanı alana Allah merhamet eylesin. Bir kişi sözümüzü ve bizim yolumuzu benimseyebilir. Onu niyeti bizimle birlikte canıyla cihat etmeye sevk ederse kendisine bizim en faziletlimiz için olan ecir ve bazılarımız için olan feyin gelirinden bir pay vardır. Yahut bizim söylediklerimizi benimseyip evinde kalabilir. Bu kişi insanları kalbiyle ve diliyle söylediklerimize davet eder ve söylediklerimizi yerine getirir. Bu iki seçenek dışındakini tercih eden kişinin konumu düşük olur veya biz onu çirkin görürüz. Hemen o, emân ile malına ve ailesine çıkıp gitsin. Bizden elini ve dilini çeksin. Muzaffer olursak onun canı bizim için azalıp eksilen dünya malı olmaz. Zaferimiz bizi onun kanını dökmeye sevk etmez. Eğer öldürülürsek yerimize geçilir. Ümit edilir ki bizden sonra o, ancak az yaşatılır.

Biz “Allah’a, kitabına ve peygamberin sünnetine” çağırıyoruz. Ona davet edene icabet ediyoruz. İslam dinimizdir. Muhammed nebîmizdir. Kâbe kıblemizdir. Kur’ân imamımızdır. Helalden helal olarak razı olduk. Onu az bir paraya satmayız. Allah’tan başka hiçbir kuvvet yoktur. Allah’a şikâyet edilir. Ona güvenilir.

Biz “Kuvvetli delilli farzlara ve örnek alınan eserlere” çağırıyoruz. Allah’ın va‘dinde sadık olduğuna ve hükmettiği şeyde adaletli olduğuna şehadet ederiz.

²⁹⁴ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 287-288.

Biz “Rabbin tevhidine, va’îdi kesin olarak bilmeye, farzları yerine getirmeye ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya” çağırıyoruz. Velayet, Allah’ın velayetinin ehli içindir. Her fetret döneminde ilim ehlinde kalanların, haktan sapanları hidayete çağırmaları ve Allah sevgisi içerisinde eleme sabretmeleri, Allah’ın rahmetindendir. Zamanın içerisinde ölüp unutulmalar da Rableri onları unutmaz. “Rabbin unutan değildir.” Size Allah’ın takvasını ve sorumlu tutulduğunuz kıyımı güzel bir şekilde yerine getirmenizi tavsiye ediyorum. Emrinde ve zecrinde (nehyinde) Allah’a hüsn-i kabul gösterin.”²⁹⁵

Bu hutbeden Abdullah b. Yahya’nın hareketinin şu beş temel esasa dayandığı anlaşılmaktadır:

- 1- Kur’ân ve Sünnet
- 2- Farzlar
- 3- Tevhîdü’r-Rab
- 4- el-Yakîn bi’l-va’îd
- 5- Emru bi’l-ma’rûf

Abdullah b. Yahya, San’a’yı ele geçirdikten sonra Mekke ve Medine’ye de hâkim olmuştur. Bununla birlikte Abdullah’ın asıl amacı Medine üzerinden Şâm’ı ele geçirerek Emevî Devleti’nin yerine İbâdî bir devlet kurmaktır. İlk olarak o, Ebû Hamza ile birlikte Belc b. Ukbe el-Ezdî komutasındaki orduyu Mekke’ye göndermiştir. Rivayete göre insanlar, Arafat’ta vakfedeyken başlarında siyah sarıklar bulunan yedi yüz kişiden oluşan mızraklı bir ordunun geldiğini görmüşler ve birden korkarak telaşa kapılmışlardır. Gelen bu silahlı grup, kendilerinin Mervân b. Muhammed’e muhalif kimseler olduğunu söylediğinde Mervân b. Muhammed’in Mekke ve Medine valisi Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik ateşkes istemiştir. Bunun üzerine karşılıklı sulh yapılmış; insanlar vakfelerine devam etmişlerdir. Ebû Hamza da savaştan Mekke’yi ele geçirmiştir.²⁹⁶

²⁹⁵ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 288-289.

²⁹⁶ Abdü’l-Vahid, Ebû Hamza’ya Abdullah b. Hasan b. Ali, Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman, Abdurrahman b. el-Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb ve Rebîa b. Ebî Abdurrahman’dan oluşan bir heyet göndermiştir. Bu kişiler Ebû Hamza’nın yanına girdiklerinde Ebû Hamza’nın üzerinde pamuktan dokunmuş kaba bir izar olduğu rivayet

Mekke’de bir hutbe îrad eden Ebû Hamza konuşmasında şu konulara değinmiştir:

1- İlk iki halifenin kitap ve sünnete uygun hareket ettiği; Hz. Osman’ın da ilk altı yılında seleflerinin yolunu takip ettiği; fakat ikinci altı yılında seleflerinin yolundan çıktığı

2- Hz. Ali’nin hedefinin doğru olduğunu fakat ulaşamadığı

3-Muâviye’nin lanetli bir babanın evladı olup servet toplayarak dini mahvettiği

4-Yezîd’in içkici, zinakar bir fasık olduğu

5- Yezîd b. Abdülmelik’in içkili ve kadınlı eğlenceye dalmış bir zalim olduğu

6- Ümeyyeoğullarının zekâtı yanlış kimselerden alıp yanlış kimselere verdiği

7- Şiîlerin Kur’ân’a dayanarak Allah’a iftira attıkları; kâhinlerin ardı sıra gittikleri ve tenasüh inancına sahip oldukları

8- Kendisine tabi olanların genç olması sebebiyle kınanmaması gerektiği; Hz. Peygamber’in (s) de ashabının gençlerden oluştuğu; onların çok ibadet eden cesur kimseler olduğu²⁹⁷

Ebû Hamza’nın hutbesinde Emevî halifelerine ve Ümeyyeoğullarına karşı bir tekfir cümlesinin olmaması ve ahaliye karşı herhangi bir öldürme tehdidi içermemesi, onun kan dökmeyi pek de arzulamadığını göstermektedir. Nitekim o, Mekke’yi de kan dökmeden ele geçirmişti.

edilmektedir. Bu heyet içerisinde Abdullah b. Hasan ve Muhammed b. Abdullah öne çıkmıştı. Bu iki kişinin nesebi Ebû Hamza’nın nesebiyle birleşiyordu. Fakat Ebû Hamza, Abdullah b. Hasan ve Muhammed b. Abdullah’a karşı yüzünü ekşiterek bu durumdan hoşlanmadığını belli etmişti. Daha sonra Abdurrahman b. Kasım ve Ubeydullah b. Ömer kendilerinin soyunun onun soyuyla akrabalığını belirtince Ebû Hamza bundan memnuniyet duyarak kendisinin isyanının babalarının yaşam şekillerini tekrar ihya etmek için olduğunu söylemiştir. Gelen heyetin Ebû Hamza’ya getirdikleri bir mektuptan bahsederek kendisine bunu Rebîalılârin haber verdiğini belirtmesi, Ebû Hamza’nın ateşkesi bozmasına sebep olmuştur. Sonunda Abdülvahid b. Süleyman, Mekke’yi boşaltmıştır. Mekke’den ayrılan Abdülvahid b. Süleyman Medine’ye gitmiştir. Ebû Hamza’nın Medine’ye doğru yola çıktığı haberini alınca da Şam’a gitmiştir. (Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya’kubî (ö. 292/904), **Târîhu Ya’kubî**, Thk.: Abdü’l-Emîr Mihnâ, Şirketü’l-A’lemî li’l-Matbûât, Beyrut, 2010, c. 2, s. 270; et-Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 374-375; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 371; ez-Zehebi, **Târîh**, c. 8, s. 24)

²⁹⁷ el-Câhiz, **el-Beyân**, c. 2, s. 84-86.

Ebû Hamza, Mekke'yi ele geçirdikten sonra Tâif'e bir vali tayin etmiştir. Tâif'e gelen Ebû Hamza'nın valisi şehirde ve kalede kimseyi bulamamıştı. Çünkü Tâifliler şehri ve kaleyi boşaltmışlardı. İnsanların korkudan ortadan kaybolduğunu anlayınca da herkese emân vermiştir. Aynı zamanda Ebû Hamza'nın Mekke'de gezen münâdîsi dört gün boyunca "Bizimle savaşmayan insanlar güvendedir." diye bağırmıştır.²⁹⁸

Ebû Hamza, Medine'yi de kan dökmeden ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden onlara Belc b. Ukbe'yi göndermişti. Fakat Medineliler ona pek iltifat etmeyerek kendisini fesat çıkarmakla itham etmişlerdi. Bunun üzerine Belc b. Ukbe, kendilerinin fesadı ortadan kaldırmak üzere ortaya çıkan bir topluluk olduğunu ifade etmişti. O, ehl-i hak olduklarını ve bundan dolayı kendilerine yardım etmelerini istemişti. Bunun üzerine Medineliler, Hz. Osman hakkında ne düşündüklerini sormuşlardır. Belc b. Ukbe, Müslümanların ondan berî olduğunu söyleyince Medineliler onlarla savaşmaya karar vermişlerdir. Yapılan savaş neticesinde Ebû Hamza, Medine'yi ele geçirmiştir. Fakat bu savaşta Ebû Hamza'nın Kureyşlilere karşı çok sert bir tavır takındığı görülmektedir. Nitekim o, savaş sonunda Medineli esirleri serbest bırakırken Kureyşli esirleri öldürmüştür. Hatta onun Abdullah b. Zübeyr'in yakınlarından bir grubu da öldürdüğü nakledilmektedir. Yapılan savaşta Medine'de kaç kişinin öldürüldüğüyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Medine'de Ensâr'dan 80; Kureyş'ten 300 veya 450; diğer kabilelerden ve mevâliden 1700 kişi öldürülmüştür. Bu rivayete göre toplam ölenlerin sayısı 4000'dir. Bütün bu sayılarla birlikte durumun dramatikliğini anlatan Abdullah b. Zübeyr taraftarlarının şu sözüdür: "Medine'de her ocağa bir ateş düştü."²⁹⁹

Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (ö. 333/944), Medine'de yaşanan ölümleri detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. et-Temîmî'nin, İbâdîleri Harûrîler olarak adlandırması³⁰⁰ ve naklettiği rivayetler, İbâdî hareketine karşı olumsuz bir bakışa sahip olduğunu göstermektedir. Fakat rivayetlerini senetli bir şekilde vermesi ve tarihlendirmesi İbâdîlerin bu hareketinin sanıldığı kadar da barışçıl olmadığını

²⁹⁸ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 290.

²⁹⁹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-297.

³⁰⁰ et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262.

göstermektedir.³⁰¹ et-Temîmî'nin anlattıklarına geçmeden önce onun anlatılarında İbâdîlerin Nehrevân Hâricîleriyle aynı çizgide bir tedhiş hareketi olarak görüldüğü söylenebilir. Bundan dolayı aşağıda aktarılan rivayetlerinin İbâdîler açısından oldukça önyargılı ve abartılı olduğunu söylememiz gerekir.

et-Temîmî, Ebû Hamza'nın ordusunun Mekke'den sonra Şâm'ı ele geçirmek için harekete geçtiğini söylemektedir. Rivayete göre Medineliler, Mekke'nin yakınında bulunan Kudeyd'in kible yönünde konaklamıştı.³⁰² Burada İbâdîlerle yapılan savaşta Medineliler bozguna uğramıştı.³⁰³ Kudeyd günü olarak adlandırılan bu günde Medinelilerin savaş için herhangi bir hazırlığı bulunmuyordu. Çünkü onlar, Ebû Hamza'nın ordusunun geldiğinin haberini henüz almamıştı.³⁰⁴

Yapılan savaş sonucunda Medine'yi ele geçiren İbâdîler, Kureys'in önde gelenlerinden birçok kişiyi katletmiştir.³⁰⁵ Bununla birlikte Ensâr, onların temel hedefi

³⁰¹ Örneğin onun aktardığı bir rivayete göre Ubeydullah b. el-Meşdûd, Kudeyd'de İbâdîlerden birinin darbesiyle elinden yaralanmıştı. Bu sırada kılıcı elinde bulunan bir Fârisî aniden çıkıp geldi. İbâdî asker kılıcını bırakmasını istese de Fârisî bunu kabul etmek istemedi. Fakat kılıcını bıraktığı takdirde emanda olduğunu söyleyince Fârisî kılıcını elinden bıraktı. İbâdî asker kendisini kandırmıştı. Elindeki kılıcıyla onun başını ortadan ikiye ayırdı. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265)

³⁰² Geceyi burada geçiren Medineliler savaş için herhangi bir asker toplama hazırlığı yapmamışlardı. Hicrî 130 yılının Safer ayının 7. gecesinin sabah namazı vaktinde İbâdîler onlara saldırdıklarında Medinelilerin çoğu uykudaydı. Bozguna uğrayan Medinelilerin bazıları kaçarken, bazıları da kalıp savaşıyorlardı. Anbese b. Said b. el-Âsoğulları kalanlar arasındaydı. Fakat Medinelilerden kalıp savaşanlar hezimete uğramışlardı. Müşelle'e ulaşınca kadar Ebû Hamza'nın askerleri onları öldürmüşlerdi. Bu savaşta Hz. Osman'ın soyundan gelen Medinelilerin emîri Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affân ve onunla birlikte olan Medinelilerden çok sayıda kişi öldürülmüştür. Ancak savaşmayıp kaçanlar canlarını kurtarmışlardır. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262-263)

³⁰³ Kudeyd'de meydana gelen savaşın haberini Medine'ye ilk ulaştıran kişinin Hüzeyl'den bir adam olduğu rivayet edilir. Adam durumu haber verince insanlar, orada bulunan kişileri sormaya başladılar. İnsanlar kimi sorsa adam katledildiğini söylüyordu. Fakat toplanan kalabalık arasında bu söylenenlere inanamayan biri vardı. Bunun üzerine adama yönelen Hüzeli ona "Şüphesiz ben kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki senin babanı kanında çırpınırken gördüm." dedi. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265)

³⁰⁴ et-Temîmî, Medinelilerin Ebû Hamza'nın ordusunun geldiğinden habersiz olduğuyla ilgili iki rivayet nakletmektedir: Birinci Rivayete göre Medinelilerden bir adam hamur yoğuruyordu. İbâdîlerin geldiğini hissetmemişti. Arkasından sessizce yaklaşan bir İbâdî, adamın kılıçla boynunu keserek başını hamura düşürmüştü. İkinci rivayete göre ise o gün yaşananları Ebûbekr b. Yahya b. Hamza b. Ubeydullah b. ez-Zübeyr, şöyle anlatmaktadır: "O gün, Abdullah b. el-Münzir b. Ubeyde b. ez-Zübeyr'e uğradım. Onu uyur halde buldum. Onu uyandırdım ve dedim ki: Sen ölürken insanlar öldürülüyor. Abdest aldı ve kılıç kuşandı. Diğer kılıcı da eline aldı. Ömer b. Atîk de ona eşlik etti. İki kavmin üstüne bahçede daldı. Bahçede savaş oldu. Medineliler öldürdüler ve hezimete uğradılar." Ebû Bekr b. Yahya, kendisinin bir dereyi yol edinerek Medine'ye üç gecede ulaşip canını kurtardığını aktarmaktadır. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262-263)

³⁰⁵ Öldürülenler arasında Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb da vardı. İbâdîler onlara saldırdıklarında ashabıyla birlikte evde olan Ömer, saldırı karşısında

arasında yer almıyordu. Nitekim onlar, kendilerine karşı gelmeyen Medinelilerin canlarını da bağışlıyordu. Fakat Ümeyyeoğulları ailesine mensup olanlar hiçbir şekilde emniyette değildi. Kudeyd gününde bir İbâdînin “Ümeyyeoğullarından olanlar hariç burada bulunanlar güvendedir.” dediğine yönelik rivayet bunun en çarpıcı örneğidir.³⁰⁶ Buna ek olarak harp esnasında Ensâr arasında Kureyş’in katline sevinenlerin yer alması³⁰⁷ Ensâr’ın bu savaşı, Adnânî Kureyş ile Kahtânî Yemenliler arasındaki bir mücadele olarak kabul ettiğini göstermektedir.

et-Temîmî, Medine’yi koruyan gruplar ve sayılarını şöyle vermektedir:

- 1- Abdülaziz b. Abdullah ile beraber Medine halkından 877 kişi
- 2- Kureyş’in soyundan 210 kişi
- 3- Kureyş’in anlaşmalılarında 114 kişi
- 4- Kureyş’in mevalilerinden 221 kişi
- 5- Ensâr ve soyundan 112 kişi
- 6- Ensârın anlaşmalılarında 46 kişi
- 7- Ensârın mevalilerinden 34 kişi
- 8- Arap soyundan gelen 150 kişi
- 9- Arapların mevalisinden 35 kişi³⁰⁸

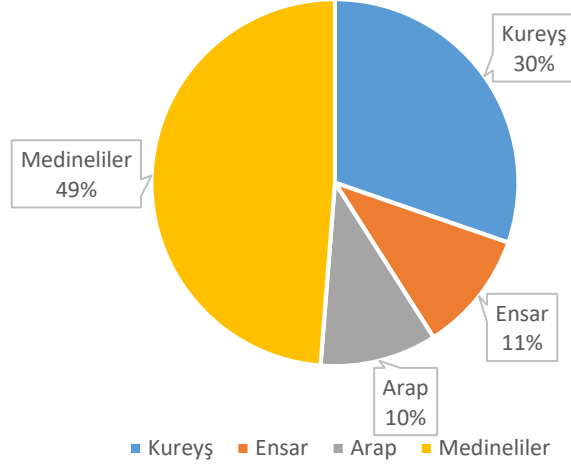
yanındakilerle birlikte evinin çatısına çıkmıştı. Fakat bu kadar çok kişinin ağırlığını kaldıramayan çatı çökmüştü. Ömer de katledilmişti. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)

³⁰⁶ et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264.

³⁰⁷ Rivayete göre Hamza b. Mus‘ab ve oğlu Umâre, Kudeyd’de iken ensârdan bir adamın “*Kureyş’in zelil olduğunu gösteren Allah’a hamdolsun.*” diye sevindiğini işittiler. Bunun üzerine Umâre, bu sözü söyleyen ensârîye hissetmeden yaklaşıp kılıcıyla kellesini uçurmuştur. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)

³⁰⁸ et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265-266.

et-Temîmî'ye Göre Medine'yi Koruyan Gruplar

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde Kudeyd'de Medineliler ile Kureyş kabilesinin etkin olduğu, Ensâr'ın ise çok fazla katılım sağlamadığı ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Kureyş'in zelil olmasına sevinen bir Ensârî'nin tavrıyla birlikte bu grafik değerlendirildiğinde, Ensâr'ın az bir kısmının bu saldırıyı Medine'ye yapılmış olarak kabul ettiği söylenebilir. Çünkü onlara göre bu savaş, Kureyş'in ve Ümeyyeoğullarının savaşıydı. Nitekim savaş esnasında Kureyş kabilesine mensup olan Abdülcebbar'ın Ensâr'a sığınmasına izin verilmemesi³⁰⁹ bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Bu tabloya ek olarak Kudeyd günü Kureyş kabilesinden 300 kişinin katledildiği rivayet edilmektedir.³¹⁰ Bu sayının hepsinin Kureyş kabilesinin mensuplarından olduğunu söylemek zordur. Kureyş'in anlaşmalıları ve mevâlileri bu sayıya dâhil olmalıdır. Çünkü Medine'yi koruyan grupların sayısından bahseden et-Temîmî, Kureyş'ten 210 kişinin Kudeyd'de hazır bulunduğunu zikretmektedir.

³⁰⁹ Abdülcebbar b. Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman, ensârdan bir gruba sığınmıştı. Abdülcebbar, yüzünden ağır yara almıştı. ensârın içinden bir kişi, Abdülcebbar'ın kendileriyle birlikte olmasının kendi güvenliklerini tehlikeye attığını söyledi. Bunun üzerine onu aralarından çıkarmak zorunda kaldılar. İbâdiler savunmasız kalan Abdülcebbar'ı öldürdüler. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)

³¹⁰ İbn Tağrıberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 311.

Kudeyd'de katledilenlerin haberi 11 Safer 130 yılında Medine'ye ulaşmıştır.³¹¹ Ebû Hamza ve ordusuysa 130 yılında Safer ayının bitimine on üç gün kala Cuma günü³¹² Medine'ye gelmiştir. O, Medine'ye girdiğinde minbere çıkarak çok dokunaklı bir hutbe îrad etmiştir. Bu hutbede kendisinin ordusunun gençlerden ve az bir topluluktan oluştuğu için küçük görülemeyeceğini Hz. Peygamber'in (s) hayatından örnekler vererek anlatmıştır.³¹³

³¹¹ İlk saldırının Safer'in 7'sinde olduğu düşünüldüğünde dört gün sonra haberin Medine'ye ulaştığı anlaşılmaktadır. Medine'ye Kudeyd'de öldürülenlerin haberi peyderpey geliyordu. Rivayete göre ilk ölüm haberi verilen Muhammed b. Abdürrahim oldu. Ailesi onun ölümüne ağlıyordu. Medine'nin her tarafından kadınlar gelerek onun evinde toplandı. Ev kadınlarla doluydu. Kudeyd'in yenilmiş ordusundan her ne zaman biri gelse kadınların ya babası, kardeşi, oğlu ya da bir yakınının ölümünün haberi veriliyordu. O kadar çok kişinin ölüm haberi geliyordu ki kadınlar kendi ölümlerine üzmekten birbirlerini teselli edemiyordu. Bundan dolayı da herkes kendi ölüsüne ağlıyordu. Kudeyd'de öldürülenlerin haberi gelirken Ümmü Hakîm bnt. Ukkâşe b. Mus'ab b. ez-Zübeyr'in hali herkesin kendi ölüsünün derdine düştüğünün örneğidir. Ümmü Hakîm'e ilk olarak dayısı Salih b. Abdullah b. Urve b. ez-Zübeyr'in ölüm haberi verilmişti. Ümmü Hakîm evinde dayısının ölümüne ağlayıp feryat figan ederken amcası Hamza b. Mus'ab ve amcasının oğlu Umâre'nin ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Ümmü Hakîm amcasının evine giderek ağlayıp feryat figan ederken kardeşi Mus'ab b. Ukkâşe'nin ölüm haberi geldi. Aynı şekilde onun evine gidip feryat figan ederken kocası Osman b. Abdullah b. Hakîm b. Hizâm'ın ölüm haberi geldi. Kadın evine döndü. Kocasına ağlayıp feryat figan etti. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 266)

³¹² Ebû Hamza'nın Cuma günü Medine'ye girmiş olmasının Cuma namazında hutbe okumanın siyasi hâkimiyet nişanı olduğunu düşündüğümüzde bilinçli bir tercih olduğu düşünülebilir.

³¹³ “Biliyorsunuz ey Medineliler, biz yurtlarımızdan ve mallarımızdan ne mağrurca ne kibirlice ne de boş yere çıktık. Biz ne kendimizi kaptırdığımız mülk-i devlet için ne de eskiden kalma öcümüzü almak için çıktık. Lakin biz hakkın meşalesinin ihmal edildiğini; hakkı söyleyenin azarlandığını ve adaleti ikâme edenlerin öldürüldüğünü gördüğümüzde geniş olan yeryüzü bize dar geldi. Rahmân'a itaate, Kur'ân'ın hükmüne çağırın bir davetçiyi duyduk. Allah'ın davetçisine icâbet ettik. “Kim Allah'ın davetçisine uymazsa, yeryüzünde Allah'ı âciz bırakacak değildir.” Biz farklı kabilelerden geldik. Tek bir devenin üstüne binen birçok kişi bizden bir gruptur. Onlar bir örtüyü nöbetleşe kullanırlar. Onlar yeryüzünde az ve zayıf kimselerdi. Bize sığındılar da biz O'nun (Allah'ın) yardımıyla onları destekledik. Vallahi biz O'nun (Allah'ın) nimetiyle toplu olarak kardeş olduk. Sonra sizin adamlarınız bizi Kudeyd'de karşıladı. Biz onları Rahmân'ın itaatine ve Kur'ân'ın hükmüne davet ettik. Onlarsa bizi şeytanın itaatine ve Mervân oğullarının hükmüne davet ettiler. Allah'a yemin olsun ki uzaklık rüşd ile günah arasındaki şeydir. Sonra çok acele etmeye başladılar. Şeytan onların içine iyice yerleşti. Kanları, onun (şeytanın) kazanlarında kaynadı. Zannını onlara tasdik etti. Allah azze ve celle'nin yardımcıları gruplar ve taburlar halinde geldiler. Ganimet, parlak Hint kılıcıdır. Galibiyetimiz kuvvetle oldu. Batıl işleyenleri şüphe, şek ve korku içerisinde bırakan savaşımız sebebiyle onların kuvvetleri geri kaçtı ve zayıfladı. Ve siz ey Medine halkı! Eğer Mervân ve Mervânoğullarına yardım ederseniz Allah azze ve celle katından veya elimizden bir azapla sizi cezalandırır. Mü'minlerin kavminin yürekleri şeffaf olur ey Medine halkı! İlkiniz ilkin en hayırlısıdır. Sonuncunuz sonuncuların en şerlisidir ey Medine halkı! Puta tapıcı müşrikler veya ehl-i kitabın müşrikleri veya zalim bir imam hariç insanlar bizden biz de insanlardınız. Ey Medine halkı kim Allah azze ve celle'nin bir kulu gücünden fazla bir şeyi yüklediğini iddia ederse veya kendisine verileden fazlasını isterse o Allah azze ve celle'nin düşmanıdır. Bize harp vardır ey Medineliler! Allah azze ve celle'nin kitabında güçlü ve zayıf üstüne farz kıldığı sekiz payı bana haber verin. Şimdi sekiz grubun içinde yer almayan ve tek bir payı bile olmayan dokuzuncu geldi. O, kibirlice ve Rabbine savaş açarak (sekizin) hepsini kendisine aldı ey Medineliler! Bana ashâbımı küçük gördüğünüz ulaştı. Dediniz ki: “Yeni yetmeler, yalın ayaklı Araplar” Yazıklar olsun size ey Medineliler! Rasûlullah'ın (s) ashâbı da böyle genç kimseler degiller miydi? (Ashâbım içinde yer alan)

Ebû Hamza, üç ay kadar kaldıktan sonra Medine'den çıkmadan önce halka Mervân b. Muhammed ile savaşaacağını ve tekrar dönebilirse kendilerine adalet getireceğini ifade ederek Şâm tarafına doğru yola çıkmıştır. Mervân b. Muhammed ise komutasını Abdülmelik b. Muhammed b. Atıyye'nin yaptığı dört bin süvari hazırlayarak üzerlerine göndermiştir. Mervân b. Muhammed, Abdülmelik b. Muhammed'e Hâricîlerle savaşarak başarabilirse Yemen'e kadar gidip Abdullah b. Yahya'yı (Tâlibü'l-Hak) da öldürmesini emretmiştir. İki ordu Vâdi'l-Kurâ'da karşı karşıya gelmiş olup yapılan savaşta Ebû Hamza'nın ordusu yenilgiye uğramıştır.³¹⁴ İbn Atıyye de Medine'ye girerek şehirde bir ay kadar kalmış; buradan önce Mekke'ye sonra da San'a'ya girmiştir. İbn Atıyye, Abdullah b. Yahya'yı "Haraş" (حرش) adlı yerde yapılan savaşta öldürerek³¹⁵ başını Mervân b. Muhammed'e göndermiştir.³¹⁶

İbn Atıyye, San'a'dan Hadramevt'e geldiğinde Tâlibü'l-Hak taraftarları onu bir kalede yirmi dört gece muhasara altında tutmuştur. Muhasara daha fazla uzayınca o, can güvenliğini temin için sulh talep etmiştir. Kuşatmayı gerçekleştiren Yemenliler, halkın el koydukları mallarını geri vermesi şartıyla sulhü kabul etmiştir. Sulh ile birlikte halk, İbn Atıyye'nin askerlerinden mallarını geri almıştır.³¹⁷

Gençler vallahi delikanlılar içerisinde olgun kimselerdir. Onlar, gözleri şerre kapalı, ayakları bâtıla karşı yavaşlardır. Onlar ölmeyen nefislere karşı ölen nefisleri Allah azze ve celle'ye sattılar. Onlar yorgunluklarıyla yorgunluklarını; geceleri kalkmalarını gündüzleri tuttıkları oruçlarla karıştırıyorlar. Onlar sırtlarını Kur'ân parçalarına yasladılar. Bir korkuyla karşılaştıklarında, ateşin dehşeti ile saldırdılar. Bir şevk ile karşılaştıklarındaysa cennete duydukları şevk ile saldırdılar. Kılıçlara baktıklarında çekilmiştik kınından. Mızraklar onları işaret ediyordu. Oklarsa onlar için çentilmiştik. Süvari birliği ölümün helak edici azabıyla titretti. Onlar bu taburun tehdidinin Allah'ın tehdidine bağlı olduğunu hesap edemediler. Kutlu olsun onlara ve dönüş yerinin iyisi onlarındır. Nice gözler vardır ki Allah azze ve celle'nin korkusundan gecenin ortasında taşar. Nice el vardır ki ayrılır ekleminden (bileğinden) çünkü çokça dayanır ona sahibi Allah'a secdesinde. Nice harika yanaklar ve ince alınlar vardır ki yarılır demir topuzla. Allah bu bedenlere rahmet eylesin. Onların (bedenlerin) ruhlarını cennetlere soksun. Benim sözlerim bunlardan ibarettir. İşlediğimiz kusurlarımızdan dolayı Allah'tan bağışlanma dilerim. "Başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Ben sadece O'na tevekkül eder ve O'na yönelirim." (Taberî, **Târih**, c. 7, s. 396-397)

³¹⁴ Ebû Hamza arkadaşlarına karşı tarafı iyice tanımadan savaşa girilmemesini söyledi. Hâricîler İbn Atıyye'nin ordusuna seslenerek Kur'ân ve amel hususunda ne düşündüklerini sordular. İbn Atıyye, Kuran'ı tahıl çuvalının içine koyduklarını söyledi. Ebû Hamza, İbn Atıyye'ye yetim malı hakkında ne düşündüğünü sorduğunda İbn Atıyye "onu afiyetle yeriz" dedi. Bu sözler üzerine başlayan savaş akşama kadar sürdü. Gece olunca Ebû Hamza savaşa ara vermek istedi. Fakat İbn Atıyye bunu kabul etmeyerek Ebû Hamza'nın ordusunu hezimete uğratıp Medine'ye gitti. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-304)

³¹⁵ ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 260.

³¹⁶ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-304.

³¹⁷ ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 261.

Sulh gerçekleştikten hemen sonra İbn Atıyye'ye, Mervân b. Muhammed'in mektubu gelmişti. Gelen mektupta hac mevsiminde insanlarla birlikte hac yapması emrediliyordu. Hac mevsimi yaklaştığı için de ivedilikle harekete geçmesi isteniyordu.³¹⁸ Bunun üzerine o, San'a'da kendi yerine ordusunun başına Abdurrahman b. Yezîd'i bırakarak yedi kişilik bir kabileyle hac için yola çıkmıştır. Hicâz topraklarında yer alan el-Curf'ta konaklarken Abdullah b. Yahya taraftarı³¹⁹ İbn 'Usayf el-Murâdî adındaki bir grup ile karşılaşan³²⁰ İbn Atıyye, kendisinin halife tarafından hac için görevlendirildiğini söylese de öldürülmüştür. Abdurrahman b. Yezîd'e İbn Atıyye'nin öldürüldüğü haberi ulaştığında 130 yılının Zi'l-Hicce ayında el-Curf'a askerleriyle birlikte gelerek onun intikamını almıştır.³²¹ Fakat tüm bu gayretlere rağmen İbâdîlerin varlığı bölgeden silinememiştir. Günümüzde Umân bölgesinde İbâdîler güçlü bir şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler.

³¹⁸ ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 261.

³¹⁹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 306.

³²⁰ et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 267.

³²¹ Kadın, çocuk demeden herkesi katletmekle yetinmeyen Abdurrahman'ın binek hayvanlarını, köpekleri ve hatta tavukları bile öldürdüğü, bundan dolayı da topluluktan herhangi bir iz bırakmadığı nakledilmektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 306)

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK YAPI

Bu bölümde önce, Yemen nüfusunun İslam öncesinden Emevîlerin sonuna kadarki durumu incelenmiş; sonrasında nüfusu oluşturan Arap kabileleri, Ebnâ ve Yahudilerin Yemen içerisindeki coğrafi dağılımları ele alınmıştır. Böylece Hz. Ömer döneminden Emevîlerin sonuna kadar Yemen’de sağlanan siyasî istikrarın demografik sebeplerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

1. Nüfusun Yoğunluğu

Bir bilim olarak demografi; nüfusun yapısını, oluşum şekillerini ve **zaman içerisinde** nüfus ile ilgili olayları nicel analiz ve istatistik usulleriyle ortaya koyan bir disiplindir.³²² Tariften de anlaşılacağı üzere demografik yapı, zaman içerisinde şekillenen olgudur. Bu bağlamda Emevîler döneminde Yemen bölgesinin nüfusu hakkında fikir sahibi olabilmek için İslam’dan önce ve İslam’ın ilk dönemlerinde meydana gelen nüfus hareketlerinin tarihsel sürecinin bilinmesi önemlidir. Çünkü Hz. Ömer tarafından kurulan Kûfe,³²³ Basra³²⁴ ve Fustat³²⁵ gibi ordugâh şehirlere doğru gerçekleşen göçler, Yemen’in nüfusunu doğrudan etkilemiştir. Nihayetinde Emevîler dönemine gelindiğinde verilen göçler sebebiyle bölgenin nüfusu önemli ölçüde azalmıştır.³²⁶ Bundan ötürü Hz. Ömer’in iskân politikasına kadar nüfusunun niceliği hakkındaki rivayetlerin değerlendirilmesi, bölge nüfusunun hangi seviyeden nereye geldiğinin tespiti için önemlidir.

Mihlâf, Yemen’de bulunan kabilelerin veya mekân isimlerinin verildiği idârî bölgelere denilmektedir.³²⁷ Dolayısıyla mihlâflarının yer ve sayısı hakkındaki rivayetler de bölgenin nüfusu hakkında fikir verebilir. Bununla birlikte isim ve sayıları

³²² Levent Aksu, “Dünyada ve Türkiye’de Nüfus Analizleri”, **Sosyoloji Konferansları**, 25: 219-311, 2011, s. 220.

³²³ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 41; Ayrıca Bkz.: Söylemez, **Bedevilikten**, s. 21.

³²⁴ Belâzurî, **Fütûh**, s. 332.

³²⁵ Belâzurî, **Fütûh**, s. 210.

³²⁶ al-Mad’aj, **The Yemen**, s. 92.

³²⁷ el-Kâdî İsmail b. Ali el-Ekva’, **Mehâlîfü’l-Yemen**, Mektebetü’l-Cil el-Cedid, San’a, 2009, s. 8.

hususunda müellifler arasında ihtilaflar olsa da mihlâfların yerleri incelendiğinde kabilevî örgütlenmelerin önemli bölümünün kuzey kesimlerde yoğunlaştığı görülür.³²⁸ Bu da kesin olmamakla birlikte nüfusun ekseriyetle ülkenin kuzeyinde yoğunlaştığına işaret etmektedir. Ayrıca ülkede sahil kesimi bir kenara bırakılırsa nüfus, mekânsal olarak vadiler ve yüksek dağlık bölgeler olarak iki ayrı kısımda yaşar.³²⁹

Yemen, nüfus hareketleri bakımından yoğun bir bölge olması³³⁰ hasebiyle çok kültürlü bir medeniyete ev sahipliği yapmış; verdiği göçler ile de kültürel birikimini kuzeye taşımıştır. Aden gibi önemli bir limana sahip olan yarımada'nın güneyindeki bu bölge, hem ticarî hem de kültürel geçişkenliğin yoğun olduğu bir konumda yer alması açısından Arabistan'ın önemli merkezlerinden biri olmuştur.³³¹ Ülkenin coğrafi konumunun avantajı sayesinde farklı din, kültür ve etnik yapılarla daha İslam öncesinde etkileşime girmiş olması³³² iç ve dış göç hareketlerine ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

Bundan dolayı bölgede inanç olarak putperestliğin yanı sıra Hristiyanlık ve Yahudilik geniş taban bulmuştur.³³³ Hatta Ma'în, Sebe ve Himyer gibi önemli devletler kurmayı başaran Yemenliler, zaman içerisinde Roma ve İran işgaline uğramıştır.

³²⁸ Bkz.: Hiroshi Matsumoto, "The History of Uzlah and Mikhâlâf in North Yemen", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 24, Proceedings of the Twenty Seventh Seminar for Arabian Studies, London, 22-24 July 1993, pp. 175-182, s. 177, 179, 180.

³²⁹ Yemen'deki aşağı ve yukarı şeklindeki coğrafi bölümlenimin örnekleri için Bkz.: el-Mahceru'l-a'lâ, el-Mahceru'l-esfel (Hemdânî, **Sıfat**, s. 93); el-Mesmeku'l-a'lâ, el-Mesmeku'l-esfel (Hemdânî, **Sıfat**, s. 94); el-Cened'in doğu kısmında Sûdân Vadisi bulunmaktadır. Hemdânî'nin zamanında da bu isimle bilinen vadi, Aşağı ve Yukarı Sûdân olarak ikiye ayrılır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 135) Hadramevt'te yer alan Heynen (هينن) Aşağı ve Yukarı Heynen olmak üzere iki bölgeden oluşur. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 85)

³³⁰ Yarımada içerisinde Medine'deki ve Gassânî bölgesinde meskûn bulunan Yemen kökenli Araplar, bölgenin göç vermesini; Roma ve Sâsânîlerin işgali ise Yemen'in dışarıdan göç almasının göstergesidir.

³³¹ Bu bölgenin Yarımada içerisindeki coğrafi üstünlüğü Arabia Felix, sözüyle ifade edilmiştir. (Bkz.: R.L. Playfair, **History of Arabia Felix or Yemen**, Education Society's Press, Bombay, 1859, s. 1)

³³² İbnü'l-Fakîh, Yemen'in farklı kültürlerle karşı karşıya gelse de kendi Arap kültürünün Roma ve İran medeniyetinden daha üstün olduğunu iddia etmektedir. (İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü'l-Büldân**, s. 34)

³³³ Hristiyanlar Necrân'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. (Bkz.: Mustafa L. Bilge, "Necrân", **DİA**, s. 507-508) İslam öncesi Yemen'de bulunan son Arap devleti olan Himyerîler ise Yahudiliği benimsemişlerdir. (Bkz: Hüseyin Algül, "Himyerîler", **DİA**, c. 18, s. 62-63)

Yemenlilerin diğer kültürlerle etkileşimi kendi bölgelerinin hudutlarıyla sınırlı değildir. Arîm Seli'nde³³⁴ olduğu gibi tarım toplumu olan bölgenin doğal afetler sonucunda³³⁵ iç kaynaklarının nüfusa yetmemesi sebebiyle Kuzâ'a³³⁶ ve Ekd gibi kabileler, yarımada'nın kuzeyine göç etmiştir.³³⁷ İbn Abbas'ın naklettiğine göre bu sel sonucunda Sebe kabilelerinin 4/10'u göç etmiştir. Kalan kabileler ise Mezhic, Kinde, Enmâr ve Eş'âr'dır.³³⁸

Sonraki süreçteyse Habeşliler eliyle Romalıların,³³⁹ Seyf b. Zî Yezen'in desteğiyle İranlıların bölgeyi işgal etmesi³⁴⁰ gibi dış etkenler, ülkede siyasî istikrarın yanı sıra ekonomiyi de kötü etkilemişti.³⁴¹ Fakat yine de nüfusunun bu dış müdahaleler ve göçler neticesinde belli oranda arttığı düşünülebilir. Nitekim Seyf'in desteğiyle bölgeyi ele geçiren kistrâ, buraya valiler tayin ederek³⁴² kalıcı olmak istemişti. Bundan dolayı da İran'dan gelen Farslı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi³⁴³ sonucunda kalabalık aristokrat bir sınıf olarak Fars-Arap karışımı Ebnâ diye adlandırılan bir ırk ortaya çıkmıştı.³⁴⁴ Bu bilgilere ek olarak buranın İslam öncesindeki nüfusuyla ilgili İbnü'l-Fakîh şu rivayeti nakletmektedir: "Bir adam Numan b. Münzir'e gelip Yemenliler hakkında soru sordu. Numan, Yemen halkının nüfus olarak çok kalabalık olduğunu söyledi."³⁴⁵

³³⁴ "Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik." (Sebe: 34/16) Yemen'den kuzeye Arim sebebiyle gerçekleşen göçlerin hangi tarihte vuku bulduğu tam olarak bilinmemektedir. (Bkz.: Ömer Faruk Harman, "Arim", *DİA*, c. 3, s. 374)

³³⁵ Arim Seli'nin yanı sıra ticaret güzergâhlarının değişimi ve Yemen'deki iç mücadele de bu göçte etkili olmuştur. (Bu tez, s. 15)

³³⁶ İbn Hazm, *Cemhera*, c. 1, s. 8.

³³⁷ Ekd kabilesinden ayrılan gruplar Arim Seli'nden sonra Hicâz'a, Umân'a ve Şam bölgesine göç etmiştir. (İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 468)

³³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 3, s. 116.

³³⁹ Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 137.

³⁴⁰ Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 141-142.

³⁴¹ Bu ekonomik çalkantılardan faydalanan Kureys, ilâf ile Yemen-Şam ticaret yolunun kontrolünü eline almıştı. (M. Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *İslâmî İlimler Dergisi*, c. 1, sy. 2, Güz 2006, s. 117)

³⁴² İbn Hişâm, *es-Sîra*, c. 1, s. 69.

³⁴³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 8, s. 147.

³⁴⁴ Mustafa Fayda, *Güney Arabistan*, s. 13.

³⁴⁵ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasaru'l-Büldân*, s. 33.

Ayrıca Hemdânî tarafından nakledilen bir kitabeye göre İslam öncesinde bölge nüfusu oldukça kalabalıktı. Hemdânî burada okuduğu bir yazıtta 12.000 kayıdan bahsetmektedir.³⁴⁶ Onun naklettiği bu kitâbede geçen 12.000 kayı, Yemen'in farklı yerlerinde yaşayan kabile liderlerine işaret etmektedir. Bu bağlamda ölen 12.000 kabile şefi olduğuyla ilgili rivayet oldukça abartılı olmakla birlikte bu memleketin İslam öncesindeki nüfus yoğunluğunun hangi seviyede olduğu hakkında fikir vermektedir.

Buna ek olarak Himyerîlerin 80 kayıdan oluşan akyâl meclisi vardı.³⁴⁷ İbn Abbas'ın her bir kayının 10.000 kişiden oluştuğuna³⁴⁸ yönelik rivayeti 80 kayı ile birlikte hesaplandığında 800.000 sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sayılara kadın, yaşlı ve çocuklar dâhil edilirse Himyerîlerin yaklaşık 2.000.000 gibi bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilebilir. Nakledilen bu rakamlar abartılı olmakla birlikte arkeolojik kalıtlarda yer alan sayılar, Yemen'in kalabalık olduğuyla ilgili rivayetleri destekler niceliktedir.

DAI Şirwâh 2005-50³⁴⁹ künyeli yazıtta Yesa'emer Veter b. Yakrubmelik'in Katabân, Radmân ve 'Am'ın çocuklarından **3000** kişiyi öldürdüğü; Dhsm'ın (دهسم) kralını Ykm'ı (يقيم) ve **6.000** kişiyi; R'nn'ın (رعنن) 'mny'den (أمني) Yhnyym'e (يخنيم) kadarki bölgesini yakıp yıktığı ve **4.000** kişiyi katlettiği anlatılmaktadır.

RES 3943³⁵⁰ künyeli yazıtta; Sebeli Mukarrib Ys'mr Byn bn Smh'ly Ynf (يثعأمر بين بن سمهلي بنف) olduğu tahmin edilen kişinin Dhsm'da (دهسم) **4000** kişiyi; M'nm (معنم), Mh'mrm (مهأمرم) ve 'mrm'da (امرم) **5040** kişiyi öldürdüğü **3060** kişiyi de esir aldığı anlatılmaktadır.

³⁴⁶ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 126.

³⁴⁷ Algül, "Himyerîler", c. 18, s. 62.

³⁴⁸ Taberî, *Târîh*, c. 1, s. 491.

³⁴⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9521&mark=09521%2C002%2C069>

³⁵⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=7824&mark=07824%2C002%2C009>

RES 3945³⁵¹ künyeli yazıtta; Sebeli Mukarrib Krb'l Vtr b. Dmr'ly'in (كربال وتر) S'dm'i (سعدم) yıktığı; Nkbtm'i (نقبتم) ve M'frn'in (معفرن) tüm şehirlerini yaktığı; Zbr (ظبر), Zlmm (ظلم) ve 'rvy'i (أروي) ele geçirip tüm şehirlerini yakarak **3.000** kişiyi öldürüp **8.000** kişiyi esir aldığı; Evsân'ı yıktığı ve burada **16.000** kişiyi öldürüp **40.000** kişiyi esir aldığı; Dhsm (دهسم) ve Tbny'i (تبني) yıkıp **2.000** kişiyi öldürerek **5.000** kişiyi esir aldığı; Svtn'da (سوطم) bulunan Khd'dı (كحد) yıkarak **500** kişiyi öldürüp **1.000** kişiyi esir aldığı; Nsn'in (نشن) bölgelerini ele geçirip **1000** kişiyi öldürdüğü; Sbl (سبل), Hrm (هرم) ve Fnnn'in (فننن) şehirlerini yakarak **3.000** kişiyi öldürüp **5.000** kişiyi esir aldığı; Mh'mrm (مهأرم) ve 'mr'i (أمر) yıkarak **5.000** kişiyi öldürüp **12.000** kişiyi esir aldığı; büyük ve küçükbaş **200.000** hayvanı ele geçirdiği anlatılmaktadır.

Ir 12³⁵² künyeli yazıtta, Vfym 'zrh b. [... ...]'in (وفيم أذرح بن) Hşdm (حشدم) kabilesinin sınırlarını Habeşlilerle anlaşma yapıncaya kadar koruduğu; fakat **2.500** kişiyle Habeşlilerin ve bedevîlerin baskın yaptığı anlatılmaktadır.

Ir 32³⁵³ künyeli yazıtta: **1.300** askerin öldürülüp **700**'ü savaşta **3.000**'i sivil toplam 3.700 kişinin esir alındığı anlatılmaktadır.

Ja 576+Ja 577³⁵⁴ künyeli yazıtta: **1500** asker ve 50 atlısı olan Kral 'lş²rh Yhdb'in (الشرح يحضب) **16.000** askeri bulunan Şmr Zû Raydân (شمر ذو ريدان) ile temasa geçtiğinden bahsedilmektedir.

351

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=603427758&recId=7349

352

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5940&mark=05940%2C006%2C032>

353

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5959&mark=05959%2C040%2C002>

354

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9044&mark=09044%2C015%2C014>

Ja 665³⁵⁵ künyeli yazıtta; **2.500** kişilik Hadramevt ordusunun bir şafak baskınına karşıladığından bahsedilmektedir.

MAFRAY-al-Mi‘ sāl 4³⁵⁶ künyeli yazıtta: Nsr̄m Yhhmd’in (نصرم يهحمد) **1.500** askerle sefere çıktığı; Şebve’den **4.000** asker 100 atlı, Hadramevt’ten **8.000** askerden bahsedilmektedir.

CIH 540³⁵⁷ künyeli yazıtta: Sebe Kralı Şr̄hb’l Y‘fr’in (شرحبال يعفر) tamir ettirdiği barajda **40.600** kişinin çalıştığından bahsedilmektedir.

Farklı zamanlara ait bu yazıtlardaki toplam insan sayısı 200.000’den fazladır. Tekrar İslam kaynaklarına dönecek olursak: Hz. Peygamber’in (s) doğumundan hemen önce meydana gelen Fil Hadisesi’nde³⁵⁸ Habeşlilerin önderliğinde³⁵⁹ Yemen’den 60.000 kişilik bir ordunun Kabe’yi ele geçirmek üzere geldiği zikredilmektedir.³⁶⁰ Yine İran’dan gelen askerler burayı ele geçirmek için savaştıklarında rivayete göre Habeşliler ve anlaşmalı Yemenî kabileler 100.000 kişilik orduyla karşılarına çıkmıştır.³⁶¹ Zikredilen sayılar abartılı olmakla birlikte İslamiyet gelmeden önce bölgenin nüfus yoğunluğunu ifade etmesi açısından önemlidir.

Yemen’in İslam’dan sonraki nüfus yoğunluğuyla ilgili bilgileriye -sınırlı da olsa- bölgede meydana gelen ridde hadiseleri ve sonrasındaki fetih ve iskân politikalarından elde etmek mümkündür.

³⁵⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=6060&mark=06060%2C039%2C006>

³⁵⁶

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5583&mark=05583%2C002%2C029>

³⁵⁷

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=2381&mark=02381%2C034%2C005>

³⁵⁸ Uhdud hadisesinde Zû Nüvâs’ın 20.000 kişiyi öldürdüğü nakledilmektedir. (İbn Kesîr, el-Bidâye, c. 3, s. 134.

³⁵⁹ İbn İshâk, Habeşlilerin Yemen’i 60.000 kişi ile ele geçirdiğini nakletmektedir. (Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesar İbn İshâk (ö. 150/767), *Sîratü İbn İshâk*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, s. 58)

³⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîra*, c. 1, s. 58.

³⁶¹ Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 144.

Bilindiği gibi henüz Hz. Peygamber (s) hayattayken Arap Yarımadası'nda dinden dönme hadiseleri başlamıştı. Hz. Ebû Bekr hilafete geçtiğinde yarımada'daki Mekke, Medine ve Tâif dışındaki her yerde dinden dönmeler başlamıştı. Fakat sanılanın aksine çıkan isyanlara bütün kabile mensupları katılmamıştı.³⁶² Kaynaklarda Yemen'deki ridde hadiselerinde isyancıların ve Müslüman orduların sayısı hakkında az bilgi bulunmaktadır. Konuyla ilgili Hadramevt'te Eş'as b. Kays'ın önderliğindeki ridde hadiselerini bastırmak üzere, Hz. Ebû Bekr'in Ziyâd b. Lebîd komutasında ensâr ve muhâcirlerden oluşan 4.000 kişiyi gönderdiği rivayet edilir. Ziyâd, Hadramevt'te Kinde'nin bir kolu olan Benû Hucr adlı grubun yaşadığı mahalleye gece yarısı habersiz bir şekilde yapmış olduğu baskında 200 kişiyi öldürmüştü; 50 kişiyi de esir etmiştir.³⁶³ Yine Ziyâd, Hadramevt'in şehirlerinden olan Terîm'e es-Sekâsik ve es-Sekûn'un 500 adamıyla birlikte 4500 kişi ile saldırmış; fakat yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır. Rivayete göre bu savaşta yaklaşık 300 Müslüman katledilmiştir.³⁶⁴ Taberî'nin naklettiğine göre Mehra ve Umân bölgesinde Lakîb b. Mâlik el-Ezdî'nin önderliğinde meydana gelen isyanı bastırması için Hz. Ebû Bekr, Arfece el-Ezdî ve Huzeyfe el-Himyerî'den yardım istedi. İkrime'nin de onlara yardım etmesini emretti. Buna karşılık Lakîb'in ordusu da git gide güçleniyordu. Sonunda iki grup Debâ denilen yerde karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Lakîb'in ordusu neredeyse galip gelecekti. Savaş sonunda Müslümanlar galip gelmiş ve 10.000 mürtedi öldürmüşlerdi.³⁶⁵ Ayrıca Esved

³⁶² İbn Hazm, el-Fasl adlı eserinde isyancıları dört gruba ayırmaktadır. İlk grup, Hz. Ebû Bekir'e biat eden ve İslam'dan taviz vermeyenlerdi. Bunlar Müslümanların çoğunluğunu oluşturuyordu. İkinci grup; İslam'dan inanç olarak dönmeyen, fakat Hz. Ebû Bekr'e zekât vermek istemeyenlerdir. İbn Hazm'a göre bu grubun sayısı, Hz. Ebû Bekir'i destekleyenlerden azdı. Üçüncü grup; sahte peygamberler olan Tuleyha ve Secâh ve onların taraftarlarıydı. İbn Hazm, bu grubun sayısının ilk iki gruba göre oldukça az olduğunu ifade ederek ridde hadiseleri esnasında kabileler içerisinde Müslüman kalanlar olduğunu zikretmektedir. Bu Müslümanlar, kabilelerine karşı gelerek irtidat hareketine engellemeye çalışıyorlardı. Nitekim İbn Hazm'ın aktardığına göre Yemen'de meydana gelen Esved el-'Ansî'nin kabilesinde irtidat edenler, Müslüman olarak kalanlardan sayıca daha azdı. Dördüncü ve son grup ise hadiseleri tarafsız bir şekilde izleyip kazanana göre konum almayı düşünenlerdi. (Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nahl**, Mektebetü'l-Hânî, Kahire, ty., c. 2, s. 66)

³⁶³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkîdî (207/823), **Kitâbu'r-Ridde**, Thk.: Yahya el-Cibûrî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1410, 1990, s. 187.

³⁶⁴ el-Vâkîdî, **Ridde**, s. 189.

³⁶⁵ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 314-316.

el-Ansî,³⁶⁶ isyan edip Bâzân'ın evini karargâh olarak kullandığında kapısında 1000 adam onu korumak için bekliyordu.³⁶⁷

Ridde hadiselerinden hemen sonra da yarımada içerisindeki Arap unsurlar kuzeydeki fetih hareketlerine iştirak etmişler; Râşid Halifeler ve Emevî döneminde devlet politikası olarak fetholunan yerlere iskân edilmişlerdir. Yemen bölgesinden de başta Himyer, Mezhic ve Kinde kabileleri olmak üzere çok sayıda kabile mensubu göç etmiştir. Taberî'nin naklettiğine göre İslam ordusunun 1/7'sini bu üç Yemenî kabile ve anlaşımları oluşturuyordu.³⁶⁸ Hemdân kabilesinin Sıffin Savaşı'ndaki sayısının 12.000 olduğuyla ilgili rivayet³⁶⁹ de göz önüne alındığında Emevîler dönemine gelinceye kadar bu beldenin nüfusunda büyük bir azalma olduğu söylenebilir.

Yemen nüfusunun belli bir orana kadar azaltılması; Hz. Ömer'in ridde hadiselerinden ders alarak yarımada'nın demografik yoğunluğunu azaltma yönünde ortaya koyduğu güvenlik politikasının bir parçasıydı. Nitekim Hz. Ebû Bekr döneminde fetihler için kuzeye doğru başlayan göç hareketleri, onun döneminde ordugâh şehirlerin kurulmasıyla düzenli ve kalıcı bir iskân politikası halini almıştır.

Yemen'den kuzeye doğru göçlerin hangi seviyede olduğunu ve Hz. Ömer'in göç politikasını daha iyi anlamak için el-Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde geçen rivayet önemlidir. Rivayete göre İran kirası Yezdicerd 19/640 yılında Hulvan'dan kaçtığında Rey, Kûmes, İsfahân, Hemezân ve el-Mahân'da bulunan Fârisîler mektuplaşarak aralarında organize olmuşlar ve 20/641 yılında Yezdicerd'in etrafında toplanmışlardı. Yezdicerd de onların başına komutan olarak Zû'l-Hâcib'i tayin etmişti. Ammâr b. Yâsir, Hz. Ömer'e yazdığı mektupta İranlıların bir araya gelerek savaş hazırlıkları yaptıklarının haberini vermişti. Hz. Ömer, Ammâr'a Farslarla kendisinin savaşmasını emretti. Hz. Ömer, Necid ve diğer Arap Yarımadası'nda karışıklık çıkmasından korkuyordu. Ona Şâm ve Yemen'de

³⁶⁶ Esved el-'Ansî'nin doğup büyüdüğü köyün Necrân yakınlarında yer alan Hubbân (خبان) olduğu rivayet edilir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 343)

³⁶⁷ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 49, s. 12.

³⁶⁸ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 48.

³⁶⁹ Ebû'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), **Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yy., ty., c.1, s. 319.

yaşayanları asker olarak alması tavsiye edilince o bunu kabul etmedi. Çünkü Şâm bölgesi Roma tehdidi altındaydı. Romalılar Şâm'ı işgal edebilirdi. Aynı şekilde Yemen için de Habeşlilerin işgalinden korkuyordu.³⁷⁰ Bu rivayet bize bölgenin Kûfe ve Basra'ya göçlerden hemen sonra yeni bir göç dalgasını kaldırmasının güvenlik zaafiyeti oluşturacak seviyeye geldiğini ve nüfus yoğunluğunun Hz. Ömer tarafından bilinçli bir şekilde belli bir seviyede tutulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Yemen'den kuzeye doğru göç edenlerin sayısı ile ilgili ise elimizde çok fazla rivayet yoktur. Taberî, 14/635 yılında Yemen ve Serât bölgesinden 4000 kişinin Irak'a göç ettiğini zikretmektedir.³⁷¹

el-Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm* adlı eserinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Haleb ve civarını fethi esnasında çoğunluğu Yemenli olan 17.000 askeri olduğunu rivayet etmektedir. Ebû Ubeyde, Beytü'l-Makdis'in fethi için 35.000 atlı asker göndermişti. Bu 35.000 asker içerisinde Vâkıdî'nin Yemenli olduğunu söylediği asker sayısı 10.000'dir.³⁷²

Koçyiğit, Irak bölgesindeki fetihler esnasında Sâsânî tehdidinin bertaraf edilmesinin h. 17-37/ m. 638-657 yılları arasındaki Arap kabilelerinin yoğun bir biçimde göç etmesinin neticesi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre göç olayları hakkında kaynaklarda doğrudan bilgiler bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bilgiler satır arası okumalarla elde edilebilmektedir.³⁷³ Koçyiğit'in bu tespitinden ve Taberî'nin İslam ordularının 1/7'sini Yemenî üç kabilenin oluşturduğu bilgisinden hareketle bölgenin aktif nüfusunun önemli bir bölümünün kuzeye göç ettiği söylenebilir.

³⁷⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Çev.: Mustafa Fayda, s. 344. (Metin kısmen değiştirilerek alıntılanmıştır.)

³⁷¹ Taberî, *Târîh*, c. 3, s. 484.

³⁷² Halid b. Velid= 5.000 atlı

Yezîd b. Ebî Süfyân= 5.000 atlı

Şurahbil b. Hasene= 5.000 Yemenli atlı

Merkâl b. Hâşim b. 'Utbe b. Ebî Vakkâs = Müslümanlardan 5.000 atlı topluluğu

Müseyyeb b. en-Nüceyye el-Fezârî= en-Neha' ve başka kabilelerden 5.000 atlı

Kays b. Hübeyra el-Murâdî ile birlikte 5.000 atlı

Urve b. Mühelhel b. Yezîd b. Hayl = 5.000 atlı (Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkıdî (207/823), *Fütûhu's-Şâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997, c. 1, s. 237)

³⁷³ Tahsin Koçyiğit, *İslam Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân*, (BDT), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2006, s. 292.

Bundan dolayı Emevîler döneminde Yemen, tamamen devletin kontrolü altında kalmıştır.³⁷⁴ Hz. Hüseyin, Yezîd'e karşı Irak'a doğru hurûc için harekete geçeceği zaman İbn Abbas ona gelerek acele etmemesini, Mekke'de de durmamasını, Yemen'e gitmesini tavsiye etmişti. Çünkü orada **uzlet** ve kendisine yardımcıları vardı.³⁷⁵ Uzlet kelimesinin lûgat anlamı temel alındığında, rivayetin Yemen'in uzaklığına³⁷⁶ ve nüfus olarak تنها bir bölge olduğuna³⁷⁷ işaret ettiği anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde bölgenin aynı zamanda bir sürgün yeri olması, bu yargıyı desteklemektedir. Çünkü Habeşistan'la Yemen arasındaki demirleme yerlerinden biri olan Dehlek Adası, Emevî hanedanı tarafından sürgün yeri olarak kullanılıyordu.³⁷⁸ Buna ek olarak ilk ciddi isyanın Emevîlerin son yıllarında Tâlibü'l-Hak liderliğinde ortaya çıkması da bölgenin nüfusunun azlığına işaret etmektedir. Bize göre Emevî tarihinde Yemen'de; Irak ve Şâm eyaletlerine nazaran ciddi karışıklıkların olmamasının en önemli sebeplerinden biri, devlete karşı isyan edebilecek genç aktif nüfusun kuzeye göç etmiş olmasıdır. Bu göçler, Emevîler döneminde Yemen'de dâhilî karışıklıkları önlemekle birlikte özellikle devletin merkezinde kuzeyli-güneyli çatışmasını beslemiştir. Çünkü Emevî dönemine gelinceye kadar Yemenliler, fetihler sebebiyle kuzeye doğru yoğun bir biçimde göç etmişlerdi. Hatta Şâm'ın büyük çoğunluğu Yemenlilerden oluşuyordu.³⁷⁹ Bununla birlikte Basra, Kûfe ve Fustat'ta çok sayıda Yemenî kabile bulunuyordu.

al-Mad'aj; Şam, Irak ve Fustat'a göç edenlerin listesini vermektedir. Bu listeye göre toplam 165 Yemenî batın bu üç bölgede yaşıyordu. Listede yer alan bilgilere

³⁷⁴ Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 92

³⁷⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 345/956), **Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, Thk.: Es'ad Dâğir, Dâru'l-Hicra, 1409/1988, c. 3, s. 54.

³⁷⁶ Muâviye, Hz. Osman'ın kanının günahından kendisinin uzak olduğunu belirtmek için “أني في عزلة عنه” demişti. (Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah İbn Ebî'l-Hadîd (ö. 655/1257), **Şerhu Nehcü'l-Belâğa**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, İhyâü'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1962-1967, c. 14, s. 35)

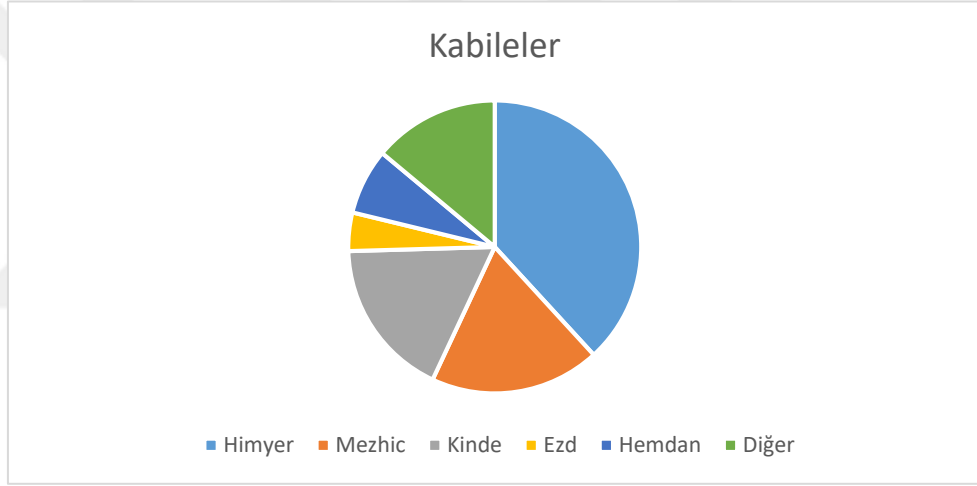
³⁷⁷ Uzlet kelimesi aynı zamanda insanlardan uzak olmayı da ifade etmektedir. (Bkz.: Ahmed Muhtar Ömer, **Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra**, Âlemü'l-Kütüb, yy., 2008, c. 2, s. 495) Hz. Ömer'in “uzlette kötülöklere karışma tehlikesi olmadığını” söylediğı nakledilmektedir. (Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), **Kitâbü'z-Zühd**, Thk.: Abdurrahman Abdülcabbar el-Ferivâi, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1984, s. 514)

³⁷⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 492.

³⁷⁹ Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 85.

göre³⁸⁰ toplam göç edenler içerisinde Himyer kabileleri %38'lik oranla ilk sırada yer almaktadır. Sonra da %19 oranla Mezhic; %18 oranla Kinde; %7 oranla Hemdân; %4 oranla Ezd yer almaktadır. Geriye kalan diğer küçük Yemenî kabileler ise göç edenler arasında %14'lük bir orana sahiptir. Bu bilgilerden de hareketle Yemen'den Kuzey'e doğru büyük bir göç olduğu söylenebilir.

Hatta Kûfe nüfusunun 12.000'inin Yemenî 8.000'inin ise Nizârî kabilelerden olduğu nakledilmektedir.³⁸¹ Bu sayılar ile sonraki dönemler kastediliyor olabilir.³⁸² Fakat yine de Yemen bölgesinden Kûfe'ye doğru meydana gelen göçün niceliği hakkında fikir vermektedir.

Yemen'den kuzeye göç eden kabileler

Emevîler dönemine gelindiğinde Yemen'in şehirlerinin nüfusu hususunda elimizde çok fazla veri bulunmamaktadır. Fakat Büsr b. Ertât'ın Yemen ve civarında yaklaşık 30.000 Hz. Ali taraftarını katlettiği nakledilmektedir.³⁸³ Bu rakamlar abartılı olmakla birlikte Yemen'in nüfusu hakkında fikir vermektedir.

Yemen'deki nüfusun hangi bölgelerde yoğunlaştığı hakkındaki bilgilere bakıldığında San'a şehrinin Yemen'in en kalabalık şehri olduğu söylenebilir.

³⁸⁰ Bkz.: Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 88-92.

³⁸¹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 272; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 491; Koçyiğit, **İskân**, s. 283.

³⁸² Koçyiğit, **İskân**, s. 289.

³⁸³ el-Kûfî, **Fütûh**, c. 4, s. 238.

Yemen'in annesi olarak bilinen ve Yemen'in ortasında yer alan San'a'nın Câhiliye dönemindeki ismi İzâl idi. Bu açıdan bakıldığında San'a en eski şehirlerden biridir. Hatta bu şehri Sâm b. Nûh'un kurduğuna inanılır.³⁸⁴

Kaynakları incelediğimizde San'a'nın bu şöhretinin nüfusu ile irtibatlı olduğu görülmektedir. İbn Havkâl ve İstahrî; San'a'nın Yemen bölgesindeki en büyük, en zengin ve en kalabalık şehir olduğunu söyler.³⁸⁵ Bu da bize Yemen'deki nüfusun en çok San'a'da yoğunlaştığını göstermektedir. Behcetü'z-Zaman müellifine göre San'a'da 120.000 ev, 13.000 mescid ve hamam bulunmaktaydı. Fakat 380/990 yılına gelindiğinde Ahmed b. Kays b. Dahhâk döneminde 1040 ev kalmıştı.³⁸⁶ Yine Hârûn er-Reşîd döneminde 170/786 yılında San'a'da 70.000 mesken olduğu nakledilmektedir.³⁸⁷ Hammâd el-Berberî dönemindeyse San'a'da 85.000 mesken sayılmıştır.³⁸⁸

Yemen'in diğer şehirleriyle ilgili de elimizdeki bilgiler sınırlıdır. el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ* adlı eserinde Aden şehrinin Ebyen'e 12 mil mesafede bulunduğunu ve küçük bir şehir olduğunu³⁸⁹ ifade etmektedir.³⁹⁰ San'a'ya iki merhalenin üzerinde bir uzaklıkta yer alan Zemâr şehri ise büyük bir şehir olsa da San'a'dan daha küçüktür.³⁹¹ Sa'de ise Yemen içinde nüfusu kalabalık şehirlerden biridir.³⁹² Ayrıca Yemen sınırları içerisinde bulunan Negrân'da Hz. Ömer döneminde 40.000 Hristiyan yaşadığı rivayet edilmektedir.³⁹³

Hemdâni, Yemen Tihâmesine uzanan Serât'ta geniş bir dağ olan eş-Şeraf'ta (الشرف) çok sayıda köy olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, burada belli günlerde

³⁸⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 55.

³⁸⁵ İstahrî, *Mesâlik*, s. 24; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 43.

³⁸⁶ ez-Zebîdî, *Kurra*, s. 36-37.

³⁸⁷ er-Râzî, *Târîhu San'a*, s. 155.

³⁸⁸ er-Râzî, *Târîhu San'a*, s. 158.

³⁸⁹ Marco Polo, 1276 yılında Aden'i ziyaret ettiğinde nüfusunun 80.000 olduğunu nakletmektedir. (Z. H. Kour, *The History of Aden 1839-1872*, s. 14)

³⁹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Himyerî (ö. 900/1395), *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Thk.: Hasan Abbas, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984, s. 408.

³⁹¹ el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, s. 256.

³⁹² *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Thk.: Yusuf el-Hâdî, ed-Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 1999, s. 125.

³⁹³ Bu tez, s. 29.

kurulan pazara 10.000 kişiden fazla insanın katıldığını nakletmektedir.³⁹⁴ Bu da Serât bölgesindeki nüfus yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir.

Aden'in karşısında yer alıp içinde köyler ve şehirleri barındıran Sokotra adasında 10.000 Hristiyan savaşçı olduğunun aktarılması³⁹⁵ Yemen'in nüfusuyla ilgili önemli bir ipucudur. Daha sonraları bu adaya Mehralılar ve Hâricîler yerleşmiştir. Sokotra'da İslam daveti başlayınca Hâricîlerin sayısı arttı. Bu Hâricîlerin adada yaşayan Müslümanların (on kişi dışında) hepsini katlettiği rivayet edilmektedir.³⁹⁶

Bütün bu bilgilerden hareketle; bölgenin İslam öncesinden Hz. Ömer dönemine gelinceye kadar nüfusunun kalabalık olduğu; Hz. Ömer'in ise iskân politikasıyla bu nüfusu bilinçli olarak azalttığı; nihayetinde Emevîler dönemine gelince verilen göçler sebebiyle Yemen'in nüfus yoğunluğunun azalarak تنها bir bölge halini aldığı söylenebilir.

2. Nüfusun Dağılımı

2.1. Arap Kabileleri

2.1.1. Himyer

İslam öncesi Yemen tarihi incelendiğine Himyer b. Sebe'nin soyundan geldiğine inanılan Himyer kabilesinin bölgedeki en önemli kabilelerden olduğu görülür. M.Ö 525'ten miladî 625 yılına kadar Yemen'de Himyer Devleti'ni kurmuş olan bu kabile, Romalıların işgaliyle siyasî hâkimiyetlerini kaybetmiştir. Fakat toplum içerisinde hala etkin bir vaziyette olmalıdırlar ki Romalıların Yemen'i ele geçirmesine öncülük etmişlerdir. Bu hadisede Seyf b. Zî Yezen el-Himyerî, kabilenin en önemli figürü olmuştur.

“Bu kabilenin nesebi “Himyer-Sebe-Yeşcüb-Ya‘rub-Kahtân” şeklindedir. Himyer kabilesinden neşet ettiğine inanılan kabilelerin isimleri ise şunlardır: “Kudâ‘a,

³⁹⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 69.

³⁹⁵ Ebû Yahya Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., s. 82.

³⁹⁶ Hemdânî, *Sıfat*, s. 53.

el-Esâbih, el-Me‘âfir, el-Kilâ‘, eş-Şerâ‘ib, Zû Ebyen, Zû Menâh, Yahsub, Ru‘yen, Seybân, es-Sekâsik, Zû Akyân, Zû Havâl, Zû Yehr, el-Mukriyyûn, Haduvr, Zû Sehar, Zû Halîl, et-Terâcim’’³⁹⁷

Himyer’in ismi birçok yazıtta Hmyrm olarak geçmektedir.³⁹⁸ Bu kabile, Hz. Ebû Bekr döneminde ridde hadiselerinden sonra Enes b. Mâlik aracılığıyla Yemen’deki kabileleri cihada çağıran mektup yazıldığında silahlarıyla, zırhlarıyla ve hatta kadınları ve çocuklarıyla birlikte Medine’ye Hz. Ebû Bekr’in huzuruna çıkan ilk Yemen kabilesidir.³⁹⁹ Taberî, Himyer kabilesinin Mezhic ve Kinde kabilesiyle birlikte İslam ordularının yedide birini oluşturduğunu rivayet etmektedir.⁴⁰⁰ Dolayısıyla Himyerîler, kuzeydeki fetihlere iştirak etmişler ve hatta oralarda yoğun bir biçimde yerleşmişlerdir.

Himyer kabilesi mensupları İslam’dan sonra da kadim devlet geleneğine sahip olmaları sebebiyle Kureys ile niza halinde olup ileride bir gün yönetimin kendilerine geçeceğine inanıyorlardı. Hatta Hz. Peygamber’den (s) nakledildiği söylenen bir hadis onlar için en büyük motivasyon kaynaklarından biriydi. Hz. Peygamber’in konuyla ilgili şöyle dediği nakledilmektedir: “Bu iş, Himyer’deydi. Allah azze ve celle onu (bu görevi) onlardan aldı ve Kureys’e verdi. Ve (bu iş) onlara (Himyerlilere) dönecek.”⁴⁰¹ Nakledilen, hadisin sıhhat durumu hadisçilerin araştırma konusudur.⁴⁰² Fakat bu haber, Yemenli kurtarıcı ‘Kahtânî’ inancıyla birlikte değerlendirildiğinde, konunun

³⁹⁷ Bkz.: Halil Ortakçı, **İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014, s. 24.

³⁹⁸ Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: BR-M. Bayhân 1; BR-M. Bayhân 4; CIAS 39.11/o 1 n° 1; CIAS 39.11/o 2 n° 2; CIAS 39.11/o 2 n° 3; CIAS 39.11/o 3 n° 1; CIAS 39.11/o 3 n° 5; CIH 140; CIH 155; CIH 314+CIH 954; CIH 332; CIH 334; CIH 343; CIH 347; CIH 350; CIH 353; FB-Mahram Bilqis 3; Ir 32; Ir 69; Ja 576+Ja 577; Ja 578; Ja 579; Ja 580; Ja 581; Ja 586; Ja 665; Ja 740; Nâmî NAG 15; Ry 548; YM 18307; MAFRAY-al-Mi’sâl 2; MAFRAY-al-Mi’sâl 5; Quşayr 1; CIH 540; CIH 541; Gar Sharahbil A; Gar Sharahbil B; Ist 7608 bis; Ry 507; Ry 510

³⁹⁹ el-Vâkıdî, **Fütûh**, s. 6.

⁴⁰⁰ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 48.

⁴⁰¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Thk.: Şuayb Arnavut ve Âdil Mürşid, el-Müessetü’r-Risâle, Beyrut, 2001, 16827, c. 28, s. 34-35.

⁴⁰² Bkz.: Muhammed b. Abdülaziz b. Sa’d el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah (s) (Kâne Hâza’l-Emrû fi Himyer, Feneze’ahu’l-lâh ‘Azze ve Celle minhüm, Fece’alehü fi Kureys, Ve s-y-‘û-d i-l-y-h-m) ve Delâletü’l-Hurûfî Mukatta’a**, Aafaq, Kuveyt 2017, s. 1-48.

Emevî dönemindeki kuzeyli-güneyli çatışmasıyla yakın ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰³

Himyer kabilesinin her ne kadar Zafâr orijinli⁴⁰⁴ olsa da Yemen içerisinde farklı bölgelere dağılmış bir şekilde yaşadığını coğrafya kaynaklarından anlıyoruz. Hemdânî'nin zikrettiğine göre Yemen'de Himyer kabilesine mensup olanlar yaşadıkları yerlere kendi isimlerini vermişlerdir. Hayvân (خيوان) ve Necrân şehirlerinin isimleri bunlara örnek olarak verilebilir. Ayrıca Hadramevt ismi de böyledir. Şehir, Hadramevt b. Himyer el-Asgar'a nisbet edilir.⁴⁰⁵ Aşağıda Himyer kabilesi mensuplarının Yemen'de yaşadıkları bölgelerle diğer Yemenî kabilelerin bulundukları yerler mukayese edilince, bu kabilenin Yemen içerisinde en fazla nüfusa sahip olan kabilelerden biri olduğu görülür. Himyer kabilesinin Yemen'deki ana yurdu Zafâr olsa da aşağıda yaşadıkları yerlerle ilgili verilen bilgilere bakıldığında özellikle San'a, İbb, Ta'iz ve Zemâr şehirlerinin etrafında Himyerî kabilelerin yoğunlaştığı görülür. Bununla birlikte Aden ve Ebyen şehirleri civarında da Himyerî kabileler yaşamaktaydı. Kabilenin Emevîlerle ilişkileri hakkında kaynaklarda net bilgiler bulunmamakla birlikte Yezîd b. Muâviye döneminde Buhayr b. Riysân el-Himyerî'nin Yemen'e vali olarak gönderildiği bilinmektedir.⁴⁰⁶ Onun dışında bu kabileden Emevîler döneminde Yemen bölgesinde valilik yapan biri bulunmamaktadır. Ayrıca Zehhâf el-Himyerî, Hişam b. Abdülmelik döneminde Yusuf b. Ömer'in valiliği esnasında Yemen'de bir İbâdî ayaklanma çıkartmıştır.⁴⁰⁷

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) San'a çevresi

⁴⁰³ “Güney Arabistan’lı bir halaskâr olarak tasvir edilen el-Kahtânî’nin gelişiyile ilgili rivayetlerin ortaya çıkışı ve yayılması yalnızca mesihçi fikirlerin geniş bir dizi emeli telif etme esnekliği değil, aynı zamanda Emevî dönemindeki geçerliliğini de gösterir.” (Hayrettin Yücesoy, **Ortaçağ İslâm’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbasî Hilâfeti**, Çev.: Ahmet Demirhan, Klasik, İstanbul, 2016, s. 46)

⁴⁰⁴ Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem’ânî (ö. 562/1167), **el-Ensâb**, Thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü Dâirati’l-Me’ârifî’l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1962, c. 4, s. 264.

⁴⁰⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.

⁴⁰⁶ Bu tez, s. 44.

⁴⁰⁷ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 11.

1- Hemdân: Sa‘de ve San‘a arasında içinde ekili alanlar, meyveler, meralar ve tarlalar bulunan küçük bir kasabadır. Hemdân’da üç şehir olup burada Himyer kabilesinden insanlar yaşar.⁴⁰⁸

2- Şibâm: San‘a’ya 8 fersah uzaklıkta⁴⁰⁹ veya bir günlük mesafede olan⁴¹⁰ büyük bir şehirdir. Burada otuz mescid olmakla birlikte şehrin yarısı haraptır. Himyerlilerin ilk ikamet ettikleri yerlerden olan Şibâm, Kinde tarafından tahrip edilmiştir. Burada Himyer’den Fehdoğulları yaşar.⁴¹¹

3- Cehrân: San‘a’nın yakınında yer alan Cehrân,⁴¹² Zemâr’ın kuzeyindedir. Cehrân’ın verimli topraklarında Himyer kabilesi yaşamaktadır.⁴¹³ Cehrân’ın dışında Zemâr madenlerinde Seyye (سَيَّة) Mağarası olarak bilinen bir mağarada Rûbîl b. Yakub aleyhi’s-selâm medfundur.⁴¹⁴ eş-Şezb Vadisi (الشزب)⁴¹⁵ ve Damîm (ضميم) Cehrân’ın köylerindendir.⁴¹⁶

4- Havlân (خولان): San‘a’nın dışında yer alan⁴¹⁷ bu şehir, Yemen’in mihlâflarından olup Himyer’in soyundan gelen Havlân adındaki birinin ismiyle isimlenmiştir. Şehir, Hz. Ömer döneminde 13 veya 14 senesinde fethedilmiş olup burada Câhiliye döneminde Yemenlilerin taptıkları bir ateş vardı.⁴¹⁸

5- Zeybân (ذيبان): Riyâm ile sınırı bulunan Zeybân,⁴¹⁹ Yemen’de bir şehir olup Himyer’den bir batnın ismiyle adlandırılmıştır.⁴²⁰

⁴⁰⁸ Hudûdu’l-‘Âlem, s. 125

⁴⁰⁹ İbn Hurdâzbih, el-Mesâlik, s. 143.

⁴¹⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh (ö. 365/975), el-Büldân, Thk.: Yusuf el-Hâdî, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996, s. 98.

⁴¹¹ Hemdânî, Sıfat, s. 87.

⁴¹² el-Hamevî, Mu‘cem, c. 2, s. 194.

⁴¹³ Hemdânî, Sıfat, s. 104.

⁴¹⁴ el-Hamevî, Mu‘cem, c. 3, s. 302.

⁴¹⁵ el-Hamevî, Mu‘cem, c. 3, s. 342.

⁴¹⁶ el-Hamevî, Mu‘cem, c. 3, s. 464.

⁴¹⁷ İbn Hurdâzbih, el-Mesâlik, c. 1, s. 142.

⁴¹⁸ el-Hamevî, Mu‘cem, c. 2, s. 407.

⁴¹⁹ el-Bekrî, Mu‘cem, c. 2, s. 620.

⁴²⁰ el-Bekrî, Mu‘cem, c. 2, s. 619.

6- Cüblânü Rayme (جبلان ريمة): Ram‘ vadisiyle San‘a vadisi arasında yer alan verimli arazileri olan bir yerdir. Burada Himyerden batınlar yaşar.⁴²¹

7- Elhân (الهان): Cüblân’a 14 fersah mesafede olan⁴²² Elhân mihlâfında Himyerîler yaşar.⁴²³ Bu mihlâf, geniş olup içerisinde çok sayıda köy bulunmaktadır.⁴²⁴ Elhân, Hemdân’ın kardeşi olan bir kabiledir.⁴²⁵

8- Ruhbetü San‘â (رحبة صنعاء): San‘a’dan 2 fersah (6 mil) uzaklıkta, içerisinde köyler ve bahçeler bulunan bir yerdir. Burasının ismini Himyer kabilesinden Hz. Peygamber döneminde yaşamış Ruhbe b. Ğavs b. Sa‘d b. Avf b. Himyer’den aldığı rivayet edilir.⁴²⁶

9- Müda‘ (مدع): San‘a’ya kuzey batı yönünde 48,2 km. mesafede olan Sülâ (ثلا) şehrinin kuzey batısındaki el-Mesâni‘ Dağı’nda yer alan Müda‘ (مدع)⁴²⁷ Himyer’in kalelerindendir.⁴²⁸

b) el-Cened çevresi

1- el-Me‘âfir: Himyerli bir batın olan el-Kerandî yaşar.⁴²⁹ Ayrıca el-Me‘âfir’in Haraz (حرض)⁴³⁰ ve Cebe’ (جبا) şehirlerinde de Himyer kabilesi yaşamaktadır.⁴³¹ es-Serât Dağı’nın başlangıcı el-Me‘âfir topraklarında yer almaktadır.⁴³² Bu şehrin Sabir ve Zehir (صبر وزحر) adında iki dağı vardır.⁴³³

⁴²¹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 102.

⁴²² İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, c. 1, s. 142.

⁴²³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.

⁴²⁴ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 69.

⁴²⁵ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 248.

⁴²⁶ Ruhbe b. Ğavs b. Sa‘d b. Avf b. Himyer sahip olduğu için bu ismi aldığı söylenir. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 34)

⁴²⁷ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1464.

⁴²⁸ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 77.

⁴²⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.

⁴³⁰ Ya‘kubî, **el-Büldân**, s. 156.

⁴³¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54

⁴³² Hemdânî, **Sıfat**, s. 67

⁴³³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 125

2- el-Ceyşân: Ta‘iz ile İbb şehirleri arasında kalan el-‘Avd Dağı’nın altında⁴³⁴ bulunan bir şehirdir.⁴³⁵ Burada Himyer kabilesinin farklı batınları yaşar.⁴³⁶

3- eş-Şer‘ab (الشَّرْعَب): Ta‘iz’in kuzey batısında 40 km. mesafede yer alan; bir köy olduğu da söylenen eş-Şer‘ab Vadisi’nde⁴³⁷ Himyer kabilesinden bir grup yaşar.⁴³⁸ Burası eş-Ser‘abiyye bürdeleri ile meşhurdur.⁴³⁹

4- es-Sehûl (السَّحُول): Himyer’den bazı batınlar yaşar.⁴⁴⁰

5- Zî Ru‘ayn (ذِي رَعَيْن): İbb şehrinin doğusunda el-‘Avd Dağı’ndaki⁴⁴¹ bu yerde Himyerîlerden bir grup yaşar.⁴⁴²

6- el-Emlû(l)k (الْأَمْلُوك): İbb şehrinin kuzey batısında yer alır.⁴⁴³ Yemen’in mihlâflarından olup ismini Himyer’in soyundan gelen el-Emlûl’dan alır.⁴⁴⁴

7- Cebe’ (جَبَا): el-Cened’e yakın bir dağ veya el-Me‘âfir’in bir köyü veya şehridir. Himyer kabilesinden bazı aileler burada yaşarlar.⁴⁴⁵

8- Sabir Dağı (جَبَل صَبِر): Seksek ve Himyer kabileleri yaşadığı el-Me‘âfir’in beldelerinde bulunan bir dağdır.⁴⁴⁶

9- Yefûr (يَفُور): Eskiden Cafer olarak bilinen mihlâfta⁴⁴⁷ yer alan bir Himyer kalesidir.⁴⁴⁸

⁴³⁴ İbrahim Ahmed el-Makhafî, **Mu‘cemü’l-Büldân ve’l-Kabâilî’l-Yemeniyye**, Dâru’l-Kelime, San‘a, 1422/2002, c. 1, s. 379.

⁴³⁵ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Bekrî (ö. 487/1094), **Mu‘cemü mâ İsta‘cem min Esmâil-Bilâd ve’l-Mevâzi‘**, Âlemü’l-Kütüb, Beyrur, 1403/1982, c. 2, s. 410

⁴³⁶ Ya‘kubî, **el-Büldân**, s. 156; Hemdânî, **Sıfat**, s. 54; Ayrıca burada tuz çıkarılır. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 200)

⁴³⁷ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335; el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 859.

⁴³⁸ Hemdânî, **Sıfat**, s. 68.

⁴³⁹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335.

⁴⁴⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.

⁴⁴¹ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1142.

⁴⁴² Hemdânî, **Sıfat**, s. 101.

⁴⁴³ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 104.

⁴⁴⁴ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 255.

⁴⁴⁵ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 96.

⁴⁴⁶ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 392.

⁴⁴⁷ Bugün Cafer mihlâfı el-‘Udeyn, el-Müzeyhira ve es-Sehûl olarak isimlendirilmektedir. (el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 337)

⁴⁴⁸ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 439

c) Zemâr çevresi

1- Rudâ‘ (رداع): Zemâr’ın 35 km. doğusunda yer alan⁴⁴⁹ Himyer, Havlân, Belhâris ve Ans kabilelerinden insanların birlikte yaşadıkları şehirdir.⁴⁵⁰ Burada en-Neml vadisi bulunmaktadır.⁴⁵¹ Zemâr Mihlâfı’nda bulunan İsbîl Dağı’nın yarısı Rudâ‘ Mihlâfı’na uzanır. Diğer yarısı ise Ans beldesine uzanır.⁴⁵² Burada Fârisîler de yaşar.⁴⁵³

2- Zem’a/Zem‘ (زمعة/زمع): Mukrâ mihlâfındaki bir vadi olan Zem’a,⁴⁵⁴ Yemen’de bulunan Himyerlilerin yaşadıkları yerlerden biridir. Rasûlullah (s) Hâlid b. Said’i San’a’ya; Muhâcir b. Ebî Ümeyye’yi Kinde’ye; Ziyâd b. Lebîd’i Hadramevt’e; Muâz b. Cebel’i el-Cened’e; Ebû Musa’yı ise Zebîd, Zem’a, Aden ve Sahil’e göndermiştir.⁴⁵⁵

3- Zemâr (ذمار): Büyük bir köy olan Zemâr su kuyuları ve verimli arazileriyle meşhurdur. Burada Himyer kabilesinin batınlarıyla birlikte Ebnâdan gruplar yaşar.⁴⁵⁶

4- Zuleym (ظليم): Zemâr’ın kuzeybatısında yer alan Zuleym, Himyer krallarından Zû Zuleym’in ismiyle isimlendirilen bir yerdir. Bu kralın soyundan gelen (veya oğlu) Havşeb (حوشب) Sıffîn Savaşı’nda Hz. Ali’ye karşı Muâviye’yle birlikte hareket etmişti. Onu Süleyman b. Abdûlmelik öldürmüştür.⁴⁵⁷

5- el-Karan (القرن): Zemâr beldelerinden el-Ans’ın batısında yer alan el-Karan,⁴⁵⁸ yedi büyük vadi olup içerisinde Murâd ve Himyer kabileleri karışık olarak yaşar.⁴⁵⁹

⁴⁴⁹ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 681.

⁴⁵⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 55.

⁴⁵¹ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 138.

⁴⁵² el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 173

⁴⁵³ Ebû’l-Fedâil Safiyyüddin Abdûlmü’min İbn Abdilhak (ö. 739/1338), **Merâsîdü’l-İttılâ‘ alâ Esmâ’i’l-Emkine ve’l-Bikâ‘**, Dâru’l-Cîl, Beyrut, 1412, c. 2, s. 612.

⁴⁵⁴ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 2, s. 1241.

⁴⁵⁵ el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 702.

⁴⁵⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 104.

⁴⁵⁷ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 62.

⁴⁵⁸ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 1266.

⁴⁵⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 95.

6- Ru‘ayn (رعين): Yarîm’de bulunan Ru‘ayn’da⁴⁶⁰ Himyerîlerden bir grup yaşar.⁴⁶¹

d) Zebîd çevresi

1-Hadûr (حَضُور): Cüblân yakınlarında yer alan⁴⁶² Zebîd’in bölgelerinden bir beldedir. Burası Himyer’in soyundan gelen Hadûr adındaki bir kişinin ismiyle isimlendirilmiştir.⁴⁶³

2- Hurâz ve Hevzen (حراز وهوزن): Bu mihlâf, Himyerîlerden iki batnın ismidir.⁴⁶⁴ Burada yedi belde bulunmaktadır. Ayrıca burada el-Kerâriyye inekleri bulunmaktadır.⁴⁶⁵ Hurâz, Zebîd yakınlarında yer alır.⁴⁶⁶

3- Zebîd Vadisi: Serât vadilerinden kabul edilen ahalisi Himyerli olan vadidir.⁴⁶⁷

4- Bûra‘ (برع): Yemen’de Zebîd’de yer alan içerisinde Halebe (حلبة) denilen bir kale bulunan Himyer kabilesinden es-Sanâbir batnının yaşadığı dağdır.⁴⁶⁸

e) Hadramevt çevresi

1- Şebve (شبة): Beyhân ve Hadramevt arasında yer alan bu şehir, Himyer’e aittir. Himyer ve Mezhic kabileleri savaşınca Şebve halkının Hadramevt’e yerleştiği rivayet edilir.⁴⁶⁹ Salih Peygamber’in kabrinin burada olduğu söylenir.⁴⁷⁰ Burada Himyer’in el-Eşbâ’ kolu yaşar.⁴⁷¹

⁴⁶⁰ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 696.

⁴⁶¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 101.

⁴⁶² el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 365.

⁴⁶³ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 272.

⁴⁶⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.

⁴⁶⁵ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 69.

⁴⁶⁶ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 234.

⁴⁶⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 71.

⁴⁶⁸ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 385.

⁴⁶⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 87.

⁴⁷⁰ Ali b. Ebî Bekr b. Ali Ebû’l-Hasan el-Herevî (ö. 611/1214), **el-İşârât ilâ Ma‘rifeti’z-Ziyârât, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye**, Kahire, 1423/2002, c. 1, s. 17.

⁴⁷¹ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1240.

2- Sebe ve Hadramevt bölgesinde Himyer kabilesi yaşamaktadır. Eş'ar, Hemdân, Havlân ve Kinde Yemen'e yayılmışlardır.⁴⁷²

3- el-'Ucz (العجز): Terîm bölgesinde yer alan bu yer,⁴⁷³ büyük bir köy olup ikiye ayrılır. Köyün yarısında Himyerîlerin el-Eşbâ kolu diğer yarısında ise Himyerîlerin Fehdoğulları ikâmet eder.⁴⁷⁴

f) Aden çevresi

1- Lahic (لحج): Seyfû Aden'den kabul edilen⁴⁷⁵ Aden'in kuzeyindeki geniş arazide bulunup⁴⁷⁶ Himyerîlerin yaşadığı beldelerdendir.⁴⁷⁷

2- Adenü Ebyen: Aden'i de içinde barındıran Adenü Ebyen,⁴⁷⁸ Yemen'de bir belde olup Himyer'den bir adama nisbet edilir.⁴⁷⁹

3- Yerâmis (يرامس): Yemen'de Aden'in doğusunda bulunan Zincibâr'ın 18 km. güney doğusunda yer alan Yerâmis,⁴⁸⁰ içerisinde hurma ağaçlarının olduğu Serv-i Mezhic'de yer alan büyük bir vadidir. Burada Himyer kabilesi yaşar.⁴⁸¹

g) Negrân çevresi

1- Cüreş: Yemen'in kuzey bölgesinde yer alan⁴⁸² Cüreş'te Himyer'in eşrafından el-'Avâsic denilen bir grup yaşar ve buraya liderlik yapar.⁴⁸³

2- el-Ğât (الغائط): Negrân ve Cevf arasında el-Ğât, Himyere ait sulak bir yerdir.⁴⁸⁴

⁴⁷² el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 27.

⁴⁷³ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1020.

⁴⁷⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 173.

⁴⁷⁵ el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 4, s. 1152.

⁴⁷⁶ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1367.

⁴⁷⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 71.

⁴⁷⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 86.

⁴⁷⁹ Ebû'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **el-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh**, Thk.: Ahmed Abdüttetvâb 'Avz, Dâru'l-Fazîle, Kahire, 1999, s. 237.

⁴⁸⁰ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1904.

⁴⁸¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 97.

⁴⁸² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 126.

⁴⁸³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 117.

⁴⁸⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 110.

h) Diğer yerler

1- el-Ferasân: Tağlib kabilesinden el-Ferasân denilen bir grup yaşar. Bu grup önceleri Hristiyan olup Feresân adalarında kiliseleri vardı. Bu kiliseler yıkıldı. Onlarla Himyerli olan ve Habeşistan'la ticaret yapan Mecîdoğulları savaştı.⁴⁸⁵

2- el-Müzeyhira (المذخرة): Burada Himyer kabilesinden İbn Ebî Ca'fer el-Menâhî'nin evi vardır.⁴⁸⁶ Burasının Aden'in köylerinden olduğu söylenmekle birlikte San'a'nın bölgelerinden bir dağ olduğu da iddia edilmektedir. Bu dağın zirvesinde vers ve zaferan gibi tarım ürünleri yetiştirilirdi.⁴⁸⁷

3- Rağâde Vadisi (الرَّغْدَة): Serât vadilerinden kabul edilen ahalisi Himyerli olan vadidir.⁴⁸⁸

4- Yezen (يزن): Seyf b. Zî Yezen'in ismini aldığı Yemen'de bulunan bir vadinin adıdır.⁴⁸⁹

5- eş-Şefa' (الشَّعْف): Himyer kabilesine ait kalelerdendir.⁴⁹⁰

6- Külâlî (كلالى): Himyer kabilesine ait kalelerdendir.⁴⁹¹

7- Kûhâl (كُهَال): en-Nâdirâ'nın doğusunda bulunan bir köy olan Kûhâl,⁴⁹² Himyer'in soyundan gelen Kûhâl'in isminin verildiği bir kaledir.⁴⁹³

8- Milhân (ملحان): Tihâme ve el-Mehcem'e uzanan Rayşân isimli dağdır. Burası ismini Himyerli bir adamdan almıştır.⁴⁹⁴

⁴⁸⁵ Hemdânî, *Sıfat*, s. 53.

⁴⁸⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 141.

⁴⁸⁷ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 90.

⁴⁸⁸ Hemdânî, *Sıfat*, s. 75

⁴⁸⁹ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 436.

⁴⁹⁰ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 3, s. 353.

⁴⁹¹ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 475.

⁴⁹² el-Makhafî, *Mu'cem*, c. 2, s. 1354-1355.

⁴⁹³ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 496.

⁴⁹⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 132. ; el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 190. .

2.1.2. Mezhic

Mezhic kabilesi, Kahtân'ın soyundan gelen en önemli Yemen kabilelerinden biridir. Kabilenin nesebi Mâlik-Üded-Zeyd-Yeşcüb-'Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe'dir.⁴⁹⁵ Mezhic, birçok yazıtta Mdḥgm olarak geçmektedir.⁴⁹⁶

Hiz. Peygamber'in (s) Mezhic'le ilgili şöyle dediği nakledilir: "Cennette kabilelerin çoğu Mezhic'dir."⁴⁹⁷ Bu haber, sıhhat durumu tartışmalı olsa⁴⁹⁸ da Mezhic'in kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴⁹⁹ Mezhic'den neşet eden çok sayıda batın ve fahz vardır.⁵⁰⁰ Onların isimleri ise Ans, Benî Hâris b. Ka'b, Cenb, Celd, Sa'd el-Aşîre, Murâd, Sudâ', Ruhâ', Sinhân, Sinân, Ubeyde, Nemir, Abs, Neha', Yâm ve Zübeyd'dir.⁵⁰¹

Hiz. Ömer döneminde fetihlere katılan bu kabile,⁵⁰² Hucr b. Adî'nin önderliğinde Hiz. Ali'ye yardıma gitmiş,⁵⁰³ Muâviye'ye karşı Hiz. Ali'nin saflarında yer almış⁵⁰⁴ ve Muhtâr es-Sekafî olaylarında Emevî karşıtlığıyla ön plana çıkmıştır.⁵⁰⁵ Ezârika'ya karşı yapılan savaşlarda yer alan Mezhic'in;⁵⁰⁶ Zeyd b. Ali'nin katli hadiseleri esnasında Kûfe'de Esed kabilesiyle birlikte başlarında Amr b. Ebî Bezel el-'Abdî bulunuyordu.⁵⁰⁷ Emevî düşmanlığı ve Hâşimî taraftarlığıyla tanınan bu kabile, dönemin ilim hayatında da etkili olmuştur. Emevîler döneminde Mezhic'e mensup ilim adamları şunlardır: er-Reî' b. Ziyâd b. Enes, Şüreyh b. Hânî' b. Yezîd b. Ka'b el-

⁴⁹⁵ İbnü'l-Kelbî, **el-Cemhera**, c. 1, s. 417.

⁴⁹⁶ Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: Bâfaqîh AF 1; CIAS 39.11/o 2 n° 8; Ir 32; Ja 660; Ja 665; 'Abadân 1; al-'Irâfa 1; Ja 1028; Ry 508; Ry 510.

⁴⁹⁷ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk.: Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001, 8293, c. 7, s. 387.

⁴⁹⁸ Bkz.: Muhammed b. Abdülaziz b. Sa'd el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah (s) (Ve Ekseru'l-Kabâilî fî'l-Cenneti Mezhic)**, Aafaq, Kuveyt, 2017, s. 23-37.

⁴⁹⁹ el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah**, s. 74.

⁵⁰⁰ Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü Kabâilî'l-Arab el-Kadîm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1994, c. 3, s. 1062.

⁵⁰¹ Casim Avcı, "Mezhic", **DİA**, c. 29, s. 543.

⁵⁰² Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 484.

⁵⁰³ Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 500.

⁵⁰⁴ Dîneverî, **Ahbâr**, s. 172.

⁵⁰⁵ Mezhic'den geldi Mâlik'in oğlu reis

Askerleri komuta ederek ve savaşa hazırlayarak. (Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 35)

⁵⁰⁶ Avcı, "Mezhic", c. 29, s. 543.

⁵⁰⁷ Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 182.

Hârisî (ö. 78/697), Amr b. Meymûn (ö. 74/693), Davud b. Ebî Yezîd b. Abdurrahman, Kesîr b. Şihâb b. el-Husayn, Kumeyl b. Ziyâd.⁵⁰⁸

Mezhic'den neşet eden Murâd, Ans ve Neha⁵⁰⁹ kabilelerinin Yemen tarihindeki yeri bu kabilenin diğer kollarına göre daha önemlidir. Nitekim ridde hadiselerinde⁵¹⁰ ve Hz. Ali dönemindeki fitne hadiselerinde⁵¹¹ üç kabileye mensup olanlar sebebiyle bu isimler kaynaklarda çokça geçmektedir. Bu kabile, Câhiliye döneminde Necid bölgesinde yaşarken İmru'l-Kays'ın saldırıları sonucunda Yemen bölgesine göç etmişlerdir.⁵¹²

Yemen'de yaşamış oldukları yerleri gösteren bilgilere bakıldığında; Mezhiçlilerin Yemen'de dağınık bir şekilde yaşamakla birlikte en fazla Zemâr bölgesi civarında, San'a çevresinde ve Me'rib bölgesinde yaşadıkları görülmektedir.

Kabileye mensup meşhur şahsiyetlerden bazıları ise şunlardır: Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma'dikerib, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdülmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhaccel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Mâlik b. Mürâre, Zürâre b. Kays.⁵¹³

2.1.2.1. Murâd

Zebîd yakınlarında ikamet eden Mezhic'in Murâd⁵¹⁴ batnı, Hemdân kabilesiyle girmiş olduğu güç mücadelesiyle bilinmektedir. İki grup arasında meydana gelen savaş gününe yevmü'r-razm adı verilmiştir. Bu savaşta Murâd batnı Hemdân kabilesine galip gelmiştir.⁵¹⁵ Bu iki kabile arasında İslam'dan sonra herhangi bir anlaşmazlığa rastlanmamakla birlikte Emevî muhalifliği ve Hz. Ali taraftarlığı üzerinde bir anlaşma olduğundan bile söz edilebilir.⁵¹⁶

⁵⁰⁸ Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 117.

⁵⁰⁹ Bkz.: İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 267.

⁵¹⁰ Esvedü'l-'Ansî

⁵¹¹ Eşter en-Neha'î,

⁵¹² Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 4, s. 204.

⁵¹³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64.

⁵¹⁴ Murâd, birçok yazıtta Mrdm olarak geçmektedir. Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: 'Abadân 1; Ja 1028; Ry 506; Ry 508.

⁵¹⁵ Kehhâle, **Mu'cem**, c. 3, s. 1065-1066.

⁵¹⁶ Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 121.

Murâd'dan neşet eden batınlar ise şunlardır: “Karn b. Radmân b. Nâciye b. Murâd, Benû Cemel ibn Kinâne b. Nâciye b. Murâd, Zehrân b. Murâdoğullarından er-Rabz ve es-Sanâbih”⁵¹⁷

Hız. Ömer'in Mezhic'in Murâd kolu hakkında ne bildiğini sorduğunda, Amr b. Ma'dikerib ez-Zübeyrî el-Murâdî'nin Murâd'ın nüfus olarak en çokları olduğunu rızık olarak da en üstünleri olduğunu ifade etmesi⁵¹⁸ kabilenin nüfusunun çokluğuyla ön plana çıktığına işaret etmektedir.

Bu kabilenin İslamî fetihler esnasında kuzeye doğru göç ettiği hatta önemli bir kısmının Kûfe'ye yerleştiği bilinmektedir. Mezhic'in Murâd kolu, aynı zamanda Mısır'a da göç etmiştir.⁵¹⁹

2.1.2.2. Ans

Mezhic'in soyundan gelen Ans; Yemen Necid'indeki Rudâ'da Zemâr mihlâfında ve Beynûn'da yaşamaktadır.⁵²⁰ Kabile ismini Mezhic'in oğlu olan Ans'tan (Zeyd) almakta olup⁵²¹ nesebi Ans-Mâlik-Üded-Üded-Zeyd şeklindedir.⁵²² Ans, aynı zamanda Zemâr'ın doğusunda yer alan geniş bir yerin ismidir.⁵²³

Kabilenin ne zaman İslam'a girdiği tam olarak bilinmemekle birlikte⁵²⁴ İslam'dan sonra bir kısmı Şâm bölgesine yerleşmiştir.⁵²⁵ Bu kabile, Emevîler döneminde Mervân b. el-Hakem'i hilafete davet etmeleriyle meşhurdur.⁵²⁶ İlk Müslümanlardan Ammâr b. Yâsir,⁵²⁷ mütenebbîlerden Esved el-Ansî bu kabileye mensuptur.⁵²⁸

⁵¹⁷ İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 477.

⁵¹⁸ Mukbilü't-Tâm 'Âmir el-Ahmedî, **Şu'arâ'ü Mezhic**, Arabia Felix Academy, San'a, 2014, s. 23.

⁵¹⁹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1477.

⁵²⁰ Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 847.

⁵²¹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 157.

⁵²² es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 4, s. 252.

⁵²³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 92.

⁵²⁴ Mustafa Fayda, “Ans (Benî Ans)”, **DİA**, c. 3, s. 216.

⁵²⁵ es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 4, s. 252.

⁵²⁶ Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 847.

⁵²⁷ Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 157.

⁵²⁸ İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 267.

2.1.2.3. Neha‘

Mezhic’in en meşhur kollarından biri de Neha‘ kabilesidir. Kabilenin nesebi “Neha‘-Amr-‘Ule-Celd-Mâlik (Mezhic)” şeklindedir.⁵²⁹ Kabile mensupları, iki yüz kişiyle birlikte hicretin on birinci yılında Hz. Peygamber’e (s) gelerek Müslüman olmuştur. Ayrıca Neha‘lılar, Hz. Peygamber (s) Muâz b. Cebel’i Yemen’e gönderince ona biat etmiştir.⁵³⁰ Kendisinden birçok batın neşet eden bu kabile, fetihler esnasında Kûfe’ye göç etmiş olup her batın şehirde ayrı bir mescide sahipti.⁵³¹ Bununla birlikte onlar, Sıffîn’de Hz. Ali tarafında yer almıştır.⁵³²

Eşter en-Neha‘î ve Sinan b. Enes en-Neha‘î kabilenin en meşhur kişileridir. Eşter, Hz. Ali’nin en büyük destekçilerinden biriyken; Sinan b. Enes, Hz. Hüseyin’in katline iştirak etmiştir.⁵³³

Mezhic’in ve alt kollarının kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) Zemâr çevresi

1- Şehab (شَحْبُ): Mezhic beldelerinde yer alan bir kaledir.⁵³⁴ Burası en-Nâdirâ’nın doğusunda bulunan bir köy olan Kûhâl’e⁵³⁵ yakındır.⁵³⁶

2- Hekr (هَكْر): Zemâr’ın bölgelerinde yer alan bir kale olup Mezhic’den Mâlik b. Sekâr’ın şehridir.⁵³⁷

3- Yeklâ (يَكْلَى): Zemâr’ın bölgelerinden olan el-Hadâ’da (الحداء) bulunan⁵³⁸ Yeklâ, Mezhic’e ait Ans beldelerinde yer alan Esved el-Ansî’nin dağıdır.⁵³⁹

⁵²⁹ İbnü’l-Kelbî, **Nesebü Ma‘ad**, c. 1, s. 289.

⁵³⁰ Kehhâle, **Mu‘cem**, c. 3, s. 1176. ; İbrahim Sarıçam, “Neha‘ (Benî Neha‘)”, **DİA**, c. 32, s. 535.

⁵³¹ İbnü’l-Kelbî, **Nesebü Ma‘ad**, c. 1, s. 289.

⁵³² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 658-659.

⁵³³ Ebü’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), **Mesâlikü’l-Ebsâr fî Memâlikü’l-Emsâr**, el-Macma‘u’s-Sekâfî, yy., 1423, c. 4, s. 262.

⁵³⁴ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 328.

⁵³⁵ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1354-1355.

⁵³⁶ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 2, s. 785.

⁵³⁷ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 409.

⁵³⁸ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1922.

⁵³⁹ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1481.

4- Zemâr mihlâfında bulunan Ans beldesinde Ans b. Mezhic'den kabileler yaşamaktadır.⁵⁴⁰ Zemâr'ın doğusunda iki fersah mesafede Ans toprakları yer almaktadır. Ans'ın kuzey yönünden sınırları geniştir. Burada Yeklâ, et-Taybâr (الطَّيَّار) ve Cîra (جيرة) bulunmaktadır. Doğusunda ise Sât (ثات) bulunmaktadır. Burada Ans'tan batınlar yaşamaktaydı. Buranın altında yer alan Kevmân'da (كومان) Himyerî orijinli fakat Mezhicleşmiş olan bir kabile bulunmaktadır.⁵⁴¹

5- Efîk (أفيق): Mezhic'e ait olan Ans beldesinde bulunan bir kasırdır.⁵⁴²

6- el-Karan: Zemâr beldelerinden el-Ans'ın batısında yer alan el-Karan,⁵⁴³ yedi büyük vadi olup Murâd kabilesi burada yaşar.⁵⁴⁴

b) Cevf çevresi

1- Cevf (جوف): San'a'nın kuzey doğu yönünde 145 km. mesafede bulunan bir vadi ve bölge olan Cevf 'te⁵⁴⁵ Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁴⁶

2- Mihvera (محورة): Mezhic'in Murâd kolunun Cevf'te ikamet ettiği⁵⁴⁷ yerlerden biridir.⁵⁴⁸

3- Razm (رزم): Cevf'in güney batısında el-Maslûb bölgesindeki bir yer olan Razm'da⁵⁴⁹ Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁵⁰

4- 'Umrân (عمران): Cevf'te bulunan Mezhic'in Murâd kolunun ikamet ettiği bir yerdir.⁵⁵¹

c) San'a çevresi

⁵⁴⁰ Hemdânî, *Sıfat*, s. 104, 239

⁵⁴¹ Hemdânî, *Sıfat*, s. 92.

⁵⁴² el-Bekrî, *Mu'cem*, c. 1, s. 178.

⁵⁴³ el-Makhafî, *Mu'cem*, c. 2, s. 1266.

⁵⁴⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 95.

⁵⁴⁵ el-Makhafî, *Mu'cem*, c. 1, s. 373.

⁵⁴⁶ el-Bekrî, *Mu'cem*, c. 2, s. 404.

⁵⁴⁷ el-Makhafî, *Mu'cem*, c. 2, s. 1439.

⁵⁴⁸ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 66.

⁵⁴⁹ el-Makhafî, *Mu'cem*, c. 1, s. 685.

⁵⁵⁰ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 3, s. 42.

⁵⁵¹ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 153.

1-Cu‘fî (جعفي): Bu mihlâfta Cu‘fî adında Mezhic’den bir kabile yaşamaktadır. San‘a’ya 42 fersah uzaklıkta yer almaktadır.⁵⁵² Onlar, Şebve’de bulunan⁵⁵³ Cürdân Vadisi’nde yaşamaktadır.⁵⁵⁴

d) el-Cened çevresi

1- el-Me‘âfir: Günümüzde Ta‘iz’in güneyindeki el-Huceriyye’de bulunan el-Me‘âfir’de⁵⁵⁵ Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁵⁶

e) Negrân çevresi

1- Habbân (حَبَّان): Negrân’ın altında bulunan bu yerde Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁵⁷

f) Me‘rib çevresi

1- Enşâm (أَنْشَام): Murâd beldeleri olan Me‘rib ve Harib’de⁵⁵⁸ yer alan bir vadidir.⁵⁵⁹

g) Diğer yerler

1- Yebenbem (يَبْنَبَم) veya Ebenbem (أَبْنَبَم): Teslîs’in yakınlarında bulunan ağaçlıklı bir vadidir. Burası Mezhic’in diyarıdır.⁵⁶⁰

2- Kâife (كَائِفَة): Burada Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁶¹

3- Sülâs (ثَلَاث): Burada Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁶²

⁵⁵² el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 144.

⁵⁵³ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 313.

⁵⁵⁴ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 336.

⁵⁵⁵ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1568.

⁵⁵⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.

⁵⁵⁷ el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 485.

⁵⁵⁸ el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1477.

⁵⁵⁹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 235.

⁵⁶⁰ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1473.

⁵⁶¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.

⁵⁶² el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 82.

4- Sulâtih (سلاطح): Murâd diyarında yer alan bir vadidir.⁵⁶³

5- Lüfât (لغات): Burada Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁶⁴

6- Kayn (قَيْن): Asir'in (عَثْر) kuzeyindeki bu köyde⁵⁶⁵ Mezhic'den bir topluluk yaşar.⁵⁶⁶

7- Beyhân (بيحان): Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.⁵⁶⁷

2.1.3. Kinde

Bu kabilenin tarihi milattan önceye kadar uzanır.⁵⁶⁸ Kinde'nin Câhiliye döneminde yaşamış olduğu Karyetü'l-Fâv'dan çok sayıda müsned alfabesiyle yazılmış kitabe çıkarılmıştır.⁵⁶⁹ Güney Arabistan'da Kinde'den "Kdt" olarak yazıtlarda bahsedilmektedir.⁵⁷⁰

Kinde'nin nesebi 'Ufeyr-Adî-el-Hâris-Mürre-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Ya'rub-'Arîb-Kehlân-Sebe'dir.⁵⁷¹ Bu kabileden neşet eden meşhur batınlar 'Benû Muâviye, es-Sekûn ve es-Sekâsik'tir.⁵⁷² Kinde'nin Yemen'de yaşadığı yerlerin başında Hadramevt bölgesi gelmekteydi.⁵⁷³ Bununla birlikte Yemen içerisinde Kinde kabilesinin es-Sekâsik kolunun Hadramevt bölgesinin dışında yaşadığı görülmektedir.⁵⁷⁴ Aşağıda yaşadığı yerlere bakıldığında kabilenin hemen hemen bütün Hadramevt'e hâkim olduğu; ayrıca Ta'iz, İbb, Zemâr, el-Cened ve Yarîm bölgelerinde ikamet ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte ilk bölümde Emevîler döneminde Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin Hadramevt'ten çıkarak Yemen ve Hicâz'ı ele

⁵⁶³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 233.

⁵⁶⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 19.

⁵⁶⁵ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.

⁵⁶⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 132.

⁵⁶⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.

⁵⁶⁸ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 6, s. 69.

⁵⁶⁹ Bkz.: A.R. al-Ansary, **Qaryat al-Faw: A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia**, Croom Helm Limited, London, ty.

⁵⁷⁰ CIAS 39.11/o 2 n° 8; DAI Bar'ân 2000-1; Ir 32; Ja 576+Ja 577; Ja 635; Ja 660; Ja 665; 'Abadân 1; Ja 1028; Ph-Ry-Li; Ry 506; Ry 508; Ry 509; Ry 510.

⁵⁷¹ İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 136.

⁵⁷² Kehlâle, **Mu'cemü**, c. 3, s. 998.

⁵⁷³ Bkz.: Ömer Aras, **İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015, s. 20-23.

⁵⁷⁴ Bkz.: el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 175.

geçirmesi anlatılmıştı. Abdullah'ın Kinde kabilesine mensup olması ve kavmi içerisinde önemli biri olması; Hadramevt'in İbâdîler tarafından neden isyan merkezi olarak seçildiğini açığa çıkarmaktadır.

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) el-Cened çevresi

1- el-Cened: San'a'dan 48 fersah uzaklıkta olan bu şehirde⁵⁷⁵ Kinde'nin es-Sekâsik batnı yaşamaktadır.⁵⁷⁶

2- el-Cû'e (الجوءة): el-Cened'e yakın bir yer olup Kinde'den es-Sekâsik'in yerlerindendir.⁵⁷⁷

3- el-'Avâdir (العَوَادِر): el-Cened'in doğusunda yer alan bir belgedir. Burada Kinde'nin es-Sekâsik kolu ikamet etmektedir.⁵⁷⁸

4- el-Huşâ Dağı (الحشا): Ta'iz şehrinin kuzeyinde yer alan bu dağ,⁵⁷⁹ es-Sekâsik'in topraklarındandır.⁵⁸⁰

5- Humer Dağı (حمر): Ka'tabe şehrinin güneyinde yer alan Humer,⁵⁸¹ es-Sekâsik'in kalelerindendir.⁵⁸²

6- Hakb (حقب): Ka'tabe'ye yakın bir yerde olan Hakb⁵⁸³ es-Sekâsik'in vadilerindendir.⁵⁸⁴

7- Zâbe (ذابة): Ta'iz bölgesinde yer alan Zâbe⁵⁸⁵ es-Sekâsik'in vadilerindendir.⁵⁸⁶

⁵⁷⁵ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 140

⁵⁷⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.

⁵⁷⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 175.

⁵⁷⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 164.

⁵⁷⁹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 466.

⁵⁸⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁵⁸¹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 503.

⁵⁸² Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁵⁸³ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 484; Hikb olarak okunursa eş-Şıhr'a yakın bir köydür. (el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 485)

⁵⁸⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 77.

⁵⁸⁵ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 641.

⁵⁸⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 77.

8- eş-Şerâr (الشرار): Ta'iz bölgesinde yer alan eş-Şerâr⁵⁸⁷ es-Sekâsik'in köylerindendir.⁵⁸⁸

9- Zahir (ذخر): Sabir Dağı'nda bulunan Zahir,⁵⁸⁹ el-Me'âfir mihlâfında bulunan es-Sekâsik'in yaşadığı bir vadidir.⁵⁹⁰

10- Tebâşu'a (تباشعة): el-Me'âfir mihlâfında bulunan es-Sekâsik'in yaşadığı vadidir.⁵⁹¹

b) Hadramevt çevresi

1- Havra (حورة): Hadramevt bölgesinde yer alan Havra⁵⁹² Kinde kabilesinden Hariseoğulları'nın yaşadığı büyük bir şehirdir.⁵⁹³

2- Kâratü'l-Eşbâ (قارة الأشبا): Hadramevt bölgesinde yer alan Kâratü'l-Eşbâ, Kinde kabilesine aittir.⁵⁹⁴

3- Riyâzu'l-Katâ (رياض القطا): Yemen'de Hadramevt ve Mehra arasında bulunan bir yerdir. Burada Hz. Ebû Bekr döneminde ridde hadiseleri esnasında Ziyâd b. Lebîd'in gazvesi olmuştur.⁵⁹⁵

4- Kuşâkış (قشاقش): Hadramevt'te Kinde kabilesinin ikamet ettiği bir beldedir.⁵⁹⁶

5- Kesr (الكرس): Hadramevt'te el-Kesr adında çok sayıda köy vardır. Bu köylere Kesru Kaşâkış denilir. Bu köylerde Kinde Kabilesi ikamet eder.⁵⁹⁷

⁵⁸⁷ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 857.

⁵⁸⁸ Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.

⁵⁸⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 118.

⁵⁹⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.

⁵⁹¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.

⁵⁹² Hemdânî, **Sıfat**, s. 88.

⁵⁹³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 86.

⁵⁹⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 86.

⁵⁹⁵ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 109.

⁵⁹⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 350; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1094.

⁵⁹⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 460.

6- Yetrab (يتراب): Hadramevt'te bulunan bir şehirdir. Burada Kinde Kabilesi bulunur.⁵⁹⁸

c) Serât çevresi

1- İtham (إثم): Serât Dağı'nın vadilerinden olan İtham, es-Sekâsik'e aittir.⁵⁹⁹

2- er-Ramâ Dağı (الرماء): Serât'ta bulunan er-Ramâ Dağı, es-Sekâsik'in dağlarındanıdır.⁶⁰⁰

d) Aden çevresi

1- Ebyen (أبين): Aden'in sahil tarafından 12 mil doğusunda yer alan Ebyen'de⁶⁰¹ Hanfer ve'r-Ruvâğ (خنفر والرواغ) adlı yerler bulunmaktadır. Buralarda Kinde kabilesinden Âmiroğulları yaşamaktadır.⁶⁰²

2- Surar (صرر): Ebyen'de bulunan bir kale⁶⁰³ veya dağ olan Surar, es-Sekâsik'in topraklarında yer almaktadır.⁶⁰⁴

e) Diğer yerler

1- Yahîr (بحير): Yarîm'in doğusunda bulunan Yahîr'de⁶⁰⁵ Kinde ve Himyer'e mensup iki batın yaşamaktadır.⁶⁰⁶

2- Âdîm/Üdeym (أديم/أديم): Tihâme ile Yemen arasında Teslîs'e komşu olan bu yer,⁶⁰⁷ es-Sekâsik'in vadilerindendir.⁶⁰⁸

⁵⁹⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 429; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1474.

⁵⁹⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.

⁶⁰⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.

⁶⁰¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf el-İdrîsî (ö. 560/1165), **Nüzhetü'l-Müstâk fî İhtirâki'l-Âfâk**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1988, c. 1, s. 55.

⁶⁰² Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 394; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 1, s. 485.

⁶⁰³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 401; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 2, s. 838.

⁶⁰⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁶⁰⁵ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1900.

⁶⁰⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 432; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 1476.

⁶⁰⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 127.

⁶⁰⁸ Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.

3- el-Ahvâz (الأحواز): es-Sekâsik'in vadilerindendir.⁶⁰⁹

4- en-Nüsûr Dağı (النسور): es-Sekâsik ile Himyer kabilesinin bir kolu olan Esna'a arasında sınırdır.⁶¹⁰

5- ed-Dem (الدم): es-Sekâsik'in köylerindendir.⁶¹¹

6- es-Sardef (الصردف): Zemâr yakınlarında bulunan bu yer, es-Sekâsik'in köylerinden biridir.⁶¹²

7- Verve (ورو): el-Miseymir'in kuzeyinde yer alan Verve⁶¹³ es-Sekâsik'in kalelerindendir.⁶¹⁴

2.1.4. Hemdân

Yemen'in en önemli kabilelerinden biri de Hemdân'dır. Bu kabilenin ismine yazıtlarda "Hmdn" olarak rastlanmaktadır.⁶¹⁵

Kabile'nin soyu "Hemdân-Mâlik-Zeyd-Evsele-Rabî'a-el-Hıyâr-Mâlik-Zeyd-Kehlân-Sebe'-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân" şeklindedir.⁶¹⁶ Kabileden bir heyet, hicretin dokuzuncu yılında Tebük'te Hz. Peygamber'in (s) yanına gelerek Müslüman olmuş olup Mâlik b. en-Nemt onlara emir tayin edilmiştir. İslam'dan sonra bir kısmı Kûfe'ye göç eden kabile,⁶¹⁷ Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişmede Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Hatta Yemen'de yaşayan Sıffin Savaşı'na katılan Hemdân kabilesine mensup olanların Muâviye'nin gönderdiği Büsr tarafından katledildiği aktarılmaktadır.⁶¹⁸ Bu da bize Yemen'deki Hemdân kabilesiyle Irak bölgesinde bulunan Yemenliler arasındaki ilişkinin boyutunu göstermektedir. Bu kabileyi Emevîler açısından önemli

⁶⁰⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁶¹⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁶¹¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.

⁶¹² Hemdânî, **Sıfat**, s. 76.

⁶¹³ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1864.

⁶¹⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.

⁶¹⁵ B 8934; CIH 305; Ja 2871; Ja 651; RES 4176; MAFRAY-al-Mi'sâl 2; Ir 71; Ja 1028; Ja 547+Ja 546+Ja 544+Ja 545; Ry 507; Ry 508

⁶¹⁶ es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 13, s. 419.

⁶¹⁷ Kehlâl, **Mu'cem**, c. 3, s. 1225.

⁶¹⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.

kılan, kabilenin Emevî iktidarının başlarında Hz. Ali yanlısı olmasıdır. Bundan dolayı onlar, Emevîlerin sert politikalarına maruz kalmışlardır.⁶¹⁹

Hemdân kabilesi Bekîl ve Hâşid olmak üzere iki kola ayrılmaktadır.⁶²⁰ el-Bekîl kuzeyden San'a'ya; güneyden ise Sa'de'ye kadar uzanır. Bekîl içerisinde Erhab (ارحب), Berat (برط), Cevf, Nihm (نهم) ve Rayde gibi yerleri barındırır.⁶²¹ Hâşid kolunun toprakları San'a'nın kuzeyinde Sa'de'ye kadar uzanır. Yaşadıkları bu bölge Lâ'a (لاعه), el-Ehnûm (الأنوم), Zuleyme (ظليمة), 'Izer (عذر) gibi dağları içine alır.⁶²²

Ayrıca kabile, Hemdân beldesi olarak tarif edilen bir bölgede yer almaktadır. Bu bölge, San'a'nın kuzey yönünde Havlân beldelerinin kuzey tarafından birleştiği yerde; güneyden ise San'a'ya ulaşır. Doğu yönünde Havlân'ın yüksek kesimleri, Cevf ve Servu Mezhiç'le birleşir. Batı yönünde Tihâme'ye; kuzeyde ise es-Serât beldelerine kadar uzanır.⁶²³ Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları diğer yerler ise şunlardır:

a) Sa'de çevresi

1- el-A'meşiyye (الاعمشية): Sa'de'ye yakın olup burada bir ağacın altında bulunan küçük bir pınar vardır. Bu pınarın etrafında Hemdân kabilesinden gruplar yaşamaktadır.⁶²⁴

2- Hayvân (خيوان): el-A'meşiyye'ye yakın büyük bir köy olup burada Hemdân'ın Bekîl kolu ikamet etmektedir.⁶²⁵ Aynı zamanda burası Hemdân'ın Hâşid ve Bekîl kolları arasında sınırdır.⁶²⁶

⁶¹⁹ Büsr b. Ertât Yemen'e geldiğinde iki yüzden fazla Hemdânlıyı öldürmüştür. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152)

⁶²⁰ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 4, s. 5.

⁶²¹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 191.

⁶²² el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 389.

⁶²³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 109.

⁶²⁴ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.

⁶²⁵ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.

⁶²⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.

3- Havs (حوث): Güneyinde Hamir kuzeyinde de Harfû Süfyân şehirleri bulunan Huvs,⁶²⁷ Hemdân diyarında bulunan bir yerdir. Burası ismini Havs b. Hâşid'den almaktadır.⁶²⁸

b) Nocrân çevresi

1- Nocrân: Hemdân'ın beldelerindendir.⁶²⁹

2- el-Hanak (الخنق): el-Felec ve Nocrân arasındaki dağlardan bir yerdir. Burada Nehd b. Zeyd ile birlikte Hemdân kabilesi ve başka kabileler yaşamaktadır.⁶³⁰

c) Cevf çevresi

1- Cevf: Burada Hemdân Kabilesi yaşamaktadır.⁶³¹

d) San'a çevresi

1- Esâfit (أثافت): Bugün San'a'nın kuzeyinde yer alan Amrân'ın Hamîr bölgesinde bulunan Esâfit,⁶³² Hemdân beldelerinde bulunan Hemdân'ın Hâşid kolunun soyundan gelenlerin yaşadığı yerdir.⁶³³

e) Zebîd çevresi

1- Hacûr (حجور): Zebîd yakınlarında bulunan bir yer olup burada Hemdân kabilesine mensup olanlar yaşamaktadır.⁶³⁴

f) Diğer yerler

1- ed-Dehmân Dağları (الدهمان): Hemdân'ın Bekîl koluna aittir.⁶³⁵

⁶²⁷ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 527.

⁶²⁸ el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 474.

⁶²⁹ el-Bekrî, **el-Mesâlik**, c. 1, s. 378.

⁶³⁰ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 394.

⁶³¹ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s.

⁶³² el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 24.

⁶³³ el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 1, s. 105.

⁶³⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 225.

⁶³⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 69.

2- Ekânat (أَكَانَط): Bekîl ve Hâşid'in birlikte karışık olarak yaşadığı büyük bir köydür.⁶³⁶

3- Şerûm (شَروم): el-Hüceyra'yla arası yirmi beş mil olan Hemdânlıların yaşadığı büyük ve mamur bir köydür.⁶³⁷

4- Kayn (قَيْن): Assir'in (عَثْر) kuzeyindeki bu köyde⁶³⁸ Hemdân'dan bir topluluk yaşar.⁶³⁹

2.1.5. Ezd

Yemen kökenli olan Ezd kabilesinin soyu Ezd-Gavs-Neht-Mâlik-Zeyd-Kehlân-Sebe-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân'dır.⁶⁴⁰ Soyu Kahtân'a dayanan kabile, Evs ve Hazrec'in ataları olarak bilinmektedir.⁶⁴¹ Bu kabile, Me'rib Seddi yıkılmadan önce Yemen'den kuzeye doğru göç etmiştir. Onların soyundan gelen kabilelerin isimleri Cefne, Gassân, el-Evs, el-Hazrec, Huzâ'a, Mâzin, Bârik, el-Ma', el-Hacer, el-'Atîk, er-Râsib, Ğâmid, valibe, Sümâle, Lihb, Zehrân, Dühmân, el-Haddân, Şekr, 'Ak, Devs, Fehm, el-Cehâdım, el-Eşâkır, el-Kasâmil ve el-Ferâhîd'dir.⁶⁴² Bu kabileler içerisinde İslam tarihi açısından en önemli olanları Gassân, el-Evs, el-Hazrec ve Huzâ'a'dır. Ezd'den neşet eden bu dört kabile, Yemen dışında yaşıyordu. Gassân, Ezd kabilesine mensup olmakla birlikte Me'rib Seddi'nin yıkılması sebebiyle Suriye'ye göç etmiştir. Bu kabile, Roma ile iyi ilişkilere sahipti. Hatta onlar, Roma'ya bağlı küçük bir devlet bile kurmuşlardı.⁶⁴³ Huzâ'a kabilesine gelecek olursak, bu kabilenin İslam öncesinde Kusay dönemine kadar Mekke'de yaşadığı görülür. Onlar, Kusay'la aralarındaki çekişme sebebiyle Mekke'den büyük ölçüde çıkarılmışlardır.⁶⁴⁴ Bu iki kabileyle birlikte yukarıda zikredilen el-Evs ve el-Hazrec kabilesinin tarihî önemini izah etmeye gerek yoktur.

⁶³⁶ Hemdânî, *Sıfat*, s. 112.

⁶³⁷ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 3, s. 339.

⁶³⁸ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 4, s. 424.

⁶³⁹ Hemdânî, *Sıfat*, s. 132.

⁶⁴⁰ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. 1, s. 213.

⁶⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, c. 1, s. 641.

⁶⁴² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 8, s. 33.

⁶⁴³ Kehhâle, *Mu'cem*, c. 3, s. 884.

⁶⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sıra*, c. 1, s. 124.

Yâkût el-Hamevî, Ezd kabilesini yaşadıkları yere göre dörde ayırmaktadır:

1-Ezdü's-Serât: Me'rib seddi yıkıldığında es-Serât'a göç eden Ezd kabilelerine bu isim verilir.⁶⁴⁵ Buraya göç edenler, Ezd'in soyundan gelen Nasr, Ğâmid, Zehrân, Lehb ve Sümâle gibi boylardır.⁶⁴⁶

2- Ezdü Umân: Me'rib seddi yıkıldığında Umân'a göç eden Ezd kabilelerine bu isim verilir.⁶⁴⁷

3- Ezdü Şenûe: Kusay'ın annesi olan Fâtıma bnt. Sa'd b. Seyl'in de mensup olduğu bu kabile,⁶⁴⁸ nesep ve şeref bakımından Ezd kabilesinin en önemli kolu olarak kabul edilir.⁶⁴⁹ Yâkût el-Hamevî'nin Yemen'de Şenûe mihlâfının olduğunu burada Ezdü Şenûe'nin bulunduğunu rivayet etmesi⁶⁵⁰ kabilenin Yemen'de yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.

4- Ezdü Gassân: Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Suriye bölgesine yerleşen yukarıda bahsi geçen Ezdî kabiledir.⁶⁵¹

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) es-Serât çevresi

1- Tesnîs (تسنيث): es-Serât'ta bulunan Ezdü Şenûe'nin yaşamış olduğu yerdir.⁶⁵²

2- el-'Udâf (العداف): es-Serât'ta bulunan Ezd'in yaşadığı bir vadi veya dağdır.⁶⁵³

b) Aden çevresi

⁶⁴⁵ Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheyli (ö. 581/1185), **er-Ravzu'l-Ünüf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1421/2000, c. 1, s. 65.

⁶⁴⁶ Abdullah Abdülkadir et-Tavîl, "Eseru Luġâti Kabâili'l-Ezd", **Mecelletü Câmiati Zemâr li'd-Dirâse ve'l-Buhûs**, 103-118, sy. 4, 2007, s. 104.

⁶⁴⁷ es-Süheyli, **er-Ravdu'l-Ünüf**, c. 1, s. 65.

⁶⁴⁸ Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 532.

⁶⁴⁹ et-Tavîl, "Eseru Luġâti Kabâili'l-Ezd", s. 104.

⁶⁵⁰ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 369.

⁶⁵¹ Âtik b. Ğays b. Züveyr b. Zâyir b. Hammûd b. Atıyye b. Sâlih el-Bilâdî, **Mu'cemü'l-Meâlimi'l-Coġrâfiyye fi's-Sîrati'n-Nebeviyye**, Dâru Mekke, yy.,1981, s. 226.

⁶⁵² İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 1, s. 255.

⁶⁵³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 88.

1- Raysût (ريسوت): Umân ve Aden arasındaki sahilin ortasında yer alan Raysût; üç tarafı denizle çevrili bir kale olup Umân'a gitmek isteyenlerin yolları üzerinde bulunan Ezd kabilesinin yaşadığı yerdir.⁶⁵⁴

c) Diğer yerler

1-Ebîde (أبيدة): Yemen ile Tihâme arasında yer alan bir yerdir. Burada Ezdû's-Serât yaşamaktadır.⁶⁵⁵

2- Bârik (بارق): Tihâme veya Yemen'de bulunan Ezd kabilesinden Sa'd b. Adî b. Hârise b. Amr Müzeykiyâ b. Âmir Mâû's-Semâ'nın ikamet ettiği dağ veya Serât'ta bulunan bir su olup Arim Seli'nden sonra Sa'd b. Amr'ın konakladığı yerdir.⁶⁵⁶

3- el-Hâl (الحال): Yemen'de bulunan Ezd'in yerleşim yerlerinden biridir.⁶⁵⁷

4- Bîş (بيش): Ezd kabilesinin yaşadığı⁶⁵⁸ içerisinde maden yatakları ve Ebû Tûrâb adı verilen bir şehir bulunan bir vadidir. Ayrıca Bîş, adında Dehlek yakınlarında yer alan bir belde vardır.⁶⁵⁹

2.1.6. Tay

Soyu Kahtân'a dayanan kabilelerden biridir. Tay'ın nesebi; Tay-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arib-Zeyd-Kehlan-Sebe şeklindedir.⁶⁶⁰ Kabileden neşet ettiği nakledilen batınların isimleri şunlardır: Cedîle, Benû Rûmân, Cüd'â' b. Amr b. Rûmân, Teym, 'Akve, Zenme b. Amr, Lâm b. Amr b. Zalîm, Eşna' b. Amr, Mesâd, Huceyye, Kırvâş, Sa'leb, Selâmân, Cezûl, Bahter, 'Uneyn, 'Atûd, Ferîr, Silsile, Dağâş, Hezme b. 'Innâb, Şemmer, Senbes, Şemcî, Nebhân b. Amr, Nâbil, el-Meşr, es-Sâmit, Bevlân, Sayfî.⁶⁶¹

⁶⁵⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 112.

⁶⁵⁵ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 85.

⁶⁵⁶ Bârik, Irak'ta Kâdisiyye ve Basra arasında bulunan bir sudur. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 319)

⁶⁵⁷ el-Hâl aynı zamanda Tâif'in bölgelerinde bulunan bir yerdir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 207)

⁶⁵⁸ Ya'kubî, **el-Büldân**, s. 156.

⁶⁵⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 528.

⁶⁶⁰ İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 485.

⁶⁶¹ İbn Düreyd, **el-İştikâk**, s. 380-397; Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 689.

Murayghān 3⁶⁶² künyeli yazıtta Ṭym olarak geçen kabile, et-Tâi diye nisbelenir. Hâtim et-Tâi bu kabileye mensup olanlardan biridir. Kabilenin ilk yerleşim yeri Yemen’ken Ezd kabilesinin arkasından Hicâz’a göç etmiştir.⁶⁶³ Tay, İslam’ın ilk dönemindeki fetihler sırasında da kuzeye yerleşmiştir.⁶⁶⁴ Bununla birlikte Hemdânî’nin aktardığına göre Yemen’de er-Radvâniyyûn adında Tay kabilesinden bir grup es-Sadâra (الصدارة) Vadisi’nde yaşamaktaydı. Bu vadiden çıkan içme suyu Beyhân’a dökülmekteydi.⁶⁶⁵ Dolayısıyla Tay kabilesinden kalanların Beyhân’a yakın bir yerde yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

2.1.7. Eş‘ar

Soyu Kahtân’a dayanan kabilenin nesebi Eş‘ar-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe şeklindedir. İbn Hazm, el-Eş‘ar’ın çocuklarının isimlerinin el-Cümâhir, el-Etğam, el-Erğam, el-Edğam, Cüdde, Abdü Şems ve Abdü Serya olduğunu rivayet eder.⁶⁶⁶ Ona Eş‘ar denilmesinin sebebinin saçlı ve kıllı bir şekilde doğması olduğuna inanılır.⁶⁶⁷

Rivayete göre Eş‘ar kabilesi heyeti, Hz. Peygamber’in (s) huzuruna çıktığında Hz. Peygamber (s), onlara nereden geldiklerini sormuş; onlar da Zebîd demişlerdir. Rivayette Hz. Peygamber’in (s) üç defa Allah’ın Zebîd’i mübarek kılması için dua ettiği; her üç duada da Eş‘ar kabilesine mensup olanların “Ram’” bölgesini sorduğu; fakat Rasûlullah’ın (s) en son bir kez Ram’ hakkında dua ettiği aktarılmaktadır.⁶⁶⁸

⁶⁶²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=551449435&recId=8670&mark=08670%2C004%2C009>

⁶⁶³ Bu kabile miladi üçüncü asırda Me’rib Seddi’nin yıkılmasından sonra Ezd ve Kinde kabileleriyle birlikte Arap yarımadasının kuzeyinde yer alan Şemmer platosu ile Nüfud çölü arasındaki yere gelerek Adnanî kabilelerden olan Esedoğullarını mağlup etmişler ve topraklarının bir kısmını ellerinden alarak yerleşmişlerdir. Bu hadiseden ötürü burada yer alan Eca ve Selma sıradağlarına Tay Dağı denilmiştir. (Adem Apak, “Tay (Benî Tay)”, **DİA**, c. 40, s. 187)

⁶⁶⁴ Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), **Nihayetü’l-Ereb fi Ma’rifeti’l-Arab**, Thk.: İbrahim el-Ebyari, Daru’l-Kütübi’l-Lübnani, Beyrut, 1980, s. 326.

⁶⁶⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.

⁶⁶⁶ İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 397.

⁶⁶⁷ es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 266.

⁶⁶⁸ ez-Zebîdî, **Kurra**, s. 38.

DAI Bar'ân 2000-1 ve Ja 635 künyeli yazıtlarda “'s²'m” olarak geçen Eş'ar, Yemen'de ilk irtidat eden kabilelerden biridir.⁶⁶⁹ Ebû Musa el-Eş'arî, kabilenin en meşhur şahıslarından biridir. Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) Zebîd çevresi

1- Husayb (الحصيب): Yemen'in Tihâme bölgesinde yer alan Eş'ar kabilesinin yaşadığı Husayb, Zebîd taraflarında bulunan bir köydür.⁶⁷⁰ Burada Sakîf kabilesinden Vâkıdoğulları da yaşar.⁶⁷¹

2- Hays (حيس): Zebîd'in 35 km. güneyinde yer alan bir şehirdir.⁶⁷² Burada Eş'ar kabilesi yaşar.⁶⁷³

3- el-Kamha (القمحة): Mekke yönünden Zebîd'e bir günlük mesafede bulunan bu belde, Ze'âl (ذوال) Vadisi'nin en büyük beldesidir.⁶⁷⁴ Burada Eş'ar kabilesiyle birlikte Havlân ve Hemdân kabileleri de yaşar.⁶⁷⁵

4-el-Ma'kar (المعقر): Zebîd'in köylerinden biri olup burada Eş'ar kabilesi Sakîf kabilesinden Vâkıdoğullarıyla birlikte yaşar.⁶⁷⁶

5- el-Kedrâ (الكدراء): Zebîd'in⁶⁷⁷ yakınında bulunan bir yer olup⁶⁷⁸ bu şehirde Akk ile Eş'ar kabileleri birlikte yaşar.⁶⁷⁹

⁶⁶⁹ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 320.

⁶⁷⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

⁶⁷¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

⁶⁷² el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 546.

⁶⁷³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

⁶⁷⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 311; İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 2, s. 589; c. 3, s. 1068.

⁶⁷⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 311.

⁶⁷⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.

⁶⁷⁷ Bu isimle Sihâm vadisinde bulunan eski bir şehir de vardır. (el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1335)

⁶⁷⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 242; el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1335.

⁶⁷⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

2.1.8. Havlân

Yemen kökenli Arap kabilelerinden biri de Havlân'dır. Bu kabilenin soyu Kehlân üzerinden Kahtân'a uzanır. İbn Hazm, onların şecerelerinin Havlân-Amr-Mâlik-Hâris-Mürra-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe şeklinde olduğunu söyler.⁶⁸⁰ Havlân kabilesinin ismi yazıtlarda 'hwlñ' şeklinde geçmektedir.⁶⁸¹

Havlân üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki Himyer asıllı Havlânü't-Tıyâl veya Havlânü Üded olarak bilinen San'a'nın doğusunda Me'rib yakınlarında dağlık bölgelerde yaşayan gruptur. İkincisi Havlân b. Âmir olarak adlandırılan Sa'de ve es-Serât'ta bulunan kabiledir. Üçüncüsü ise; kuzeye göç eden Havlân b. Âmir'in soyundan geldiği söylenen Kuzâ'a kabilesidir.⁶⁸²

Hemdânî San'a'nın doğusunda San'a'yla Me'rib arasında Havlân b. Âmir'in bulunduğunu onlara Havlânü'l-Âliye denildiğini, Hz. Peygamber'in (s) de bu kabile hakkında şöyle dediğini rivayet eder: "Allahım es-Sekâsik, es-Sekûn ve Radmân Emlûk'una ve Havlân'a salât et." Burası Zî Cürra (جرة) mihlâfıyla birlikte Yemen'in anbarı olarak bilinmektedir. Çünkü burada tahıllar çok uzun süre bozulmadan durabilmektedir.⁶⁸³

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları diğer yerler ise şunlardır:

a) Sa'de çevresi

1- Sa'de (صعدة): Havlân kabilesinin yaşadığı dericilik yapılan şehirdir.⁶⁸⁴

2- Şerafü'l-Beyâz (شرف البياض): Sa'de yönünde bulunan Havlân'ın beldelerinden biridir.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 418.

⁶⁸¹ RES 3946; CIH 140; CIH 220; CIH 308; CIH 398; DAI Bar'ân 2000-1; Gr 95; Ir 12; Ir 13; Ja 601; Ja 616+Ja 622; Ja 616+Ja 622; Ja 649; Nāmī NAG 7; RES 4137; Sh 31; 'Abadân 1; BaBa al-Hadd 11; BaBa al-Hadd 12; BaBa al-Hadd 4; CIH 658; Ja 2864; Ja 2867; MAFRAY-al-Maktûba 1; MAFRAY-al-Mi'sâl 2; MAFRAY-al-Mi'sâl 4; MAFRAY-al-Mi'sâl 5; MAFRAY-al-Mi'sâl 7; MAFRAY-al-Mi'sâl 9; MAFRAY-dî-Hadîd 1; MAFRAY-dî-Hadîd 2; MAFRAY-Sâri' 6; RES 3958; RES 4100; Wādî Harîr 1; YMN 10; YMN 13; YMN 14; YMN 3; YMN 4; YMN 9; Dostal 1

⁶⁸² el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 587.

⁶⁸³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 107-108.

⁶⁸⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 70.

⁶⁸⁵ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 243.

3- el-Kufâ'a (القفاة): İçerisinde altın madeni de bulunan el-Kufâ'a, Sa'de ve Havlân'ın bölgelerinden biri olup Benû Ma'mer b. Zürâre b. Havlân'ın oturduğu yerdir.⁶⁸⁶

4- Kayvân (قيوان): Yemen'de Sa'de'de bulunan Havlân'ın beldelerinden bir yerdir.⁶⁸⁷

5- el-Hakl (الحقل): Yemen'de Sa'de'nin nahiyelerinden biri olup Havlân'ın beldelerindendir.⁶⁸⁸

6- Yemen'in kuzeyinde Sa'de'ye yakın olan el-Mehcera ve 'Araka arasında yer alan bir dağda Havlân kabilesine mensup olan Araplar yaşar. Burası Yemen'in kuzeyden ilk yerleşim yeridir.⁶⁸⁹

b) San'a çevresi

1- Havlân: Köyleri, tarım alanları ve suları bulunan mamur bir bölgedir. Bu bölgede Yemen'den çeşitli kabileler yaşar.⁶⁹⁰

2- Haraz (حرض): İsmi Havlân'ın oğlu Haraz'dan aldığına inanılan Yemen'in Mekke yönündeki ilk beldelerinden biridir. Burası Hemdân ile Havlân bölgesi arasında yer almaktadır.⁶⁹¹

3- Kinen (كنن): Uzaktan görülen yüksek bir dağ olup Havlânü'l-Âliye'nin beldelerindendir.⁶⁹²

c) Zebîd çevresi

1- el-Kamha (القمة): (bkz. Eş'ar)

2- el-Mehcem (المهجم): Zebîd'e üç gün mesafede bulunan bu yerin yukarı, aşağı ve kuzeyde yaşayanlarının çoğu Havlân kabilesine mensuptur.⁶⁹³ Şehrin vadi kısmında Havlân; yukarı, aşağı ve kuzey kısmında ise el-'Ak yaşar.⁶⁹⁴

⁶⁸⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 380.

⁶⁸⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.

⁶⁸⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 278.

⁶⁸⁹ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.

⁶⁹⁰ İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 34.

⁶⁹¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 73; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 243.

⁶⁹² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 484.

⁶⁹³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 229.

⁶⁹⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.

3- el-Kedrâ' (الكدراء): Bu şehrin çöllük kısmında el-'Ak kabilesi çoğunlukta olmakla birlikte Havlân'ın en-Nebz kolu yaşar.⁶⁹⁵

d) Zemâr çevresi

1- Rudâ' (رداء): Himyer, Havlân, Belhâris ve Ans kabilelerine mensup olanların birlikte yaşadıkları şehirdir.⁶⁹⁶

e) Diğer yerler

1- Defâ (دفا): Havlân'ın beldelerindendir.⁶⁹⁷

2.1.9. Mehra

Mehra kabilesinin kökeni hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Kabilenin kökeninin Kahtân'a dayandığını söyleyenler olduğu gibi Adnân'a dayandıranlar da bulunmaktadır.⁶⁹⁸ İbnü'l-Kelbî, Mehra kabilesinin nesebinin "Mehra-Haydân-'Umrân-el-Hâf-Kuzâ'a" şeklinde olduğunu nakleder.⁶⁹⁹ Mehra kabilesinin ismi yazıtlarda "mhrt" olarak geçmektedir.⁷⁰⁰

Hiz. Peygamber'e (s) Mehrî b. el-Ebyaz önderliğinde gelen Mehra heyeti Müslüman olmuş; Hiz. Peygamber (s) de Mehra'dan iman edenlere bir mektup yazmıştır.⁷⁰¹

Bu kabile, Hadramevt'in güneydoğu sahilinde Umân'ın hizasında yer alır.⁷⁰² Mehra denilen bölgenin⁷⁰³ merkezi eş-Şihr olarak adlandırılır. Mehralıların dillerinin müsta'cem olduğu için konuşmalarını anlamının zor olduğu nakledilmektedir.

⁶⁹⁵ Hemdânî, *Sıfat*, s. 54.

⁶⁹⁶ Hemdânî, *Sıfat*, s. 54.

⁶⁹⁷ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 458.

⁶⁹⁸ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî el-Kurtubî (ö. 463/1070), *el-İnbâh 'alâ Kabâili'r-Ruvât*, Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, s. 135.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Kelbî, *Nesebü'l-Ma'ad*, c. 2, s. 713.

⁷⁰⁰ MAFRAY-al-Mi'sâl 4; MAFYS-Đura' 3.

⁷⁰¹ Bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 1, s. 266.

⁷⁰² eş-Şücâ', *Târîhu'l-Yemen*, s. 34.

⁷⁰³ Bkz.: 'Abadân 1.

Mehralılar geçimlerini deve ve koyun yetiştiriciliğinden sağlıyorlardı.⁷⁰⁴ Sokotra'da da yaşayan⁷⁰⁵ Mehralıların yurtları dağınık bir halde olup uzak bir vadidedir.⁷⁰⁶

2.1.10. Nehd

Kahtânî Araplarından sayılan Nehd'in soyu Kuzâ'a'ya dayanır.⁷⁰⁷ Nehd'in nesebi "Nehd-Zeyd-Leys-Sevd-Eslem-el-Hâf-Kuzâ'a" şeklindedir.⁷⁰⁸ Bu kabile Yemen içerisinden Hadramevt'e göç etmiştir. Kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber Himyerî Devleti'nin ortaya çıkışı zamanında buraya göç ettikleri tahmin edilmektedir.⁷⁰⁹ Kabile Yemen'in kuzey sınırında ikamet eden Halâlû Luhus'um ve Hadramevt'te Kesru Kaşâkış bölgesinin başında yaşayan iki kola ayrılmaktadır.⁷¹⁰ Hicretin dokuzuncu yılında Tuhfe b. Züheyr en-Nehdî'nin başında bulunduğu heyetle gelen⁷¹¹ bu kabileye Hz. Peygamber (s) bir mektup yazmıştır.⁷¹² Nehdliler kuzeydeki fetihlere iştirak etmişler; hatta Taberistan'ın fethi esnasında savaşı ele geçirilen kalede, Nehdli bir asker, üzerinde kilit bulunan bir kutu bulmuş; komutan Said b. el-Âs'ın huzurunda kutu açıldığında içinden kırmızı ve sarı bezler çıkmıştı.⁷¹³

Onların Yemen içerisinde yaşadıkları yerler ise el-'Aclâniyye'den el-'Arûz'a kadar ve Lahmâs'tan Sedbe'nin sınırlarının yükseklerine uzanan verimli bölgelerdir.⁷¹⁴ Hemdânî, Nehd'in Mu'arrif (معرف) ve Harâm (حرام) kabilelerinin yaşadığı yerleri şöyle zikretmektedir: Tarîb (طريب), Zâtü'l-Kasas ve Ketne'den

⁷⁰⁴ İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.

⁷⁰⁵ el-Himyerî, **er-Ravzu'l-Mi'târ**, s. 328.

⁷⁰⁶ İstahrî, **Mesâlik**, s. 25.

⁷⁰⁷ Bkz.: İbn Abdilber, **el-İnbâh**, s. 139.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 2, s. 729.

⁷⁰⁹ Salâh el-Bekrî Yâfi'î, **Târîhu Hadramevt es-Siyâsî**, Matbaatü Mustafa el-Bânî, Mısır, 1936, c. 2, s. 106.

⁷¹⁰ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1767.

⁷¹¹ es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 16, s. 286.

⁷¹² Mektup için Bkz.: Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdirabbih (ö. 328/940), **el-İkdü'l-Ferîd**, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1983, c. 1, s. 310.

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 481.

⁷¹⁴ el-Yâfi'î, **Târîhu Hadramevt**, c. 2, s. 106.

Mesâbbe (مصابة), Erâk (أراك),⁷¹⁵ Erâke (أراكة),⁷¹⁶ el-Karâra, er-Rayyân, Câş, Zû Beyzâ, Merî‘, ‘Abâlem, Ğarb, el-Hadâra, el-‘Aştân (العشتان), el-Berdân (البرادان)⁷¹⁷

2.1.11. Has‘am

Akbel b. Enmâr b. Nizâr⁷¹⁸ adındaki kişiden neşet edip adını Has‘am Dağı’ndan aldığı rivayet edilen⁷¹⁹ bu kabile, Becîle’yle birlikte Tebâle’ye kadar Yemen’in ve Hicâz’ın Serât bölgesinde ikamet ediyordu. Fakat Has‘am’a mensup olanların büyük çoğunluğu kuzeydeki fetihlere iştirak ettikleri için Yemen’den göç etmişlerdir. Nihayetinde Emevî dönemine gelindiğinde Yemen’de Has‘amlıların çok azı kalmıştı. Yaşadıkları bölgenin verimli topraklara sahip olması sebebiyle Mekke’nin buğday, arpa ve diğer ihtiyaç duyduğu gıdaların tedarikini Has‘amlılar sağlıyordu. Ayrıca hac zamanında Mekke’ye satmak için kaliteli akik getiriyorlardı.⁷²⁰

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler şunlardır:

a) Tebâle çevresi

1- Bîşe (بيشة): Tebâle’ye yirmi dört mil uzaklıktaki verimli bir vadide yer alan Yemen’in yüksek nüfuslu yerlerindendir. Burada Has‘am kabilesiyle birlikte Kureys kabilesinin Hâşimoğulları koluna mensup olan Hilâl, Sevâ’e b. Âmir b. Sa‘sa‘a, Selûl, ‘Ukayl, ez-Zabâb yaşıyordu.⁷²¹

⁷¹⁵ İçerisinde arak ağacının bulunduğu Zebîd’in altında bulunan bir vadidir. (Hemdânî, Sıfat, s. 116)

⁷¹⁶ Has‘am b. ‘Âmir b. Rabî‘a diyarından el-Mesâmme’nin nahiyesidir. Burası Amr b. Ma‘dü Yekrib’e ait olup içinde bir kale, hurma vardır. (Hemdânî, Sıfat, s. 116)

⁷¹⁷ Hemdânî, Sıfat, s. 116.

⁷¹⁸ Akbel b. Enmâr b. İrâş (Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Kalâidü’l-Cemân fi’t-Ta‘rîf bi Kabâili Arabi’z-Zemân*, Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Küttâbi’l-Mısri, yy., 1982, s. 104)

⁷¹⁹ Mus‘ab b. Abdullah b. Mus‘ab b. Sâbit b. Abdullah b. ez-Zübeyr Ebû Abdullah ez-Zübeyrî (236/850), *Nesebü Kureys*, Thk.: E. Levî Provençal, Dâru’l-Maârif, Kahire, ty., s. 7.

⁷²⁰ el-Kalkaşendî, *Kalâid*, s. 104.

⁷²¹ el-Hamevî, *Mu‘cem*, c. 1, s. 529.

2- Tebâle (تَبَالَة): Yemen'e ait beldelerden olup hicretin onuncu yılında gönüllü bir şekilde halkı İslam'a girmiştir.⁷²² Burada Has'am kabilesine mensup olanlar yaşarlar.⁷²³

3- Terac (تراج): Has'am kabilesine mensup olanlar yaşarlar.⁷²⁴

b) Diğer yerler

1- el-Merâğa (المراغة): Çoğunluğunu Kureyş kabilesinin oluşturduğu içerisinde iki kale bulunan Has'am'ın beldelerindendir.⁷²⁵

2.1.12. 'Ak

'Ak, Yemen'in büyük kabilelerinden biridir.⁷²⁶ Her ne kadar Batlamyus, Akkitai olarak bahsetse de yazıtlarda ismi bulunmayan bu kabilenin, Adnânî mi Kahtânî mi olduğu net değildir.⁷²⁷ Kabilenin şeceresinin 'Ak-Adsân-Abdullah-Ezd-el-Ğavs-en-Nebt-Mâlik-Zeyd-Kehlân-Sebe'-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân veya 'Ak b. Adnân olduğu nakledilmektedir.⁷²⁸ Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra irtidat eden 'Ak ile Hz. Ebû Bekr'in emriyle el-A'lâb'da et-Tâhir b. Ebî Hâle savaşımıştır. Bu kabile mensupları 37/657 yılında Muâviye'nin safında savaşımlardır.⁷²⁹

Bedir'de ilk şehit edilen kişi olarak bilinen Mehcem b. Sâlih'in⁷³⁰ de mensup olduğu 'Ak'dan diğer bazı meşhur kişilerin isimleri; Sahâbî el-Akra' b. Şefî,⁷³¹ İsfahân'ın fethine iştirak eden Mukâtîl b. Hakîm el-'Akkî,⁷³² Endülüs'ün emirlerinden Abdurrahman el-Ğâfikî (ö. 114/732)'dir.⁷³³

⁷²² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.

⁷²³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkîdî (207/823), **el-Meğâzî**, Thk.: Marsden Jones, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1409/1989, c. 2, s. 754.

⁷²⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.

⁷²⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.

⁷²⁶ el-Makhafî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 2, s. 1099.

⁷²⁷ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 8, s. 95.

⁷²⁸ Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 13; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 143.

⁷²⁹ Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 802.

⁷³⁰ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 6, s. 182.

⁷³¹ İbn Kâni', **Mu'cem**, c. 1, s. 68.

⁷³² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 391.

⁷³³ Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayorkî el-Hamîdî (ö. 488/1095), **Cezvetü'l-Muktebes fî Zikri Vülâti'l-Endelüs**, Dâru'l-Mısırye, Kâhire, 1966, s. 274.

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler şunlardır:

a) Zebîd çevresi

1- el-Kedrâ' (الكدراء): Bu şehrin çöl kısmında 'Ak kabilesi yaşar.⁷³⁴

2- el-Mehcem (المهمم): Sürded şehri olarak da bilinen çoğunluğu vadide olan bu yerin yukarı ve aşağı kısmında Havlân; kuzeyinde ise 'Ak kabilesi yaşar.⁷³⁵

3- Zebîd (زبيد): 'Ak'ın beldelerindendir.⁷³⁶

4- Rima' (رمع): Zebîd ve Gassân yakınlarında Ebû Musa el-Eş'arî'nin köyü olarak bilinen bu yer,⁷³⁷ 'Ak'ın beldelerinden biridir.⁷³⁸

b) Diğer yerler

1- Kayn (قَيْن): Assir'in (عَنْز) kuzeyindeki bu köyde⁷³⁹ 'Ak'tan bir topluluk yaşar.⁷⁴⁰

2- el-A'lâb (الألاب): Mekke'yle sahil arasında bulunan bu yer, 'Ak b. Adnan'ın yaşadığı yerlerdendir.⁷⁴¹

2.2. Ebnâ

Arap tarihinde kişi ve grupların göç ettikleri memleketlerin halklarıyla kaynaşması sonucu ortaya çıkan birçok sosyal tabaka vardır. Onlara bazen el-müsta'ribe; bazen müvelledûn; bazen de ebnâü'd-devle denilmiştir. Esasında her üç kavram da "Arap kültürüyle yetişen, ancak soy olarak Arap olmayan kimseleri"⁷⁴² ifade etmektedir. Bu kavramlarla bağlantılı olarak Yemen bölgesinde Ebnâ (oğullar) ilk olarak; Fars soyundan dünyaya gelip aslı Arap olmayan kimseleri; ikinci olarak ise Farslı askerlerin Arap kadınlarla evliliğinden dünyaya gelen nesli ifade etmek için kullanılır.⁷⁴³ ez-

⁷³⁴ Bkz.: Eş'ar ve Havlân başlıkları (Bu tez, s. 109-112)

⁷³⁵ Ya'kubî, **el-Büldân**, s. 35; Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.

⁷³⁶ ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 162.

⁷³⁷ Burasının Yemen'de bir dağ olduğu da söylenir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 68)

⁷³⁸ ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 148.

⁷³⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.

⁷⁴⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 132.

⁷⁴¹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 222.

⁷⁴² Bkz: Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 34, 1993, s. 177.

⁷⁴³ es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, s. 100.

Zebîdî, Yemen tarihinden bahseden eserlerde, Yemen Ebnâsının kendilerini Seyf ile birlikte Yemen'e gönderen Kısra Hürmüz'e nispet ettiklerini söylemektedir.⁷⁴⁴

el-İsfahânî, Emevî dönemi şiirlerinde geçen benû'l-ahrâr ibaresinden kastın Ebnâ olduğunu nakletmektedir. Ona göre benû'l-ahrâr'a San'a ve Yemen'de Ebnâ, Kufe'de el-Ehâmira, Basra'da el-Esâvira, el-Cezîre'de el-Hadârime, Şâm'da ise el-Cerâcime adı verilmektedir.⁷⁴⁵

Bu sosyal tabakanın nasıl oluştuğu muğlaktır. Rivayete göre Himyer kabilesine mensup olan Seyf b. Zî Yezzen'in Romalıları karşı İran kisrasını yardıma çağırmasıyla; 800 Farslı asker gönderilmişti. Kısra'nın âdeti "bir işe yarasınlar" düşüncesinden hareketle hapisteki suçlulardan oluşturulan bu askerler, Yemen'i işgal etmiş;⁷⁴⁶ yerli Araplarla evlenerek Ebnâ adındaki Arap-Fars karışımı⁷⁴⁷ kalabalık bir sosyal sınıf meydana getirmişti.⁷⁴⁸ Fakat bu sosyal tabakanın Emevîler dönemindeki kültürel etkinliği göz önüne alındığında, Yemen'e gelenlerin niteliksiz Farslı mahkûmlar olduğu fikrini kabul etmek güçtür. Nitekim İbn Kuteybe, Vehriz komutasındaki bu askerlerin Deylem'den geldiklerini söylemektedir.⁷⁴⁹ ed-Deylemî nisbesinin Ebnâ tarafından kullanılması⁷⁵⁰ bu yargıyı desteklemektedir. Bütün bunlardan hareketle bölgede gerçekleşen kültürel gelişmelerde Ebnânın payının arka planında Deylem'den göçen Fars aristokrasisinin yattığı söylenebilir.

Ebnâdan olan son İran valisi Bâzân'ın Hz. Peygamber (s) döneminde Müslüman olmasına kadar Yemen, İran'ın bir eyaleti olarak kalmıştı. Kültürel olarak Araplaşan bu grup ile diğer Arap kabileleri arasında İran etkisinin azaldığı dönemlerde bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bu rekabet en bâriz ridde hadiseleri esnasında görülmektedir.⁷⁵¹ Bu

⁷⁴⁴ Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414/1993, c. 19, s. 225.

⁷⁴⁵ İsfahânî, **el-Egânî**, c. 17, s. 199; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 6, s. 218; Reynold A. Nicholson, **Literary History of The Arabs**, Psychology Press, London, 1995, s. 29.

⁷⁴⁶ İbn Kesîr, **el-Kâmil**, c. 1, s. 407.

⁷⁴⁷ Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, c. 19, s. 225; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1993, c. 14, s. 91; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 8, s. 148.

⁷⁴⁸ Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 13.

⁷⁴⁹ İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 664.

⁷⁵⁰ Fîrûz ed-Deylemî

⁷⁵¹ Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 13.

sosyal sınıfın özellikle ridde hadiseleri esnasında diğer kabilelere karşı Müslümanları desteklemesi⁷⁵² önemlidir. Onların bu tavrından rahatsız olan Esved el-Ansî, San'a'ya hâkim olduktan sonra Ebnânın nüfuzunun kırılması gerektiğini söyleyerek yerli halkı kışkırtmaya çalışmışsa da büyük bir destek görememiştir. Esasında onun bu tavrı Arap-Ebnâ mücadelesini kabileler arası rekabetin içerisine çekerek kendi iktidârını sağlamlaştırma amacını taşımaktaydı.⁷⁵³

Taberî, el-Murâd kabilesine mensup olan Kays b. Hübeyre el-Mekşûh'un irtidat ettikten sonra San'a'da bulunan Ebnâyı zorunlu göçe tabi tuttuğunu nakletmektedir. Rivayete göre Ebnâ, deniz ve kara yoluyla göç ettirilmişti. Fakat bu durum karşısında Himyer kabilesinin, ilk etapta Ebnâyı desteklediği görülmektedir. Nitekim Himyer kabilesine mensup olanların bazıları Ebnânın yanında yer alıyordu.⁷⁵⁴ Fakat Kays'ın uyarılarıyla onları desteklemekten vazgeçmişlerdi.⁷⁵⁵ Taberî'nin bu siyasî çekişmeleri ve Ebnânın Yemen'deki durumunu izah eden uzun rivayeti⁷⁵⁶ onlar hakkındaki en detaylı bilgiyi içermektedir.

⁷⁵² Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 187, 229, 230, 249.

⁷⁵³ Hüseyin Sarıkaya, "Mütenebbîler Meselesi Bağlamında Câhiliye Araplarının Nübüvvet Telakkîleri", **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 2, Güz-2018, c. 4, s. 185.

⁷⁵⁴ Ebnâyı Himyer kabilesi arasında San'a'nın yönetimi hususunda bir anlaşmadan söz edilebilir. Şehrin yönetimi Ebnânın elindeyken müdafaası ve güvenliği Himyerîler tarafından sağlanıyordu. Ebnânın Hemdân kabilesiyle de yazılı anlaşmaları bulunuyordu. Rivayete göre, Araplar yazdıkları belgelerin başına 'bismike'llahümme' (Allahım senin adınla) yazıyorlardı. Buna karşılık Ebnâ, belgelerin başına 'bismi veliyyi'r-rahme ve'l-hedâ' (rahmet ve hidayetin sahibinin adıyla) yazıyorlardı. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 162)

⁷⁵⁵ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-324.

⁷⁵⁶ "Hz. Ebû Bekr, hilâfete geçtikten sonra Yemen'e Fîrûz ed-Deylemî'yi komutan olarak tayin ettiğini duyan Kays b. Mekşûh, Zû'l-Kilâ' ve mütteliklerine şöyle yazmıştı: "Ebnâ beldenizdeki mütecavizler ve aranızdaki yabancılarıdır. Siz onları serbest bıraksanız da onlar size karşı olmaktan vazgeçmeyeceklerdir. Ben onların reislerini öldürme ve onları beldemizden çıkarma görüşündeyim." Fakat onlar (Zû'l-Kilâ') kendilerini temize çıkardılar. Öyle ki, ne onunla hemfikir oldular ne de Ebnâyı yardım ettiler ve ayrıldılar. Dediler ki: "Bununla bir ilgimiz yok. Sen onların (Ebnânın) sorumluluğunda; onlar da senin sorumluluğundadır." Böylece Kays onları bekledi ve reislerini öldürmeye ve destekçilerini kovmaya hazırlandı. Sonra Kays, hareket halindeki mağlup Lehacî askerleriyle mektuplaştı. Onlar beldelerinde yukarı çıkıp aşağı iniyorlardı. Ayrıca onlar, kendilerine karşı çıkan herkese karşı savaş açan kimselerdi. Kays onlarla gizlice yazıştı. Acele etmelerini; davalarının bir olmasını ve Ebnânın Yemen beldelerinden sürülmesi için toplanmalarını teklif etti. Bunun üzerine onlar da bu teklifi kabul ettiklerini yazdılar. Kays'a Ebnâyı karşı acele ettiklerini haber verdiler. Haberi alan San'a halkı şaşkına döndü. Kays, konuyla ilgili olarak haber yüzünden okunur gibi Fîrûz'a ve Dâdeveyh'e geldi. Kendilerini şaşırtmak için ikisine danıştı. Böylece ondan şüphelenmeyeceklerdi. Fîrûz ve Dâdeveyh de bu tavrını göz önüne alarak Kays'a güvendi. Sonra da Kays, onları ertesi gün için yemeğe davet etti. Ertesi gün Dâzeyveyh'le başladı; ikinci Fîrûz oldu; üçüncü Ceşîş oldu. Dâdeveyh çıktı ve sonra (Kays'ın) yanına girdiğinde Kays onun üzerine hızlıca atlayarak öldürdü. Fîrûz, Kays'ın yanına doğru yola çıkıp gideceği yere yaklaşınca, çatıdan çatıya

konuşan iki kadının sohbetini işitti. O iki kadından biri şöyle dedi: “Bu Dâdeveyh’in öldürüldüğü gibi öldürülecek kişidir.” Böylece ikisiyle karşılaştı. Sonra yükseklerde bir araya toplanan bir kavmi görene kadar buradan uzaklaştı. Fîrûz’un geri döndüğü haberi verilince peşinden koşmaya başladılar. Fîrûz da koşuyordu. Ceşîş, Fîrûz’u karşıladı. Onunla beraber Havlân Dağı’na doğru çıktılar. Oradakiler annesinin kardeşleriydiler. İki (Fîrûz ve Ceşîş) atlıları dağa götürdüler. Sonra indiler ve düz çizmeler giyerek dağa çıktılar. Fakat yukarı ulaşmadan çizmeler ayaklarını kesti. Sonunda Havlân’a ulaştılar. Fîrûz, kendisini dayıları/halaları arasına soktu ve bir daha düz çizme giymemeye yemin etti. Atlılar Kays’a geri döndüler. Sonra da Kays, San’a’da isyan çıkarıp şehri işgal etti. Ve etrafındakileri topladı. Böylece zaman kazanmaya çalışıyordu. Esved’in atlıları Kays’a geldiler.

Fîrûz, Havlân’da annesinin akrabalarına sığındığında onlar onu korudular ve insanlar kendisine akın ettiler. O, olan biteni Ebû Bekr’e yazdı. Sonra Kays dedi ki: Havlân ne! Fîrûz ne! Ne mesken ki onlar sığındılar! Kabilelerin meşhur kişileri, Ebû Bekr’in tarafında yer alan kabile reislerine Kays’ın yanında olduklarını yazdılar. Buna karşılık onlar geri çekiliyorlardı. Kays, Ebnâyı aradı ve onları üç fırkaya böldü: (1) ikametleri güvence altına alınanlar, (2) aileleri güvence altına alınanlar, (3) Fîrûz’a kaçan iki grubun aileleri. Bu iki gruptan (Fîrûz’a kaçan iki grubun aileleri) birincisi deniz yoluyla taşınmak için Aden’e gitti. Diğer de kara yoluyla taşındılar. Kays onlara toplu olarak dedi ki: “Ülkenize gidin.” Onlara yolda eşlik etmesi için de birini gönderdi. Fîrûz ed-Deylemî’nin ailesi karayoluyla götürülenler arasında yer alıyordu. Dâdeveyh’in ailesi ise deniz yoluyla götürülenler arasındaydı. Fîrûz, Yemenlilerin çoğunluğunun Kays’ın tarafında bir araya geldiklerini ve ailelerin sürgüne gönderilip yağmalandıklarını gördüğünde, kendilerini kurtarmak için bulunduğu yerden ayrılmanın bir yolunu bulamamıştı. Fîrûz, Kays’ın kendisine, Havlân’daki akrabalarına ve Ebnâya karşı küçük düşürücü sözler söylediğini işitince şu şiiri inşâ etmişti:

أَلَا نَادِيَا طُعْنًا إِلَى الرَّمْلِ ذِي النَّخْلِ ... وَفُؤَلَا لَهَا أَلَا يُقَالُ وَلَا عَذْلِي
وَمَا ضَرَّهُمْ قَوْلُ الْغَدَاةِ لَوْ أَنَّهُ ... أَتَى قَوْمَهُ عَنْ غَيْرِ فُحْشٍ وَلَا بَخْلٍ
فَدَغَّ عَنْكَ طُعْنًا بِالطَّرِيقِ الَّتِي هَوَتْ ... لَطَيَّتْهَا صَمَدُ الرَّمَالِ إِلَى الرَّمْلِ
وَأَيُّهَا وَإِنْ كَانَتْ بِصَنْعَاءَ دَارُنَا ... لَنَا نَسْلٌ قَوْمٌ مِنْ غَرَابِيبِهِمْ نَسْلِي
وَلِلدَّبَلِ الرَّرَامِ مِنْ بَعْدِ بَاسِلٍ ... أَبِي الْخَفْضِ وَاخْتَارَ الْخُرُورَ عَلَى الظِّلِّ
وَكَانَتْ مَنَابِيثُ الْعِرَاقِ جَسَامَهَا ... لِرَهْطِي إِذَا كَسَرَى مَرَجِلُهُ تَغْلِي
وَبَاسِلٌ أَصْلِي إِنْ تَمَيَّتْ وَمُنْصَبِي ... كَمَا كُلُّ غَوْدٍ مُنْتَهَاهُ إِلَى الْأَصْلِ
هُمْ تَرَكَوْا مَجْرَايَ سَهْلًا وَخَصَّنُوا ... فَجَاجِي بِخَسَنِ الْقَوْلِ وَالْحَسَبِ الْجَزْلِ
فَمَا عَزَّنَا فِي الْجَهْلِ مِنْ ذِي عِدَاوَةٍ ... أَبِي اللَّهِ إِلَّا أَنْ يُعَزَّ عَلَى الْجَهْلِ
وَلَا عَاقِنَا فِي السَّلْمِ عَنْ آلِ أَحْمَدَ ... وَلَا خَسَنَ فِي الْإِسْلَامِ إِذْ أَسْلَمُوا قَبْلِي
وَإِنْ كَانَ سَجَلٌ مِنْ قَبِيلِي أُرْسِنِي ... فَإِنِّي لَرَاغٍ أَنْ يُغْرِقَهُمْ سَجْلِي

Siz ikiniz bağırın ayrılan o kadına, hurma dolu kuma
Ve siz ikiniz söyleyin o kadına, söylenmez mi ve bana kınanma yoktur
Onlara zarar vermez düşmanların sözü şayet o
Gelirse kavmine kötülükten ve cimrilikten uzak bir şekilde
Ve bırak sen geçtiği yoldaki ayrılan o kadını
Arzuladığı şeye, kumların yönelişi kumlara
Ve biz! Evimiz olduysa San’a’da
Bizim için onların soylularının kavminden türeyen nesil vardır ki o benim neslim
Zorluktan sonra sağlam ve dirençli Deylem için
Gölgedeki rahatı terketti de sıcakları seçti.
Irak’ın münbit yerlerinin çoğu onun büyüklüğüydü
Yakın akrabam için, Kisrâ’nın pişirme kapları kaynadığında
Cesurdur benim aslım eğer gelişsem ve makamım
Her ağaç parçasının sonunun aslına dönüş olduğu gibidir.
Onlar bırakırlar mecrama kolayca ve güçlendirirler
Güzel sözlü ve çok asil işli dağ yollarım
Şerefimiz düşmanlık sahiplerinin cehaletinden değil;
Allah cehalete karşı izzetli olmayı ısrar etti.
Uzaklaştırmadı bizi barışta Ahmed’in âlinden
Onlar da benden önce Müslüman olduklarından beri İslam’da rezil olmadı(lar)

Söz konusu rivayetten Ebnânın kabileler üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kays b. Mekşûh'un irtidât ederken şehri ele geçirmek için yardım alması ve niyetini Ebnânın liderleri olan Fîrûz, Dâdeveyh ve Haşîş'e belli etmemeye çalışması, onların San'a'daki gücüne işaret etmektedir. Rivayette dikkat çeken bir diğer husus; bu sosyal sınıfın azınlık psikolojisinin etkisiyle birbirlerini kolladıklarıdır.

Nakledilen rivayet başlı başına Arapların Ebnâyı yabancı ve yönetim hususunda kendilerine rakip olarak gördüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla onlarla Araplar arasında erken dönemden itibaren bir rekabet olduğu söylenebilir. Hatta bu rekabetin izleri Abbasîlerin ilk kurulduğu yıllarda Halife es-Seffâh döneminde de görülmektedir. Rivayete göre San'a'nın Ruhbe adı verilen vadisinin yönetimi hususunda bir ihtilaf çıkmıştı. San'alı Araplar, Ömer b. Sümâme'yi Ebnâ ise İbrahim b. Ferâs'ı vekil tayin etmişlerdi. İbrahim, Hz. Peygamber'den (s) gelen bir belgeyi ortaya koyarak burasının Ebnâyâ ait olduğunu iddia etmişti. Fakat Ömer b. Sümâme, bu belgenin yalan söylediğini iddia edince, Emîr Ali b. Rabî' tarafından Hz. Peygamber'in (s) gönderdiği vesikayı yalanlaması sebebiyle yetmiş beş kamçı ile cezalandırılmıştı.⁷⁵⁷

Emevî dönemindeyse Yemen'de yaşayan Ebnânın siyasî durumu hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onlarla ilgili bilgileri dönemin kültürel hayatında önemli yeri olan Vehb b. Münebbih ve Hemmâm b. Münebbih gibi âlimlerden sınırlı da olsa almak mümkündür. İbn Sa'd'ın Yemen'deki ilk üç tabakada

Eğer kabilemden bir dolu kova serpmiş olsaydı bana
Boğmak için onları bir dolu kovamı isterdim.

Fîrûz savaşa kalktı ve kendisini bu mücadeleye adadı. 'Ukayl b. Rabî'a b. 'Âmir b. Sa'sa'a'ya bir elçi göndererek kendilerine sığındığını bildirdi. Ebnânın ailelerini rahatsız edenlere karşı kendisinin yardımcısı ve destekçisi olmalarını istedi. 'Ak'a da bir elçi göndererek Ebnânın ailelerini rahatsız edenlere karşı kendisinin yardımcısı ve destekçisi olmalarını istedi. 'Ukayl bineklerine bindi; onların başında Muâviye denilen anlaşmalılardan bir adam vardı. Kays'ın atlılarına saldırarak bu aileleri kurtardılar. Kays tarafından yanlarında gitmeleri için görevlendirilen kişileri de öldürdüler. Fîrûz, San'a'ya gidinceye kadar köyleri onlarla engellediler. Sonra da 'Ak, harekete geçti. Onların başlarında Mesrûk vardı. Onlar da Ebnânın ailelerini kurtarıncaya kadar yürüdüler. Fîrûz, San'a'ya gidinceye kadar köyleri onlarla engellediler. 'Ukayl ve 'Ak, adamlarla birlikte Fîrûz'a destek çıktılar. Etrafında toplananlar kendisinin imdadına koştuklarında kendisine yardım için bir araya gelenlerin başındaki kişiye ve 'Ukayl ve 'Ak'tan destek olanlara çıktı. Sonra o, Kays'la çarpıştı. Böylece onlar San'a'dan önce karşılaştılar. Aralarında çıkan savaşta Allah kavmin başındaki Kays'ı ve kavminin ulularını hezimete uğrattı..." (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-326)

⁷⁵⁷ ez-Zebîdî, **Kurra**, c. 1, s. 92.

saydığı muhaddislerin yarısından fazlasının Ebnâdan olması⁷⁵⁸ onların sosyal konumlarının hangi seviyede olduğuna dair bir ipucudur.

Bu grubun Emevîler döneminde Yemen'deki siyasete etkisiyse ilk yıllarda oldukça fazlaydı. Öyle ki Büsr b. Ertât'ın geldiği haberini alan Ubeydullah b. Abbas, San'a'da bulunan Ebnânın desteğini almak istemişti. Çünkü Ebnâ, San'a'nın önde gelen aristokratlarıydı. O, bunu bildiğinden dolayı olsa gerek Ebnâdan olan Büzür'e kızı Ümmü Said ile bir evlilik yapmıştı.⁷⁵⁹ Fîrûz ed-Deylemî önderliğindeki Ebnânın kendisini desteklemeyeceğini söylemesi üzerine Ubeydullah'ın ümidini keserek San'a'daki görevini bırakıp Kûfe'ye gitmesi,⁷⁶⁰ Ebnânın ridde hadiselerine benzer şekilde Yemen'deki siyasî ve demografik gücünü göstermektedir.

Kaynaklarda San'a ve Hemdân beldesinde Hz. Ali taraftarları olduğu nakledilmektedir. Rivayete göre Büsr tarafından Bâbü'l-Mısra' da Ebnâdan yetmiş iki kişinin katlinden sonra Ebnâ, Hz. Ali yanlısı fikirlerinden vazgeçmiştir.⁷⁶¹

Her iki hadise de Emevîler döneminde Ebnânın otoriteyle barışık bir politika güttüklerini ortaya koymaktadır. Ubeydullah'a destek çıkmayan Fîrûz ed-Deylemî'nin oğlu Dahhâk'ın hem Muâviye tarafından hem de Abdullah b. Zübeyr tarafından bölgede vali olarak görevlendirilmesi,⁷⁶² bu grubun siyasî güç ve duruşunu göstermesi açısından önemlidir. Muâviye döneminde Ebnâdan üç kişinin (Fîrûz ed-Deylemî, Said b. Dâdeveyh ve Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî) vali olarak görevlendirilmiş olmasına rağmen sonraki dönemlerde Ebnânın Yemen siyasetindeki yerini kaybettiği görülmektedir. Bunda Emevîlerin mevâlî politikalarının etkisi büyüktür.

Siyasî üstünlüğünü kaybeden Ebnâ, kültürel olarak egemenliğini mütebahhir ilim adamlarıyla ortaya koymuştur. Yemen'in "şehirli aristokratları olan bu grup,"⁷⁶³ Emevîlerden sonraki dönemde de etnik ve kültürel kimliğini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bunu Abbasiler döneminde Me'mun'un Yemen'e gönderdiği Yezîd b.

⁷⁵⁸ Bkz.: İbn Sa'd'ın İlk Üç Tabakada İsimlerini Zikrettiği Muhaddisler (EK 6)

⁷⁵⁹ Taberî, *Târîhu San'a*, s. 25.

⁷⁶⁰ el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 172.

⁷⁶¹ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 103; el-Bekrî, *Mu'cem*, c. 4, s. 234.

⁷⁶² Nüveyrî, *Nihâye*, c. 22, s. 83; el-Cenedî, *Tabakât*, c.1, s. 175.

⁷⁶³ al-Mad'aj, *The Yemen*, s. 6.

Cerîr el-Kasrî'nin San'a'da bulunan Ebnâyâ karşı kötü muamelesinden anlamak mümkündür. Rivayete göre Yezîd, Arap kadınlarla evli olan Ebnâyâ eşlerini boşatmıştı. Bu haber, Me'mun'a ulaşınca onu azlederek yerine Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. İbrahim'i vali olarak atamıştı.⁷⁶⁴

Hemdânî, Ahmed b. İsa er-Rudâ'î'nin hac yollarını tarif eden Kasîdetü'r-Rudâ'î'yi San'a halkının ve Ebnânın kıskançlık duyarak değiştirdiklerini ifade etmektedir.⁷⁶⁵ Bu iki rivayet Ebnânın etnik ve kültürel kimliğini muhafaza gayretini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebnâ; San'a, Havlân,⁷⁶⁶ Zemâr,⁷⁶⁷ Necrân,⁷⁶⁸ Sa'de,⁷⁶⁹ Rudâ',⁷⁷⁰ el-Bevn⁷⁷¹ ve el-Cened gibi yerlerde yaşamaktaydı. Fakat onlar San'a'da güçlü bir şekilde vardılar. Hatta ridde hadiselerine kadar San'a'nın kontrolü onların elindeydi.⁷⁷² Bundan dolayı da San'alılar denildiğinde ilk akla gelen gruplardan biri Ebnâydı. Bunu Hemdânî'nin "San'alılar özellikle de Ebnâ" sözünden⁷⁷³ anlıyoruz. Konuyla ilgili yine Hemdânî şöyle demektedir: San'a'da evleri ve geçimleri bulunan bir kavim vardır. Bu kavmin hepsi Farslıdır. Onlar, Câhiliye döneminde oldukları gibi Emevî ve Abbasî döneminde de vardı. Fursü'l-Ma'den olarak adlandırılan bu kavimden San'a'da bulunanların isimleri; Benû Serdeveyh, Benû Mehdeveyh, Benû Zenceveyh, Benû Berdeveyh, Benû Hamdeveyh'tir.⁷⁷⁴

Zebîdî'ye göreyse Yemen'e yerleşen bu Farslı grup Behlevân, Dâdevân ve Bâniyân olmak üzere üç kola ayrılmış; sonra da Behlevânü Behlül ve ed-Dâdeviyyûne Bese'vân onları takib etmiştir. Ayrıca Benû'l-Mütemeyyir adındaki grup da

⁷⁶⁴ ez-Zebîdî, **Kurra**, s. 105-106.

⁷⁶⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 234.

⁷⁶⁶ Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-326.

⁷⁶⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 104.

⁷⁶⁸ Hemdânî, **Sıfat**, s. 67.

⁷⁶⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 114.

⁷⁷⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 55.

⁷⁷¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 111.

⁷⁷² al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 43.

⁷⁷³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 234

⁷⁷⁴ Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100.

onlardandır.⁷⁷⁵ Ayrıca İslam'dan sonra kuzeye göç edenler arasında Ebnânın da olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷⁶

Bu Arap-Fars karışımı grup, Câhiliye döneminden itibaren Yemen'in ekonomik hayatında söz sahibi olmuştur. Onlar, Aden⁷⁷⁷ ve San'a⁷⁷⁸ pazarlarına hâkim olup gümüş madenciliği,⁷⁷⁹ amber işi⁷⁸⁰ ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bu grup, Yemen'den Medine'ye gelerek pazarlarda getirdikleri malları satıyordu. Fakat Hz. Ömer, alışveriş hukukunu bilmemeleri ve tartıda hile yapmaları sebebiyle Medine pazarında satış yapmalarını yasaklamış; hatta satış yapmalarını engellemek için özel kişiler görevlendirmişti.⁷⁸¹ Ebnânın özellikle San'a ve Aden pazarlarına hâkim olup Medine'ye ticaret için gitmesini; Kureyş Sûresi'nde ifade edilen yaz ve kış yolculuklarından paylarına düşen kârı alma veya Yemen'in zenginliklerini İran'la buluşturma gayreti olarak okumak mümkündür.

2.3. Yahudiler

Tarihte Yahudilerin hâkim olduğu devletlerden biri de m. 525 yılında Habeşliler tarafından yıkılan Himyerîler'dir. Yahudiliğin Yemen'e tam olarak ne zaman girdiği ise net değildir. Bu dinin bölgeye girişinin Belkıs, Bühtunnasr veya Tübbâ' Es'ad Ebû Kerib dönemine denk geldiğine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır.⁷⁸² Bu duruma karşılık Cevad Ali, Yahudiliğin Yemen'e girişinin milattan sonraki bir tarihe denk geldiği görüşündedir.⁷⁸³

⁷⁷⁵ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs*, c. 19, s. 225.

⁷⁷⁶ Bkz.: İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 6, s. 65.

⁷⁷⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 266.

⁷⁷⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 266.

⁷⁷⁹ Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 99-100.

⁷⁸⁰ Ebû'l-Feth Cemaleddin Yusuf b. Yakub İbnü'l-Mücâvir (ö. 690/1291), *Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zî'l-Hicâz el-Müsemma Târîhu'l-Müstabsır*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1996, s. 139.

⁷⁸¹ Cengiz Kallek, "Ölçü", *DİA*, c. 34, s. 29.

⁷⁸² Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkuş, İstanbul, 2005, s. 34-35.

⁷⁸³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 6, s. 511.

Yahudi kelimesi yazıtlarda “Hd” olarak geçmektedir. Ja 1028⁷⁸⁴ künyeli yazıtta övülmüş (Muhammed) Yahudi Rabbi’nden bahsedilmektedir. Ayrıca bu kalıtın Rahmân’ın adıyla yazılıp yerleştirildiği yazıtta aktarılmaktadır.

İslam’ın ilk dönemlerinde Yahudilerin Yemen’deki durumuyla ilgili elimizde çok fazla bilgi yoktur. Muâz b. Cebel’i Yemen’e gönderen Hz. Peygamber (s), ondan kadın ve erkek savaşmayan her kişiden bir dînar veya onun kıymetinde bir şey almasını ve buradaki Yahudilere dinleri sebebiyle kötü davranmamasını emretmişti. Yahya b. Âdem, Hz. Peygamber’in (s) belirlediği cizyenin ehl-i kitaptan olan Yemenli Araplar için olduğunu söylemektedir. Çünkü onlar hem Arap hem de Yahudiydiler.⁷⁸⁵

İmam Şâfi ise Hz. Peygamber’in (s) Yemen’de zimmîlerden cizye aldığını ve onların çoğunun Arap olduğunu aktararak Necrânîlîlerden cizye alınanlar içinde Arap olanlar olduğunu belirtmiş ve İslam’da cizye alınırken nesebe değil dine bakıldığını söylemiştir.⁷⁸⁶ İsfehânî, Arap olup Yahudileşenlerden bahsederken Benû’l-Harmân’ın Yemen’de bulunan aslen Arap olup sonradan Yahudileşen bir grup olduğunu söylemektedir.⁷⁸⁷ Bu aktarımlardan da anlaşılacağı üzere Yemen’deki Yahudilerin çoğunluğu Arap kökenliydi.⁷⁸⁸

Yemenli Yahudilerin zimmî statüsüne alınarak cizyeye bağlanmış olmalarına bakılacak olursa, elimizde rakamlar olmamakla birlikte onların az bir kısmı İslam’a girmiş gibi görünmektedir. Fakat ilk dönem İslam kaynakları Yemen Yahudileri hakkında suskundur. Bundan dolayı onların Râşid Halifeler ve Emevîler dönemindeki durumlarıyla ilgili hemen hemen hiçbir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Fakat Vehb b. Münebbih, Ka’bü’l-Ahbâr ve Abdullah b. Sebe ve Abdullah b. Sellâm gibi Yahudi

⁷⁸⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=105140835&recId=2416&mark=02416%2C012%2C018>

⁷⁸⁵ Yahya b. Âdem, **el-Harâc**, s. 68.

⁷⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfi‘ (ö. 204/820), **el-Üm**, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, 1990, c. 4, s. 182.

⁷⁸⁷ el-İsfehânî, **el-Egânî**, c. 22, s. 344.

⁷⁸⁸ Ahmed Kâid Berakât, “Yehûd”, **el-Mevsûatü’l-Yemeniyye**, c. 4, s. 3227.

kökenli Müslümanların Yahudi kaynaklarında kaybolmuş gelenekleri ve hikâyelerini içeren rivayetleri bulunmaktadır.⁷⁸⁹

İslam kaynaklarından anladığımız kadarıyla Hadramevt'te Arap kabileleri arasında Yahudilik yaygındı.⁷⁹⁰ Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde Hadramevt'te Kinde ve Hadramevt kabilelerine mensup altı kadın sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı. Bu kadınlar içerisinde Hir bnt. Yâmin adındaki kişi Yahudiydi.⁷⁹¹ Muâz b. Cebel, el-Cened'e gelip Müslüman olan Benû'l-Esved'e Hz. Peygamber'in (s) mektubunu ulaştırmıştı. Recep ayının ilk Cumasında toplanan, içerisinde Yahudilerin de bulunduğu bu gruba Muâz hitap etmişti. Yahudiler, cennetin anahtarının ne olduğuna yönelik soru sormuşlardı. Muâz, bu sorunun cevabının kelime-i tevhîd olduğunu söylemişti. Yahudiler de bu cevabı onaylamışlardı.⁷⁹²

Yahudilerin yaşadığı bir diğer yer Necrân'dı. İbnü'l-Mücâvir (ö. 630/1233'ten sonra), Necrân'ın üçte birinin Yahudi olduğunu aktarmaktadır.⁷⁹³ İbnü'l-Mücâvir, kendi döneminde Aden'de bulunan bir Yahudi altın tüccarından Sebt Nehri'yle ilgili bir rivayeti nakletmiştir.⁷⁹⁴ Yine o, Aden'de Dâvûd b. Mazmûn adındaki bir Yahudinin üç su kuyusu olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹⁵ el-Cenedî ise burada bir Yahudi kilisesi bulunduğunu aktarmaktadır.⁷⁹⁶ Cevad Ali'ye Yemen'de bulunan Yahudilerin ticaretle uğraştıkları için Aden gibi Kızıldeniz sahilinde bulunan limanlarda yaşamlarını sürdürüyor olabileceklerini ifade etmektedir.⁷⁹⁷

Ta'iz'den el-Cened'e giderken es-Semker Vadisi'nin (السمكر) isminin Hz. Ali tarafından öldürülen bir Yahudi olduğuna yönelik rivayet, Yahudilerin bu bölgede de yaşadıklarına işaret etmektedir.⁷⁹⁸

⁷⁸⁹ Yosef Tobi, "Yemen", *Encyclopaedia Judaica*, c. 21, s. 304.

⁷⁹⁰ Tobi, "Yemen", c. 21, s. 303.

⁷⁹¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 185.

⁷⁹² el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 82.

⁷⁹³ İbnü'l-Mücâvir, *el-Müstabsır*, s. 238.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Mücâvir, *el-Müstabsır*, s. 45.

⁷⁹⁵ el-Cenedî, *Tabakât*, 1995, c. 2, s. 225.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Mücâvir, *el-Müstabsır*, s. 150.

⁷⁹⁷ Cevad Ali, *el-Mufassal*, c. 12, s. 106.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Mücâvir, bu vadinin bulunduğu yerde suyun bol olduğunu ve el-Cened'e yarım fersah mesafede yer aldığını ifade etmektedir. (İbnü'l-Mücâvir, *el-Müstabsır*, s. 189)

Yahudilerin Yemen’de yaşadığı yerlerden biri de San’a’dır.⁷⁹⁹ er-Râzî, 381/991 yılında San’a’da otuz beş adet Yahudi hanesi olduğunu nakletmektedir.⁸⁰⁰ el-Hamevî, Zû Cebele’nin Sabir Dağı’nın altında iki nehrin arasında yer alan ve 458/1066 yılında kurulan bir şehir olduğunu ve Cebele adında bir Yahudinin burada toprak çanak, çömlek sattığını aktarmaktadır.⁸⁰¹ Hemdânî ise Zebûr’dan Bevnîlerin âlimi Ahmed b. Musa b. Ebî Hanife’nin hattıyla rivayet aldığını söylemektedir.⁸⁰²

2.4. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Yemen’e Hz. İsa’nın havarisi olarak bilinen Bartholomeos tarafından I. asırda girdiği aktarılmaktadır.⁸⁰³ Bununla birlikte bölgede dinin yayılışıyla Roma nüfûzunun arttığı dönemler arasında paralellik bulunmaktadır. Roma imparatoru Gallus, 251-253 yıllarında Necrân’ı savaş yoluyla ele geçirmişti.⁸⁰⁴ Ancak bölgede bu dinin taban buluşu, Roma’nın Hristiyanlığı kabul ettiği IV. asra denk gelmektedir. 356 yılında bir Ârî olan Theophilus Indus’un başkanlığındaki elçilik heyeti, Aden’de bir; Zafâr’daysa iki adet kilise inşa etmiştir.⁸⁰⁵ Böylece Roma, Yemen’de bir nüfûz alanı oluşturmuştur. Söz konusu tarihten VI. asrın ilk çeyreğine kadar bölgede misyonerlik faaliyetleri devam ettirilmiştir. Yemen’de Hristiyanlığın – dolayısıyla Roma’nın- en güçlü olduğu yer, Necrân’dır. Dinin yayılmasında şehrin ticarî konumu ve Habeşlilerin etkisi büyüktür.⁸⁰⁶ Ancak İslam kaynakları, Hristiyanlığın yayılışını Şâm bölgesinden köle olarak getirilen Feymiyyûn adlı Hristiyan bir gence bağlamaktadır.⁸⁰⁷

Necrânlı Hristiyanların Roma’ya herhangi bir maddî faydasının olduğunu söylemek güçtür. Fakat Romalılar, bölgeye piskoposlar göndermiş; kiliseler inşâ etmiş

⁷⁹⁹ Yosef Tobi, “Yemen”, c. 21, s. 302.

⁸⁰⁰ er-Râzî, *Târîhu San’a*, s. 163.

⁸⁰¹ el-Hamevî, *Mu’cem*, c. 3, s. 106.

⁸⁰² Hemdânî, *el-İklîl*, c. 10, s. 107.

⁸⁰³ Zekiye Sönmez, “Necrân’da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed’in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, 2017/2, s. 125.

⁸⁰⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 1, s. 618.

⁸⁰⁵ Hitti, *İslam Tarihi*, s. 100.

⁸⁰⁶ Bkz.: Sönmez, “Necrân’da Hristiyanlık”, s. 125-127.

⁸⁰⁷ Bkz.: İbn Hişâm, *es-Sîra*, c. 1, s. 31-36.

ve dindaşlarına maddî destekte bulunmuşlardır.⁸⁰⁸ Bunun sonucunda Necrân, Yemen içerisinde Hristiyanlığın merkezi halini almıştır.⁸⁰⁹ Mezhic kabilesinin Belhâris⁸¹⁰ kolununun bir kısmı,⁸¹¹ Hristiyanlığı benimsemiştir.⁸¹²

Yahudiliği benimseyen Himyer kralı Zû Nüvâs, Roma güdümlü Hristiyanlığın yayılmasından rahatsız olmuş ve Necrân'a bir askerî sefer düzenleyerek Hristiyan halkı ateşten hendeklere atmıştır. Zû Nüvâs'a karşı Necrânlı Devs Zû Sa'lebân adlı kişi, Romalılardan yardım istemiştir. Bunun sonucunda da Roma destekli Habeşlilerin eliyle Himyerîler yıkılmış; Hristiyan olan Habeşliler yönetimi ele geçirmiştir.⁸¹³

Habeşlilerin Yemen'e hâkim olması, Necrânlı Hristiyanlara yaşadıkları kötü günlerin acı hatıralarını unutturmuştur.⁸¹⁴ Böylece bölge, baskı altındaki Hristiyanların kaçış noktası olmuştur. 527-565 yılları arasında Romalılardan kaçmakta olan Monofizitler, Necrân'a sığınmışlardır.⁸¹⁵

Habeşliler, Yemen'de ve yarımada Hristiyanlığı yayma gayreti içerisindeydiler. Yoğun misyonerlik faaliyetleri sayesinde Necrân, Zafâr, Me'rib, Hecrân, Hadramevt,⁸¹⁶ Sokotra,⁸¹⁷ el-Feresân,⁸¹⁸ San'a ve Moha'da⁸¹⁹ Hristiyanlık yayılmıştır.

⁸⁰⁸ Abdurrahman Abdülvahid eş-Şücâ', **en-Nizâmü'l-İslâmîyye fi'l-Yemen: Mîlâden ve Neş'eten**, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989, s. 57.

⁸⁰⁹ Necrân'da yaşayan Hristiyanların başında bulunan kimselerin nesilden nesile aktardıkları kitapları bulunuyordu. Onlardan biri öldüğünde riyâsetle birlikte kitaplar da başkasına geçerdi. Ayrıca kitaplar devralan her kişi üzerine kendi mührünü vururdu. (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 574)

⁸¹⁰ Moha'da el-Feresânlılar, Hadramevt'te bulunan Hecrayn adlı yerde Kinde kabilesinden - Hristiyanlığa girişi VI. Asrın ikinci yarısında olmuştur- Benû's-Sadif ve Benû Hâris b. Amr el-Maksûr b. Hucr Âkilü'l-Mürâr Yemen'de Hristiyanlık dinine giren diğer kabilelerdir. (el-Eb Süheyl Kâşâ, **Safahât min Târîhi'l-Mesîhiyyîn el-Arab Kable'l-İslâm**, Menşûrâtü'l-Mekteti'l-Bûlisiyye, Beyrut, 2005, s. 248)

⁸¹¹ Bu kabileye mensup olanların çoğunun müşrik olduğu da aktarılır. (Bkz.: Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 39)

⁸¹² Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 618-619.

⁸¹³ Bu tez, s. 19.

⁸¹⁴ Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 140.

⁸¹⁵ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 618.

⁸¹⁶ Kâşâ, **Safahât**, s. 184.

⁸¹⁷ Mes'ûdî, **Ahbâru'z-Zamân**, s. 64.

⁸¹⁸ Bu tez, s. 193.

⁸¹⁹ Kâşâ, **Safahât**, s. 248.

Yemen’de Hristiyanlığı yaymak için büyük uğraş veren Habeş valisi Ebrehe, Me’rib seddini tamir ettirdikten sonra yazdırdığı kitâbede (CIH 541)⁸²⁰ Mesih’in ve Rûhu’l-Kudüs’ün isimleri geçmektedir. Kitâbe, “Rahmân’ın, Mesih ve Kutsal Ruh’un gücü, yardımı ve merhametiyle” (بخیل و [ر]أ و رحمة رحمن و مسح و روح قدس) şeklinde başlamaktadır. Yine o, Ma’ad kabilesine karşı düzenlemiş olduğu keşif gezisinden bahseden Ry 506⁸²¹ künyeli yazıtta, “Rahmân’ın ve onun Mesihi’nin gücüyle” (بخیل و (رحمن و مسح) şeklinde başlamaktadır. Yemen’de Habeşliler döneminden kalan başka bir yazıtta, bu iki örneğe benzer bir kullanım bulunmaktadır.⁸²²

Yahudi tehlikesini bertaraf eden Hristiyanlar için yarımadada dinlerini yaymalarına engel olan tek bir şey kalmıştı. O da Kâbe’ydi. Ebrehe, Kâbe’ye nispet olarak San’a’da Kulleyis adlı içerisi tasvirlerle süslü,⁸²³ bir kilise yaptırmıştır. İnşa ettiği kilise, Araplar tarafından beklediği ilgiyi görmeyince Kâbe’yi yıkmaya karar vermiş; ama Kur’ân’ın ifadesiyle “yenmiş ekin”⁸²⁴ gibi olmuştur.⁸²⁵

Bu hadise üzerine Habeş baskısından bunalan Himyerîlerin başında bulunan Seyf b. Zî Yezen, İranlılardan yardım alarak Habeşlileri bölgeden çıkarmıştır.⁸²⁶ Böylece Yemen içerisinde yaşayan Hristiyanlar, hâmisiz kalmışlardır. İranlılar, yönetime geçtiklerinde Yemen’de Nestûrilere karşı Roma’dan kaçan Monofizitleri desteklemişlerdir.⁸²⁷ Böylece bölgede Hristiyanlar arasında bir çekişmeye sebep olarak Roma etkisini yok etmeye çalışmışlardır.

Hız. Peygamber (s) dönemindeyse Necrân’da yaşayan Hristiyanlar, Medine’ye gelerek Mescid-i Nebvî’de ibadetlerini yapmışlardır.⁸²⁸ Onlar, Hız. Peygamber’le (s)

⁸²⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=806338557&recId=2382&mark=02382%2C002%2C003>

⁸²¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=806338557&recId=2447&mark=02447%2C001%2C005>

⁸²² Bkz.: DAI GDN 2002-20.

⁸²³ Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 141.

⁸²⁴ Fil: 105/5.

⁸²⁵ Bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 43-57.

⁸²⁶ Bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 63-69.

⁸²⁷ Bkz.: Sönmez, “Necrân’da Hristiyanlık”, s. 131.

⁸²⁸ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 574.

din hakkında tartışmışlar;⁸²⁹ bunun üzerine içerisinde mübâhelenin de yer aldığı Âl-i İmrân Sûresi'nin ilk seksen ayeti inmiştir.⁸³⁰

Necrânlılar, Hz. Peygamber'le (s) Receb ve Safer aylarında her biri 1 ukıyye gümüş değerinde 1000'er elbise vermelerini, kendilerine gelen elçilerin en fazla bir ay boyunca tüm ihtiyaçlarını karşılamalarını, Yemen'de bir karışıklık çıkması durumunda İslam ordusuna sonradan geri almak üzere otuz zırh, otuz at ve otuz katır vermelerini, faiz ve kan davalarından uzak durmalarını ihtiva eden bir antlaşma yapmışlardır.⁸³¹

Onlar, Hz. Ebû Bekr döneminde irtidat etmemişler, Hz. Peygamber'le (s) yaptıkları antlaşmalarını yenilemişlerdir. Hz. Ömer dönemindeyse Yemen'in Necrân bölgesinden Kûfe'nin Necrâniyye adlı yerine zorunlu göç ettirilmişlerdir. Bunun birçok sebebi vardır.⁸³² Söylemez'in de belirttiği gibi Hz. Ömer, Habeşlilerin Yemen'i Necrânlılara dayanarak istila ettiklerini unutmamıştır. O, kuvvetle muhtemeldir ki bu tarihi olguyu göz önünde bulundurarak Hristiyan Habeşlilerin bölgeyi Necrânlıların yardımıyla ele geçirmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Onları kendilerinden iki sene boyunca vergi almamak kaydıyla ve gerekli tüm kolaylıkları sağlayarak Kûfe'ye tehcir etmiştir.⁸³³

⁸²⁹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 71.

⁸³⁰ Mustafa Fayda, "Mübâhele", **DİA**, c. 31, s. 425.

⁸³¹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 72-74.

⁸³² Bu tez, s. 29 (132 nolu dipnot); Daha geniş bilgi için bkz.: Mustafa Fayda, **Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, Marmara İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 268-275.

⁸³³ Söylemez, **Bedevilikten**, s. 167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

Yemen; ekonomik hayatın temelini oluşturan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret bakımından yarımada içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu bölümde bölgenin ekonomik durumu, söz konusu başlıklar çerçevesinde ele alınmıştır. Konunun sonunda ticaret merkezleri hakkında bilgiler verilmiş; böylece Yemen'in ticarî önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Tarım

İslam öncesinden itibaren Yemen, topraklarının verimliliği ile ön plana çıkmıştır. Bundan dolayı bu bölgeye 'Yeşil Yemen'⁸³⁴ adı verilmiştir. Burada yetiştirilen tarım ürünlerinin türlerine bakıldığında Yemen'in yarımadanın önemli zirâî merkezlerinden biri olduğu görülecektir.

İslam öncesi dönemde Yemen'de yetiştirilen bazı tarım ürünlerinin kuzeye taşındığı bilinmektedir.⁸³⁵ İslam'dan sonra da fütûh ve harâc kitapları incelendiğinde bölgeden elde edilen tarımsal ürünlerin devlet için önemli gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁶

Hiz. Ömer döneminde Yemen'den kuzeydeki fetihlere katılıp orada iskân edilenler olmuştu. Bu da Yemen'in demografik yoğunluğunu azaltmıştı. Devlet kuzeye göç edenlerin geri dönmemesi için bazı tedbirler almıştı. Hiz. Osman, göç edenlerin Yemen'deki arazilerine karşılık olarak kuzeyde yeni fethedilmiş yerlerde araziler vermişti. Böylece devlet, Yemen'de tarım arazilerine sahip olmuştu.⁸³⁷ Devletin Yemen'deki tarım arazilerini kime ikta olarak verdiği ve bu hadisenin Yemen'deki tarım arazilerinin işletmesini azaltıp azaltmadığı bilinmemektedir. Fakat

⁸³⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 51; el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 447.

⁸³⁵ Muhammed b. Abdürrezzak b. Muhammed Kürd Ali, *Hutatu's-Şâm*, Mektebetü'n-Nûrî, Dımaşk, 1983, c. 4, s. 235.

⁸³⁶ Bkz.: Ebû Yusuf, *el-Harâc*, s. 84; İbn Âdem, *el-Harâc*, s. 147; Belâzurî, *Fütûh*, s. 80.

⁸³⁷ Taberî, *Târîh*, c. 4, s. 280.

buradan hareketle Yemen’de kişi başına düşen tarım arazisi sayısının arttığı söylenebilir.

Yemen’deki tarım gelirlerinin tam olarak ne kadar olduğu bilinmese de Yezîd b. Abdülmelik’in Yemen valisine Yemenliler çok kötü duruma düşseler dahi onlardan vergi alınmasını emretmesi,⁸³⁸ Yemen’de yetiştirilen ürünlerin önemine işaret etmektedir. Ayrıca Halife Muâviye, Mervân b. Hakem’in valiliği esnasında halka bağlanan maaşları ödeyememişti. Bundan dolayı Mervân b. Hakem’e Yemen’den elde edilen zekât gelirleriyle maaşları ödemesini söylemişti. Fakat maaş alanlar şer’an uygun olmaması sebebiyle zekâtın kendilerine verilmesini istememişlerdi. Bundan dolayı da Yemen’den gelen zekâtların tek bir dirhemini dahi kabul etmemişler; kendilerine cizyeden elde edilen gelirlerle ödeme yapılmasını istemişlerdi.⁸³⁹ Bu da Yemen’den elde edilen zekâtların Medine’deki maaşları ödemeye yetecek seviyede olduğunu göstermektedir. Zekât malları içerisinde tarım ürünlerinden elde edilen gelirler de bulunmaktaydı.

Yemen’de en geniş tarım yapılan bölgelerin başında San’a ve civarı gelmekteydi. San’a’nın İslam öncesinden itibaren yarımadaadaki şöhreti bitki florasındaki çeşitliliğiyle doğru orantılıdır. Kaynaklarda San’a’da yetiştirildiği aktarılan bitkilerin isimleri şunlardır: buğday, badem, elma, kayısı, havuç, ağaç kavunu, börülce, eşek hıyarı, bakla, çemen otu, incir, su kabağı, üzüm, kavun, şeftali (Fârisî, Himyerî, Hindistan türleri), armut, fıstık, erik, nar, narın şu türleri (hâmid, hulv, mellîsî, mamzûc türleri), ayva, ceviz, tarhun, yasemin, zambak, kadife çiçeği?, mercanköşk, mersin, nergis, gül, kekik...⁸⁴⁰

⁸³⁸ İbn Tağriberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 239.

⁸³⁹ İbn Sellâm, **el-Emvâl**, s. 330.

⁸⁴⁰ Daniel Martin Varisco, “Agriculture in al-Hamdânî’s Yemen: A Survey from Early Islamic Geographical Texts”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 382-412, 52 (2009), s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405.

San'a'dan sonra tarım ürünleri çeşitliliğinin yüksek olduğu kaynaklarda aktarılan diğer bölgeler ise Beyhân,⁸⁴¹ el-Cened,⁸⁴² Me'rib,⁸⁴³ Dahr Vadisi⁸⁴⁴ ve Cevf'tir.⁸⁴⁵

1.1. Tarım Ürünleri

1.1.1. Üzüm

Üzüm, içerisinde yüksek miktarda şeker barındıran bir meyvedir. Türkiye'de standart olarak yetmiş sekiz adet üzüm türü olduğu kabul edilmektedir.⁸⁴⁶ Yemen'de ise sadece San'a'da yetmiş yakın üzüm türü olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁴⁷ Bu da Yemen'in önemli bir üzüm üretim merkezi olduğunu göstermektedir.

Rasûlullah (s) Yemen'e Muâz'ı gönderdiğinde ondan üzümünden de zekât almasını emretmişti.⁸⁴⁸ Ayrıca bölgede bulunan İslam öncesi yazıtlarda üzüm kutsal bir meyve olarak geçmektedir.⁸⁴⁹ Hatta Tübbâ el-Evsat el-Himyerî bir şiirinde kavminin misafirlere üzüm ve hurma ikram ettiğinden bahsetmektedir.⁸⁵⁰ Yine Tübbâ

⁸⁴¹ Darı, sorgum, tef, nohut, börölce, eşek hıyarı, sukabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, "Agriculture", s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

⁸⁴² Sorgum (züra), şeker kamışı, muz, ağaç kavunu, salatalık, eşek hıyarı, üzüm, kişniş, safran, (Varisco, "Agriculture", s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

⁸⁴³ Darı, sorghum, tef, nohut, börölce, eşek hıyarı, hurma (nahl, ra'is, su kabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, "Agriculture", s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

⁸⁴⁴ Badem, elma, kayısı, incir (balas türü), üzüm, şeftali (Fârisî, Himyerî, Hindistan türleri), armut, erik, nar, ayva, ceviz, dağlalesi, gül (Varisco, "Agriculture", s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

⁸⁴⁵ Darı, sorgum, tef, nohut, börölce, eşek hıyarı, su kabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, "Agriculture", s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

⁸⁴⁶ Feyza Evren Yıldırım, **Türkiye'de Bağ Alanlarının Coğrafi Dağılışı ve Üzüm Üretimi**, (BYLT), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2010, s. 85.

⁸⁴⁷ Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste İbn Rüste (ö. 310/922), **Kitâbü A'lâki'n-Nefise**, Berya Matbaası, Leiden, 1896, s. 111.

⁸⁴⁸ İbn Âdem, **el-Harâc**, s. 116; Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

⁸⁴⁹ Münîr Abdülcelil el-'Uraykî, "en-Nebâtâtü'l-Mukaddese fî'l-Hadâratî'l-Yemeniyye el-Kadîme", **Mecelletü İttihâdî'l-Âm li'l-Âsâriyyîne'l-Arab**, sy. 9, s. 319.

⁸⁵⁰ محقوفة أعابنا بنخيلنا ... للضيف أما يأمنا موجود (Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 213/828), **et-Ticân fî Mülûki Himyer**, Merkezî'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, San'a, 1347/1928, s. 462)

bir şiirinde San'a'yı tarif ederken buradaki üzüm bağlarından bahsetmektedir.⁸⁵¹ Nāmī NAG 11⁸⁵² ve Ir 26⁸⁵³ künyeli yazıtlarda da üzüm ekiminden bahsedilmektedir.

Burada yetiştirilen üzüm türlerine gelince; Ebû İshâk, San'a'da el-muhattam adı verilen bir üzüm türünden bahsetmektedir. Onun anlattığına göre bu üzümün bir tanesinin (habbesini) ağırlığı yaklaşık 20 gramdı. Yemen'de yetiştirilen en güzel üzümün el-cüraşî olduğu aktarılmaktadır. Bu üzümün salkımı bir arşındır. Ayrıca Yemen'de Uyûnu'l-Bakar adı verilen bir üzüm türü daha bulunmaktadır. Bu türün taneleri siyah, büyük ve tatlıdır. Etrâfü'l-'izârî denilen üzüm ise yaklaşık bir ziradır. ez-Zurû' (الضروع) adlı üzüm, beyaz ve iri tanelidir. Bu üzümün suyu az, salkımı büyüktür. el-Kelâfî, Yemen'in ortasında bulunan Kelâf adlı beldeye ait olan bir üzümdür. ed-Devâlî (الدوالي) ise siyah bir üzüm türüdür. Fakat bu üzüm simsiyah değildir.⁸⁵⁴

Ta'iz, çok su bulunan bir yer olup buranın havası soğuktur. Burada çok sayıda meyve yetiştirilir. Bu meyveler içerisinde üzüm de bulunmaktadır.⁸⁵⁵ San'a'ya iki gün uzaklıkta bulunan Esâfit adlı köyde de çok üzüm bulunmaktadır.⁸⁵⁶ San'a'ya bir gün uzaklıkta olan Rayde'de su kuyuları ve üzüm bağları vardır.⁸⁵⁷ Zemâr'da üzüm

⁸⁵¹ Tübbâ', San'a ve çevresi hakkında:
Bizim evlerimiz asla zulme uğramaz
Düşman tarafından en iyi ikamettir.
Kahtân, duvarlarını inşa ettiği zaman
Deniz ve karanın arasında onun temelini attı.
Üzüm bağları, hurma bahçeleri, bitkiler ve çeşit çeşit ağaçlar
Suyun akıntısı sakince olduğunda; eğlence
Bu şehirde soğukta kimse donmaz
Kimseyi sıcakta ateş basmaz
Onda yemek, su ve uyku keyiftir.
Bütün saatler hem geceyi hem de gündüzü canlandırır.
Bunlar bizim eserlerimizdir; bu eserler bizim ruhumuzu gösterir.
Biz göçüp gittiğimizde eserlerimize bak. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 17)

⁸⁵²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5952&mark=05952%2C017%2C003>

⁸⁵³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5953&mark=05953%2C002%2C035>

⁸⁵⁴ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 172.

⁸⁵⁵ el-Ömerî, **Mesâlik**, c. 4, s. 36.

⁸⁵⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 89.

⁸⁵⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 112.

yetiştirilir.⁸⁵⁸ Şemûr, Yemen’de bulunan mamur bir köy olup burada kaynak suları ve üzüm bağları bulunmaktadır.⁸⁵⁹

Dahr ise Yemen’in bölgelerinden biridir. Orada bir vadi, bir kale ve bir saray vardır. Dahr, San’a’da iki saat (belki daha az) mesafededir. Buradaki vadide büyük bir dere olup iki tarafındaki bahçeleri sular. Bu bahçelerde beyaz, siyah ve kırmızı üzümler yetişir. Burada yetişen üzüm türleri şunlardır: Mülâhî (uzun üzüm), Etrâf, Nüvâsî (beyaz üzüm), Ziyâdî, Cüreşî üzümleri ve el-Uyûn (büyük siyah üzüm), Zurû‘ (büyük meyveli üzüm) Kavârî (büyük beyaz üzüm), Saysabân (uzun siyah üzüm), Rûmî, Neşşâbî, Devâlî (kırmızımsı üzüm), Em’ar, Derbec, Râzîkî (uzun meyveli üzüm)⁸⁶⁰

Yemen’deki bu üzümlerin farklı tüketim alanları bulunuyordu. Bu üzümlerden Câhiliye döneminde Esâfit (Esâfe, ائافة) adı verilen yerde (Câhiliye’de Durnâ) üzüm sıkılarak şarap elde edilirdi.⁸⁶¹ Fakat İslam’dan sonra bu üzümlerin şarap için kullanılması yasaklanmıştı. Nitekim Fîrûz ed-Deylemî, Hz. Peygamber’e Yemen’de bulunan üzümleri şarap dışında nasıl kullanmaları gerektiğini sormuştu. Hz. Peygamber ona kuru üzüm yapmasını tavsiye etti. Bunun üzerine Fîrûz kuru üzümü nasıl kullanacağını sorduğunda Hz. Peygamber (s), kuru üzümü bir kurbanın içerisinde sabah veya akşamdan ıslatarak hoşaf yapıp içmesini söyledi. Fîrûz, kurbanın içerisinde hoşafın bekletebilip bekletilemeyeceğini sorunca Hz. Peygamber, eğer bekletirlerse onun sirke olacağını söylemişti.⁸⁶² CIH 541⁸⁶³ künyeli Ebrehe yazıtında kuru üzümünden şarap yapılmasından bahsedilmesi bu rivayeti destekler niteliktedir.

Rivayetten de anlaşılacağı üzere Yemen’deki üzümlerden sirke yapılıyordu. Hemdânî, San’a’da sirkenin et terbiyesi için kullanıldığından bahsetmektedir.⁸⁶⁴ Sirke, o dönemlerde önemli bir besin maddesiydi. Hatta Emevîlerin Sind sınırlarında bulunan

⁸⁵⁸ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 6, s. 69.

⁸⁵⁹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 339.

⁸⁶⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61.

⁸⁶¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.

⁸⁶² el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 6, s. 68.

⁸⁶³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=833832020&recId=2382&mark=02382%2C003%2C003>

⁸⁶⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 8.

valisi Muhammed b. Kâsım b. Münebbih, Haccâc b. Yusuf'a yazmış olduğu mektupta sirkelerinin kalmadığını ve sirkeye ihtiyaç duyduklarını anlatan bir mektup yazdı. Mektubu alan Haccâc, bu duruma kayıtsız kalmadı. "Keskin sirkeye pamuğu bastırdıktan sonra gölgelik bir yerde pamuğu kurutturdu. Kuruyan pamukları bir talimatla birlikte Muhammed'e gönderdi. Talimatta pamuğun suya sokup çıkarılarak suyunun içilebileceği veya yemeklerde kullanılabileceği yazıyordu."⁸⁶⁵ Yemen'deki üzümler kuru üzüm olarak da tüketiliyordu. Hz. Peygamber (s), Muâz b. Cebel'den Yemen'deki kuru üzümünden de öşür almasını emretmişti.⁸⁶⁶

1.1.2. Hurma

Hurma, Arap Yarımadası'nın temel besin maddelerinden biri olarak bilinir. Tarih kaynaklarında deve ve deri ile birlikte çokça anılan⁸⁶⁷ bu bitki, yarımadaının çeşitli yerlerinde yetiştirilmektedir. Özellikle Medine, yarımadaının en önemli hurma yetiştirilen yerlerinden biridir. Bununla birlikte Yemen bölgesi de hurma tarımı yapılan bölgelerden biridir. Bundan dolayı hurma, Yemenlilerin önemli geçim kaynaklarından biridir. Zira Hz. Peygamber'in (s), Yemen'de yetiştirilen hurmalardan zekât alınmasını emrettiği rivayet edilir.⁸⁶⁸ CSAI'da (Corpus of South Arabian Inscriptions) nhlm olarak Ja 2360⁸⁶⁹, RES 3858⁸⁷⁰, RES 4781⁸⁷¹ RES 3946⁸⁷²,

⁸⁶⁵ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 63.

⁸⁶⁶ Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

⁸⁶⁷ Bkz.: Tahsin Koçyiğit, **Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı "Hurma-Deri-Deve" - Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 27.

⁸⁶⁸ Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

⁸⁶⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4854&mark=04854%2C008%2C003>

⁸⁷⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=5122&mark=05122%2C012%2C004>

⁸⁷¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=8552&mark=08552%2C003%2C003>

⁸⁷²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=7356&mark=07356%2C006%2C040>

EBNÂ.90.DA 2⁸⁷³ künyeli yazıtlarda hurma ağaçlarından; CIH 609⁸⁷⁴ künyeli yazıttaysa bir hurma ağacının satın alınmasından bahsedilmektedir. Bu da İslam öncesinden itibaren hurma ağacının Yemenliler için önemine işaret etmektedir. Ayrıca hurma dalları, Yemenliler tarafından üzerine yazı yazmak için kullanılırdı.⁸⁷⁵ ‘Abdallāh 1994⁸⁷⁶ künyeli yazıt bunun bir örneği olarak zikredilebilir.

(‘Abdallāh 1994)

Hurma, Yemen’de çeşitli yerlerde yetiştirilmekteydi. Özellikle birbirine büyüklük olarak yakın iki şehir olarak bilinen Negrân ve Cüreş hurma yetiştiriciliğiyle bilinmekteydi. Hatta Câhiliye döneminde Negrân’da yaşayan halkın hurma ağacını ilahlaştırdıkları rivayet edilmektedir.⁸⁷⁷ Bununla birlikte Hadramevt’te de hurma yetiştirilmekteydi. Havdûnu’s-Sade (خودون الصدف) ve Demmûn (دمون) adı verilen Hadramevt’teki iki köyde hurma üretiliyordu. Ayrıca Kindelilerin yaşadığı ‘Abr ve Dev‘ân vadilerinin aşağısında hurma yetiştirilirdi.⁸⁷⁸ Yemen’de hurma yetiştirilen yerlerden bir diğeri ise San‘a’nın doğusunda yer alan Me’rib’dir. Burada hurma çok bulunmaktaydı. Hatta San‘a’nın hurma ihtiyacının çoğunun buradan karşılandığı

⁸⁷³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=1013&mark=01013%2C007%2C002>

⁸⁷⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4095&mark=04095%2C003%2C012>

⁸⁷⁵ Mohammed Maraqtan, “Writing Materials in Pre-Islamic Arabia”, *Journal of Semitic Studies*, XLIII/2, Autumn, 1998, s. 292.

⁸⁷⁶

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=54968899&recId=4147&mark=04147%2C001%2C018>

⁸⁷⁷ el-Makdisî, *el-Bed’*, c. 3, s. 182.

⁸⁷⁸ Hemdânî, *Sıfat*, s. 86-87.

aktarılmaktadır.⁸⁷⁹ Yemen’de bulunan Şebâb adlı yerde ise meşhur Şebâbî hurması yetiştirilmekteydi.⁸⁸⁰

Hurma, Yemenlilerin cilletü’t-temr adını verdikleri bir kapta depolanırdı.⁸⁸¹ Hemdânî, Yemen’de Ba’l, Kasb, Kand ve Müdebbes adı verilen hurma türlerinin yetiştirildiğini zikretmektedir.⁸⁸²

1.1.3. Buğday ve Arpa

Yemen’de buğday, arpa ve darı gibi tahıllar yetiştirilmekteydi. Yetiştirilen tahıllar arasında temel besin maddesi olarak en önemli yeri buğday tutmaktadır. Çünkü buğday, dünyada en fazla tarımı yapılan bitkidir.⁸⁸³ Buğdayın yetiştirildiği alanlarda yetiştirilen arpa da önemli besin maddelerinden biridir.⁸⁸⁴ Arap Yarımadası’nda birçok yerde buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Ayrıca yarımada buğdayların satıldığı özel pazarlar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mekke’deki Hannâtîn adlı pazardır.⁸⁸⁵ Yine fütuh kitaplarında; buğday, arpa, hurma ve üzüm dışında tarım ürününden zekât alınamayacağı nakledilmektedir.⁸⁸⁶ Dolayısıyla bu dört bitki içerisinde yer alan buğday ve arpanın yarımada en fazla yetiştirilen bitkilerden olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber, Muâz’ı Yemen’e gönderdiğinde üzüm ve hurmayla birlikte buğday ve arpadan da zekât almasını emretmişti.⁸⁸⁷ İslam öncesi Yemen yazıtlarında

⁸⁷⁹ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 240.

⁸⁸⁰ el-Hamevî, **Mu’cem**, c. 3, s. 317.

⁸⁸¹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 13, s. 69.

⁸⁸² Hemdânî, **Sıfat**, s. 200

⁸⁸³ İrfan Özberk vd., **Türkiye’nin Buğday Atlası**, WWF-Türkiye (Doğal Hayatı Koruma Vakfı), İstanbul, 2016, s. 9.

⁸⁸⁴ Hz. Peygamber’in arpa ekmeği yediği hayatında buğday ekmeği yemediğine yönelik rivayet, arpanın bir gıda olarak önemine işaret etmektedir. (Bkz.:Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali İbnü’d-Deyba’, **Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte**, Haz. ve Çev.: İbrahim Canan, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, c. 6, s. 484)

⁸⁸⁵ Belâzurî, **Fütûh**, s. 58.

⁸⁸⁶ Belâzurî, **Fütûh**, s. 65-66.

⁸⁸⁷ Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

da buğday kutsal bir bitki olarak geçmektedir.⁸⁸⁸ CIH 73⁸⁸⁹ Ir 28⁸⁹⁰, Ja 670⁸⁹¹, YM 11731⁸⁹² ve CIH 540⁸⁹³ künyeli yazıtlarda buğday ve arpa hasadından bahsedilmektedir. Bu da buğdayın Yemen kültüründeki önemine işaret etmektedir.

Yemen’de yetişen farklı buğday türleri vardı. ‘Alas adı verilen buğday türü bunlardan biridir. San‘alıların yemekleri, buğday ve ‘Alas denilen “Hinta”ya benzer fakat daha ince olan ancak başağı ona benzemeyen bir buğdaydır.⁸⁹⁴ Bu buğdayların üzerinde iki tane kabuk bulunmaktadır. Buğdaylar harmanda dövölüp öğütölüp pişirildiğinde normal buğdayın ekmeğinden daha güzel olur.⁸⁹⁵

Yine Yemen’de Hinta’dan farklı ve hamuru uzayan bir buğday türü bulunmaktaydı. Ayrıca Necrân’da el-Mîsânî, en-Nüsûl ve el-Helbâ adı verilen buğday türleri yetiştirilmekteydi.⁸⁹⁶

Buğday ve arpa ekiminin en yoğun yapıldığı yerlerden biri San‘a’ydı. Bu şehrin ikliminin müsait olması sebebiyle buğday senede iki defa, arpa ise senede üç defa ekilirdi.⁸⁹⁷ Hadramevt’te de buğday ve arpa ekimi yapılıyordu. Hadramevt’te yer alan Havdûnu’s-Sade (خودون الصدف) ve Demmûn (دمون) adı verilen iki köyde buğday üretilmekteydi.⁸⁹⁸ Hadramevt’le San‘a arasındaki bölgede yer alan Me’rib’de senede

⁸⁸⁸ el-‘Uraykî, “en-Nebâtâtü’l-Mukaddese”, s. 325.

⁸⁸⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=89&mark=00089%2C008%2C003>

⁸⁹⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=5955&mark=05955%2C002%2C086>

⁸⁹¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=6066&mark=06066%2C026%2C004>

⁸⁹²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=4170&mark=04170%2C001%2C004>

⁸⁹³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=2381&mark=02381%2C040%2C002>

⁸⁹⁴ Kazvînî, *Âsâr*, s. 69.

⁸⁹⁵ Hemdânî, *Sıfat*, s. 198.

⁸⁹⁶ Hemdânî, *Sıfat*, s. 199.

⁸⁹⁷ *Hudûdu’l-Âlem*, c. 1, s. 171.

⁸⁹⁸ Hemdânî, *Sıfat*, s. 86.

üç defa toprak ekilir. Arpanın bu bölgede ekilmesiyle hasadı arasında yaklaşık iki ay vardır.⁸⁹⁹

Yemenlilerin tahıllarını saklamak için değişik yöntemler geliştirdiği görülmektedir. Havlân bölgesi Yemen'in deposu olarak (خزانة اليمن) isimlendirilir. Zemâr (ذمار), Ru'ayn (رعين) ve es-Sehûl (السحول) ise Yemen'in tahıl ambarlarıdır. Buralarda buğday ve arpa otuz sene gibi uzun süreler bozulmadan saklanır. Sıcak beldelerde tahıllar evlerde saklanmaz. Çünkü sıcaklığın etkisiyle tahıllar çabuk bozulur. Tahıllar, yere çukur kazılarak gömülür. Gömülen yer, tahıldan beş bin "kafiz"⁹⁰⁰ (قفيز) geniş olur. Bu çukurlarda bozulmadan kalan tahılların tadı ve kokusu değişir.⁹⁰¹ Aynı şekilde Misver denilen bölgede çok sayıda köy, ekilmiş tarlalar ve vadiler vardır. Burada da buğday ve arpa uzun süre bozulmadan durur. Misver'de yaşayanların buğdayı depoladıkları ve otuz sene sonra bu buğdayın bozulmadan ve değişime uğramadan kaldığını gördükleri söylenir.⁹⁰²

1.1.4. Diğer Sebze ve Meyveler

San'a'da birkaç tür elma, erik, kayısı, şeftali, birkaç tür armut (özellikle Kummesra denilen armut) bulunur. Ayrıca muz ağacı oldukça fazladır.⁹⁰³ Yemen'de yetişen muzlar tatlıdır.⁹⁰⁴ Bu muzlar, her kırk günde bir olgunlaşır. San'a'nın içinde ve etrafında bakla, antep fıstığı, nar, incir, kırılt ve kavun yetişir. Kavunun tadı çok iyi olmadığı için şekerle yenir. Bununla birlikte salatalık ve değişik türde sebzeler, ağaç kavunu (Utrucce) bolca bulunur. Burada aromatik bitkiler, güller, yasemin, nergis ve çeşitli zambak türleri de vardır. Bu bitkilerin hepsi aynı anda çiçek açabilir.⁹⁰⁵

⁸⁹⁹ Kazvînî, *Âsâr*, s. 60.

⁹⁰⁰ Bir kafiz 144 arşındır. (İbrahim Mustafa, Ahmed ez-Zeyât, Hamid Abdülkadir ve Muhammed en-Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Dâru'd-Da've, Kahire, ty., c. 2, s. 751)

⁹⁰¹ Hemdânî, *Sıfat*, s. 108.

⁹⁰² Kazvînî, *Âsâr*, s. 62.

⁹⁰³ İbn Rüste, *A'lâk*, s. 111-112.

⁹⁰⁴ Kazvînî, *Âsâr*, s. 69

⁹⁰⁵ İbn Rüste, *A'lâk*, s. 111-112.

1.1.5. Safran

Esma'î dört şeyin Yemen'le özdeşleştiğini söylemektedir. Bu dört şey; vers, tütüsü, sarı ahşap ve akiktir.⁹⁰⁶ Yemen'de yetiştirilen vers adı verilen safran türü, Şâm bölgesine taşınıyordu. Yezîd b. Ebî Süfyân döneminde Hz. Hüseyin, Kûfe'ye doğru yola çıktığında Ten'im'de Yemen'den Emevî valisi Buhayr b. Riysân'ın gönderdiği⁹⁰⁷ Şâm'a (Yezîd'e) giden safran yüklü kervanın mallarına el koymuştu.⁹⁰⁸ Safranın ihraç edildiği bir diğer yer ise Umân'dır.⁹⁰⁹

Yemen safranı Câhiliye şiirine de konu olmuştur. Amr b. Kulsûm muallakasında şöyle demektedir:⁹¹⁰

ألا هبي بصحنك فاصبحينا ... ولا تبقي خمور الأندرينا
مشعشة كأن الحص فيها ... إذا ما الماء خالطها سخينا

“Hadi uyan ey dilber, bize büyük kadehinle sabah şarabı sun; el-Enderîn'in şarabından geriye bir şey bırakma

Sıcak su katarak sun ki, ona su katıldığında içinde Yemen safranı varmış gibi (kıp kırmızı) olur.”

Yemen'de safran yetiştirilen yerlerden bazıları şunlardır:

1- San'a'da safran yetişir. Burada safran, senede bir kez ekilir ve hasatından sonra yirmi yıl bozulmadan durur.⁹¹¹

2- San'a'nın kuzeyinde yer alan⁹¹² el-Müzeyhira⁹¹³ (المذخرة) Dağı'nın üst kısmında safran yetiştirilir.⁹¹⁴ Burada yetiştirilen safran, 2 mennî (260 dirhem) 1 dinara satılır. Bu bitkinin tohumları boya imalinde kullanılır.⁹¹⁵

⁹⁰⁶ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü'l-Büldân**, s. 36; Kazvînî, **Âsâr**, s. 65.

⁹⁰⁷ Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 385.

⁹⁰⁸ Dîneverî, **Ahbâr**, s. 245.

⁹⁰⁹ İsfahânî, **el-Egânî**, c. 18, s. 466.

⁹¹⁰ Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi**, Fenomen Yayınları, yy.,2014, s. 149.

⁹¹¹ Kazvînî, **Âsâr**, s. 52.

⁹¹² Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî (ö. 852/1448), **Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ġarâib**, Thk.: Enver Mahmud Zenâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Kahire, 1428/2008, s. 150.

⁹¹³ el-Müzeyhira, bir dağ olup tepesi yirmi fersaktır. Burada mezralar ve sular vardır. (İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 43)

⁹¹⁴ Kazvînî, **Âsâr**, s. 52.

⁹¹⁵ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 43.

3- San'a ve Zemâr arasında bulunan Dâmiğ'da safran yetişir.⁹¹⁶

4- el-Me'âfir, safran yetiştirilen yerlerden biridir.⁹¹⁷

5- Aden'de de safran bulunmaktadır.⁹¹⁸

1.1.6. Akgünlük

Kozmetik sanayiinin temel maddelerinden biri olan sakız ağacı (Boswellia Sacra) Hadramevt bölgesinde yetişmektedir. Bu ağaçtan elde edilen buhur, safranla birlikte Yemen'den dünyanın farklı yerlerine ihraç edilirdi.⁹¹⁹ Bu bitki Zafâr'da ve Sokotra adasında yetişmekteydi.⁹²⁰ Sakız ağacının kabuğu bıçak gibi bir aletle soyulduğunda ağacın soyulmuş yerinde sakızlanma olur. Sonra da bu sakızlar ağaçtan kazınarak akgünlük olarak kullanılır.

Akgünlük, İslam öncesinde Himyer krallarının Zafâr'da oldukça önem verdikleri bir bitkiydi. Bu bitkinin ticarî önemi büyüktü. Akgünlük ağacının çeşitli türleri bulunmaktadır. Bunların latince isimleri Kankamon, Tarum, Hentiscus, Pistacia, Burseraceae'dir.⁹²¹

el-Birûnî, Kitâbü's-Saydana adlı eserinde Yemen'de ilaç sektöründe de kullanılan Darv (الضرو) adlı ağacın meyvesinin ilk çıktığında küçük olduğunu; kavun büyüklüğüne kadar erişebildiğini söylemektedir. Onun aktardığına göre bu ağacın meyvesi küçükken parfüm imalinde kullanılırdı. Bu ağaçtan sakız gibi kar şeklinde bir sıvı çıkıyordu. Bu bitki, Yemen'de Berâkış ve Hilân'da⁹²² bulunurdu.⁹²³ el-Hamevî ise bu ağacın Yemen'de bulunduğunu el-kemkâm olarak adlandırıldığını ve aynı zamanda bu isimle Yemen'in Sinhân bölgesinde bir köy bulunduğunu ifade etmektedir.⁹²⁴

⁹¹⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.

⁹¹⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 67.

⁹¹⁸ el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 98.

⁹¹⁹ el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 200.

⁹²⁰ Walter W. Müller, "el-Lübân", **Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2480.

⁹²¹ el-'Uraykî, "en-Nebâtâtü'l-Mukaddese", s. 309.

⁹²² Muhtemelen Havlân

⁹²³ Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi el-Birûnî (ö. 453/1061), **Kitâbü's-Saydana fî't-Tıb**, Çev.: Esin Kahya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s. 145-146.

⁹²⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 456.

İslam öncesi dönemde akgünlüğün en önemli kullanım alanlarından biri ibadethanelerdi.⁹²⁵ İslam'dan sonra da camilerde akgünlük kullanılmıştır. Nitekim Medine'de Mescid-i Nebevî'de buhur kullanıldığı bilinmektedir.⁹²⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in (s) "*Evlerinizi akgünlük, mür ve kekik ile buhurlayın.*"⁹²⁷ hadisinden de anlaşılacağı üzere Yemen'de yetişen akgünlük bitkisi İslam'dan sonra da önemini sürdürmüştür. Yemenliler akgünlüğü karşılamalarda ve merâsimlerde kullanırlardı.⁹²⁸

İslam öncesi dönem yazıtlarında akgünlüğe atıflar bulunmaktadır. Örneğin M 355⁹²⁹ künyeli yazıtta koku hırsızlığından bahsedilmektedir. Yine UAM 214 ve CIAS C 64/s 9/97.12 n° 2⁹³⁰ künyeli kayıtlarda taştan yapılmış buhurdanlık bulunmaktadır.

(UAM 214)⁹³¹

⁹²⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 2, s. 66.

⁹²⁶ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 5, s. 87.

⁹²⁷ İbn Ma'in, *Târîh*, c. 4, s. 201.

⁹²⁸ Walter W. Müller, "el-Lübân", *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye*, c. 4, s. 2482.

⁹²⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=773122652&recId=4260&mark=04260%2C006%2C005>

⁹³⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=4371&mark=04371%2C001%2C003>

⁹³¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=950&mark=00950%2C001%2C002>

1.2. Sulama Yöntem ve Kaynakları

Yemen, iklim olarak özellikle yazları yağış alan bir bölgedir. Ayrıca bölgenin dağlık kısımlarına yılın altı ayı boyunca öğle ile ikindi arasında bol yağmur yağar.⁹³² San'a ve civarı ise ülke içerisinde en fazla yağmur alan yerlerden biridir. Buralar hazirandan eylüle kadar sürekli yağmur alır. Hatta bundan dolayı San'a'da yaşayanlar, karşılaştıklarında birbirlerine aniden yağın yağmur sebebiyle ıslanmamaları için acele etmelerini tavsiye ederdi.⁹³³

San'a'daki evlerin çatılarının çoğu şiddetli yağın yağmurlar sebebiyle taştan yapılmıştı. San'a'da yağmur, genelde öğleden az bir süre sonra başlar ve gün batımına kadar devam eder. Yağın yağmurların oluşturduğu sel suları, birikmesi için yapılan kanallara akar.⁹³⁴ Bu kanallar, tarla ve bahçelerin sulanmasında kullanılırdı. Zira Yemen'de tarım arazilerinin sulanması üç yöntemle oluyordu. İlk olarak vadilerde yer alan topraklar, yukarıda aktarılan mevsim yağmurlarıyla sulanmaktaydı. Bu topraklardan 1/10 oranında zekât alınıyordu. İkinci olarak bazı tarım arazileri barajlardan akan suyla sulanıyordu. Üçüncü yöntemse; develer vasıtasıyla kuyudan su çekilerek toprağa dökülmesiydi.⁹³⁵ Bu sulama yöntemlerinden ise 1/20 oranında zekât alınıyordu.⁹³⁶

Yemen'de yer alan barajlar, İslam öncesinden itibaren tarım mahsullerinin yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Yapılan kazılarda elde edilen yazıtlarda sulama sistem ve yönetimine 270 adet atıf bulunmaktadır. Bu yazıtlarda eski Yemen'deki su kaynaklarının yönetimi, su kanalları, başta Me'rib Barajı olmak üzere barajların imar ve tamirinden bahsedilmektedir.⁹³⁷

⁹³² İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 188.

⁹³³ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü'l-Büldân**, s. 34.

⁹³⁴ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 109-110.

⁹³⁵ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

⁹³⁶ Göğün veya kaynak sularının suladığı ürünlerde onda bir oranında hayvan veya kova ile sulanan ürünlerde ise yirmide bir zekât verilir. (İbn Sellâm, **el-Emvâl**, s. 577)

⁹³⁷ Mohammed Maraqtan, "Typology of Irrigation Systems in Ancient Yemen in the Light of the Epigraphic Evidence", **Water and Life in Arabia**, Edt.: W.Y. Al-Tikriti/P. Yule, Abu Dhabi Tourism and Culture Authority, 2017, s. 115-117.

İbn Rüste de eserinde bu eski barajlar hakkında bilgiler vermektedir. Onun aktardığına göre Yemen’de en değerli olan araziler, barajdan sulananlardı.⁹³⁸ Yine İbn Rüste, San‘a’da bulunan barajın dağların bir bölümünü kapladığını, barajdan tarlalara kanallar kazıldığını ve bu sayede arazilerin sulandığını nakletmektedir.⁹³⁹

Hemdânî, Yemen’de bulunan Me’rib⁹⁴⁰ el-Hânîk,⁹⁴¹ Ray‘ân,⁹⁴² Sîyân,⁹⁴³ Yahdîb⁹⁴⁴ ve Kilâb⁹⁴⁵ barajları hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ancak onun varlığından bahsedip hakkında bilgi vermediği barajlar da bulunmaktadır. Bu barajların isimleri ise şunlardır: Kaddâb Barajı, Rivâm Barajı, Şihrâr Barajı, Tama Hân Barajı, ‘Âd Barajı, Lahic Barajı, ‘Urâş Barajı, Sehâr Barajı, Zû Ru‘ayn Barajı, Mefâdah Barajı, Nezâr Barajı, Şu‘bânî Barajı, Müleyki Barajı, Nüvâsî Barajı, Minhâd Barajı, Beytü, Kemîm Barajı⁹⁴⁶

İbnü’l-Fakîh ise Yemen’de İslam öncesinde inşa edilen “Lokmân, Selhîn, Sırvâh, Mirvâh, Beynûn, Hinde, Nüneyde, Felsûm, Berayde” barajlarının varlığından bahsetmektedir.⁹⁴⁷

Kazvînî, Şibâm’da bulunan bir baraj ve sulama yöntemi hakkında şöyle demektedir:

Yemen’de Şibâm Dağı vardır. San‘a’ya bir günlük mesafededir. Oraya çıkmak zor olmakla birlikte tek bir yolla ulaşmak mümkündür. Bu dağın zirvesi geniş olup arazileri, ekili alanları, tarlaları, üzüm bağları ve hurma ağaçları vardır. Bu dağın

⁹³⁸ İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 112.

⁹³⁹ İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 113.

⁹⁴⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43-44.

⁹⁴¹ Sa‘de’de yer alan bu baraj, Seyf b. Zî Yezzen döneminde Numâl b. Atîk tarafından inşa edilmiş; İbrahim b. Musa b. Cafer b. Muhammed el-Alevî tarafından yıkılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 115)

⁹⁴² İbn Zî Ma‘zîn’in mülküydü. Me’rib Barajı yıkıldığında Dahr’ın su rezervi yarıya indi. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)

⁹⁴³ Bu baraj, Ans topraklarında yer alıyordu. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)

⁹⁴⁴ Hemdânî, Yahdîb Barajları hakkında şunları söylemektedir:

“Bu barajların sayısının otuz olduğunu duydum. Fakat Ebû’l-Abbas b. Ebî Gâlib es-Sülemî bana bu barajların sayısının seksen olduğunu söyledi. Biz bu seksen sayısını Es‘ad Tübbâ’-dan nakledilen şu dizelerden hatırlıyoruz.

Yahdib’in toprağında olan yeşil alanda

Seksen barajdan akan suları seyret” (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)

⁹⁴⁵ Bu baraj, Hemdân beldesinde Da‘ân’ın ilerisinde yer alır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 117)

⁹⁴⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116-117.

⁹⁴⁷ İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 34.

suları, orada bulunan baraja dökülür. Baraj dolduğunda kapakları San'a'ya ve beldelerine akması için açılır.⁹⁴⁸

Yemen'de tarım arazilerinin sulama yöntemlerinden bir diğeri de kuyulardan develerle su çekmektir. Bunun sebebi bölgenin, su kuyusu bakımından oldukça zengin bir yer olmasıdır.⁹⁴⁹ Kaynaklarda bahsedilen kuyuların bulunduğu en önemli mekânlardan biri Rayde'deki⁹⁵⁰ Yemen'in eski yapıtlarından olan Tülfüm Sarayı'dır. Bu saray, su kuyularıyla meşhurdur. Hemdânî'nin aktardığına göre el-Bevn, es-Sayed ve el-Haşeb'de yaşayanlar susuz kaldıklarında bu kuyuya giderdi. Buradan elde ettikleri su, onların ihtiyaçlarını karşıladı. Gece, gündüz durmadan su çekilse de kuyunun rezervi eksilmezdi.⁹⁵¹

Zengin su kuyularına sahip olan yerlerden biri de Zemâr'dır. Burası, büyük bir yer olup bol tarım yapılır. Zemâr'da bulunan su kuyuları ağzına kadar doludur. Kuyulardaki suya elle bile ulaşılır.⁹⁵² Yemen'de başka birçok bölgede farklı türlerde⁹⁵³ su kuyuları bulunmaktadır. San'a da su kuyuları bakımından zengin bir bölgedir. Burada bulunan her evde bir veya iki su kuyusu bulunmaktadır.⁹⁵⁴

⁹⁴⁸ Kazvîni, *Âsâr*, s. 68.

⁹⁴⁹ Örneğin Gumdân'da bir kuyu bulunmaktadır. Bu kuyuda Hz. Ömer döneminde yedi kişi tarafından katledilen biri bulunmaktadır. Hz. Ömer, bu katle iştirak eden yedi kişiyi de öldürtmüştür. Hz. Ömer'in "Bütün San'a bu katle iştirak etse bile hepsini öldürürdüm" dediği bilinmektedir. (İbn Rüste, *A'lâk*, s. 191) Ayrıca Sihâm Vadisi'nde sıcak su kaynağı vardı. Bu suyun sıcaklığıyla yumurta ve pirinç pişerdi. (Hemdânî, *Sıfat*, s. 229)

⁹⁵⁰ Necîd'de Hemdân'ın köylerindendir. Orada atıl bir kuyu ve yüksek bir kasır bulunmaktadır. (Hemdânî, *Sıfat*, s. 97)

⁹⁵¹ Onun kuyusundaki taşlar eskiden kalmaydı. Hemdânî burada ortaya çıkarılan bir taşta yazıt bulunduğuna yönelik rivayeti nakletmektedir. Bu yazıtta "Kayl Zû Meri"nin iki oğlu Yerîm ve Tübbâ onu inşa etti" yazıyordu. (Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 96)

⁹⁵² Hemdânî, *Sıfat*, s. 224.

⁹⁵³ Hadramevt'te Berahût kuyusu vardır. Rivayete göre Rasulullah (s), bu kuyuda kâfirlerin ve münafıkların ruhlarının bulunduğunu söylemiştir. Hz. Ali'den nakledilen habere göre; bu kuyunun suyu siyahı. Yine rivayete göre Hadramevt'te hünsalık suyu (ماء الخوثة) vardır. Kazvîni, bu suyun en-Nûb ile Hadramevt arasında kaldığını ve bundan içen birinin hünsalaştığını söylemektedir. (Kazvîni, *Âsâr*, s. 35-38)

⁹⁵⁴ San'alıların evlerinin her birinde içmek için içinde su bulunan su kuyuları vardır. Onlar kuyu suyunu akan pınarların suyuna tercih ederler. San'a'nın fakihlerinden biri kendi kuyusundaki suyu Dicle'nin aynı miktardaki suyuyla tartmış kendi suyunun daha hafif olduğunu görmüştür. San'alıların çok azı hariç mescidlerinin her birinin yanında su bulunmaktadır. Bu su, içmek için bir çeşme ve abdest ve gusül için ayrı iki sarnıçta yer alırdı. (Yani bir çeşme, bir abdestlik ve bir de gusüllük olan iki sarnıç) Sarnıçta taşlarla bir araya getirilmiş geniş bir kemer vardır. Bu bölgenin sakinleri, el-Cezzârî denilen yerin yakınında eski zamanlarda, on altı nebînin boğazlandığını söylemektedir. San'a'da en küçük ev bir veya iki su sarnıcına (su deposu) sahiptir. Evin lağım çukuru da derindir. Bu yüzden evler kötü ve

Ayrıca Yemen’de tarım arazilerini sulamanın birtakım kuralları bulunuyordu. Hemdânî konuyu şöyle anlatmaktadır:

Dahr, Yemen’in bölgelerinden biridir. Orada bir vadi, bir kale ve bir saray vardır. Dahr, San’a’ dan iki saat (belki daha az) mesafededir. Buradaki vadide büyük bir dere olup iki tarafındaki bahçeleri sular... Burada sulamanın bir takım kuralları vardır. İlk önce dereye en yakın olan arsa sulanır. Bir yetim veya zımmî karşısında yöneticinin herhangi bir önceliği yoktur. Tarla sahibinin hiç ağacı olmasa veya Rûm diyarında veya herhangi uzak bir yerde olsa bile sırası geldiğinde ürünü sulanır. Sulamaya vadinin alt kısmından başlanır. Buradan daha yüksek yerlere doğru devam edilir. Hizmetçilerden biri suyu yöneticinin üzüm bağlarına akıtsa, sulamayı kontrolle görevli kişi, korkmaksızın onun tarlasını bozar. Câhiliye döneminde bu derelerin suları çok daha gür akardı. Burada yaşayanların dediğine göre meydana gelen çok sayıdaki deprem, suyun kaynağını kapatmıştır. Derenin kaynağı Hadûn Dağı’dır. Çıkış yeri Rey’ân’ın altı Dahr’ın üstüdür. Suyunun azalmasının sebebinin Ray’ân barajının yıkılması olduğu da söylenir.⁹⁵⁵

2. Hayvancılık

2.1. Sığır

Yemen’de en fazla yetiştirilen besi hayvanı türlerinden biri sığırdır. Özellikle San’a civarında yaşayanlar, sığır etini koyun etine tercih ederlerdi. Fakat koyun eti de sığır eti de aynı fiyata satılırdı. San’a’da yetiştirilen sığırların etlerinin özel olduğu ve bu etlerin iyi ateşte piştiğinde oldukça lezzetli olduğu aktarılmaktadır.⁹⁵⁶

Hiz. Peygamber’in (s) Muâz’ı Yemen’e gönderdiğinde her otuz sığırdan iki yaşında erkek veya dişi bir sığır, her kırk sığırdan ise üç yaşında bir sığır almasını emrettiği nakledilmektedir.⁹⁵⁷

pis kokmaz. Çukurlarının derin olması sebebiyle, bir tuvalet yüz yıldan fazla süre boşaltılmadan kullanılır. (İbn Rüste, **A’lâk**, s. 111)

⁹⁵⁵ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61-62.

⁹⁵⁶ İbn Rüste, **A’lâk**, s. 112.

⁹⁵⁷ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm**, Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, Beyrut, ty., c. 3, s. 157; İbn Hemâm

Yazıtlarda Yemen’de bulunan sığırlardan bahsedilmektedir. Ys’ım̄r Byn bn Smh’ly Ynf (يُثَعَامَرُ بَيْنُ بْنُ سَمَحَلِي يَنْف) adlı Sebeli mukarribden bahseden RES 3943⁹⁵⁸ künyeli yazıtta M’n̄m (مَعْنَم), Mh’m̄rm (مَهَامَرَم) ve ’m̄rm (أَمَرَم) kabilelerinin bölgelerine girerek 5040 kişiyi öldürdüğü; onların çocuklarından 3060’ını esir olarak aldığı; malları, develeri, **sığırları**, eşekleri ve küçük hayvanlarından 31.000 tanesine el koyduğu anlatılmaktadır.

RES 3945⁹⁵⁹ künyeli yazıttaysa deve, **sığır**, eşek ve küçük hayvanlardan oluşan 200.000 hayvanın ganimet olarak alındığından bahsedilmektedir. Ir 12⁹⁶⁰ künyeli yazıtta, 300 deve, **1300 sığır**, 270 eşek, 10.000 küçük sığırdan bahsedilmektedir. Bu da Yemen’deki hayvan popülasyonu içerisinde sığırın yerini göstermesi açısından önemlidir.

CIH 540⁹⁶¹ künyeli yazıttaysa kesimlik 1302 baş sığırdan bahsedilmektedir.

Yemen’de birçok yerde farklı sığır türleri yetiştirilmekteydi. Örneğin Cüblân, Cüblâniye sığırlarıyla meşhurdu. Bu sığırlardan elde edilen deriler, San’a ve diğer yerlere gönderilirdi.⁹⁶² Bu derilerle nalın imal edilirdi. el-Kürâr’da ise el-Kürâriyye sığırı vardı.⁹⁶³ Bunlarla birlikte Yemen’de “Cenediyye”⁹⁶⁴ ve “Hadîriyye”⁹⁶⁵ adı verilen sığırlar da yetiştirilmekteydi. Bu hayvanların etlerinin yanı sıra derisi de önemli bir geçim kaynağıydı.⁹⁶⁶

Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî (ö. 861/1456), **Fethu’l-Kadîr**, Dâru’l-Fikr, yy., ty., c. 2, s. 179.

⁹⁵⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7824&mark=07824%2C002%2C028>

⁹⁵⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7349&mark=07349%2C003%2C061>

⁹⁶⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=5940&mark=05940%2C006%2C033>

⁹⁶¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=2381&mark=02381%2C043%2C004>

⁹⁶² Hemdânî, **Sıfat**, s. 103.

⁹⁶³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.

⁹⁶⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 198.

⁹⁶⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.

⁹⁶⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 201.

2.2. Deve

Arap Yarımadası denilince ilk akla gelen şeylerden biri devedir. Deve, Arap'ın hayatında önemli yere sahiptir. Câhiliye şiirinin motiflerinden olan bu hayvanla⁹⁶⁷ ilgili İslam'ın erken döneminde eser telif edilmiştir.⁹⁶⁸

Yarımada içerisinde deve yetiştirilen yerlerden biri de Yemen'dir. Yemen'de özellikle Mehra⁹⁶⁹ bölgesinin mehriyye adı verilen cins develer yetiştirilen bir merkez olduğu söylenebilir. Mehra bölgesinin merkezi ise eş-Şihr olarak adlandırılır. Ziraat yapılamayan bu bölgede deve yetiştiriciliği yapılır. Bu hayvanların yemleri "el-verak" olarak adlandırılan küçük balıklardır. Burada yaşayan insan ve hayvanlar, ekmeği bilmezler. Onlar, süt içip balık ve hurma yerler. Burada yetiştirilen develer diğer yörelerde yetiştirilen develere göre yolculuğa daha dayanıklıdır.⁹⁷⁰ Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik, Yemen'deki âmiline bir mektup yazarak kendisi için mehriyye develeri satın almasını söylemiştir.⁹⁷¹

Yemen'de develeriyle meşhur yerlerden bir diğeri de San'a ve Zemâr arasında uzanan Dâmiğ'dir. Burada deve popülasyonu fazlaydı.⁹⁷²

Yine Hadramevt'te yer alan Raydetü's-Say'ar'da (ريدة الصيعة) es-Say'ariyye devesi⁹⁷³ es-Sekâsik kabilesinin taşıma için kullandığı es-Seksekiyye adlı deve türü; el-Mehriyye ve es-Seksekiyye'den sonra en soylu üçüncü deve olan el-Mecîdiyye,⁹⁷⁴ Erhabiyye, 'Idiyye, Sadefiyye, Cermiyye ve Dâ'iriyye," adı verilen soylu develer de yetiştirilmekteydi.⁹⁷⁵

⁹⁶⁷ Bkz.: İmruu'l-Kays'ın meşhur muallakasının 11, 12, 14 ve 15. beyitlerinde deveden bahsedilmektedir. (Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin ez-Zevzenî (ö. 486/1093), **Şerhu'l-Mu'allekâti's-Seb'a**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, yy., 2002, s. 40-42)

⁹⁶⁸ Bkz.: Ebu Said Abdülmelik b. Kureyb b. Ali el-Asma'î (ö. 216/831), **Kitâbü'l-İbl**, Thk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâir, yy., 2003.

⁹⁶⁹ Mehra, kurak bir yer olup burada yaşayanların dilleri müste'cemdir. Dillerini anlamak çok zordur. Düzlük bir yer olan Mehra'yı Umân'dan sayanlar da vardır. Mehralıların yurtları dağınık bir halde olup uzak bir vadedir. (İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44) Kazvînî, burada bulunan bir ağacın yılın belli aylarında su sızdığını söylemektedir. Onun aktardığına göre bu ağaçtan çıkan su, sarnıçları doldurmak üzere kullanılırdı. (Kazvînî, **Âsâr**, s. 63)

⁹⁷⁰ İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.

⁹⁷¹ Kazvînî, **Âsâr**, s. 63.

⁹⁷² Ayrıca Dâmiğ'de safran ve diğer bütün meyveler yetiştirdi. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60)

⁹⁷³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.

⁹⁷⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.

⁹⁷⁵ Hemdânî, **Sıfat**, s. 201.

Yemen’de develerin birçok otlak alanları bulunuyordu. Bu alanlar arasında San’a’nın meraları develer için uygun bir yerdi. Kazvîni, San’a’nın meralarında otlayan hasta develerin iyileştiğini şöyle aktarmaktadır:

“San’a, Yemen’deki bina olarak en güzel şehirdir. Buranın toprağı güzel olup hastalıklar azdır. Su evlere dağıtıldığında amber kokusu yayılır. San’a’da az da olsa bazı hastalıklar, sinekler ve haşereler vardır. Eğer bir insan, San’a’nın dışında hasta düşerse San’a’ya taşınırsa iyileşir. Develer ise eğer hastalanırsa San’a’nın meralarında otlatılırsa iyileşirler. San’a’da et, bir hafta boyunca bozulmadan durur.”⁹⁷⁶

Hemdâni, Yemen’deki develerin yedikleri bazı otlar sebebiyle zaman zaman zehirlendiklerini aktarmaktadır. Rivayete göre develerin yiyip zehirlendiği bitkilerden biri ‘ukr ağacıdır. Devenin bu zehre karşı tedavisi ihmal edilirse zehir etkisini gösterir. Bu zehri tedavi etmek için bir koyunun kemikli eti, kemik ve et birbirinden ayrılınca kadar pişirilir. Sonra da kemikler etten ayrılır. Sonra et ve et suyu etin dokuları kayboluncaya kadar karıştırılır. Zehirlenmiş deveye bu karışımdan biraz verilince deve iyileşebilir.⁹⁷⁷

Ayrıca Yemen’deki develeri güden çobanlar da bulunuyordu. Muallaka şairlerinden ‘Antera b. Şeddâd şiirinde Yemen’de bulunan, konuşması anlaşılmayan Habeşli çobanın etrafında develerin toplanmasından bahsetmektedir.⁹⁷⁸ Ayrıca RES

⁹⁷⁶ Kazvîni, **Âsâr**, s. 50.

⁹⁷⁷ Hemdâni, **el-İklîl**, c. 8, s. 41.

⁹⁷⁸ ez-Zevzenî, **Şerhu’l-Mu’allekât**, s. 252.

3943,⁹⁷⁹ RES 3945,⁹⁸⁰ Gr 3,⁹⁸¹ Ir 12,⁹⁸² Ja 665,⁹⁸³ ‘Abadān 1,⁹⁸⁴ CIH 540,⁹⁸⁵ CIH 541,⁹⁸⁶ CIH 597,⁹⁸⁷ RES 4157,⁹⁸⁸ RES 4160,⁹⁸⁹ Ry 508⁹⁹⁰, Ja 576+Ja 577⁹⁹¹ künyeli yazıtlarda develerden bahsedilmektedir.

Yemen’de ticaret kervanları için kullanılan bu hayvanın⁹⁹² tezeği ısıtma amacıyla fırında yakılmaktaydı. Hatta akik madeni için yakılan fırınların ısıtılması için deve tezeği kullanılıyordu. Ayrıca Yemen’de develerle ilgili çeşitli inançlar da vardı.

979

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7824&mark=07824%2C002%2C026>

980

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7349&mark=07349%2C019%2C032>

981

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6586&mark=06586%2C002%2C003>

982

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5940&mark=05940%2C006%2C026>

983

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6060&mark=06060%2C026%2C004>

984

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5556&mark=05556%2C015%2C014>

985

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2381&mark=02381%2C047%2C001>

986

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2382&mark=02382%2C127%2C004>

987

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2386&mark=02386%2C007%2C002>

988

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2432&mark=02432%2C002%2C004>

989

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2435&mark=02435%2C003%2C003>

990

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2449&mark=02449%2C006%2C007>

991

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=591249237&recId=9044&mark=09044%2C003%2C009>

⁹⁹² Yemen ve Basra arasında işleyen deve katarları bulunuyordu. (Bkz.: Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100)

San'a'da, el-Cened'de ve Sa'de'deki mescitlerin hepsinin peygamberin dişi devesinin çöküp oturduğu yer olduğuna inanılırdı.⁹⁹³

M.S. II.-III. asırda Yemen'de bulunan, mermer üzerinde yer alan deve resmi⁹⁹⁴

2.3. Arıcılık

Yemen, İslam öncesi dönemden itibaren bal üretimiyle ön plana çıkan bir yerdir. Strabon "Geography" adlı eserinde bu bölgede üretilen ballardan bahsetmektedir.⁹⁹⁵

Yemen'de İslam öncesi dönemde üretilen bal, içki yapımında kullanılıyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in (s) Yemen'de bit' adı verilen baldan yapılan içkiyi yasakladığı bilinmektedir.⁹⁹⁶ Bununla birlikte Muâz, Yemen'e görevlendirildiğinde kendisine baldan ne kadar zekât alınacağı sorulmuştu. O, bu konuda Hz. Peygamber (s) tarafından herhangi bir emir gelmediğini söylemişti.⁹⁹⁷

⁹⁹³ Hemdânî'nin aktardıklarına göre sıralı dağlara bitişik Hadûr Dağı'nın tepesinde, Şuayb b. Miħdem b. Zî Miħdem'in mescidi vardır. Ayrıca Hinûm Dağı, Dîn Dağı ve Ta'kur'un tepesinde birer mescit vardır. Sümâre'de (Nakîl Sayd'ın tepesinde bir kale) Mu'âz'a ait bir cami vardı. San'a'da, el-Cened'de Sa'de'deki mescitlerin hepsi, peygamberin dişi devesinin çöküp oturduğu yerdir. Ferve b. Müseyk el-Murâdî'nin türbesi San'a mezarlığındadır. O, derdi olanların dualarının her zaman kabul edildiği bir mescittir. San'a'nın bilgeleri bir kişinin Sâm kuyusundan abdest alıp (caminin doğu yanındaki ilk kapısına yakın olan bir kuyudur) huşu içerisinde Ferve b. Museyk camiinde Allah'a dua ederse dualarının kabul edileceğini aktarmaktadır. Diğer bir mescid de Mescidü'l-Uhdûd olarak adlandırılan Necrân Mescidi'dir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 68)

⁹⁹⁴ Muhammed 'Avz Bâ'aliyyân, **Hayvânâtü'n-Nakl ve'l-Harb fi'l-Yemeni'l-Kadîm (Dirâsetün fi Dav'i'n-Nükûş ve'l-Âsâr)**, (BDT), Câmî'atü Aden Külliyyetü'l-Âdâb-Kısmü't-Târîh Şu'betü't-Târîhi'l-Kadîm, Aden, 2012, s. 257.

⁹⁹⁵ Strabo, **Geography**, XVI, 4, 2.

⁹⁹⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 7, s. 380.

⁹⁹⁷ Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe b. Abdullah el-Horasânî İbn Zenceveyh (ö. 251/865), **el-Envâl**, Thk.: Şakir Zeyb Feyyâz, Merkezü'l-Melik Faysal, Suudi Arabistan, 1406/1986, s. 1090.

Ayrıca Halife Ömer b. Abdülaziz'in Nâfi'î Yemen'e gönderişini anlatan bal ile ilgili şu rivayet önemlidir:

“Nâfi' dedi ki: Ömer b. Abdülaziz beni Yemen'e gönderdi. Ben baldan zekât almak istedim. Muğîra b. Hakîm bana “Onda zekât yoktur.” dedi. Bunun üzerine Nâfi', Muğîra'nın “Onda zekât yoktur.” dediğini Ömer b. Abdülaziz'e yazdı. Ömer b. Abdülaziz ise Muğîra'nın hakkı gözeten biri olduğunu, baldan herhangi bir zekât alınmamasını yazdı.”⁹⁹⁸

el-Hamevî, Yemen'de Cüblân'ın balıyla meşhur olduğunu söylemektedir.⁹⁹⁹ San'a bal üretimi yapılan yerlerden biriydi. Buradaki arılar armuttan bal yapardı.¹⁰⁰⁰ Hemdânî, Zuleyme Habûr'un (ظليمة حبور) kuzeyinde yer alan Ehnûm'un (أهنوم) dağlarından olan Henûm'un (هنوم) düzlüğünde çok fazla arı ve bal olduğunu¹⁰⁰¹ Hurâz'da¹⁰⁰² (حران) ve Yemen'in Tihâme bölgesinde de bal üretildiğinden bahsetmektedir.¹⁰⁰³

Yemen'deki arıcılığın bugüne kadar aynı geleneksel metotlarla yapıldığı söylenebilir. Bugün Yemen'de, basit, çerçevesiz, yatay, şişe şeklinde pişmiş topraktan yapılan kovanlar bunun kanıtıdır. Bu tür kovanlar yüzyıllardır kullanılmaktadır. Hatta arıların güvenliği ve iklimsel olumsuzluktan etkilenmemeleri için bu kovanlar, evlerin dış duvarının hizasına dizilir.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁸ İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. 3, s. 1093.

⁹⁹⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 102.

¹⁰⁰⁰ Kazvînî, **Âsâr**, s. 69.

¹⁰⁰¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 194.

¹⁰⁰² Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.

¹⁰⁰³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 123.

¹⁰⁰⁴ Mikhail Rodionov, “Honey, Coffee, and Tea in Cultural Practices of Hadramawt”, **Herbal Medicine in Yemen**, ed: Ingrid Hehmeyer ve Hanne Schöning, Brill, Leiden-Boston, 2012, s. 144.

*Yemen’de el-Mükellâ yakınlarında bulunan yatay şişe şekilli arı kovanları*¹⁰⁰⁵

3. Zanaat

3.1. Madencilik

el-Birûnî, Abdülmelik b. Mervân döneminde Şâm’da yazılan bir kitap bulduğunu söylemektedir. Kitapta mücevher sanatının inceliklerinin yanı sıra, dönemin değerli taşlarının o günkü değerleri hakkında da bilgiler yer almaktaydı. Buna ek olarak kitabın içinde kırmızı yakut ve kaliteli incinin fiyatının birlikte iki yarış atı değerinde olduğu bilgisi yer almaktaydı.¹⁰⁰⁶ Emevîler döneminde ve Abbasîlerin iktidarının ilk zamanlarında kıymetli taş bolluğu vardı.¹⁰⁰⁷ Zenginlikten dolayı kap ve kacaklar kıymetli taşlardan yapılıyordu.¹⁰⁰⁸ Hatta Hz. Hasan’ın değerli taşlardan çok iyi anladığı nakledilmektedir. Bundan dolayı da ondan değerli taşlara kıymet biçmesi istenirdi. Bununla birlikte Hz. Hasan’ın vefatının bir cevherden zehirlenme sebebiyle olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁰⁹ Değerli taş madenlerinin yerlerine bakıldığında Emevîler döneminde Yemen’de de bu manada bir bolluktan bahsedilebilir.

¹⁰⁰⁵ Rodionov, “Honey”, s. 144.

¹⁰⁰⁶ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 66

¹⁰⁰⁷ Emevî hanedanına mensup olan kişilerin Abbasî ihtilalcilerinden kaçarken, fiyatı 5 dinarın altında hafif taşları, alışveriş için kullandıkları rivayet edilmektedir. Onlar, bu taşları yeme ve içme için bir köle veya erkek çocuğa vererek ihtiyaçlarını karşıladılar. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 82)

¹⁰⁰⁸ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 70.

¹⁰⁰⁹ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 159.

3.1.1. Altın

Arap Yarımadası'nda çıkarılan madenlerin en önemlilerinden biri altındır. Hemdânî'nin *Kitâbü'l-Cevherateyn* adlı eserinde aktardığı altın madeninin Yemen içerisinde bulunduğu yerler şunlardır.¹⁰¹⁰

1. Dankân (ضنكان): Kinâne ve Ezd yurdu arasında yer alan bölgede bulunur. Hemdânî'nin yaşadığı asırda buraya gelen bir selin madende bulunan altınları ortaya çıkardığı söylenmektedir. Burada çıkan altının kalitesi 'Aşm'de çıkarılana göre daha düşüktür.
2. el-Kufâ'a (القفاة): Havlân bölgesinin el-Hurayra¹⁰¹¹ (الحريره) denilen yerinde bulunan bu madende altın bulunur. Bu maden el-Hasûf'a¹⁰¹² (الخصوف) yakındır.
3. el-Bâr (البار): el-Hasûf ve Huleb (حلب) vadisinin yukarısında yer alan bir madendir. Buradan çıkan altın kalitelidir.
4. el-Mahlefe (المخلفة): Hemdân kabilesinin yaşadığı Hacûr bölgesinde yer alır. el-Bâr madenine yakındır.
5. Sa'de ve Necrân arasındaki sınırda maden bulunur.

Bu yerler, Tihâme ve Yemen'de bulunan meşhur altın madenleridir. Ayrıca Hemdânî döneminde işletilmeyen metruk halde bulunan başka madenler de vardı. Bu

¹⁰¹⁰ Hemdânî, Yarımada'da Yemen ve Necid dışında bulunan iki altın madeninden bahsetmektedir. Bunlar:

1- el-'ayr ve'l'ayra (العير و العيرة): Mekke'deki ashâbu ahhâr der ki: Mekke'deki bu dağda altın madeni vardır.

2- 'Aşm (عشم): Bu maden, Kinâne kabilesinin yaşadığı yerde bulunur. Burası kırmızı ve bol altın olmasıyla meşhurdur.

Yarımadanın Necd bölgesinde bulunan madenler ise şunlardır:

1- el-Hüceyra (الهجرة): Nehd'de yer alan bir altın madenidir. Necd madenlerinden biridir.

2- el-Biše: el-Biše'de yer alan bu maden, Hemdani'nin asrında aktif değildi.

3- Necrân ve el-Felec arasındaki Cerm Akiği isminde bir akik madeni bulunur. Burada çok akik vardır.

4- el-Hasen: Yemâme'de bulunan madendir.

5- el-Hufeyr: el-'Amâye nahiyesinde bol cevher bulunan madendir.

6- ed-Dubeyb (الضبيب)

7- es-Seniyye (الثنية)

8- el-'Avsece (العوسجة)

9- Tiyyâs (تياس): el-'Alâ b. el-Hadramî'nin defnedildiği, Bekr b. Vâil diyarında bulunan kumluktur. (Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 97)

¹⁰¹¹ Mekke ile Ebvâ arasında Nahle'ye yakın, aynı ismi taşıyan başka bir yer daha vardır. (el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 250)

¹⁰¹² Sa'de'ye yakın yerde bulunan bir yerdir. (el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 376)

madenlerden biri Hacûr'un dağında metruk vaziyette yer alan Neb'ân (نبعان) madenidir. Hemdânî, Neb'ân'ın Dankân'a benzediğini ifade etmektedir.¹⁰¹³

Şibâm'dan Hadramevt'in Sebe şehrine olan mesafe üç gündür. Sebe şehri Mezhic kabilesine aittir. Buranın yöneticisi olan İbnü'r-Rûbe'nin Sebe'de Câhiliye günlerinden beri var olan bir dâru'z-ziyâfesi vardır. Sebe bölgesinde İbnü'r-Rûbe'nin işlettiği ve kimseyle paylaşmadığı bir altın madeni vardır. Bu kişi, işlettiği altın madeni sayesinde büyük bir servete sahip olmuştur.¹⁰¹⁴

Altına İslam öncesi yazıtlarda atıflar bulunmaktadır. Örneğin Ja 635¹⁰¹⁵ künyeli yazıtta bronz bir heykel ile birlikte altın objelerin ganimet olarak alındığından; MAFRAY-al-Mi'sâl 2¹⁰¹⁶ künyeli yazıtta altın mücevherleri Habeşlilerin başlarına taktıklarından bahsedilmektedir. Bununla birlikte Yemen'de altından yapılmış yüzük, bileklik ve kolye gibi birçok arkeolojik kalıt bulunmaktadır.¹⁰¹⁷

¹⁰¹³ Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 96.

¹⁰¹⁴ Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 113.

¹⁰¹⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=6032&mark=06032%2C004%2C006>

¹⁰¹⁶

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005>

¹⁰¹⁷ Bkz.: BM 132998; BM 136829; Wādî Dura' 8

British Museum’da bulunan iç tarafı yazılı, düz uçlu ve içbükey iç bölmeli altın bilezik. (BM 136829¹⁰¹⁸)

3.1.2. Gümüş

Hemdânî, Yemen’de bulunan gümüş madenlerinin listesini vermektedir. Onun aktardığına göre Câhiliye’den itibaren Yemen, önemli bir gümüş rezervine sahipti. Hatta kendi döneminde Horasan’dan gelen iki kişi, San’a’dan Ma’den adı verilen gümüş rezervine sahip köye gelmişti. Rivayete göre gelen iki kişi, Ma’den’deki Câhiliye eserlerini ve zenginlikleri gördüklerinde oldukça şaşırılmışlardı. İslam öncesinde bu madenin daha fazla rezerve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hemdânî, Ma’den köyünde Câhiliyeden kalma eser sayısının İslam’dan sonraki eserlere göre daha fazla olduğunu zikretmektedir.¹⁰¹⁹

Hemdânî’nin aktardığına göre gümüş madenlerinin en çoğu Horasan’da veya Arap Yarımadası içinde yeri bilinmeyen yerlerde bulunur. Fakat o, gümüş madencilerinin Yemen’de bulunan gümüşün ne Horasan’da ne de başka bir yerde bulunmadığına yönelik sözlerini nakletmektedir. Ayrıca o, Yemen’deki gümüş madenlerinin Şemâm, Radrâd ve Ma’den adı verilen yerlerde bulunduğunu aktarmaktadır. Buna göre Şemâm, büyük bir köy olup Necd bölgesinde yer alan gümüş madenidir. Câhiliye döneminde bu köyde bin tane mecûsî ve bir ateş evi vardı. Burada Ebnâ yaşıyordu. Câhiliye ve İslam’ın ilk asırlarında aktif olan maden ocağı, Hemdânî’nin asrında harap haldeydi. Yemen’de yer alan Radrâd madeninin ise Şemâm’a benzediği, fakat ondan daha iyi olduğu nakledilmektedir.¹⁰²⁰ Tarihsel olarak İslam’ın ilk döneminde aktif olan Radrâd gümüş madeninin devlet için önemli gelir

¹⁰¹⁸

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_obj&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=40

¹⁰¹⁹ Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 101.

¹⁰²⁰ Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 99

kaynağı olduğu aktarılsa¹⁰²¹ da jeolojik ve arkeolojik veriler bu bilgiyi doğrulamamaktadır.¹⁰²²

Hemdânî'nin aktardıklarına bakılacak olursa, Ebnânın gümüş madeni çıkarılan Ma'den adlı köye de hâkim olduğu görülmektedir. Emevîler döneminde de yaşayan bu gruba Fursü'l-Ma'den deniliyordu.¹⁰²³ Dolayısıyla Ebnânın gümüş madeni işiyle ilgilendiği ortaya çıkmaktadır.

Hemdânî, Ma'den köyünün gümüş madeninden elde ettiği yüksek geliri şöyle açıklamaktadır:

“Ma'den, büyük bir köydür. Burada hurma ve içinde su bulunan bir vadi vardır. Bu köye alet, cihaz Basra'dan gelir. Ma'den Köyü'nden Basra'ya giden deve katarları el-'Akîk-el-Felec-el-Yemâme-el-Bahreyn-Basra yolunu takip ederler. Basra'dan köye gelen deve katarları da bu yolu takip eder. San'a'dan Basra'ya ve Basra'dan Yemen'e giden gruplar, Yemâme yolunu kullanırlar. Ma'den'de yaşayanlar Cuma günleri 20.000 gümüş taşırlar. Yılda 1.000.000 dirhem gümüş taşırlar.”¹⁰²⁴

Yine Hemdânî, Ahmed b. Ramâde adlı birinin Ma'den'de 400 adet fırın olduğuna yönelik rivayetini nakleder. Anlatıldığına göre Ma'den köyünün üstünde bir kuş uça, bu fırınların ısıcağından dolayı aşağı düşüp öldü.¹⁰²⁵

Ayrıca Hemdânî, babasının henüz şekil verilmemiş gümüşü, dinar-ı mutavvak ile 14 miskale satın aldığını söyler. Mutavvak ise miskalin ve iki habbenin üçte biridir. On mutavvak bir vukıyyedir. Bir vukıyye 7 miskal eder. Gümüşten mutavvak ise 20 dirhem kafe'ye denk gelir. Miskalle ise yaklaşık 30 dirheme tekabül eder. Yine o, gümüş işiyle uğraşan zenginlerin elde ettikleri dirhem dördte birini infak ettiklerini

¹⁰²¹ Stephen Merkel, Andreas Hauptmann, Thomas Kirnbauer, Florian Tereygeol, “Silver Production at al-Radrad: Archaeometallurgical Analysis of Ore, Slag and Technical Ceramics from Early Medieval Yemen”, *Arabian Archeology Epigraphy*, 2016; 27: 107–126 (2016), s. 108.

¹⁰²² Merkel vd., “Silver”, s. 124.

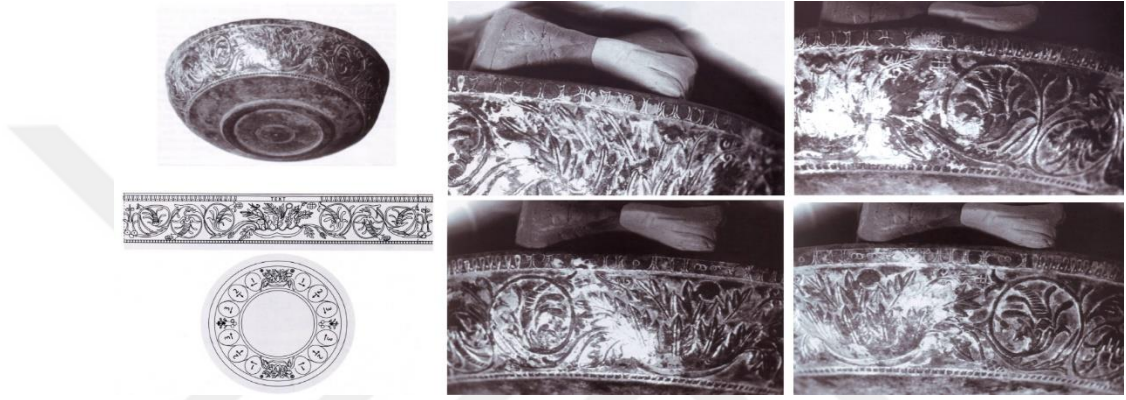
¹⁰²³ Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 100

¹⁰²⁴ Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 100

¹⁰²⁵ Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 100

söylemektedir.¹⁰²⁶ Bunlara ek olarak Şibâm'dan çok fazla gümüş San'a'ya taşınırdı.¹⁰²⁷

Ayrıca Ja 669,¹⁰²⁸ Ja 693,¹⁰²⁹ Ja 716¹⁰³⁰ ve Ja 700+Ja 814¹⁰³¹ künyeli yazıtlarda gümüş heykelden; MAFRAY-al-Mi'sâl 2¹⁰³² ve Gr 95¹⁰³³ künyeli yazıtlardaysa gümüşten bahsedilmektedir. Bununla birlikte gümüşten yapılmış birçok arkeolojik kalıt bulunmaktadır.¹⁰³⁴

Bitki figürlü gümüş kâse (UPC 14)¹⁰³⁵

¹⁰²⁶ Hemdânî, *el-Cevherateyn*, s. 100-101.

¹⁰²⁷ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 84.

¹⁰²⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6065&mark=06065%2C012%2C004>

¹⁰²⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6076&mark=06076%2C005%2C002>

¹⁰³⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6095&mark=06095%2C004%2C006>

¹⁰³¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6082&mark=06082%2C003%2C007>

¹⁰³²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005>

¹⁰³³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=683260522&recId=6745&mark=06745%2C003%2C006&vM=yes>

¹⁰³⁴ Bkz.: UPC 14; UPC 17; UPC 18.

¹⁰³⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=2236&mark=02236%2C001%2C003>

3.1.3. Akik

Kıymetli taşlardan biri olan akik, el-Birûnî'nin aktardığına göre dünyada sadece Sind ve Yemen gibi bölgelerden çıkarılmaktaydı. Yarımada içerisinde Yemen'den çıkarılan bu taşın meşhur olduğunu hem Câhiliye döneminde Hubel putunun kırmızı akik taşından yapılmış olması¹⁰³⁶ hem de Hz. Peygamber'in (s) akik yüzüğü takılmasını tavsiye eden hadisinden anlamaktayız.¹⁰³⁷ Ayrıca “Yezîd b. Muâviye, Şâm'da bulunan bir kiliseden aldığı yakutla süslenmiş hilâlleri akikten yapılmış iki kadeh ve biri akikten diğeri de yakuttan iki testiyile birlikte Kâbe'ye asmak için göndermişti.”¹⁰³⁸

Akiğin kahverengi, kırmızı ve sarı renkli türleri vardır. Kırmızısı mahallê olarak er-rummânî; kahverengisi ise el-kebdî olarak isimlendirilmektedir. Geleneksel olarak çıkarılan akik taşının işlenmesi sırasıyla arıtma, şekil verme ve parlatma uygulamalarıyla gerçekleştirilir. Arıtma aşamasında henüz işlenmemiş olan akik, sıcak küle gömülür. Bu işleme, külleme veya ısıtma denir.¹⁰³⁹ Çünkü akik, çok fazla ateşle temasa geçerse bozulur. Bununla birlikte külleme ile belli bir ısıya maruz bırakılması taşı güzelleştirir.¹⁰⁴⁰ Akik madeni işiyle uğraşanlar bir parçayı yaklaşık 20 batman olarak bulurlar. Bu parça kırılarak yoğun sıcak günde güneşin karşısına konulur. Sonra da deve gübresiyle fırın ısıtılır. Fırının içine parça konulur ve ateş parçayı kaplar. Sıcacığın tesiri sonucunda parçadan çıkan su, fırın içerisinde suyun akması için yapılan mecradan akar. Sonra da fırından onu çıkarırlar. Çıkarılan sadece cevherdir. Kalan küllerdir.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁶ Hubel putu akikten yapılmıştır. Kırık olan sağ eli için altından bir el yapıp takılmıştı. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 218)

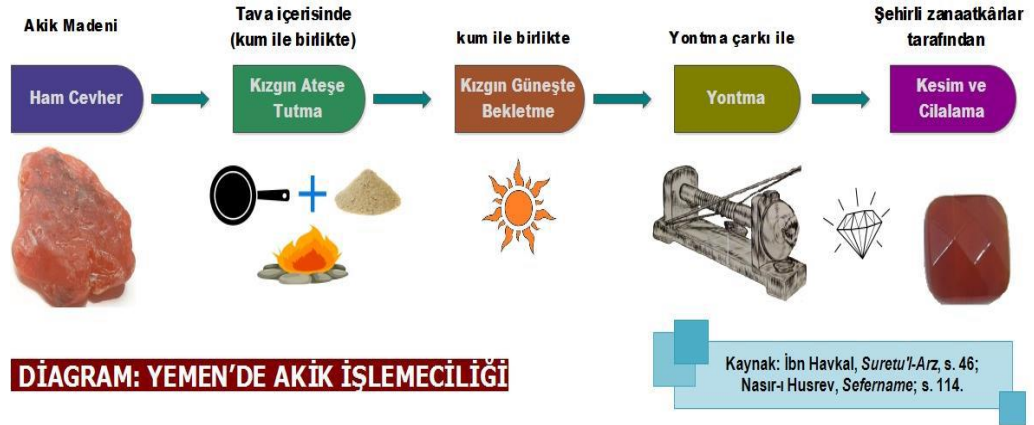
¹⁰³⁷ el-Birûnî, Hz. Peygamber'in (s) تَحْتَمُوا بِالْعَقِيقِ hadisinin rivayet edenler tarafından tahrif edilmiş olduğuna yönelik görüşü nakletmektedir. Rivayette “el-Kîk Vadisi'nde (العقيق) et-Tehayyüm (التخيم), yani çadır kurarak konaklamanın emredildiğini” ifade etmektedir. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 219)

¹⁰³⁸ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 83.

¹⁰³⁹ Abdülhakim Ahmed Osman, “el-‘Akîku'l-Yemânî”, **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 2101.

¹⁰⁴⁰ el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 217.

¹⁰⁴¹ Kazvînî, **Âsâr**, s. 62.

(Kaynak: Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması*, *Tarih Okulu Dergisi*, 189-225, c. 11, sy. 33, s. 197)

Yemen'de akik taşı rezervinin en fazla olduğu yer San'a'ydı. Akik taşı bulmak isteyenler, San'a'da bir parça toprak satın alırlar; sonra da yeri kazmaya başlarlardı. Bunun sonucunda bazen akik taşı bulamadıkları da olurdu.¹⁰⁴²

Bu taş, San'a'nın mihlâflarından çıkarılarak ihraç edilirdi. Akik çıkarılan madenlerin en iyisi ise San'a'dan yaklaşık bir günlük mesafe uzaklıktaki Mukrâ (مقرى) köyüdür. Ayrıca Elhâm (الهام) köyü, Kussâs (قساس) denilen bir dağ,¹⁰⁴³ Şibâm Dağı'nda,¹⁰⁴⁴ Ânes bölgelerinden ve Ans'ın batısında yer alan Mülis'tan (ملص) da akik çıkarılır.¹⁰⁴⁵ Çıkarılan madenlerin bir kısmı Yemen'de işlenirken bazıları Basra'ya taşınırdı.¹⁰⁴⁶ Yemen akiğinin temel özelliği; parlak, altın sarısı, homojen ve berrak olmasıdır. Yemen'de akiğin koyu kırmızı ve rengi koyu ve çizgiler halinde olanı beğenilirdi.¹⁰⁴⁷ Hatta koyu mavi olanı akik türlerinin en iyisi kabul edilirdi.¹⁰⁴⁸ Karışık renkli ve damarlı Yemen akiği sanat işlerinde özellikle tercih edilirdi. Ondan levha,

¹⁰⁴² Abdülhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayii*, Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001, s. 98.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarü'l-Büldân*, s. 36.

¹⁰⁴⁴ el-İdrîsî, *Nüzhe*, c. 1, s. 154; Bakır, *Ortaçağ İslam*, s. 100.

¹⁰⁴⁵ Abdülhakim Ahmed Osman, "el-'Akiku'l-Yemânî", *el-Mevsûatü'l-Yemeniyye*, c. 3, s. 2101.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarü'l-Büldân*, s. 36.

¹⁰⁴⁷ el-Birûnî, *el-Cemâhir*, s. 218.

¹⁰⁴⁸ Kazvînî, *Âsâr*, s. 62.

kılıç ve bıçak kabzaları ve kâseler imal edilirdi. Bu taş, önemli kişilerin masa üstlerinin de süslenmesi için kullanılırdı.¹⁰⁴⁹

3.1.4. Oniks

Yemen’den çıkarılan madenlerden biri de onikstir. Bölgede farklı türlerde oniks madeni vardır. Bu çeşitli türlerdeki oniks taşları akik madeninden getirilirdi. Oniks taşlarının en mükemmeli “bakarânî”dir. Onların en pahalıları ‘arvânî, el-fârisî, el-habeşî, el-mu‘assel ve el-mu‘arrak’tır.¹⁰⁵⁰

Yemen’in çeşitli yerlerinde oniks madeni bulunur. Nukumî adı verilen oniks türü değerlidir. Bu taş, Dehr, Sa‘vân ve es-Sir, Havlân, Uzeyka, eş-Şezb’de bulunur. Mavi oniks ‘İşârî diye adlandırılır. Çünkü bu taş, ‘İşâr vadisinden gelir. Bu vadi de San‘a’ya yakındır. Ayrıca Se‘vânî oniksleri, San‘a’nın yanında bulunan Se‘vân’dan gelir. Değerli bakarânî türü Enîs Dağı’ndan çıkarılır. O, farklı renklere sahiptir. Fakat üç renkten oluşan üzerinde beyaz bir damarı olan kırmızı yüzey ve siyah rengin karışımı olanı çok değerlidir. ‘Arvânî türü, beyaz damarlı kırmızı yüzeye sahiptir. Bu, eş-Şeraf ve Hemdân’ın batısındaki bir dağdan gelir.¹⁰⁵¹ Ayrıca Zafâr’da da oniks taşı bulunur. Hatta el-cez‘u’z-zafâr denen Zafar oniksi buraya nispet edilir.¹⁰⁵² Dâmiğ’de¹⁰⁵³ oniks taşının değerli bakarânî türü bulunur.¹⁰⁵⁴ Şibâm Dağı’nda da oniks taşı bulunur. Oniks taşı, toprak ile örtülmüş olduğundan onu ancak uzman olanlar fark edebilirdi. Bulunan taşlar işlendiğinde güzellikleri ve cevherlerinin saflıkları ortaya çıkardı. Farklı güzel renkleriyle vadilerde bulunan taşlar, ustalara getirilerek işlendikten sonra bu beldelerdeki tüccarlar tarafından satılmak üzere alınırdı.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁹ Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam’ın Rönesansı**, Çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 500.

¹⁰⁵⁰ İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 36

¹⁰⁵¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.

¹⁰⁵² Kazvînî, **Âsâr**, s. 56

¹⁰⁵³ Dâmiğ’de taştan inşa edilmiş, üç tane büyük kale vardır. Bu kaleler, Habeşliler tarafından yıkılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61)

¹⁰⁵⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61.

¹⁰⁵⁵ el-İdrîsî, **Nüzhe**, c. 1, s. 154.

San'a'da birçok han ve dükkân vardı. Bu dükkânlarda oniksten yapılmış ürünler ve çeşitli boncuk türleri yapıldı.¹⁰⁵⁶ el-Mu'arrak denilen damarlı büyük ve geniş oniks taşından kap-kacak yapıldı.¹⁰⁵⁷

Ayrıca bu taş hakkında bazı batıl inançlar da vardı. Örneğin Himyer krallarının oniks taşı kalpteki kaygıları arttırdığı ve bu taşı takanın kötü ve korkutucu rüyalar görmesi sebebiyle takmadıkları söylenmektedir.¹⁰⁵⁸

3.1.5. Diğer Madenler

Altın, gümüş, akik ve oniks dışında Yemen'de farklı türlerde birçok maden yatağı vardı. Örneğin Ametist taşı eş-Şeraf'tan¹⁰⁵⁹ ve Şibâm Dağı'ndan çıkarılırdı.¹⁰⁶⁰ Alçı taşı ve kristal; Dahr, Sa'vân, es-Sir, Havlân, 'Uzeyfe, eş-Şezb, 'İşâr vadisi, Elhân, Sa'vân, Enîs dağı, eş-Şeraf ve Hemdân'ın batısındaki bir dağ, Zafâr ve Dâmiğ'den çıkarılırdı. Siyah ve yeşil alçı taşıyla hançer kabzası yapıldı.¹⁰⁶¹

Yemen'de Nukûm Dağı'nda¹⁰⁶² yakut da bulunuyordu. Yakut'un en güzel olanı San'a'dan çıkarılırdı. Bazen burada kaya gibi büyük yakut bulunurdu.¹⁰⁶³

Mıknatıs taşı ise Hicâz ile Yemen arasında kalan sahilden ve San'a'dan çıkarılırdı. Hatta bu bölgelerden geçen gemilerin içindeki metallerin bu manyetik dalgadan (mıknatısın yaydığı) etkilendiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁶⁴

Yemen'de şap da bulunur. Şapın oluşumu şu şekildedir: Bir dağın zirvesinden aşağı sel olarak akan su, yere ulaşmadan önce donduğunda beyazlaşarak beyaz Yemen şapı olur.¹⁰⁶⁵ San'a'da eş-Şeb Dağı (Şap Dağı) vardır. Dağın tepesinden aşağı akan su,

¹⁰⁵⁶ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112

¹⁰⁵⁷ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü'l-Büldân**, s. 36.

¹⁰⁵⁸ Ebû'l-Abbâs Şehabüddîn Ahmed b. Yusuf Tifâşî (ö. 651/1253), **Ezharü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcar**, Thk.: Mahmûd Besyuni Hafaci, Muhammed Yusuf Hasan, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1977, s. 150. (Bu bilginin tespitinde Ömer Aras'ın mail yoluyla bizimle paylaştığı Tifâşî'yle ilgili yayınlanmayan özel notlarından istifade edilmiştir.)

¹⁰⁵⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.

¹⁰⁶⁰ el-İdrîsî, **Nüzhe**, c. 1, s. 154.

¹⁰⁶¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.

¹⁰⁶² Bakır, **Ortaçağda Taş**, s. 54.

¹⁰⁶³ Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 499.

¹⁰⁶⁴ Tifâşî, **Ezhar**, s. 153.

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasarü'l-Büldân**, s. 36.

yere ulaşmadan önce kuruyup taşlaşarak beyaz Yemen şapını oluşturur. Bu şap, farklı bölgelere ihraç edilirdi.¹⁰⁶⁶

Yemen'in Nukûm Dağı ve Hüdeyye bölgesinde zümrüt bulunmaktadır. Zerkâ bölgesindeyse zeberced taşı bulunmaktaydı.¹⁰⁶⁷ Sa'de'de¹⁰⁶⁸ ve Ruğâfe denilen Sa'de'ye bir günlük mesafede bulunan yerde ise demir madenleri vardı.¹⁰⁶⁹

Bunlara ek olarak doğal bir limana sahip olması sebebiyle gemilerin demirlediği yerlerden biri olan Aden'de inci çıkarılıyordu.¹⁰⁷⁰ Ayrıca San'alılar, değişik türde bakarâniyye, se'vâniyye ve birkaç tür inci üretip dışarıya satarlardı. Bakarâniyyeden yapılan bir yüzük taşı 100 dinar veya daha fazla bir fiyata alıcı bulurdu.¹⁰⁷¹ Yemen'de incinin yanı sıra amber de çıkarılıyordu. Örneğin Şihr, amber çıkarılan yerlerdendi.¹⁰⁷²

3.2. Dokumacılık

Yemen, İslam öncesinden itibaren önemli bir tekstil merkeziydi.¹⁰⁷³ Hatta Kabe'yi ilk defa örten kişinin Yemen Tübbâ'sı olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁷⁴ Hz. Peygamber'in¹⁰⁷⁵ (s) ve ashâbının da Yemen işi elbise giydiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁰⁷⁶ Rivayetlere göre Hz. Peygamber (s) ve ashâbı Yemen'de

¹⁰⁶⁶ Kazvîni, **Âsâr**, s. 52.

¹⁰⁶⁷ Bakır, **Ortaçağda Taş**, s. 83, 88.

¹⁰⁶⁸ eş-Sa'bî, "Sa'de", s. 106.

¹⁰⁶⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 53.

¹⁰⁷⁰ İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44;

¹⁰⁷¹ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

¹⁰⁷² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 327.

¹⁰⁷³ Bkz.: Muhammed Abdürrahim Hâzîm, "Dirâsetün fî Tûrâsî'l-Mensûcât ve'l-Melâbîsî fî'l-Yemen", **el-İklîl**, sy. 22, 1992, s. 116.

¹⁰⁷⁴ el-Ezrâkî, **Mekke**, c. 1, s. 64; el-Fâkihî, **Mekke**, c. 3, s. 192.

¹⁰⁷⁵ Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Ben Resûlullah'la (s) beraber yürüyordum. Rasûlullah'ın üzerinde Necrân dokumalarından kalın kenarlı bir bürde (ridâ) vardı.... (Buhârî, Libâs, 18; Müslim, Zekât, 128) Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Nebî'nin (s) en sevdiği elbise el-Hibra'yı (çizgili Yemen bürdesi) giymekti. (Buhârî, Libâs, 18)

¹⁰⁷⁶ Abdülvâhid b. Eymen, Hz. Âişe'nin yanına girdiğinde Hz. Âişe'nin üstünde Yemez bezinden yapılmış beş dirhem değerinde bir elbise vardı. (Buhârî, Hibe, 34) Ayrıca Hz. Peygamber (s) Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiğinde bülüğ çağına ermiş herkesten bir dinar veya el-me'âfirî denilen Yemen işi kumaştan bir dinar değerinde alınmasını emretmişti. (Ebû Dâvud, Harâc 30; Tirmîzî, Zekât 5; Nesaî, Zekât 8) Muâz b. Cebel, Yemenlilere zekât olarak arpa veya mısır yerine; kendileri için daha kolay olan, Medine'deki Müslümanlar için de daha uygun olan elbise getirmelerini söylemişti. (Buhârî, Zekât, 33)

dokunan el-erdiyye adı verilen ridayı giyiyordu.¹⁰⁷⁷ Bununla birlikte Yemen'in es-Sirrayn¹⁰⁷⁸ adlı bölgesinde yaşayanların hepsinin el-ezer (الازر) ve el-erdiyye (الاردية) denilen kıyafeti giydiği nakledilmektedir.¹⁰⁷⁹

Bu bilgilere bakıldığında Yemen'in İslam'dan önce ve İslam'ın ilk döneminde önemli bir tekstil merkezi olduğu görülmektedir. Aynı yargıya Emevîler dönemi için de varılabilir. Emevî Halifesi Süleymân b. Abdülmelik döneminde cübbe, erdiyye, şalvar, sarık ve külah gibi elbiseler Kûfe ve İskenderiye ile birlikte en iyi Yemen'de üretilmekteydi.¹⁰⁸⁰ Yusuf b. Ömer es-Sekafî, Yemen'de Hişâm b. Abdülmelik için hibra denilen pamuk veya ketenden yapılmış çizgili kumaştan bir çadır yaptırmıştı.¹⁰⁸¹

Dolayısıyla Emevîler döneminde Yemen; Kûfe ve İskenderiye ile birlikte kumaş ve elbise üretiminde İslam coğrafyasının en önemli merkezlerindendi. Hatta Süleyman b. Abdülmelik, Yemen'de üretilen nakışlı elbiseleri giyiyordu.¹⁰⁸² Bölgede üretilen ve kuzeye taşınan elbiseler,¹⁰⁸³ vers (safran) ile boyandığı için sarı renkliydi. Yemen'den vers taşıyan develer “baştan aşağı sarı tozlanmış” olarak kuzeye gidiyordu.¹⁰⁸⁴ Bölgede sadece burada yetiştiği söylenen el-‘asb adlı bitkiyle boyanan elbiseler de imal ediliyordu.¹⁰⁸⁵

Bu boyama işlemlerinde bazen şap bazen de kükürt kullanılıyordu. el-‘ûdî denilen ahşap renkli kumaşların boyanmasında şap kullanılırdı. Buna göre dokuma şapın içine konularak bir gece bekletilir. Çekilmiş zerdeçaldan bir miktar alınarak içerisine sıcak su ilave edilerek ateşte kaynamaya bırakılır. Sonra da bu karışımla dokuma boyanır. Toz haline getirilmiş mazı gomalağı sıcak suyla ve zerdeçalla

¹⁰⁷⁷ el-Erdiyye, Arapların ridaya benzeyen eski elbisesidir. Hz. Peygamber ve ashabı bu kıyafeti giymiştir. (Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), **Ahkâmu Ehli'z-Zimmî**, Thk.: Yusuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfîk el-‘Ârûrî, Ramâdî, yy., 1997, c. 3, s. 295)

¹⁰⁷⁸ Mamur, nezih bir şehir olup ekinleri darı ve arpadır. Buradakilerin ticarî muameleleri el-Mezîka (المزقة) adı verilen gümüşle yapılır. (**Hudûdu'l-‘Âlem**, s. 126)

¹⁰⁷⁹ **Hudûdu'l-‘Âlem**, s. 126

¹⁰⁸⁰ el-Mes‘ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 175.

¹⁰⁸¹ İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 1, s. 158.

¹⁰⁸² el-Mes‘ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 175; Bakır, “Dokuma Sanayii”, s. 758.

¹⁰⁸³ İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 8, s. 256.

¹⁰⁸⁴ Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 494.

¹⁰⁸⁵ Cevad Alî, **el-Mufasssal**, c. 14, s. 212; Salih Ahmed el-Alî, **el-Mensûcât ve'l-Elbisetü'l-Arabiyye fî'l-Uhûdî'l-İslâmiyyeti'l-Ülâ**, Şeriketü'l-Matbûât, Beyrut, 2003, s. 77.

karıştırılır. Sonra da dokuma boyanmak üzere kaba daldırılır. İstenen renk ortaya çıktığında boya dokumaya tutununcaya kadar ateşe konulur. Sonra temiz suyla yıkanarak gölgede kurumaya bırakılır.¹⁰⁸⁶

Yemen’de pamuk, ipek ve yün kumaşlar boyanırdı. Pamuk ve ipeğin boyanması aynı usulle oluyordu. Yünün boyanması ise biraz daha farklıydı. Bu işlem için Yemen’de bulunan et-tâlib (التالب) ağacının yaprağı alınır. Yünün eğrilmiş iplikleri onunla pişirilir. Sonra da üzerine biraz şap atılır. Etin haşlanacağı kadar sürede iyice pişirildikten sonra güneşte kurumaya bırakılır. Sonra da eğer yünün kırmızı renkli olması istenirse kırmızı kökle beraber suda kaynatılır. Üzerine kül veya hatam? (خطم) konulur. Yünün sarı renkli olması istenirse üzerine kül konulur ve tam bir gece bekletilir. Sonra da soğuk suyla yıkanarak sarı renk elde edilir.¹⁰⁸⁷

Hamrî adı verilen renkli kumaşların boyanmasında ise kükürt kullanılıyordu. Bu işlemde dokuma, bir miktar ezilmiş sülfatın içine konulur. Sonra boyanmak istenen dokumayı tamamen örtecek şekilde üzerine su eklenir ve tam bir gece bu şekilde bırakılır. Sonra yıkanır ve hamur haline getirilmiş olan kırmızı kök ve sıcak suyla karıştırılır. İpek bu maddeyle birlikte çitilenir. Sonra da hepsi ateşe koyularak kaynamaya bırakılır. Kaynama bittikten sonra ateşten indirilir ve soğumaya bırakılır. Sonra da dokuma yıkanır.¹⁰⁸⁸

Bu boyama işlemleri sebebiyle Yemen, Emevîler döneminde önemli bir tekstil merkeziydi. Hatta Abdülmelik b. Mervân zamanında halife bir mecliste otururken oradakilere hangi mendilin daha değerli olduğunu sorduğunda bazıları Mısır’da üretilen mendillerin; bazıları da Yemen’de üretilen mendillerin daha kaliteli olduğunu söylemişti. Çünkü Yemen’de üretilen mendiller, bahar ışıkları gibi rengârenkti.¹⁰⁸⁹

el-Câhız Yemen’de ipek ve altın kullanılmadan kumaş nakış yapıldığını; bu nakışın dokuma nakıştan daha üstün olduğunu; hatta ipek ve keten nakışın bile

¹⁰⁸⁶ Hâzim, “el-Mensûcât”, s. 124.

¹⁰⁸⁷ Hâzim, “el-Mensûcât”, s. 124.

¹⁰⁸⁸ Hâzim, “el-Mensûcât”, s. 124.

¹⁰⁸⁹ İbn Abdirabbih, *el-‘İkdü’l-Ferîd*, c. 1, s. 143.

Yemen'de üretilen nakışın ulaştığı değere ulaşamadığını söylemektedir. Çünkü dokuma nakışın değeri bazen 1000 dirheme ulaşabiliyordu.¹⁰⁹⁰

Yemen içerisinde San'a, tekstil sanayii açısından oldukça önemli bir bölgeydi. San'a'dan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar, çok yüksek fiyata satılan çizgili kumaş, el-Erdiyye denilen dış giyim elbisesi, Bürd denilen hırka ihraç edilirdi. Bürdün fiyatı 500 dinara ulaşabilirdi.¹⁰⁹¹ San'a'da¹⁰⁹² es-Saidiyye¹⁰⁹³ ve kırmızı çizgili¹⁰⁹⁴ et-Teziyye¹⁰⁹⁵ adı verilen elbiseler de üretilirdi. Aden'de ise el-Adenî olarak adlandırılan elbiseler üretilirdi.¹⁰⁹⁶ Ebû Leheb'in bu elbiselerden giyindiği nakledilmektedir.¹⁰⁹⁷ Ayrıca Abdülmelik b. Mervân'ın eşi Âtike, el-Adenî kumaşlarından sipariş etmişti.¹⁰⁹⁸

el-Me'âfir'de ise el-Me'âfirî olarak adlandırılan kumaşlar üretilmekteydi. Hatta Hz. Peygamber (s), bu bölgede yaşayan her hür kişiden bir dinar veya bir dinar kıymetinde el-Me'âfirî kumaşı verilmesini emreden bir mektup yazmıştı.¹⁰⁹⁹ el-Me'âfir'in Hurâze (حرارة) köyünde eş-Şerîha olarak adlandırılan farklı renkteki boyalarla işlenen eşsiz elbiseler yapılırdı.¹¹⁰⁰ Necrân'daysa kalın kenarlı bürde imal edilirdi.¹¹⁰¹ Ta'iz'in yakınlarında bulunan eş-Şer'ab Vadisi¹¹⁰² ise eş-Şer'abiyye bürdeleri ile meşhurdur.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhız (ö. 255/869), **et-Tebassur bi't-Ticâre**, el-Matabaatü'r-Rahmâniyye, yy., 1935, s. 19; M. Mahfuz Söylemez, "Cahız'ın Et-Tebessur Bi't-Ticare Adlı Risalesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 42 / 1, Nisan 2001, s. 314.

¹⁰⁹¹ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

¹⁰⁹² el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim**, s. 78.

¹⁰⁹³ İbnü'l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513.

¹⁰⁹⁴ Cevad Alî, **el-Mufasssal**, c. 2, s. 18.

¹⁰⁹⁵ Ebû Ahmed el-'Askerî (ö. 382/992), **Tashîfâtü'l-Muhaddisîn**, Thk.: Muhammed Ahmed Meyra, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kahire, 1402, c. 2, s. 513.

¹⁰⁹⁶ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 36.

¹⁰⁹⁷ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 423; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 81.

¹⁰⁹⁸ İsfahânî, **el-Egâni**, c. 3, s. 225; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 81.

¹⁰⁹⁹ Ebû Dâvud, Harâc, 30; Tirmîzî, Zekât 5; Nesaî, Zekât, 8.

¹¹⁰⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.

¹¹⁰¹ Buhârî, Libâs, 18; Müslim, Zekât, 128.

¹¹⁰² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 335; el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 859.

¹¹⁰³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 335;

Yemen’de ipekli kumaşlar dokunurdu.¹¹⁰⁴ Fakat pamuktan dokunan kumaşlar daha yaygındı. Yemen’de el-hibera adı verilen elbise imal edilmekteydi.¹¹⁰⁵ Pamuk yünden¹¹⁰⁶ veya kadınlar için ipekten çizgili olarak yapılan bu elbiseyi¹¹⁰⁷ Hz. Peygamber’in (s) giymeyi sevdiği¹¹⁰⁸ ve her bayramda giydiği¹¹⁰⁹ nakledilmektedir. Rengi ise yeşil,¹¹¹⁰ kırmızı veya beyaz olurdu.¹¹¹¹ En kaliteli elbise olarak kabul edilen¹¹¹² bu pahalı elbiseyi zengin ve soylular giyiyordu.¹¹¹³

Yemen’de es-Schûl adlı köyde es-Schûliyye adı verilen pamuktan bir elbise yapıldı. Bu elbise Yemen’den başka yerlere ihraç edilirdi.¹¹¹⁴ Hatta Hz. Peygamber’in (s) beyaz es-Schûliyye kumaşıyla kefenlendiği nakledilmektedir.¹¹¹⁵ Yemen’de dokunan Sabriyye adlı kumaştan yapılan bir cübbeyi Haccâc b. Yusuf’un Cerîr’e giydirdiği aktarılmaktadır.¹¹¹⁶

Bu rivayetler ile birlikte sadece kaliteli bir bürdenin beş yüz dinara satıldığı¹¹¹⁷ göz önüne alındığında dokuma sanayiinin Yemen’in millî gelirine katkısının ne denli büyük olduğu açıkça görülür.¹¹¹⁸

¹¹⁰⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 7, s. 605.

¹¹⁰⁵ Nüveyrî, **Nihâye**, c. 1, s. 12; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf Salihî eş-Şâmî (ö. 942/1536), **Sübülü’l-Hüdâ ve’r-Raşâd fî Sîreti Hayri’l-İbâd**, Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcud-eş-Şeyh Ali Muhammed Ma’ûz, Beyrut, 1993, c. 2, s. 376.

¹¹⁰⁶ Ebû’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Şerhu’s-Süyûtî alâ Müslim**, Thk.: Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Dâru İbn ‘Affân, Suudi Arabistan 1996, c. 5, s. 128.

¹¹⁰⁷ Receb Abdülcevad İbrahim, **el-Mu‘cemü’l-Arabî li Esmâi’l-Melâbis fî Zav’i’l-Me‘âcim ve’n-Nusûs el-Mûseka mine’l-Câhiliyye hattâ el-‘Asri’l-Hadîs**, Dâru’l-Âfâki’l-Arabiyye, Kahire, 2002, s. 123.

¹¹⁰⁸ Buhârî, **Libâs**, 18.

¹¹⁰⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfi‘ (ö. 204/820), **Müsned**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1400, s. 74; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **es-Sünenü’l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir ‘Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. 3, s. 397.

¹¹¹⁰ eş-Şâmî, **Sübül**, c. 7, s. 286.

¹¹¹¹ Nüveyrî, **Nihâye**, c. 18, s. 286.

¹¹¹² Azîm Âbâdî Şerafî’l-Hak, **‘Avnü’l-Ma‘bûd ve Hâşiyetü İbni’l-Kayyim**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1415, c. 11, s. 74.

¹¹¹³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 14, s. 287.

¹¹¹⁴ eş-Şâmî, **Sübül**, c. 12, s. 328.

¹¹¹⁵ İbn Sa’d, **et-Tabakât**, c. 2, s. 216.

¹¹¹⁶ el-İsfehânî, **el-Egânî**, c. 8, s. 236; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 82.

¹¹¹⁷ İbn Rüste, **A’lâk**, s. 112; Abdülhalik Bakır, “Dokuma Sanayii”, s. 758.

¹¹¹⁸ Abdülhalik Bakır, “Dokuma Sanayii”, s. 758.

3.3. Dericilik

Ortaçağ boyunca Yemen’de dericilik ileri seviyedeydi. Bunun sebebi bölgenin İslam öncesinde İranlılar tarafından işgale uğramasıdır. Çünkü Farslar, bulundukları her şehirde tabakhaneler ve dericilikte kullanılan palamatları hazırlamak için taş değirmenler inşa etmişlerdi.¹¹¹⁹

Yemen’de dericilikle meşhur olan yerlerin başında San’a gelmekteydi. Şehirde yaşayan debbâğların alçıdan, kerpiçten ve taştan yapılmış köşkleri vardı.¹¹²⁰ Dericilikle meşhur bir diğer şehir, Cüreş’ti. Hz. Peygamber (s), Tâif’i kuşatmadan önce Cüreş’ten sığır derisi ile kaplanmış olan iki debbâbe getirtmişti.¹¹²¹ Bununla birlikte Cüreş’te üretilen deriler, Cüreş derisi adıyla Arabistan’da oldukça meşhurdu.¹¹²²

Cüblâniye adlı sığırlarıyla meşhur olan Cüblân’da üretilen deriler San’a ve diğer yerlere gönderilirdi.¹¹²³ Sa’de ise Yemen’de en fazla deri imalatı yapılan şehirdi. Aynı zamanda ticaret merkezi olan bu şehirde Basra’dan tüccarlar mallarıyla birlikte gelirdi.¹¹²⁴ Burada çok deri olup el-müşe’ar Yemen nalınları üretiliyordu.¹¹²⁵ Buradan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar ihraç ediliyordu.¹¹²⁶ Aynı şekilde Necrân da Yemen’in deri üretim merkezlerindendi.¹¹²⁷ Yemen’de deriden giysi de imal ediliyordu.¹¹²⁸

¹¹¹⁹ Abdülhâlık Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt”, **Belleten**, c. LXV – sy. 242 – Yıl: 2001 Nisan, s. 80.

¹¹²⁰ İbn Rüste, **A’lâk**, s. 110.

¹¹²¹ el-Vâkıdî, **el-Meğâzî**, c. 3, s. 927; Koçyiğit, **Hurma-Deri-Deve**, s. 130.

¹¹²² Cahid Kara, “İslâm Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015/1, c. 14, sy. 27, s. 37.

¹¹²³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 103.

¹¹²⁴ İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü’l-Arz**, s. 34.

¹¹²⁵ **Hudûdu’l-Âlem**, s. 125

¹¹²⁶ İbn Rüste, **A’lâk**, s. 112.

¹¹²⁷ **Hudûdu’l-Âlem**, s. 125

¹¹²⁸ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, c. 6, s. 340.

4. Ticaret

4.1. Ticaret Yolları

Yemen bölgesi, eski dönemden itibaren uluslararası ticaretin ana güzergâhlarından biri olmuştur. Hindistan'daki altın, mücevher, fildişi, sandal ağacı, biber, pamuk vb. ticarî mallar; Mısırlılar, Asurlular, Fenikeliler ve diğer birçok milletin ilgisini çekiyordu. Yemen, Hindistan'dan gelen malların bu milletlere kara ve deniz yoluyla taşınmasını sağlayan önemli bir ticaret merkeziydi. Bundan dolayı bölgenin sahillerinde tersaneler bulunuyordu.¹¹²⁹ Ayrıca ülkedeki krallar, ticarete önem verdikleri gibi din adamları, mabetleri adına ticarî faaliyetlerde bulunurdu. Bölgede üretilen ve mabetlerde kullanılan buhur; deniz-karayoluyla Şâm ve Irak gibi birçok yere taşınırdı.¹¹³⁰

Antik dünyada Yemen kıyılarındaki Aden ve Kanâ limanları, Hind-Kızıldeniz ticaret yolunun merkezleri arasında yer alıyordu. Yemen kıyılarına deniz yoluyla gelen mallar, San'a veya Me'rib'e götürülür, buralardan da büyük deve kervanlarıyla kuzeye; Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz ülkelerine taşınırdı. Yemen'deki devletler, bu mallardan vergi alırdı.¹¹³¹

İslam öncesi dönemde -Yemen'de bilinen ilk devlet olan- Ma'înliler, ticarî faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Hicâz'da koloniler kuran¹¹³² ve Yunan adalarına kadar giden¹¹³³ Ma'înlilerin ticarî nüfûzu, Basra Körfezi ve Suriye'nin güneyine kadar uzanırdı.¹¹³⁴ Sebeliler ise Hindistan-Mısır deniz yoluna,¹¹³⁵ Me'rib'den başlayıp Mekke ve Petra üzerinden Şâm bölgesine giden karayoluna hâkimdi. Sebeliler,

¹¹²⁹ Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 161-162.

¹¹³⁰ Said Sâlemîn Bel'afîr, "el-Buhûr ve Ehemmiyyetühu't-Ticâriyye fî'l-Yemeni'l-Kadîm", **Mecelletü'r-Reyyân li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve't-Tatbîkiyye**, 135-158, c: 1, s: 1, 2018 Aralık, s. 141-144.

¹¹³¹ Neşet Çağatay, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 27.

¹¹³² Bu tez, s. 12.

¹¹³³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 124.

¹¹³⁴ Berrû, **Târîh**, s. 67.

¹¹³⁵ **Kıssatu ve Târîhu'l-Hadârâtî'l-Arabiyye Beyne'l-Ems ve'l-Yevm 11-12**, es-Suûdiyye ve'l-İmârâtü'l-Arabiyye el-Müttehîde, Beyrut, 1998, c. 6, s. 42; Sebeliler, Habeşistan ve Hindistan mallarını Mısır, Şam ve Irak'a taşıdıkları için en zengin Arap devletiydi. (Said b. Muhammed b. Ahmed el-Efgânî, **Esvâku'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, yy., ty., s. 18)

milattan sonra I. asırda bu karayolu güzergâhının önemini kaybetmesi sebebiyle de ekonomik bir yıkıma uğramıştı.¹¹³⁶ Bununla birlikte İslam'dan önce Yemen'de kurulan son Arap devleti olan Himyerîler, VI. asra kadar yarımada'nın ticaretini tekelinde tutmuştur. Bu asırdan itibaren Yemen'in Habeşliler ve İranlılar tarafından işgal edilmesi, bölgedeki ticaretin Mekkelilerin eline geçmesine sebep olmuştur.¹¹³⁷

İslam'dan bir süre önce Roma-Sâsânî çekişmesi, Basra Körfezi üzerinden yapılan ticareti zorlaştırmıştır. Ayrıca Mısır'daki düzensizlik, Kızıldeniz ticaretini olumsuz yönde etkiliyordu. Hâşim'in önderliğinde Kureyşliler, yapmış oldukları anlaşmalarla Hindistan ve Çin'den Yemen'e gelen malları, karayoluyla Suriye'ye taşımaya başladılar. Habeşliler ise bu malların kendi kontrollerinde Kızıldeniz üzerinden kuzeye taşınmasını istiyorlardı. Bundan dolayı Ebrehe, Yemen'de Kulleys adlı bir kilise inşa ederek Kâbe'yi yıkmaya teşebbüs etse de başarılı olamadı. Yarımada'daki ticareti kontrol eden Kureyş, Muttalib'in önderliğinde Arap kabilelerle anlaşmalar yaparak Yemen'den Şâm'a uzanan karayolunun güvenliğini sağladı. Böylece onlar, yazın Şâm'a kışın Yemen'e yaptıkları ticaret yolculuklarının güvenliğini temin ettiler.¹¹³⁸

Yemen'de İslam öncesinden itibaren Akdeniz, Hindistan ve Çin'den gelen gemiler, Aden'e ticaret mallarını boşaltıyordu.¹¹³⁹ Bu dönemde Kureyşliler, Aden'den gelen malları kuzeye taşıyordu.¹¹⁴⁰ İslam'dan sonraysa deniz ticaret yollarının güven altına alınması ile söz konusu kara ticaret yolu ve Yemen, eski önemini yitirmişti.¹¹⁴¹ Bir diğer sebep, Râşid Halifeler-Emevîler devirlerinde ortaya çıkan karışıklıklar ve fetihlerdir. Zira Hz. Ebû Bekr, yarımada'da ridde hadiseleriyle uğraşmıştı. Hz. Ömer dönemindeyse Arabistan'dan kuzeye doğru büyük bir göç başlamıştı. Hz. Osman'ın

¹¹³⁶ el-Efğânî, *Esvâk*, s. 20.

¹¹³⁷ Bkz.: Ortakçı, *Himyerîler*, s. 77-79.

¹¹³⁸ Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007, s. 80-82.

¹¹³⁹ Algül, "Himyerîler", c. 18, s. 62; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-*, Klasik Yayınları, 2012, s. 356.

¹¹⁴⁰ Söylemez, *Bedevîlikten*, s. 252-253.

¹¹⁴¹ Söylemez, *et-Tebassur*, s. 327 (78 nolu dipnot).

hilafetinin ilk altı yılı fetihlerle geçmiş; ikinci altı yılıysa siyasî çekişmelere sahne olmuştu. Hz. Ali dönemiye hilafet mücadeleleriyle geçmişti.

Emevîler zamanında meydana gelen isyanları bastırmakla uğraşan devlet, bir taraftan fetihlere devam ederken diğer yandan Râşid Halifeler döneminde ele geçirilen uluslararası ticaret güzergâhlarındaki otoritesini tahkim ediyordu. Ayrıca Emevîler, ticaret için gerekli iki unsur olan yol ve suya önem veriyordu.¹¹⁴²

Fetihlerin başlangıcından itibaren elde edilen ganimetlerin satışı,¹¹⁴³ Yemen-Şam karayolu güzergâhı değişse bile Emevîleri içine alan erken dönem İslam tarihinde, iç ticaret hareketliliğinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Muâviye'nin bir savaştan elde edilen putları Hintli putperestlere satılmasını istemesi,¹¹⁴⁴ bunun bir örneğidir. Bu ticarî hareketlilik içerisinde Yemen'in jeo-politik konumu ve tarım, maden gibi ürünleriyle önemli yer tuttuğu söylenebilir. Zira İslam'dan sonra bölgeden Basra¹¹⁴⁵ ve Şam arasında ticarî emtialarla yüklenmiş deve kervanlarının gittiği işlek yollar vardı.¹¹⁴⁶

Yemen'deki ticarî hareketliliğin en önemli göstergesi, Aden merkezli ticaret ve hac yollarının çokluğudur. Çünkü Aden, dönemin şartları içerisinde denizcilik tehlikelerinden korunmak isteyen tüccarların demirledikleri önemli bir liman olmayı sürdürmüştür.¹¹⁴⁷ Buna ek olarak Aden'den kuzeye giden birçok kara ticaret yolu bulunuyordu. Örneğin; Aden'den eş-Şihr ve Umân'a;¹¹⁴⁸ Kûfe ve Basra'ya giden mamur yollar vardı.¹¹⁴⁹

¹¹⁴² Örneğin Velîd b. Abdülmelik, yol yapımı ve kuyular açılmasına büyük önem vermiştir. (Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", **DİA**, c. 43, s. 31)

¹¹⁴³ Bkz.: M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sy. 3, 2003/1, s. 63-86.

¹¹⁴⁴ Belâzûrî, **Ensâb**, c. 5, s. 130.

¹¹⁴⁵ Emevîler döneminde Basra'dan Yemen'e giden yol işlekti. Ferezdak, Ziyâd b. Ebîh tarafından kovulunca Medine'ye gitmişti. Medine'de Mervân b. Hakem tarafından üç günden fazla kalmasına izin verilmeyince o, Yemen'e gitmeye karar vermişti. Bundan dolayı da Basra-Yemen yolu üzerinde yer alan Zî Kusey'in yükseklerine geldiğinde bir yolcuyla karşılaşmıştı. Yolcu Basra'dan geldiğini söyleyince hayırlı bir haberinin olup olmadığını sormuştu. Adam, Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe'de öldüğünü haber verince, Ferezdak sevincinden bineğinden inerek secdeye kapanmıştı. (İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 5, s. 128)

¹¹⁴⁶ Bkz.: Dîneverî, **Ahbâr**, s. 245.

¹¹⁴⁷ Bkz.: Utku, **Kızıldeniz**, s. 359.

¹¹⁴⁸ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 45.

¹¹⁴⁹ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.

Aden, hac yolculukları için de önemli bir merkezdi. Bu limandan Mekke'ye yolculuk yaklaşık bir ay sürerdi. Mekke'ye ise iki yol vardı. Tihâme Yolu olarak adlandırılan sahilden gidilen birinci yolun güzergâhı şöyledir: Aden-San'a-Sa'de-Cüraş-Bîşe-Tebâle-Mekke.¹¹⁵⁰ İkincisi ise es-Sudûr adlı bâdiyeler üzerinden olup Tihâme'nin dışındaki dağların etekleri üzerinde yer alan yoldur. Burası, ilk yola göre daha yakın olup kervanlar, güzergâhtaki köy ve mihlâflara uğrayarak yol alırdı. Hadramevtililer ve Mehralılar ise sahil boyunca çıkıp Aden-Mekke yoluna (ilk yola) girerdi.¹¹⁵¹

Aden-Mekke hac güzergâhı, Yemen'in elindeki tarım ürünleri için iyi bir pazardı. Hatta Yemen'den Harem bölgesinin yıl boyu devam eden gıda tedariki hac mevsiminde patlama yapardı.¹¹⁵² Bununla birlikte Yemen'den Mekke'ye hac mevsiminde satılmak üzere koku ihraç edilirdi.¹¹⁵³ Ayrıca Aden-San'a ticaret yolu vardı. Bu yol ise şu şekildeydi: Aden-Lahic-Se'ûbe (ثعوبة)-Verzân-el-Cenedü's-Sehûl-Haklû Katâb (حقل قتاب)-Zemâr-Hudâr (خدار)-San'a¹¹⁵⁴

Bunların dışında Yemen'deki diğer bazı ticaret güzergâhları şunlardır:

1- Umân'dan Mekke'ye sahilden giden yolun güzergâhı: Umân-Firak(فرق)-'Avkelân(عوكلان)-Hebâh sahili (هباه)-eş-Şihr-Lahic-Adenü Ebyen-el-Mendeb-Zebîd-el-Hirda-Asr-Dankân-Haly-es-Sirrayn-el-Hercâb-eş-Şuaybe-Cüdde-Mekke.¹¹⁵⁵

2- Havlân'dan Mekke'ye giden yolun güzergâhı: Havlân-el-'Arş-Bîşe-Dankân Vadisi-Haly-el-Leys-Yelemlem-Mekke.¹¹⁵⁶

3- Mekke'den San'a'ya giden yolun güzergâhı: Mekke-Karnü'l-Menâzil-el-Fütak-Safn-Türbe-Kürâ-Ranye-Tebâle-Bîšetü Ba'tân-el-Cesedâ'-Benâtü Harb-

¹¹⁵⁰ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 46.

¹¹⁵¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 47.

¹¹⁵² Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, yıl 11, sy. 33, Mart 2018, s. 206.

¹¹⁵³ Abbas b. Abdülmuttalib, Yemen'den koku satın alıp hac mevsiminde satardı. (Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 312)

¹¹⁵⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 189.

¹¹⁵⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 147-148.

¹¹⁵⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 148-149.

Yebembem-Ketne-es-Secce-Serûm-el-Mehcera-‘Araka-Sa‘de-el-A‘meşiyye-Hayvân-Esâfit-San‘â.¹¹⁵⁷

4- Hadramevt’in yüksek kesiminden Mekke’ye giden yolun güzergâhı: Cevf-Sa‘de-Me‘rib-Beyhân-es-Serveyn-Merha.¹¹⁵⁸

5- Hadramevt’in alçak kesiminden Mekke’ye giden yolun güzergâhı: Necrân-Hibûnen-el-Melehât-Levze-‘Abâlim-Merî‘-el-Hüceyra-Teslîs-Câş-el-Mesâmme-Mecma‘atü Terac-Tebâle. (Tebâle’de San‘â-Mekke güzergâhına girilir.)¹¹⁵⁹

4.2. Ticaret Merkezleri

4.2.1. San‘a

San‘a, en önemli Arap şehirlerinden biridir. Yemen kabilelerinin demografik olarak San‘a ve civarında yoğunlaşması, bu şehrin ülke ekonomisinin en önemli merkezlerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Yemen’in en temiz ve mamur kenti olarak bilinen San‘a, bölgenin diğer şehirlerine göre ticaretle daha ileri bir yerdir.¹¹⁶⁰ Bundan dolayıdır ki burası en büyük Arap şehirlerinden biri olarak vasıflandırılmıştır.¹¹⁶¹ Onun Yemen’in ticarî manada lokomotifi olduğu söylenebilir. Şehrin bu kadar önemli bir ekonomik merkez olmasında ikliminin de önemli bir payı vardır.¹¹⁶²

¹¹⁵⁷ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 134-136.

¹¹⁵⁸ Hemdânî, **Sıfat**, s. 188.

¹¹⁵⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 188-189.

¹¹⁶⁰ **Hudûdu’l-‘Âlem**, s. 125.

¹¹⁶¹ İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü’l-Arz**, s. 43.

¹¹⁶² Kazvînî San‘a’nın iklimi hakkında şöyle demektedir: Buranın iklimi sıhhat için iyidir. Bir kişi, San‘a’nın dışında hastalanırsa San‘a’ya taşındığında iyileşir. Develer hastalandıklarındaysa San‘a’nın meralarında otlatılırsa iyileşirler. el-Hemedânî, San‘a’da senede iki yaz ve iki kış olduğunu söyler. Güneş, Koç burcuna indiğinde San‘a’da aşırı bir sıcaklık olur. Yengeç burcunun ilk parçası doğrudan yukarıdan (tepeden) indiğinde kış olur. Güneş, Terazî burcunun başlangıcına geldiğinde sıcaklık onlara ikinci kez döner. Bu da yazdır. Güneş oğlak burcuna geldiğinde orada ikinci kez kış olur. Fakat San‘a’nın kışı iklim olarak yazıya yakındır. San‘a, ekvatorial bölgede yer alması sebebiyle gece ile gündüz saatleri birbirine yakındır. Burada yaşayanlar başka bir yere yaz veya kış geçirmek için gitmeye gerek duymazlar. (Kazvînî, **Âsâr**, s. 51)

Hemdânî’ye göre ise bu bölgede ılıman iklim hâkim olsa da bazen hava soğuk olabilir. Ama yine de soğuğu insanı ısırmaz. O, burasıyla ilgili şöyle demektedir: San‘a, havasının saf ve temiz oluşuyla ve evlerinin mükemmelliğiyle bilinir. Kışın hava soğusa bile yaşlı adamlar ince elbise giyerler ve bu onlara zarar vermez. Yazın ise yün veya ipekten (sakraî صكروى) ağır elbiseler giyseler dahi sıcaktan etkilenmezler. Haziran ayında sıcaktan bunalmış ve yorgun düşmüş birisi, evine gidip odanın

İslam öncesinde Aden ve Şihr ile birlikte Yemen’de kurulan pazarlardan biri de San’a’da yer alıyordu. Orada Ramazan ayının ortasından sonuna kadar Ebnânın hâkimiyetinde bir pazar kuruluyordu.¹¹⁶³ Hindistan, Çin ve Afrika’dan gelen malların satıldığı bu pazara yarımadanın içinden ve dışından insanlar mal almaya gelirlerdi. Fakat İslam’dan sonra Müslümanların deniz ticaretine hâkim olması, San’a gibi pazarların önemini kaybetmesine sebep olmuştur. İslam’dan sonra artık Hindistan, Çin ve Afrika’dan gelen mallar doğrudan deniz yoluyla kuzeye taşınmaya başlanmıştır.¹¹⁶⁴ Ancak Hz. Ömer’in emriyle Amr ibnû’l-Âs tarafından Mısır’da Halîcû Emîri’l-Mü’minîn adı verilen Nil’i Kulzüm Limanı’na bağlayan liman açılmasından¹¹⁶⁵ sonra Mısır-Harameyn-Hindistan-Yemen uluslararası ticaretinin gelişmesi sağlanmıştır.¹¹⁶⁶

Müslümanların deniz ticaretine egemen olmalarıyla birlikte San’a ve çevresinde üretilen ürünlerin deniz yoluyla kolay bir şekilde ihracı kolaylaşmıştır. Bu manada Yemenliler dış dünyaya ürettikleri mamûlleri daha kolay satar hale gelmişlerdir. Aynı zamanda Müslümanların Fergana’dan Endülüs’e uzanan büyük bir coğrafyaya hâkim olmaları, üretilen ürünlerin satışı için bir pazar olmuştur.

San’a’da haftalık kurulan pazarlar vardı. Bu pazarlardan birinde et satılırdı. San’a’nın esnafının çoğu Cuma günleri bir hafta boyunca ihtiyaç duyacağı bir miktar sığır etini bu pazardan satın alırdı. Sonraki alışveriş haftaya Cuma yapılırdı. Fazlaca et satın alanlar ihtiyacı kadar olan eti bir tavada pişirirdi. Geri kalan et iklimden dolayı bozulmadan bir hafta boyunca kalabilirdi. Kasaplar ise eti dört gün boyunca tezgâhta tutardı.¹¹⁶⁷

penceresini açıp elbiselerini çıkararak yatağına uzanırsa hemen serinler. Hareketsiz bir şekilde yatması veya evin serinliği sebebiyle kişi hafif üşüdüğü için kendisini örtebilir. Fakat örtmezse de soğuk onu hasta ve rahatsız etmez. Onun hiçbir sinekten de korkmasına gerek yoktur. Bir kişi yaz ayını da kış ayını da aynı mekânda hiçbir değişiklik olmadan geçirebilir. San’a’da çoğu insanın bir müstakil evi vardır. Ayrıca San’a, çatısız evleriyle de bilinir. Haşereler arasında en yaygın olanı el-kuttân adı verilen böcektir. Bu böcekler alçı sıvalı evlerde gelişirler. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 8)

¹¹⁶³ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.

¹¹⁶⁴ Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 251-256; Söylemez, “et-Tebessur”, s. 319 (41 numaralı dipnot).

¹¹⁶⁵ İbnü Abdilhakem, **Fütûh**, s. 191-192; Tahsin Koçyiğit, “Hulefâ-yı Râşidin Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, **İSTEM**, 24, Aralık 2014, s. 30.

¹¹⁶⁶ Koçyiğit, “Bayındırlık”, s. 30.

¹¹⁶⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 9

San'a şehrinde bulunan pazar, sokakların bir kısmına ve kible tarafından vadiye bitişik bir tarafta yer alırdı.¹¹⁶⁸ Şehirde içerisinde sadece mizmarların satıldığı ayrı bir pazar bulunuyordu. Bu pazarda mizmarlar, sıra sıra dizilmiş ve demet şeklinde bir araya getirilmiş şekilde sergilenirdi. San'a'da çok sayıda han ve dükkân vardı. Bu dükkânlarda oniksten yapılma ürünler ve çeşitli boncuk türleri yapılırdı.¹¹⁶⁹ Şehrin doğu kısmında bulunan pazar, 124/742 yılında meydana gelen selde büyük hasar görmüştü.¹¹⁷⁰ San'a'dan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar, çok yüksek fiyata satılan çizgili kumaş, dış giyim elbisesi ve hırka ihraç edilirdi.¹¹⁷¹

4.2.2. Hadramevt

Hadramevt, Aden'in doğusunda Şibâm ve Terîm adlı iki şehri içine alan Yemen'in eski şehirlerinden biridir.¹¹⁷² Hadramevt'in limanı ise Mükellâ'dır.¹¹⁷³ Hemdânî, Hadramevt şehrinin isminin Hadramevt b. Himyer el-Asgar'a nispet edildiğini nakletmektedir.¹¹⁷⁴

İslam'ın erken döneminde Hadramevt'te Zi'l-Ka'de ayının ortasından sonuna kadar er-Râbiye adı verilen bir pazar kuruluyordu. Kurulan pazarın yerleşim yerleri sınırları içerisinde yer almaması sebebiyle buraya ticaret yapmak için gelenler kendilerini koruyacak kabilelerle anlaşıyorlardı. Örneğin Kureyş, Âkilü'l-Mürâr ile diğer kabileler ise Kinde'den Mesrûk b. Vâiloğullarıyla kendilerini gözetmesi için anlaşmıştı.¹¹⁷⁵ Bu iki kabile, koruma ve rehberlikten ciddi kârlar elde ediyordu.¹¹⁷⁶

Hadramevt'te faizli bir alışveriş muamelesi yapılmaktaydı. Hz. Peygamber (s) Vâil b. Hucr el-Hadramî'ye gönderdiği mektupta bunun faiz olduğunu söylemiştir.¹¹⁷⁷

¹¹⁶⁸ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 110.

¹¹⁶⁹ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

¹¹⁷⁰ Taberî, **Târihu San'a**, s. 37.

¹¹⁷¹ İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

¹¹⁷² Kazvînî, **Âsâr**, s. 35.

¹¹⁷³ İrfan Muhammed Hamûr, **Mevâsimü'l-Arab: el-Mevâsimü's-Sekâfiyye ve't-Ticâriyye ve't-Tabîiyye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, c. 1, s. 123.

¹¹⁷⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.

¹¹⁷⁵ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.

¹¹⁷⁶ el-Efğânî, **Esvâk**, s. 276.

¹¹⁷⁷ Ebû Ubeyd Kasım İbn Sellâm (ö. 224/838), **Ğarîbü'l-Hadîs**, Thk.: Muhammed Abdülmü'îd, Matbaatü Dâirati'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1384/1964, c. 1, s. 211.

Hadramevt'in köylerinde de pazarlar kurulmaktaydı. Hadramevt'te yer alan Heynen (هينن) köyünün aşağı kısmında bir pazar vardı.¹¹⁷⁸

Musâ b. Talha'nın aktardığına göre babası Talha b. Ubeydullah, Hadramevt'ten getirmiş olduğu 700.000 dirhemi ensâr ve muhâcire dağıtmıştı.¹¹⁷⁹

Hadramevtliler, geçimlerini ticaret ile sağlıyordu.¹¹⁸⁰ Tarihî ipek yolu bağlantısıyla şehrin limanına getirilen mallar, karayoluyla kuzeye taşınıyordu.¹¹⁸¹ Bundan dolayı bölgede yaşayanlar ipek elbiseler giyiyordu.¹¹⁸² Hadramevt'in şehirli sınıfı ticaret ve farklı mesleklerle uğraşıyordu.¹¹⁸³ Bu şehirde nalın,¹¹⁸⁴ ipek¹¹⁸⁵ ve amber ticareti yapılan ürünlerdi.¹¹⁸⁶

Hadramevt ve Umân arasında ticarî ilişkiler gelişmişti. Nitekim Umân ve Hadramevt arasında sahraya Kâ' (قاع) adı verilirdi. Umân'a ticaret mallarını satmak için giden tüccarlar buraya uğrardı.¹¹⁸⁷ Ayrıca Mirbât (مرباط), Hadramevt'le Umân arasında yer alan bir şehirdir. Bu şehir, Zafâr'ın limanıdır. Çünkü Zafâr'ın gemilerin demirleme yeri pekiyi değildi. Bu liman sayesinde akgünlük dünyanın diğer yerlerine ihraç edilirdi.¹¹⁸⁸

İslam öncesi dönemde Romalılar deniz ticaretini ellerine geçirinceye kadar Hadramevt önemli bir ticaret merkezi olmayı sürdürmüştü. Bu dönemde Hindistan ve başka uzak ülkelerden gelen ticaret malları Hadramevt'e gelirdi. Hadramevt'ten de kuzeye karayoluyla taşınırdı.¹¹⁸⁹ Hadramevt'in ve Yemen'in bu ticarî önemini Râşid

¹¹⁷⁸ Yukarı Heynen'de ise bir kale vardır (Hemdânî *Sıfat*, s. 85)

¹¹⁷⁹ Zehebî, *Târih*, c. 3, s. 526.

¹¹⁸⁰ Hamûr, *Mevâsim*, c. 1, s. 123.

¹¹⁸¹ Nebi Bozkurt ve Ahmet Turan Yüksel, "Kervan", *DİA*, c. 25, s. 298.

¹¹⁸² Hicretin onuncu yılında Hadramevt'ten Eş'as b. Kays'ın önderliğinde Medine'ye gelen Kinde heyetindekilerin üzerinde kıyafet olarak kenarları ipekli elbiseler bulunuyordu. Fakat Hz. Peygamber (s) erkeğin ipek giymesinin nehyedildiğini bildirince ipekli elbiseleri giymeyi bırakmışlardı. (Taberî, *Târih*, c. 2, s. 200)

¹¹⁸³ Hüseyin Algül, "Hadramut", *DİA*, c. 15, s. 67.

¹¹⁸⁴ Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî (ö. 832/1428), *el-'İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, c. 6, s. 84.

¹¹⁸⁵ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber*, Thk.: Halil Şuhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988, c. 2, s. 476.

¹¹⁸⁶ Hamûr, *Mevâsim*, c. 1, s. 131.

¹¹⁸⁷ Kazvînî, *Âsâr*, s. 58.

¹¹⁸⁸ Kazvînî, *Âsâr*, s. 61.

¹¹⁸⁹ Utku, *Kızıldeniz*, s. 237.

Halifeler ve Emevîler dönemlerinde göremiyoruz. Fakat Hadramevtililerin ticaret için Sumatra ve Cava adalarına hicrî III. asırda ticaret için gittikleri bilinmektedir.¹¹⁹⁰

4.2.3. Aden

Etrafı dağlarla çevrili ve Hind Okyanusu'na sahili bulunan Aden, en eski Arap pazarlarından biridir.¹¹⁹¹ Su kaynakları ve otlak bakımından fakir olan bu yerin sakinlerinin su tedarik ettikleri pınar bir günlük mesafededir. Etrafı dağlarla çevrili bu şehrin dışına çıkmak için dağda bir geçit bulunmaktadır.¹¹⁹²

Doğal bir limana sahip olan Aden, küçük bir şehir olsa da şöhreti büyüktü. İnci çıkarılan bu yere gemiler demirlerdi.¹¹⁹³ Bundan dolayıdır ki Yemen'deki diğer büyük şehirlerden daha meşhurdur.¹¹⁹⁴ Burası Hint gemilerinin uğrak noktası olup çokça kâr elde ettikleri bir yerdi. Ayrıca Sind, Çin, Habeşistan, Fars ve Irak'ın da ticaret malları gemilerle buraya getirilirdi.¹¹⁹⁵ Buradan tik ve çam ağacı deniz yoluyla kuzeye taşınırdı.¹¹⁹⁶

İslam öncesinde burada Ramazan'ın 1'i ile 10'u arasında panayır kuruluyordu. Kurulan panayıra Ebnâ hâkim olup¹¹⁹⁷ Tâif'te üretilen deriler Ukâz Panayırı'na giden tacirler eliyle Aden'e götürülüp satışa sunuluyordu.¹¹⁹⁸

Tarih boyunca Kızıldeniz ticaret yolunu ele geçirmek isteyen bütün güçler, Kızıldeniz ticaretinin en önemli bölgesi olmasından dolayı Aden'e hükmetmeye çalışmıştır. Aden limanı, o kadar önemli bir konumdaydı ki Roma gemileri buraya uğramadan Hindistan'a gidemiyordu. Akla gelebilecek tüm ticaret mallarının geldiği bu liman, yoğun ticarî hareketlilik sebebiyle Yemen'e hükmeden İslam devletlerinin önemli ekonomik merkezlerinden biri olmuştur.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁰ Rıza Kurtuluş, "Asya", *DİA*, c. 3, s. 538.

¹¹⁹¹ Hemdânî, *Sıfat*, s. 53.

¹¹⁹² *Hudûd*, s. 126

¹¹⁹³ İstahrî, *Mesâlik*, s. 25; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 44.

¹¹⁹⁴ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 44.

¹¹⁹⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 126

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarü'l-Büldân*, s. 109.

¹¹⁹⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 266.

¹¹⁹⁸ Bakır, "Deri, Tahta ve Kağıt", s. 77.

¹¹⁹⁹ Bkz.: Utku, *Kızıldeniz*, s. 351-369.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, Rabî'a b. 'Atâ ile birlikte gönderdiği yazılı emirde Aden sahilinde bulunan erkek, kadın, köle ve zımmîlerin kurtarılması için fidye olarak mal göndermişti.¹²⁰⁰ Onun döneminde Hindistan'dan emân ile Aden'e gelen bir adam, iki kişi tarafından öldürülmüştü. Durum hakkında mektupla Ömer'e bilgi verildiğinde katillerin öldürülmeyip hapsedilmesini ve diyet alınarak ölenin mirasçılarına verilmesini emretmişti.¹²⁰¹ Yine Aden'de deve büyüklüğünde amber bulunmuş; amberin vergisi hususunda da mektupla Ömer b. Abdülaziz'in görüşü sorulmuştu. O, bulunan amberin beşte birinin devlet tarafından humus olarak alınmasını, kalan dört payın da satın alınmasını emretmişti. Mektup üzerine önce beşte bir oranında vergi alınmış; sonra da beşte dördlük kısım 5.000 dinara satın alınmıştı. Amber, büyüklüğü sebebiyle bölünerek tartılmış; toplam 600 rıtl gelmişti. Elde edilen bu amber, Ömer'e gönderilmiş; o da 30.000 dinara satmıştı.¹²⁰² Aden'de yaşayan Farslılar (Ebnâ) buldukları amberle Aden'de bir cami yaptırmıştı.¹²⁰³ Caminin Ebnâ tarafından yaptırıldığına yönelik rivayet, İslam öncesinde Aden pazarına egemen olan bu grubun Emevîler döneminde de Aden ticaretinin etkin unsuru olduğuna işaret etmektedir.

Aden'in doğal liman olması ve stratejik konumu İslam sonrasında¹²⁰⁴ da ticarî önemini sürdürmesini sağlamıştır. Afrika ve Hindistan gibi ülkelerden hareket eden

¹²⁰⁰ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 5, s. 273.

¹²⁰¹ Said b. Mansûr (ö. 227/841), **Sünen**, Thk.: Habîbürrahman el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1982, c. 2, s. 343.

¹²⁰² Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî el-Karâfî (ö. 684/1285), **ez-Zehîra**, Thk.: Muhammed Bû Habza, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, c. 9, s. 95.

¹²⁰³ Bu caminin Ömer b. Abdülaziz tarafından yaptırıldığı da söylenmektedir. (İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 139)

¹²⁰⁴ İbn Havkal, Aden'le ilgili şöyle demektedir: "Aden'e uzanan sahillere ve Yemen Tihâmesi'ni elinde bulunduran Ebû'l-Ceyş İshâk b. İbrahim b. Ziyâd'ın oğlu mallarının çoğunu öşürden kazanır. Bu, 500.000 asir dinara denk gelir. Zebîd'den 200.000 asir dinarı öşür alır. Yemen'in dağlık yerlerinin hükümdarları onun adına hutbe okuturlar. Ziyâdoğulları Aden'e gelen gemilerden de onda bir oranında vergi alır. Aden'den yaklaşık 200.000 asir dinarı öşür alır. Bu miktar bazen çok artar bazen de azalır. Aden sahillerinde bulunan amberden de vergi alır. Dehlek Adaları'nın sahibinden de kendisine köle, amber, kaplan derileri gibi birçok hediye gelir. Bu satırları yazan kâtip dedi ki: 540 yılında Aden'e gittim. Aden'e gelen gemilerden elde edilen öşür, 114.000 dinardı. Bu miktar musannifin yazdığından birkaç kat fazladır." (İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 32)

gemiler Aden limanına gelirler; oradan da Cidde ve Kulzüm'e giderlerdi.¹²⁰⁵ Yukarı Mısır'da yer alan Kûs, Aden'den gelen tacirlerin konakladıkları yerdı.¹²⁰⁶

Burası ayrıca hac yolları üzerinde yer almaktaydı. Çünkü Aden'den Mekke'ye karayoluyla gidiş, deniz yolundan daha kısa sürüyordu.¹²⁰⁷ Mekke'ye karayoluyla yaklaşık bir aylık süre içerisinde gidilirdi.¹²⁰⁸ Aden'den başlayan yolculuk San'a - Sa'de - Cüreş - Bîşe - Tebâle yolunu takip ederek Mekke'de son bulurdu.¹²⁰⁹ Mehra ve Hadramevt'ten yola çıkanlar da evvela Aden'e gelirlerdi. Fakat Umân taraflarından gelenler Aden'e yollarının uzaması sebebiyle uğramazlardı.¹²¹⁰ Hac yolunun başlangıç noktasında yer alması, Aden'in ticarî konumuyla ilgilidir. Zira gemilerle buraya gelen ticaret mallarının hac yapılan kutsal beldele taşımasında bu yolculukların bağı göz ardı edilemez. Nitekim Bakara Sûresi 198. ayet ile hacdayken ticaret yapmanın günah olmadığı hususu hükme bağlanmıştır.¹²¹¹ Böylece Müslümanlara hacda ticaret yapmalarına izin verilmiştir. Dolayısıyla Aden-Mekke hac yolu aynı zamanda bir ticaret yolu olarak düşünülebilir.

Aden, Kızıldeniz ticareti içerisinde önemli yere sahipti. Ayrıca bu liman, Hindistan'dan gelen ticaret malları sebebiyle özellikle İslam'dan sonra Mekke ve Medine odaklı Kızıldeniz ticaretinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Hint Okyanusu üzerinden Aden'e gelen gemiler, Kızıldeniz'in kuzeyine kadar gitmeyi pek tercih etmiyorlardı. Çünkü bu, onlar için hem vakit kaybı hem de denizcilik tehlikeleri demekti. Bundan dolayı yüklerini ya Aden'de ya da Cidde'de bırakıyorlardı. İşte bu durum, Aden'in ticarî önemini arttırmaktaydı.¹²¹²

¹²⁰⁵ J. H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", **İslâmî Araştırmalar**, Çev.: Murat Ağarı, c. 16, sy. 4 [İslâm ve İktisat -I-], 2003, s. 685.

¹²⁰⁶ Ahmet Turan Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 1994, s. 331.

¹²⁰⁷ İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), **Takvîmü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., s. 83; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46; Utku, **Kızıldeniz**, s. 352.

¹²⁰⁸ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.

¹²⁰⁹ Ebû'l-Fidâ, **Takvîm**, s. 46.

¹²¹⁰ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 47.

¹²¹¹ Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), **Tefsîr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. 1, s. 105.

¹²¹² Utku, **Kızıldeniz**, s. 89.

Habeşistan'dan Aden'e işlenmemiş deri ile kaplan derileri getirilirdi.¹²¹³ Aden'de üretilip ihraç edilen kumaşlar ise seçkin kimseler arasında yaygın olarak kullanılıyordu.¹²¹⁴ Örneğin Abdullah b. Zübeyr'in Cuma günü namaz kıldığı Aden işi bir ridası,¹²¹⁵ Şa'bî'nin Ramazan veya Kurban Bayramı'nda giydiği Aden işi bir hırkası vardı.¹²¹⁶

4.2.4. Sa'de

San'a'nın 243 km. kuzeyinde yer alan bu şehrin tarihi, elde edilen yazıtlara göre milattan önceye uzanır. Şehir Tülümus Dağı'nın güneybatı istikametinde yer almaktadır.¹²¹⁷ Hemdânî Sa'de'nin Câhiliye döneminde isminin Cümâ' olduğunu belirtse¹²¹⁸ de İslam öncesi yazıtlarda burasının ismi هجرن سعدتم/Hgrn SDTM (Sa'de Şehri) olarak geçmektedir. Hemdânî'ye atfedilen bu sözün bir yazım hatası olması muhtemeldir. Muhtemelen o, bu sözüyle Sa'de'de farklı farklı insanların karışık olarak bir arada yaşadığını ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Cümâ' kelimesi de toplama, bir araya getirme manasında düşünülebilir.¹²¹⁹ Hemdânî buraya Sa'de denilmesinin sebebini yorgun bir Hicâzlı'nın Sa'de'ye geldiğinde burada bir köşkte sırt üstü uzanıp binanın yüksekliğini düşünerek onu yükseltti (لقد صعدہ) demesi olduğunu söylemektedir.¹²²⁰

Sa'de, zengin demir cevherlerine sahip olması¹²²¹ ve tabakhaneleriyle Câhiliye'den itibaren önemli bir ticaret merkezi olmuştur.¹²²² Sa'de'ye yaklaşık bir gün uzaklıkta yer alan Ruğâfe'de demir madeni bulunmaktaydı.¹²²³ Bundan dolayı burada demircilik gelişmişti. Sa'de'de üretilen es-sâ'idî temrenlerinin ünü Yemen

¹²¹³ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayii", s. 82.

¹²¹⁴ Robin Leonard Bidwell Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", *Ars Islamica*, Vol. 15/16, 1951, s. 78.

¹²¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 6, s. 539.

¹²¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. 6, s. 265.

¹²¹⁷ el-Makhaffi, *Mu'cem*, c. 1, s. 907.

¹²¹⁸ Hemdânî, *Sıfat*, s. 67

¹²¹⁹ eş-Şa'bî, "Sa'de", s. 101.

¹²²⁰ Hemdânî, *Sıfat*, s. 67

¹²²¹ eş-Şa'bî, "Sa'de", s. 106.

¹²²² el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî (ö. 380/990), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Derl.: Teyşîr Half, Hizânetü't-Türâs, Dimaşk, 2006, s. 25; el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 3, s. 406.

¹²²³ el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 3, s. 53.

sınırlarını aşmıştı.¹²²⁴ Cüreş ve Nocrân'dan daha fazla deri imalatı yapılması şehrin ticarî önemini arttırmaktaydı. Müşe'ar nalları burada üretilmekteydi.¹²²⁵

Sa'de'ye Basra gibi farklı beldelerden tüccarlar gelmekteydi.¹²²⁶ Aden-Mekke yolu üzerinde San'a'dan sonra uğranılan¹²²⁷ bu şehrin ekonomik ve ticarî gelişmişliğinin göstergelerinden biri de şehrin Cüreş ve Nocrân'dan daha kalabalık ve daha büyük olmasıdır.¹²²⁸

4.2.5. Cüblân

Hemdânî günümüzde Vüsâb (وصاب) olarak bilinen¹²²⁹ Cüblân'ın; Cüblânü Rayme, Cüblânü Ka'âr ve Cüblânü 'Arkebe olmak üzere üç yer olduğunu zikretmektedir. Cüblânü 'Arkebe; Zebîd ve Rima' vadisi arasında bulunan eş-Şerrâhiyyûn adlı kimselerin ikamet ettiği yerdir. Cüblânü Rayme ise Rima' Vadisi'yle San'a Vadisi arasında kalan yerde bulunur. Cüblânü Rayme, ziraat ve bal üretimiyle birlikte cüblâniyye adı verilen sığır derilerini San'a'ya götürerek ticaretinin yapılmasıyla öne çıkmaktadır.¹²³⁰ Burada Himyer kabilesinden Cüblân ve es-Sardâf adlı batınlar yaşamaktaydı.¹²³¹

4.2.6. Ceyşân

Günümüzde İbb şehri yakınlarında Ka'tabe'nin 15 km. kuzeyinde küçük bir köy olan Ceyşân,¹²³² Himyer kabilesinden farklı batınların yaşadığı bir yerdir. Burası Ceyşân b. Abdân b. Hucr b. Yerîm Zû Ru'âyn'a¹²³³ nispet edilir.

¹²²⁴ Hemdânî, *Sıfat*, s. 67.

¹²²⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 125

¹²²⁶ İstahrî, *Mesâlik*, s. 24; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 34.

¹²²⁷ Ebû'l-Fidâ, *Takvîm*, s. 83; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, s. 46.

¹²²⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 125.

¹²²⁹ el-Makhaffî, *Mu'cem*, c. 1, s. 284.

¹²³⁰ Hemdânî, *Sıfat*, s. 103.

¹²³¹ Onlar, "Cüblân b. Sehl b. Amr b. Kays b. Muâviye b. Cüşem b. Abdü Şems b. Vâil b. el-Ğavs b. Katan 'Arîb b. Züheyr b. Eymen b. el-Hemîse', b. Himyer" dir. (el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 102)

¹²³² el-Makhaffî, *Mu'cem*, c. 1, s. 379.

¹²³³ Onun ismi "Yerîm b. Zeyd b. . Sehl b. Amr b. Kays b. Muâviye b. Cüşem b. Abdü Şems b. Vâil b. el-Ğavs b. Katan 'Arîb b. Züheyr b. Eymen b. el-Hemîse', b. Himyer"dir. (el-Hamevî, *Mu'cem*, c. 2, s. 200)

Ceyşân, tuz madeni ve satım yeri olması, ceyşâniyye kadehlerinin yapımı¹²³⁴ ve ceyşâniyye bürdelerinin dokunduğu yer olması¹²³⁵ açısından Yemen'deki ticaret merkezlerinden biridir. Hemdânî, burada tacirlerin bulunduğunu zikretmektedir.¹²³⁶ Bu kabileye mensup sahabe ve tabiûndan birçok kişi vardır.¹²³⁷ Burada yaşayanlar Hz. Peygamber'e (s) Ebû Vehb el-Ceyşânî önderliğinde giderek Yemen'deki baldan ve arpadan yapılan sarhoşluk verici içkiler hakkında soru sormuşlardır.¹²³⁸

4.2.7. eş-Şeraf

Yemen Tihâmesine uzanan Serât'ta geniş bir dağ olan eş-Şeraf'in¹²³⁹ içerisinde çok sayıda köy vardı. Burada belli günlerde kurulan pazara 10.000 kişiden fazla insan katılmaktaydı.¹²⁴⁰ Dolayısıyla eş-Şeraf da ticaret merkezlerinden biriydi.

4.2.8. 'Asir

Bîş'in sahilinde bulunan¹²⁴¹ Yemen'deki Hicr'e bir gün bir gecelik mesafedeki¹²⁴² belde olup işlek bir pazardır.¹²⁴³ Aynı zamanda burası Umân'dan Mekke'ye sahilden giden yolun güzergâhında yer alıyordu¹²⁴⁴

4.2.9. Zemâr

Zemâr, San'a'nın bölgelerinden sayılan pazarları olan kalabalık bir şehirdir. Burada verimli tarım arazileri bulunmaktadır. Bundan dolayı burası Yemen'in Mısır'ı

¹²³⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 200.

¹²³⁵ ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 90.

¹²³⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 102.

¹²³⁷ Ebû Temîm el-Ceyşânî ve Ebû Vehb el-Ceyşânî'yi bunlara örnek olarak verebiliriz. (Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 353)

¹²³⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 1, s. 269.

¹²³⁹ Bu isimle başka yerler de vardır: Havlân'ın Sa'de tarafında Şerafû'l-Beyâz; Zebîd'in altında Cüblân'da Şerafû'l-Kalhâh; Temîm kabilesinin yurtlarında Şerafû'l-Ertâ; Medine'ye bir geceden fazla mesafede yer alan Mîlel ile Rûhâ' arasında Şerafû's-Seyâle; Mısır'da; Endülüs'te İşbîliyye'nin sevâdında, Şam'da Şerafû'l-Ba'1 (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 336-337)

¹²⁴⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 69

¹²⁴¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54 ; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 85.

¹²⁴² İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 3, s. 452.

¹²⁴³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 54

¹²⁴⁴ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 147-148.

olarak adlandırılmıştır. Buranın tüccarları her sekizi bir dirheme denk gelen bir parayla ticarî muamelelerini gerçekleştirirlerdi.¹²⁴⁵

Burası San'a ve Aden ile birlikte Ebnânın yoğun yaşadığı yerlerden biridir.¹²⁴⁶ Fakat Zemâr, Yemen dışından ticaret mallarının az geldiği bir yerdi. Bu da şehrin ithalatının sınırlı olduğunu göstermektedir.¹²⁴⁷ İbn İshâk Yemen'de taşların üzerinde şöyle yazdığını iddia etmektedir:

لَمَنْ مَلِكُ ذِمَارٍ؟ الْحَمِيرُ الْأَخْيَارُ، لَمَنْ مَلِكُ ذِمَارٍ؟ لِلْحَبَشَةِ الْأَشْرَارُ.
لَمَنْ مَلِكُ ذِمَارٍ؟ لِفَارِسِ الْأَحْرَارِ، لَمَنْ مَلِكُ ذِمَارٍ؟ لِفَرِيشِ لُجَّارِ

Zemâr'ın mülkü kimin için? Hayırlılar olan Himyer için,

Zemâr'ın mülkü kimin için? Şerliler olan Habeşliler için.

Zemâr'ın mülkü kimin için? Hürler olan Farslar için,

Zemâr'ın mülkü kimin için? Tüccâr olan Kureyş için.

Bu rivayet Roma, İran ve Kureyş'in Zemâr'a ilgisine vurgu yapmaktadır. Rivayette tüccar olan Kureyşlilerin Zemâr'daki ticarete önem verdikleri ifade edilmektedir. İbn İshâk tarafından nakledilen bu rivayetin uydurma olduğu düşünülebilir. Ancak yine de bu rivayetin, müellifin yaşadığı dönemde Zemâr'ın ticarî önemine işaret ettiği söylenebilir.

¹²⁴⁵ Hudûdu'l-Âlem, s. 125.

¹²⁴⁶ Al-Mad'aj, The Yemen, s. 2.

¹²⁴⁷ T.J. Wilkinson, C. Edens & G. Barrait, "Hammat al-Qâc: An Early Town in Southern Arabi", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 31, Papers From The Thirtyfourth Meeting of the Seminar for Arabian Studies Held in London, 20-22 July 2000 (2001), s. 258; Mc Guire Gibson ve T. J. Wilkinson, "The Dhamâr Plain, Yemen: A Preliminary Study of The Archaeological Landscape", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 25, Papers from at The Twenty-Eighth Meeting of The Seminar for Arabian Studies Held at Oxford, 21-23 July 1994 (1995), s. 166.

Ayrıca Zemâr'da yetiştirilen atlar soylu olmalarıyla Yemen'de şöhret bulmuştur.¹²⁴⁸ Bundan dolayı hayvan ticaretinde buranın Yemen içinde bir yeri olduğu düşünülebilir.

4.2.10. Nocrân

Yemen'in kuzey sınırında yer alan Nocrân, Arap Yarımadası'nın önemli tarım, sanayi ve ticaret merkezlerinden biridir. Nocrân'da Hz. Ömer dönemine kadar gayr-i Müslimlerin kumaş imal ve ticaretiyle ilgilendikleri bilinmektedir. Hatta Hz. Peygamber (s) döneminde Nocrân'da yaşayan gayr-i müslim tebaadan yıllık 2.000 elbise cizye olarak alınırdı. Fakat Hz. Ömer döneminde burada yaşayan gayr-i müslimler Irak bölgesine sürgün edildiğinden Nocrân'da nüfusları oldukça azalmıştı. Bundan dolayı elbise olarak onlardan alınan vergi miktarı zamanla azalmıştır. Hârûn er-Reşîd döneminde Nocrân'daki gayr-i müslimlerden yılda vergi olarak ancak 200 elbise alınmaktaydı.¹²⁴⁹

Hz. Peygamber'in (s) Nocrân işi kumaşlarla kefenlendiği¹²⁵⁰ de göz önüne alındığında Nocrân'dan kumaş ihraç edildiği görülmektedir. Bu bilgiler, şehrin yarımada içerisinde önemli bir dokuma sanayii merkezi olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda burada dericilik de gelişmiştir.¹²⁵¹ Bundan dolayı deri mamullerinin de ticaretinin Nocrânlılar için önemli bir geçim kaynağı olduğu söylenebilir.

Nocrân'ın asıl önemi, ticaret kervanlarının geçiş noktasında yer almasıdır. Çünkü şehir, iki ana kervan yolunun kesiştiği noktada yer almaktaydı. İlk rota Hadramevt'ten Hicâz boyunca Doğu Akdeniz'e gitmekteydi. İkinci yol ise kuzey-doğu istikametinde Yemâme üzerinden Irak bölgesine gitmekteydi.¹²⁵²

¹²⁴⁸ Martijn Theodor Houtsma-Thomas Walker Arnold vd., **Mûcezü Dâirati'l-Maârifî'l-İslâmiyye**, Çev.: Hasan Habêşî-Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh vd., Merkezü's-Şârîka li'l-İbdâ'i'l-Fikrî, yy., 1998, c. 16, s. 989.

¹²⁴⁹ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, Ankara, 2003, c. 1, s. 623.

¹²⁵⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **Ma'rîfetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, Thk.: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1412/1991, c. 5, s. 23; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 6, s. 227.

¹²⁵¹ **Hudûdu'l-Âlem**, s. 125.

¹²⁵² İrfân Shahid, "Nadîran", **Encyclopaedia of Islam**, c. 7, s. 871.

İslam'dan önce burası önemli bir ticaret merkeziydi. Bundan dolayıdır ki Doğu Roma imparatorları yarımada üzerindeki ticarî amaçlarını Necrân'a gönderdikleri papazlar eliyle gerçekleştirmeye çalışmışlardır.¹²⁵³ Zû Nüvâs ise sadece dinî ve siyasî sebeplerle değil aynı zamanda ekonomik gerekçelerle burayı işgal etmiştir.¹²⁵⁴ İslam'dan sonra da burası ekonomik ve siyasî önemini devam ettirmiştir.¹²⁵⁵

4.2.11. el-Cened

Ta'iz'in kuzey doğusunda 17 km. mesafede yer alan el-Cened, Yemen'in meşhur şehirlerindendir. Burası Câhiliye'de olduğu gibi İslam'dan sonra da pazarlarıyla önemli bir ticaret merkezi olmuştur.¹²⁵⁶ el-Cened, en eski Arap pazarlarından biridir.¹²⁵⁷

Hiz. Peygamber'in (s) Muâz b. Cebel'i el-Cened'e göndermiş olması¹²⁵⁸ ve ayrıca buraya müstakil valiler atanması¹²⁵⁹ bu şehrin Yemen içerisindeki önemine işaret etmektedir.

Bu şehirde el-cenediyye adı verilen sığırların satışı yapılmaktaydı.¹²⁶⁰ Aden-San'a¹²⁶¹ ve Mekke-Adenü Ebyen yollarında yer alması¹²⁶² sebebiyle şehir, Mekke'yle ticarî ilişki içerisindeydi. Örneğin Tâvûs b. Keysân, Mekkeli bir cariyeyi satın almış ve el-Cened'e götürmüştü.¹²⁶³

¹²⁵³ Neşet Çağatay, "Samiler-Araplar ve Güney Arabistan Devletleri", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, III-IV, 1955, s. 55.

¹²⁵⁴ Muhammed Hamidullah, **Aziz Kur'an**, Çev.: Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 737; Mehmet Nurullah Aktaş, "Ashâbu'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl: 8, c. 8, sy. 18, 2017/3, s. 28.

¹²⁵⁵ Shahid, "Nadjran", c. 7, s. 871.

¹²⁵⁶ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 359.

¹²⁵⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 179.

¹²⁵⁸ İbn Hazm, **Cevâmi'**, s. 20.

¹²⁵⁹ Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 177.

¹²⁶⁰ Bkz.: Hemdânî, **Sıfat**, s. 198.

¹²⁶¹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 189.

¹²⁶² el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 1, s. 12.

¹²⁶³ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî, **Musannef**, Thk.: Habiburrahman A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut, 1403/1983, c. 8, s. 309.

4.2.13. el-Me'âfir

el-Me'âfir, Kehlân'a mensup olan el-Me'âfir b. Ya'fur b. Mâlik b. el-Hâris b. Mürre b. Üded b. Zeyd b. Amr b. 'Urayb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe¹²⁶⁴ kabilesinden ismini alan günümüzde el-Huceriyye denilen Ta'iz'in güneyinde el-me'âfiriyye kumaşıyla ünlü yerdir.¹²⁶⁵ Burada üretilen kumaşın ticareti, yöre sakinleri için önemli bir geçim kaynağıydı. Hatta Hz. Peygamber (s) tarafından Yemen'e gönderilen Hz. Ali, burada diyet miktarlarını el-me'âfir işi 2.000 elbise olarak belirlemiştir.¹²⁶⁶

Ebyaz b. Hammâl, Hz. Peygamber (s) ile her yıl el-me'âfir kumaşından 70 elbise göndermek hususunda anlaşmıştı.¹²⁶⁷ Yine Hz. Peygamber'in (s) göndermiş olduğu mektup ile gayr-i müslimlerden bir dinar veya bu değerde me'âfiriyye kumaşı cizye olarak alınmasını istemesi¹²⁶⁸ kumaşın yarımada içerisindeki bilinirliğine dolayısıyla da ticaretine işaret etmektedir.

4.2.14. es-Sehûl

es-Sehûl b. Sevâde b. Amr b. Sa'd b. Avf b. Adî b. Mâlik b. Zeyd b. Süded b. Zür'a b. Sebe'ye nispet edilen İbb ile el-Mehâdir arasında yer alan bir şehirdir.¹²⁶⁹ Hemdânî burasını Yemen'in Mısır'ı olarak tavsif etmekte; buğday, arpa ve mısırın burada uzun süre bozulmadan durduğunu söylemektedir.¹²⁷⁰ Bundan dolayı burayla ilgili şu şiir inşâd edilmiştir:

يا هارب من الموت ... ما من الموت ناجي

يا هارب من الجوع ... عليك بسحول ابن ناجي

Ey ölümden kaçan

Yoktur ondan kurtulan

¹²⁶⁴ es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 10, s. 264.

¹²⁶⁵ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1568.

¹²⁶⁶ el-Vâkıdî, **el-Meğâzî**, c. 3, s. 1085.

¹²⁶⁷ Ebu'l-Kasım Müsnidü'd-Dünya Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, Thk.: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, c. 1, s. 277.

¹²⁶⁸ Belâzurî, **Fütûh**, s. 78.

¹²⁶⁹ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 775.

¹²⁷⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 108.

Ey açlıktan kaçan

İbn Nâcî'nin es-Sehûl'üne gitmen gerek o zaman.¹²⁷¹

es-Sehûl, dokuma sanayiyle de ön plana çıkmakta olup üretilen es-sehûliyye adlı pamuktan yapılma beyaz kumaşlar, farklı beldelelere ihraç ediliyordu.¹²⁷² Bu kumaşlar kefen yapımında da kullanılıyordu.¹²⁷³

4.2.12. Tebâle

Mekke'ye yaklaşık sekiz; Tâif'e ise altı gün mesafede yer alan Tebâle, Yemen yolundaki Tihâme bölgesinde yer alan bir şehirdir.¹²⁷⁴ Burası toprağının verimliliğiyle ünlenmiştir.¹²⁷⁵

Câhiliye döneminde Zû'l-Halasa putunun bulunduğu bu yerde¹²⁷⁶ Haccâc b. Yusuf, valilik yapmıştır. Fakat el-Hamevî, onun görev yaptığı Tebâle'nin Yemen'de olmakla beraber farklı bir yer olduğunu tahmin etmektedir.¹²⁷⁷

Tebâle, Aden-Mekke yolu üzerinde bulunduğu¹²⁷⁸ için tüccarların uğrak yeri idi. Hatta orada yaşayanların ekserisi Kureyş kabilesine mensuptu.¹²⁷⁹ Tebâle'de yaşayanlar, Mekke'ye ticarî mallar getiriyorlardı. Dolayısıyla burası Mekke pazarı için önemli bir yerdi.¹²⁸⁰

4.2.15. Cüreş

Yemen ile Hicâz arasındaki sınır olan ve Yemen'in Necrân ile birlikte kuzey tarafından başlangıç noktasında yer alan Cüreş,¹²⁸¹ Arap Yarımadası'nın önemli ticaret merkezlerinden biridir. Burası etrafı surlarla çevrili,¹²⁸² içerisinde köyler bulunan¹²⁸³

¹²⁷¹ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 775.

¹²⁷² eş-Şâmî, **Sübûl**, c. 12, s. 328.

¹²⁷³ Hz. Peygamber'in (s) es-Sehûl işi kumaşla tekfin edildiği de rivayet edilmektedir. (İbn Hazm, **Cevâmi**, s. 7)

¹²⁷⁴ el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.

¹²⁷⁵ Sulak bir vadiye sahip olan bu yerde hurma tarımı yapılır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 258)

¹²⁷⁶ Hemdânî, **Sıfat**, s. 127.

¹²⁷⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.

¹²⁷⁸ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.

¹²⁷⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 258.

¹²⁸⁰ Utku, **Kızıldeniz**, s. 248.

¹²⁸¹ Kara, "Cüreş", s. 26.

¹²⁸² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 59; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 57.

¹²⁸³ İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 34.

küçük ve mamur bir şehirdir.¹²⁸⁴ İslam'dan önce her sene kurulan bir panayıra sahip olan bu şehir,¹²⁸⁵ İslam'dan sonra da ticarî konak olma özelliğini sürdürmüştür. Aden-Mekke yolu üzerinde Sa'de'den sonra uğranılan yer olmuştur.¹²⁸⁶ Dericilik ve deve yetiştiriciliğiyle birlikte¹²⁸⁷ tarım mahsulleri, silah ve maden başlıca temel ticaret malları olan Cüreş, önemli ticaret yolları üzerinde yer alıp hicrî birinci asrın sonuna kadar ticarî önemini muhafaza etmiştir.¹²⁸⁸

Timna' 'da (Katabân' 'da) bulunan eski bir Pazar Meydanı¹²⁸⁹

4.2.16. Yemen'in Adaları

4.2.16.1. Sokotra

Aden'in karşısında yer alıp içinde köyler ve şehirleri barındıran büyük bir adadır. Sokotra kelimesinin Sanskritçedeki mutluluk yurdu manasına gelen "Sokhadara"dan türediği iddia edilse de Yemen'de bulunan yazıtlarda Sokotra isminin "Sokrad" kelimesinin bozulmasıyla ortaya çıktığı söylenmektedir.¹²⁹⁰ Bu adanın genişliği 300

¹²⁸⁴ **Hudûdu'l-Âlem**, s. 125.

¹²⁸⁵ Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 57.

¹²⁸⁶ İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 47.

¹²⁸⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 126.

¹²⁸⁸ Kara, "Cüreş", s. 31, 33.

¹²⁸⁹ Alessandra Avanzini and Alessia Priolella, **The Museum of Dhamar**, Edt: Alessandra Lombardi and Irene Rossi, University of Pisa, 2010, s. 3;

http://arabiantica.humnet.unipi.it/uploads/media/Dhamar_Regional_University_Museums.pdf

¹²⁹⁰ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 24; Yusuf Muhammed Abdullah, "Sokotra", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 1598.

fersahtir.¹²⁹¹ Adada yaşayanların Yunan asıllı olduğu; buraya İskender tarafından yerleştirildiği söylenir.¹²⁹² Fakat Sokotra, zamanla Kamer b. Mehra kabilesinin eline geçmiştir. Kendilerini Mehralı olarak tanımlayan Sokotra’da yaşayan birine “Ey Sokotralı!” diye bağırıldığında sinirleniyordu.¹²⁹³ Burada Nestûrî mezhebine mensup¹²⁹⁴ on bin Hristiyan savaşçı vardı. Hristiyanlık ortaya çıktıktan sonra buradaki Yunanlar Hristiyanlaşmışlardı.¹²⁹⁵ Hristiyanlar, neseplerini korumaya önem verdikleri için kendilerinden başkasını neseplerine dahil etmiyorlardı.¹²⁹⁶

Burada yaşayanlar kendilerinin Rum olduklarını kabul etmekle beraber Kısra tarafından buraya atıldıklarına inanıyorlardı. Rivayete göre sonradan bu adaya Mehra’dan kabileler gelerek yerleştiler. Onlardan bir kısmı Hristiyanlaştılar.¹²⁹⁷ Adenliler bu bölgeye Rûm beldelerinden kimsenin gelmediğini buradaki kişilerin ruhbanlar olduklarını iddia ederler.¹²⁹⁸

Daha sonraları bu adaya Mehralılar ve Hâricîler yerleşmiştir. Sokotra’da İslam daveti başlayınca Hâricîlerin sayısının arttığı, onların adada yaşayan diğer Müslümanları katlettiği rivayet edilmektedir.¹²⁹⁹

Bu ada ticarî olarak bitki florasının çeşitliliğiyle ön plana çıkmaktadır. Buradan ödağacı (sarısabır, aloe) ve ejderha kanı ağacının reçinesi ihraç edilirdi. Sokotra’da hurma çoktur. Ayrıca Amber ve Ejderha Kanı ağacı da bulunur.¹³⁰⁰ Hurma, buğday, mısır üretilen adada deve, sığır ve yünlü koyun yetiştiriciliği de yapılıyordu.¹³⁰¹

¹²⁹¹ el-Mühellebî, **el-Mesâlik**, s. 138; İbnü’l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 295.

¹²⁹² Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Bekrî (ö. 487/1094), **el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, yy., 1992, s. 327; Kazvîni, **Âsâr**, s. 82.

¹²⁹³ el-Himyerî, **er-Ravzu’l-Mi’târ**, s. 328.

¹²⁹⁴ el-Mühellebî, **el-Mesâlik**, s. 138.

¹²⁹⁵ Kazvîni, **Âsâr**, s. 82.

¹²⁹⁶ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 227.

¹²⁹⁷ Sokotra adasındaki Hristiyanlara rahiplerini İran Katolikosu gönderiyordu. Bu irtibat ise ancak deniz yolu ile sağlanabiliyordu. (Mehmet Aydın, “Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ’tizalleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 5, s. 153)

¹²⁹⁸ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 227.

¹²⁹⁹ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

¹³⁰⁰ Sokotra’da es-Sûk denilen yerde bir mescid bulunmaktadır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 227)

¹³⁰¹ İbnü’l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 295.

Burası Hindistan ticaretinde çok önemli bir yer tutuyordu. Bundan dolayıdır ki zaman zaman burada Hintli korsanlar Hindistan ve Çin'e giden tüccarların yolunu kesiyordu.¹³⁰²

Adada bulunan amber, buhur ve es-sabir¹³⁰³ çok kıymetliydi.¹³⁰⁴ Eski zamanlarda gemiler küçüktü. Gemiciler yanlarına fazla yiyecek ve içecek alamadıkları için birçok durak noktalarına ihtiyaç duyuyorlardı. İşte Sokotra bu noktalardan biridir.¹³⁰⁵ Çünkü burası Arap Yarımadası içerisinde ticaret güzergâhı itibarıyla Hindistan'a en yakın olan kara parçasıydı.¹³⁰⁶

(İdrîsî'nin Nüzhetü'l-Müşâtâk adlı eserinin yazma nüshasında bulunan Sokotra'yı da gösteren harita)¹³⁰⁷

4.2.16.2. Dehlek

Kızıldeniz'de bulunan bu ada, Emevîlerin istemediği kişileri sürgüne gönderdikleri bir yerdi. Nitekim Ömer b. Abdülaziz döneminde Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Âsım adındaki şair, 'Âtike bnt. Yezîd'in güzelliklerinden

¹³⁰² el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.

¹³⁰³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.

¹³⁰⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 183.

¹³⁰⁵ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 24.

¹³⁰⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.

¹³⁰⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf el-İdrîsî (ö. 560/1165), **Nüzhetü'l-Müşâtâk**, Fransa Millî Kütüphanesi, MS Arabe 2221, yy., 1325, vr. 24a.

bahseden şiir inşâd ettiği için halife tarafından bu adaya sürgün edilmiştir.¹³⁰⁸ Yine Hişâm b. Abdülmelik, kaderiye mezhebine mensup olmakla suçlanan Amr b. Şerâhî'i bu adaya sürgün etmiştir.¹³⁰⁹ Ömer b. Abdülaziz tarafından Dehlek'e sürülen bir diğer şair ise Ömer b. Ebî Rabî'a'dır. Bu şair, Dehlek adasında ikameti esnasında Kızıldeniz'de meydana gelen bir deniz savaşına katılmıştır. Katıldığı bu savaşta gemide çıkan yangında yanarak ölmüştür.¹³¹⁰

Bu ada, aynı zamanda Habeşli korsanların barınaklarından biriydi. Abdülmelik b. Mervân (82/702) döneminde Kızıldeniz'de gemilerin güven içerisinde seyahat etmesini temin için Habeş korsanlarının üzerine bir ordu gönderilerek barınakları olan Dehlek adası ele geçirilmişti. Bu adanın Emevîlerin kontrolüne geçmesi, Müslüman tâcirlerin Habeşistan içlerine kolayca nüfuz etmelerine imkân vermiştir.¹³¹¹

Dehlek'te yaşayanlar geçimlerini keçi ve deve çobanlığı, balıkçılık, inci, mercan avcılığı ve deniz ticareti ile sağlamaktadırlar. Bu ada, Emevîler döneminde özellikle Kızıldeniz'in en işlek limanlarından Sevâkin'e yakın olması sebebiyle Hindistan ile Mısır arasındaki deniz ticaretinde önemli bir nokta olmuştur. Öte yandan Sudan ve Habeşistan'dan Hindistan, Mısır ve Arabistan yönlerine esir sevkıyatı yapılırken kullanılan liman ve iskeleler arasında Dehlek de yer almaktaydı. Ayrıca burada balıkçılık yanında inci ve mercan avcılığı da yapılıyordu.¹³¹²

4.2.16.3. Kemerân

Kemerân,¹³¹³ Zebîd'in karşısında¹³¹⁴ es-Salîf yakınlarında bulunan Yemen'in en meşhur adalarından biridir.¹³¹⁵ Ada, Hudeyde'ye yakın olduğu için stratejik bir öneme

¹³⁰⁸ Onun 'Âtike bnt. Yezîd'in güzelliklerinden bahseden şiir inşâd ettiği için Süleyman b. Abdülmelik tarafından Dehlek'e sürgün edildiği de rivayet edilir. (ez-Zehebî, **Siyer**, c. 4, s. 583)

¹³⁰⁹ Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 168.

¹³¹⁰ Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), **Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi'l-Arab**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1997, c. 2, s. 33.

¹³¹¹ Ahmet Özel, "Afrika: Doğu Afrika'da İslamiyet", **DİA**, c. 1, s. 436.

¹³¹² Mustafa Fayda, "Dehlek", **DİA**, c. 9, s. 105.

¹³¹³ Kemerân, kelimesinin iki ay (Kamarân) manasına geldiği söylenmektedir. Çünkü aktarıma göre ayın iki yansıması bu adadan görülebilmektedir. (<https://www.britannica.com/place/Kamaran>)

¹³¹⁴ İbn Abdilhak, **Merâsîd**, c. 1, s. 333.

¹³¹⁵ ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, c. 14, s. 67. ; el-Makhfî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1352.

sahiptir. Yemen’i ele geçirmek isteyenler milâdî VI. asırdan itibaren birçok kez burayı askerî üs olarak kullanmışlardır.¹³¹⁶

Adada yaşayanlar, inci avcılığıyla ve pamuk tarımıyla uğraşmaktadır.¹³¹⁷ Bu açıdan bakıldığında ticarî emtianın pamuk ve inci olduğu söylenebilir.

4.2.16.4. Feresân

Bugün Suudi Arabistan’ın ‘Asîr sahillerinin yakınında, hemen hemen Cizân Limanı’nın karşısında bulunan takımadalardır.¹³¹⁸ Feresân’da Kinâne ve Tağlib kabileleri yaşıyordu.¹³¹⁹ Hemdânî, Feresân’ın Tağlib’den neşet eden bir kabile olduğunu söylemektedir. O, Feresân kabilesinin Hristiyan olup eskiden bu adalarda kiliseleri olduğunu aktarmaktadır. Fakat adadaki kiliseler yıkılmış; meskûn bulunan Tağlib kabilesiyle Mecîdoğulları savaşmıştır.¹³²⁰ Burası Habeşistan ticareti için önemli bir yerdi. Buradan Habeşistan’a senede bir defa ticarî sefer düzenlenirdi. Sefere halkın çoğu katılmaktaydı.¹³²¹

¹³¹⁶ Hüseyin Abdullah el-Ömerî, “Kemerân”, **Mevsûatü’l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2456.

¹³¹⁷ V. Vacca, “Kamaran”, **Encyclopaedia of Islam** c. 4, s. 519.

¹³¹⁸ J.E. Peterson, “The Islands of Arabia: Their Recent History and Strategic Importance”, **Arabian Studies VII**, Scorpion Publishing London, London, 1985, s. 24.

¹³¹⁹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 250.

¹³²⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

¹³²¹ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 250.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

Yemen’de tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir alanlarında önemli ilmî gelişmeler meydana gelmiştir. Ebnânın büyük rol üstlendiği bu gelişmelerin incelenmesi, bölgenin ilmî hayatının hangi seviyede olduğunun tespitine katkı sağlayacaktır.

1. Tarih

Tarih kelimesinin köken olarak Arapça olmadığı; bu kelimenin ehl-i kitaptan alındığı iddia edilmektedir.¹³²² Fakat bu kelimeye İslam öncesi Güney Arabistan yazıtlarında rastlanmaktadır.¹³²³ Tarih kelimesinin kökü sâmi dillerinde ay manasında Akadca (v)erhu; Ârâmice yrah; Güney Arabistan dilinde vrh; Habeşçe verh’dir. Bundan dolayı Arapça’daki tarih kelimesinin Yemen orijinli olduğu düşünülmektedir.¹³²⁴ Bu düşünce uzak bir ihtimal değildir. Zirâ kelimenin Vehb b. Münebbih’in rivayetlerinin toplandığı Kitâbü’t-Ticân adlı eserde geçtiği görülmektedir. Vehb’in naklettiğine göre Ebrehe Zû’l-Menâr, bir fal okunun üzerindeki müsned alfabesiyle yazılmış “tarihi” okumuştur.¹³²⁵ Ayrıca Ya’lâ b. Ümeyye’nin Yemen’deki valiliği esnasında evrak ve mektuplara ilk defa tarih atan kişi olduğu nakledilmektedir.¹³²⁶ Bununla birlikte CSAI’da wrh kelimesi birçok yazıtta geçmektedir. Bu kelime as-Sawdâ’ 40 A;¹³²⁷ M 388;¹³²⁸ Ma’in 7;¹³²⁹; X.JRy b-2;¹³³⁰

¹³²² Bkz.: ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, c. 4, s. 256.

¹³²³ F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Second Revised Edition, Leiden, 1968, s. 12.

¹³²⁴ Rosenthal, *A History*, s. 12; Mustafa Fayda, “Tarih”, *DİA*, c. 40, s. 30.

¹³²⁵ İbn Hişâm, *et-Ticân*, s. 139.

¹³²⁶ Taberî, *Târîh*, c. 2, s. 390; O, Hz. Ömer’e üzerinde yazım tarihi bulunan bir mektup göndermiştir. Bunu gören Hz. Ömer, evraklara tarih atılmasını emretmiştir. (Zirikli, *el-A’lâm*, c. 8, s. 204)

¹³²⁷

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7&mark=0007%2C006%2C009>

¹³²⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3023&mark=03023%2C004%2C003>

¹³²⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3073&mark=03073%2C007%2C014>

¹³³⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4164&mark=04164%2C005%2C005>

Ja 2288;¹³³¹ ATM 866¹³³² gibi birçok yazıtta “ay” (yılın ayları) manasında kullanılmıştır.

İslam tarihinde halifeler arasında tarihe bir “ilim” olarak değer veren ilk kişinin Halife Muâviye olduğu söylenebilir. Çünkü o, Şâm’daki sarayında Yemen asıllı Ubeyd b. Şerriyye’yi¹³³³ eski milletlerin hikâyelerini anlatması için San’a’dan getirterek istihdam etmişti.¹³³⁴ Ubeyd’in ona anlattığı olayların önemli bir bölümünü Yemen’de kurulan Himyer ve Kinde krallıklarının hikâyeleri oluşturmaktaydı. Ayrıca o, Lahmîler ve yine Yemen kökenli Gassânîler ile ilgili hikâyeleri Muâviye’ye anlatıyordu.¹³³⁵ Halifenin geçmişin sesini bu denli merak etmesinin temelinde ibret alma düşüncesinin yattığı söylenebilir. Fakat bununla birlikte Roma-Pers medeniyetleri karşısında Arap medeniyetinin önemini tarihte aramış olduğunu söylemek de mümkündür.¹³³⁶

Muâviye’nin başını çektiği Müslümanlar, düşmana karşı güçlü görünmeye ve onların gerisinde kalmamaya önem veriyordu. Bundan dolayı Yemen’de bulunan “tübba”lar Romalıların “kayser”ine; İranlıların ise “kisrâ”sına karşılık gelen

¹³³¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4223&mark=04223%2C002%2C008>

¹³³²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7274&mark=07274%2C025%2C003>

¹³³³ Kaynaklarda Ubeyd’in çok uzun bir yaşam sürdüğü aktarılmaktadır. İbnü’n-Nedîm, onun rivayetlerini Zeyd ve onun babası el-Keys’ten aldığını söylemektedir. Ubeyd’in aktardığı rivayetlerin tarih aralıkları ise çok geniştir. Onun aktarımları ilk Arapların kökeni; Âd ve Semûd Kavimlerinin helakine kadar gitmektedir. (İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 326-410; Ebû’l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedîm (ö. 385/995), **el-Fihrist**, Thk.: İbrahim Ramazan, Dâru’l-Marife, Beyrut, 1417/1997, s. 118; Ebû’l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282), **Vefeyâtü’l-A’yân**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1971.c. 4, s. 417; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 5, s. 89)

¹³³⁴ İbnü’n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 118.

¹³³⁵ Cevad Ali, Ubeyd’in aktardığı rivayetlerin tenkitten uzak, son derece basit halk hikâyeleri olduğunu söylemektedir. (Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 83)

¹³³⁶ Bu bağlamda şu rivayet önem arz etmektedir: “Ömer, Şam’a gittiğinde Muâviye onu büyük bir tören içerisinde karşıladı. Hz. Ömer ona yaklaştığında dedi ki: Sen büyük bir tören alayına sahipsin? Muâviye dedi: Evet Ey Mü’minlerin emiri. Ömer dedi: Kapında ihtiyaç sahiplerinin uzun süre durduğu bana ulaşmasına rağmen? Muâviye dedi: Sana bu kişilerin durumu ulaşmasına rağmen. Hz. Ömer dedi: Niçin bunu yapıyorsun? Muâviye dedi: Biz, düşmanın casuslarının çok olduğu bir yerdeyiz. **Onları korkuttuğumuz sultanın izzetini izhâr etmemiz gerekiyor.** Emredersen bunu yapmaya devam ederim. Bundan benî nehyedersen bunu yapmayı bitiririm.” (Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebî’d-Dünyâ (ö. 281/894), **Hilmü Muâviye**, Thk.: İbrahim Salih, Dâru’l-Beşâir, Dımaşk, 1323/2002, s. 19)

Arapların geçmişte büyük devletler ve medeniyetler kurduğunu gösteren önemli bir tarihsel bilgiydi.

İşte tam bu noktada Himyer krallarının hâkimiyet alanlarının İstanbul'a kadar ulaştığı,¹³³⁷ hatta Semerkant isminin Himyer kralı Şemer'den geldiği gibi rivayetler,¹³³⁸ Müslüman Araplar için büyük medeniyetlere karşı bir iddia sahibi olmalarını sağlamaktaydı.¹³³⁹

Rivayete göre Müslümanlar, Kuteybe b. Müslim tarafından Semerkant'ın fethinden sonra bazı kapılarda taş bir levha üzerine yazılmış metinler olduğunu görmüşlerdi. Bu yazıtları okuyamamakla birlikte Himyer lehçesiyle yazılmış olduğunu anlamışlardı. Bundan dolayı asker içerisinden Yemenli olan ve Himyer lehçesini okuyabilecek birini aramışlardı. Sonunda Abdullah el-Hizâmî'yi bularak yazıtı okumasını istemişlerdi. O da müsned alfabesiyle kaleme alınmış yazıtı okumuştur. Bu levhada şöyle yazıyordu: “Allah'ım senin adınla, bu yazıt Arap ve Acem'in kralı Şemer Yer'îş'indir...”¹³⁴⁰ Bahsedilen yazıtla ilgili rivayet çelişkilerle dolu olmasına rağmen içerik olarak Yemenli bir kralın Arap olmayanların kralı olarak tavsif edilmesi; Arapların yeni kültürlerle karşı köken ve kültürel-tarihî bağ arayışını ifade etmektedir. Bu bağlamda Ubeyd'in Yemen hükümdarlarına yönelik hikâyeleri bir kat daha fazla önem arz etmektedir.

Yemenli Ubeyd'in anlattığı hikâyelerin Muâviye tarafından yazdırılması,¹³⁴¹ bu hikâyelerin muhafazasını sağlamıştır.¹³⁴² Ubeyd'in aktardığı rivayetlerin başında Arapların ortak hafızasında yer eden İbrahim, İsmail, Hûd gibi peygamberlerin hikâyeleri gelmekteydi. Onun Muâviye'nin isteğiyle üzerinde durduğu diğer bir husus

¹³³⁷ Hasan İbrahim Hasan, **Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, Çev.: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1985, c. 1, s. 48.

¹³³⁸ İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 237.

¹³³⁹ Bu rivayetler, Emevîler dönemindeki kuzeyli-güneyli çekişmesi bağlamında üretilen efsaneler olarak da ele alınabilir. Ayrıca bu anlatılar içlerinde Büyük İskender'in hikâyelerinden motifler barındırmaktadır. (Bkz.: Ch. Robin, “Himyar/Himyarite”, **Encyclopedie Berbere**, c. 23, s. 3472) Fakat Muâviye'nin Ubeyd'i sarayına getirip ondan Arapların kahramanlık hikâyelerini dinlemesi, geçmişe duyulan bir merakı göstermektedir.

¹³⁴⁰ İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 247.

¹³⁴¹ İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 5, s. 89.

¹³⁴² Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 82.

ise “dil” meselesiydi.¹³⁴³ Ayrıca Muâviye’nin Ubeyd’e Arap tarihinin kökenine dair sormuş olduğu diğer sorular, sonraki dönemlerdeki eserlerde kadim Arap tarihinin meseleleri arasında yer almıştır.¹³⁴⁴ Ubeyd’in anlattığı hikâyelerle benzer şekilde nesep ve tarih kaynaklarında Arap milletin Yemen’den dağıldığı;¹³⁴⁵ ilk Arapça konuşan kişinin Ya’rub b. Kahtân olduğu¹³⁴⁶ aktarılmıştır. Bu bağlamda Emevîler döneminde Yemen’in büyük medeniyetler karşısında köken arayışı içerisinde olan Araplar için önemli bir kültür hazinesi olduğu söylenebilir. Yemen’in fetihler esnasında önemli ölçüde göç vermesi ve devletin merkezine olan uzaklığı, özellikle Emevîler döneminde buradaki mahallî kültür ve eserlerin muhafazasını sağlamıştır. Bundan dolayı da burası, eski kültür izlerinin yoğun şekilde görüldüğü bir yer olmuştur. Aynı zamanda verilen bu göçler ile kuzeye bölgenin tarihî birikimi taşınmıştır. Zira Ubeyd’in aktardığı Arapların kökeniyle ilgili haber ve şiirler Yemen’deki hadiseleri kaydetme kültürünü akla getirmektedir. İslam öncesinde Hicâzlıların okuma yazma seviyeleri oldukça düşük olmasına rağmen Yemen için aynı şeyi söylemek zordur.¹³⁴⁷ Bu bilgilerle birlikte tarih kelimesinin etimolojik olarak Yemen’e ait olduğu ve Arapların kullandığı kamerî takvimin Yemen orijinli olduğuna yönelik fikirleri,¹³⁴⁸ “üzerinde çalışılması gereken bir iddia” olarak ayrıca nakletmek gerekir.

¹³⁴³ O, Hz. Âdem’in Süryanice konuştuğunu rivayet ettiğinde; Muâviye ona Süryanice dışında başka bir dil konuşan ilk kişinin kim olduğunu sormuştu. Ubeyd ise Ya’rub b. Kahtân olduğunu söyleyince Muâviye, onun Süryanice mi Arapça mı konuştuğunu sormuştu. Ubeyd, Ya’rub’un Arapçayı ilk konuşan kişi olduğunu ve Yemen’e yerleştiğini söylemiştir. (İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 326-328)

¹³⁴⁴ Örneğin Câhız; Muâviye’nin Ubeyd’e sorduğu -Arapların atasının ve ilk Arapça konuşanın kim olduğuna yönelik- soruların aynısına cevap aramıştır. (el-Câhız, **el-Beyân**, c. 1, s. 19)

¹³⁴⁵ el-Arabü’l-Âriba ve el-Arabü’l-Müste’ribe ayırımına göre Yemenli olan Kahtân’ın soyundan gelenler asıl Araplardır. el-Arabü’l-Müste’ribe ise sonradan Araplaşmıştır. Hz. İsmail dahi Arapçayı Yemenli olan Cürhümlülerden öğrenmiştir. Ayrıca Arim Seli’nde olduğu gibi Yemen’den birçok kabile kuzeye göç etmişlerdir. (Ebû’l-Fidâ, **Târîh**, c. 1, s. 145-147)

¹³⁴⁶ Ebû’l-Fidâ, **Târîh**, c. 1, s. 145-147; es-Sem’ânî, **el-Ensâb**, c. 10, s. 344.

¹³⁴⁷ Tamiri esnasında Kâbe’nin temelinden çıkan bir yazıtın Yemenli Yahudi bir rahibe okutulması bunun rivayet örneğidir. Arkeolojik kalıtlarda ise Yemen’de taş üzerine yazılmış çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlarda bir binanın kimin tarafından yapıldığı, mezarda yatan kişinin kim olduğu vb. birçok husus yer almaktadır. (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 211; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **Delâilü’n-Nübüvve**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984, c. 2, s. 61; Bkz.: SOYCE 903.

¹³⁴⁸ Rosenthal, **A History**, s. 12-13.

Ubeyd'in naklettiği rivayetlerden önemli bir bölümünün israiliyât olması¹³⁴⁹ Yemen'deki Yahudi tesiri fikrini akla getirmektedir. İbn Haldûn, Himyer Araplarının Yahudiliği benimsediğini; Ka'bû'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'in Yahudilerden almış oldukları haberlere fazla ehemmiyet vererek bu anlatıları klasik Arap literatürüne dâhil ettiğini ifade etmektedir.¹³⁵⁰ Buna göre Yemen'de Ka'bû'l-Ahbâr'dan sonra İsrâîliyât türevi haberlerin kaynağı olan ikinci kişi Vehb b. Münebbih'tir.¹³⁵¹ Vehb b. Münebbih'in Kitâbu't-Ticân adını taşıyan rivayetlerinin toplandığı kitaba bakıldığında, onun Ubeyd'e yakın bir anlatım ve içeriğe sahip olduğu görülmektedir.¹³⁵² Bu yakınlıktan dolayıdır ki Ubeyd'in rivayetleri Vehb'in rivayetlerini içeren kitabın zeyli olarak konulmuştur.¹³⁵³ Vehb'in rivayet aldığı kimselerin başında ise İbn Abbas gelmektedir.¹³⁵⁴ İbn Abbas, İsrâîliyât ile ilgili rivayetleriyle meşhurdur.¹³⁵⁵ Vehb'in söylediği aktarılan şu rivayet konuyla ilintilidir: "Hepsi gökyüzünden inen doksan iki kitap okudum. Kitaplardan yetmiş iki tanesi ibadet mekânlarında, yirmisi de insanların ellerindeydi. İnsanlar bu kitapların çok azı hakkında bilgi sahibiydi. Bu kitapların hepsinde, ilâhî iradeyi inkâr eden kişinin kâfir olduğunu gördüm."¹³⁵⁶

¹³⁴⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 82.

¹³⁵⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), **Mukaddime**, yayına haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2016, c. 2, s. 923-924.

¹³⁵¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, c. 6, s. 2802; Ayrıca Bkz.: A. A. Twakkal, **Ka'b al-Ahbâr and The Isrâ'iliyyât in The Tafsîr Literature**, (BYLT), Institute of Islamic Studies McGill University, Degree Master Of Arts Montreal, Quebec, 2007, s. 11.

¹³⁵² Elise Werner Crosby, **Akhbar al-Yaman wa-Ash'aruha wa-Ansabuha: The History, Poetry, and Genealogy of The Yemen of 'abid b. Sharya al-Jurhumî**, (BDT), Faculty of The Graduate School of Yale University, Degree of Doctor of Philosophy, 1985, s. 8.

¹³⁵³ Bkz.: İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 323.

¹³⁵⁴ Vehb'in Kitâbu't-Ticân adlı eserinde İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler için Bkz.: İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 23, 25, 54, 79, 97, 119, 120, 121, 124, 145, 166, 168, 173, 229; İbn Abbas onun hakkında şöyle demiştir: "*Mücâhid Hicâz ehlinin âlimi, Said b. Cübeyr Irak halkının âlimi Tâvûs da Yemen halkının âlimidir. Vehb ise insanların âlimidir.*" (İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34)

¹³⁵⁵ Inna Muthmainnah, **Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn 'Abbas: Its Principles of Interpretation**, (BYLT), The Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies McGill University, The Degree of Master of Arts, 1998, s. 30.

¹³⁵⁶ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 71.

Rivayetten anlaşılacağı üzere Vehb, yaşadığı coğrafya olan Yemen'deki İsrâîlî haberlerle yakından ilgilenmiştir. Onun ilim ve yerel tarihe vermiş olduğu değer sebebiyle Yemen halkı, kendisiyle ilgili övücü efsaneler üretmiştir.¹³⁵⁷

Vehb'in Yemenliler için öneminin bir diğer göstergesi, cenazesinde meydana gelen büyük izdihamdır. Hatta bu izdiham sebebiyle insanlar tabuttan uzaklaşmaları için kırbaçlanmıştır.¹³⁵⁸ İnsanlar tarafından bu denli teveccühle karşılanmasının temelinde insanlara öğütler vermesi yatmaktadır.¹³⁵⁹ Onun anlatılarının önemli bölümü bir tarih anlatısından ziyade kıssadan hisse kabîlindendir.¹³⁶⁰

Vehb'in vaaz üslubunu içeren rivayetleri kıssacı olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla onun bu bağlamda Yemen kussâslarından biri olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁶¹ Fakat o, İsrâîliyât içerikli rivayetlerini aktarırken bazen

¹³⁵⁷ Hemdânî bu abartılı hikâyelerden birini şöyle nakletmektedir: İslam'ın gelişinden sonra da San'alılar, şehirlerinin korunmuş karye olduğu fikrine sahiptiler. Hatta bir adamın Vehb b. Münebbîh'i evinden itibaren takip ettiği Vehb'in şehrin dışında bir alana geldiği ve akşam namazını kıldığını söylenir. Rivayete göre adam, Vehb'in ibadetinin bitmesini sabaha kadar beklemiştir. Sabah olduğunda bir kuşun "bu karye korunmuştur" dediğini işitmiştir. Vehb adama dönerek onu selamlayıp kendisinin bu yere dört senedir geldiğini ve dört senedir her sabah bu sözünü duyduğunu söyler. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 21-22)

¹³⁵⁸ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), **el-İlel ve Ma'rîfetü'r-Ricâl**, Vasıyyü'llah b. Muhammed Abbas, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombai, 1408/1988, s. 422; el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 1, s. 256; Mahmud Muhammed Halil, **Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve 'İlelihi**, Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997, c. 3, s. 324.

¹³⁵⁹ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfahânî (ö. 430/1038), **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ**, es-Seâde, Mısır, 1394/1974, c. 4, s. 24; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbîlî (ö. 575/1179), **Fihrist**, Thk.: Muhammed Fuad Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, s. 260.

¹³⁶⁰ Vehb'in aktardığı kıssadan bunu anlayabiliriz. "Allah, Harun'un (as) ruhunu almayı isteyince bu durumu Musa'ya (as) haber verdi. Musa da buna üzüldü. Harun'un ruhu alındıktan sonra çok üzülen ağıladı. Musa, bu üzüntülü halinden kurtulduktan sonra Allah onu teselli ederek uyardı. Ona şöyle dedi: "Yâ Musa, benimle birlikte başka bir şeyi özlemen ve başka bir kişiye kalbini bağlaman yanlıştır. Ancak benim için sefere hazırlanmalısın. Harun'un ölümü için tuttuğun yası bana yapmalısın. Sen ki benim sözümü dinlemişsin o halde nasıl bir şeyin olmamasına (yokluğuna) üzülyorsun? Seni seçip peygamberliği verdikten ve seninle konuştuktan sonra nasıl olur da dünyalık bir şeyi kaybettiğin için özlem duyuyorsun? Sonra Vehb, uzunca münacaat getirerek şunu dedi: Musa (as) yüz on yedi yaşında çöldeki sürgünün bitiminden üç yıl önce Harun öldü. Harun vefatı esnasında 120 yaşındaydı. Musa da onun ölümünden üç yıl sonra 120 yaşında vefat etti. İsrailoğulları bu konu hakkında ihtilafa düşmüşlerdir." (Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem (ö. 405/1014), **el-Müstedrek alâ's-Sahihayn**, Thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, c. 2, s. 632)

¹³⁶¹ Lyall Richard Armstrong, **The Quşşâs of Early Islam**, (BDT), Department of Near Eastern Languages And Civilizations The Faculty of The Division of The Humanities In Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, The University of Chicago, Illinois, June 2013, s. 106

“kitaplarda okudum”,¹³⁶² “Tevrat’ta der ki”¹³⁶³ gibi ibareler kullanmaktadır. Dolayısıyla aktardığı tarihi olayların salt şifahî nakiller olduğu söylenemez. Hatta o, kardeşi Hemmâm’a Şâm’dan kitaplar getirtiyordu.¹³⁶⁴

O, ayrıca eski Yunanca, Süryanice dilleriyle birlikte Himyer lehçesini de bilmekteydi.¹³⁶⁵ Velid b. Abdülmelik döneminde Ümeyye Camii’nin yapımı sırasında bulunan bir yazıtı Vehb’in gelip okuduğu nakledilmektedir. Aktarıma göre levhada burasının Hz. Hûd tarafından inşa edildiği yazmaktaydı.¹³⁶⁶ Vehb, aynı zamanda Yemen tarihinin de uzmanıydı. O, Hz. Hûd’un Yemenlilerin atası olmadığını söylemiştir.¹³⁶⁷

Vehb, geçmişin hikâyelerini aktarırken zaman zaman Yahudi haberlerine fazla itibar etmekteydi. Onun naklettiği bir rivayette Hz. İbrahim’in Hz. İsmail’i değil, Hz. İshâk’ı kurban etmek istemesi hadisesi uzun uzadıya anlatılmaktadır.¹³⁶⁸ Onun Hz. İbrahim’in İshâk’ı kurban olarak seçtiğine yönelik rivayetin bir benzeri, Taberî’de görülmektedir.¹³⁶⁹ Bu noktada Taberî’nin ona atfedilen Kitâbü’l-Mübtede,¹³⁷⁰ adlı eserden nakillerde bulunduğu akla gelmektedir.¹³⁷¹ Taberî’de tespit edebildiğimiz kadarıyla Vehb’dan nakledilen haber sayısı kırktan fazladır.¹³⁷² Ondan nakledilen bu

¹³⁶² İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 459.

¹³⁶³ es-San‘ânî, **Musannef**, c. 7, s. 193.

¹³⁶⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 84.

¹³⁶⁵ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 1, s. 83.

¹³⁶⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 95.

¹³⁶⁷ İbn Abdilber, **el-İnbâh**, s. 29.

¹³⁶⁸ el-Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 610.

¹³⁶⁹ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), **Câmiu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân (Tefsîru’t-Taberî)**, Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2001, c. 10, s. 587.

¹³⁷⁰ Ona ait olduğu söylenen diğer kitaplar ise şunlardır: Kitâbü’l-Mübtede, Kitâbü’l-Mülûki’l-Mütevece min Himyer ve Ahbârihim ve Kısasîhim ve Kubûrihim ve Eş‘ârihim, el-Megâzî, Tefsîru’l-Kur’ân. (Mehmet Emin Özafşar - Mahmut Demir, “Vehb b. Münebbih”, **DİA**, c. 42, s. 609)

¹³⁷¹ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), **Sahîhu ve Da‘îfü Târîhi’t-Taberî**, Thk.: Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 2007, c. 1, s. 86 (Mukaddime).

¹³⁷² Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 10, 39, 43, 108, 176, 177, 201, 304, 322, 324, 366, 401, 407, 433, 457, 460, 464, 469, 476, 477, 478, 485, 486, 496, 517, 537, 547, 548, 557, 602; c.2, s. 7, 18, 22, 24, 119, 121, 188, 237.

haberlerin tamamına yakını, İslam öncesiyle ilgilidir. Buna ek olarak onun rivayetlerinin siyer ve tarih alanındaki birçok eseri etkilediği söylenebilir.¹³⁷³

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Emevîler döneminde Yemen’de yaşamış Ubeyd b. Şerriyye ve Vehb b. Münebbih’in İsrâiliyât içerikli tarihî hikâyeleri, başta Taberî olmak üzere birçok müellif tarafından nakledilmiştir. Bu dönemde özellikle Ubeyd b. Şerriyye’nin Araplara dair hikâyeleri ve Yemen’in tarihî-kültürel birikimi, Roma-Fars medeniyetleri karşısında köken arayışı içerisinde olan Müslümanlar için önemli olmuştur. Çünkü Yemen, daha İslam öncesi dönemde yazılı kültüre geçmiş olan, eski bir medeniyetti.

2. Hadis

İslam’ın erken döneminden itibaren Ebû Musa el-Eş‘ârî ve Ebû Hureyre gibi birçok Yemenli, Hz. Peygamber’in (s) rahle-i tedrisinden geçmiştir. Ancak bu meşhur sahâbîlerden çoğu Yemen’den göç etmiştir. Bundan dolayıdır ki İbn Sa’d, *et-Tabâkât*’ında “Rasûlullah’ın Ashâbından Yemen’e Yerleşenler” diye ayrı bir başlık

¹³⁷³ İbn İshâk (ö. 150/767) *es-Sîra*’sında Vehb’den iki rivayet nakletmektedir. İbn Hişâm’ın (ö. 213/828) eserinde ise Necrân’da Hristiyanlığın yayılışı ve Ashâb-ı uhdûd hadisesini ihtiva eden Vehb’e ait iki rivayet tespit edebildik. (İbn İshâk, *es-Sîra*, s. 52, 132; İbn Hişâm, *es-Sîra*, c. 1, s. 31, 34)

el-Ezrâkî’nin (ö. 250/864) *Ahbâru Mekke*’sinde Vehb’den nakledilen yaklaşık yirmi haber yer almaktadır. Bu haberler şu konularla ilgilidir: Hz. Peygamber (s) ve Cebrail arasında geçen bir olay, Hz. Âdem’in tevbesinin kabulü ve Mekke’ye gidişi, yeryüzüne inen bütün meleklerin Kabe’yi ziyaret ettiği, Hz. İbrahim’i Allah’ın dost edinmesi, Hz. Salih, zemzem... (el-Ezrâkî, *Mekke*, c. 1, s. 35, 37, 39, 40, 41, 46, 49, 51, 61, 73)

İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *el-Maârif*’inde tespit edebildiğimiz kadarıyla Vehb’den nakledilen haber sayısı otuz beşin üstündedir. Bu haberlerin kahir ekseriyeti geçmiş peygamberler ve İslam öncesi tarihle ilgili mevzulardır. Ondandır aktarılan haberlerin içeriği şunlardır: Cinler, Hz. Âdem’in bin sene yaşadığı, Kabe tarihi, Âdem ile Nûh arasında on kuşak bulunması... (İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 14, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 38, 41, 42, 43, 45, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 552, 559, 561)

el-Fesevî (ö. 277/890) *el-Ma’rife ve’t-Târih* adlı eserinde hepsi İslam sonrasına ait yaklaşık ondan fazla haber nakletmektedir. Bu haberler içerik olarak onun ilim, rüşvet alma, İbn Abbas, münafıklık vb. hakkında söylediği sözleri içermektedir. (el-Fesevî, *el-Ma’rife*, c. 1, s. 50, 243, 287; c. 2, s. 128, 131, 162, 164; c. 3, s. 50, 110, 184)

Mes’ûdî’nin (ö. 345/956) *Ahbâru’z-Zamân*’ında Hz. Peygamber’in (s) Allah’ın on sekiz bin dünya âleminden bir âlem olduğunu ifade eden Vehb’den bir hadis nakli bulunmaktadır. (Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes’ûdî, *Ahbâru’z-Zamân*, Dârü’l-Endelüs, Beyrut, 1416/1996, c. 1, s. 41) Mürûcu’z-Zehab adlı eserindeyse Vehb’den nakledilen tespit edebildiğimiz haber sayısı dörtttür. Bu haberler şu konularla ilgilidir: Zû’l-Karneyn ile ilgili bir hikâye, Vehb b. Münebbih’in el-Mübtede’ ve es-Siyer adlı eserlerinde geçtiğini söylediği bir haber, cinlerin ateşten yaratıldığı, Dimaşk ve Medine mescitlerinde yazılı bulunan bir yazıtı Vehb’in okuması. (Mes’ûdî, *Mürûc*, c. 1, s. 78, 79; c. 2, 138; c. 3, s. 157)

açmıştır.¹³⁷⁴ Ayrıca onun, kaynaklar arasında Emevî dönemini içeren ilk üç tabakadaki Yemen muhaddislerinin isimlerini toplu halde vermesi, konu açısından önemlidir. Bundan dolayı bu çalışmada Yemen muhaddislerinin isimlerini belirlemede İbn Sa'd, temel alınmıştır. Bununla birlikte tezin sonundaki tabloda¹³⁷⁵ İbn Sa'd'ın naklettiği Yemenli muhaddislerin rivayet aldıkları ve kendilerinden rivayet alan isimler zikredilmiştir.

İbn Sa'd'ın Yemen'e yerleştiğini söylediği sahabîlerin isimleri şunlardır: Ebyad b. Hammâl, Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma'dikerib, Surad b. Abdullah, Nemat b. Kays, Huzeife b. el-Yemân, Sahr el-Gâmidî, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdülmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhacel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Zûr'a Zû Yezên, el-Hâris b. Abdükülâl, Nuaym b. Abdükülâl, en-Numan Kaylu Zî Ru'ayn, Mâlik b. Mürâre, Mâlik b. Ubâde, Ukbe b. Nemir, Abdullah b. Zeyd, Zûrâre b. Kays, Ertât b. Kays, el-Erkam b. Yezîd, Veber b. Yuhannis, Fîrûz ed-Deylemî, Dâdeveyh, en-Numan¹³⁷⁶

Yukarıda ismi geçen sahabîlerin çoğunun ortak özelliği "elçiler yılı"nda Müslüman olmuş olmasıdır. Örneğin "Mâlik b. Ubâde, Ukbe b. Nemir, Abdullah b. Zeyd, Ertât b. Kays, el-Erkam b. Yezîd, Veber b. Yuhannis, Fîrûz b. ed-Deylemî" hicretin dokuz veya onuncu yılında Müslüman olmuşlardır.¹³⁷⁷ Yine yukarıda

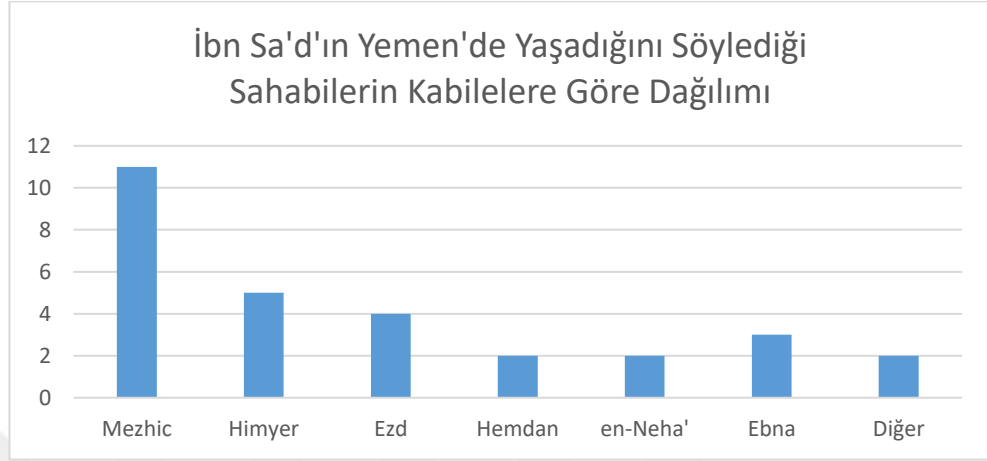
¹³⁷⁴ Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57; İbn Sa'd'ın vermiş olduğu bu listede Ebû Musa el-Eş'arî'ye yer vermemesi ilginçtir. Zira o, veda haccından hemen sonra Hz. Peygamber (s) tarafından Yemen'e gönderilmiş; ridde hadiselerinin bastırılmasına kadar da burada kalmıştır. Fakat ridde hadiselerinin akabinde Medine'ye gelmiş; Hz. Ömer döneminde kuzeydeki fetihlere katılmıştır. Bu manada Ebû Musa'nın Yemen'e yerleşen sahabîlerden olmadığı söylenebilir. Fakat İbn Sa'd'ın ismini verdiği Ferve b. Müseyk gibi sahabîler de zaman içinde Yemen'den kuzeye göç etmişlerdir. Hatta o, Kûfelilerden sayılmıştır. Bu bağlamda İbn Sa'd'ın bu isimleri belirlerken neden bazı isimleri alıp bazılarını almadığı hadis araştırmacıları tarafından çözölmeyi bekleyen bir problem olarak karşımızda durmaktadır. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 7, s. 126; İbn Haldûn, **Târîh**, c. 2, s. 482; Abdulhamid Mahmud Tahmâz, **Ebû Mûsâ el-Eş'arî**, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1991, s. 38; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", **DİA**, c. 10, s. 191)

¹³⁷⁵ Bkz.: Ek 6.

¹³⁷⁶ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64.

¹³⁷⁷ Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 61-64.

isimlerin kabilelere göre dağılımına bakıldığında Mezhic¹³⁷⁸ kabilesinin çoğunlukta¹³⁷⁹ olduğu görülmektedir.

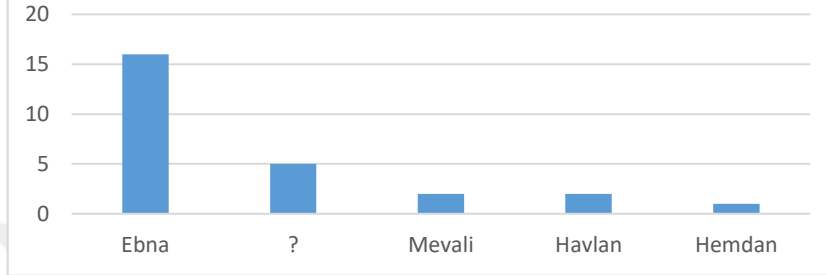

Emevîler döneminde Yemen'de hadis ilmi denilince sahabe dönemiyle beraber ilk üç tabakadaki muhaddisler konuya dâhil olmaktadır. İbn Sa'd'ın aktardığı ilk üç tabakadaki ravilerin/muhaddislerin isimlerine bakıldığında Mezhic kabilesine mensup tek bir kişinin bile bulunmadığı görülmektedir. Fakat onun saydığı yirmi altı kişiden on beşi Ebnâdandır.

¹³⁷⁸ Mezhic kabilesine mensup olanlar şunlardır: Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma'dikerib, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdulmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhaccel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Mâlik b. Mürâre, Zûrâre b. Kays. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64)

¹³⁷⁹ **Himyer**: Ebyad b. Hammâl, Zûr'a Zû Yezen, el-Hâris b. Abdükülâl, Nuaym b. Abdükülâl, en-Numan Kaylu Zî Ru'ayn; **Ezd**: Surad b. Abdullah, Huzeyfe b. el-Yemân, Sahr el-Gâmidî, Mâlik b. Ubâde; **Hemdân**: Nemat b. Kays, Ukbe b. Nemir; **en-Neha'**: Ertât b. Kay'b, el-Erkam b. Yezîd; **Ebnâ**: Veber b. Yuhannis, Fîrûz b. ed-Deylemî, Dâdeveyh; **Yahudi Kökenli**: en-Numan (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64)

İbn Sa'd'ın Zikrettiği Birinci, İkinci ve Üçüncü Tabaka'daki Yemen Muhaddislerinin Kabilelere Göre Dağılımı

Dolayısıyla Ebnânın Yemen'deki hadis ilminde başat rol oynadığı söyleyenebilir. Ebnâ içerisinde ise Münebbih ailesi ön plana çıkmaktadır.

Yemen'in birinci tabakadaki hadisçilerinin isimleri şunlardır: Mesud b. el-Hakem, Sa'd el-A'rac, Abdurrahman b. el-Beylemânî, Hucr el-Mederî (Hucr b. Kays el-Mederî el-Hacûrî), ed-Dahhâk b. Fîrûz, Ebû'l-Eş'as es-San'ânî, Haneş b. Abdullah, Şihab b. Abdullah, Vehb ez-Zimârî, Hâkim es-San'ânî¹³⁸⁰ Birinci tabakadaki isimler arasında en fazla râviden hadis alanlardan biri Ebû'l-Eş'as es-San'ânî'dir.¹³⁸¹

İbn Sa'd'ın ikinci tabakada zikrettiği Yemenli muhaddislerin isimleri şunlardır: Tâvus b. Keysân, Vehb. Münebbih, Hemmâm b. Münebbih, Ma'kıl b. Münebbih, Ata b. Merkebûz, el-Muğîra b. Hakîm, Simak b. el-Fadl, Amr b. Müslim el-Cenedî, Ziyâd b. eş-Şeyh¹³⁸²

¹³⁸⁰ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65-72.

¹³⁸¹ İbn Sa'd, Yemen'in San'a şehrinden olduğunu zikretmektedir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65) Fakat onun Şam bölgesinde yer alan San'a kasabasından olduğu da söylenmektedir. Muhtemelen o, aslen Yemen'in San'a şehrinde yaşamaktayken daha sonraları Şam'ın San'a şehrine taşınmıştır. Nereli olduğuyla ilgili karışıklık da bundan dolayıdır. Onun rivayet aldığı sahabîlerin isimleri şunlardır: 1- Evs b. Evs es-Sekaffî, 2- Sevbân (Hz. Peygamber'in mevlâsı), 3- Şeddâd b. Evs el-Ensârî, 4- Abdullah b. Amr ibnü'l-Âs, 5- Mürre b. Ka'b, 6- en-Numan b. Beşîr, 7- Ebî Esma er-Rahabî, 8- Ebî Salebe el-Haşenî, 9- Ebû Cendel b. Süheyl, 10- Ebû Osman es-San'ânî, 11- Ebû Hureyre (Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 408-409) Ondan hadis alan ravilerin isimleri ise şunlardır: 1- Hasan b. Atıyye, 2- Raşid b. Davud es-San'ânî, 3- Salih b. Cebele (Cebele), 4- Asım b. Mahled 5- Ebû Kulabe Abdullah b. Zeyd el-Ciramî, 6- Abdurrahman b. Yezîd b. Cabir, 7- Ebû Kamil Yezîd b. Rabî'a es-San'ânî, 8- Yezîd b. Ubeyde, 9- Ebû Esma er-Rahabî (Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 409)

¹³⁸² İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 71.

İbn Sa'd'ın üçüncü tabakada zikrettiği Yemenli muhaddislerin isimleri ise şunlardır: Abdullah b. Tâvûs, el-Hakem b. Eban, Selm es-San'ânî, İsmail b. Şerus es-San'ânî, Ma'mer b. Raşid, Yusuf b. Yakub, Bekkâr b. Abdullah, Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih¹³⁸³

İbn Sa'd'ın naklettiği ilk iki tabakada Ebû Hureyre'den Ebû'l-Eş'as es-San'ânî,¹³⁸⁴ Haneş b. Abdullah,¹³⁸⁵ Tâvus b. Keysân,¹³⁸⁶ Vehb b. Münebbih,¹³⁸⁷ Hemmâm b. Münebbih¹³⁸⁸ ve el-Muğîra b. Hakîm¹³⁸⁹ rivayet nakletmiştir. Bunda Ebû Hureyre'nin hicri 57 yılında vefat etmesi¹³⁹⁰ ve muksirûndan olmasının yanı sıra vefatına kadar Medine'de hadis tedrisatında bulunmuş olması önem arz etmektedir. Zira Hemmâm b. Münebbih, Medine'ye gittiğinde Ebû Hureyre Hz. Peygamber'in (s) hadislerinden yüz kırk kadarını seçerek ona yazdırmıştır. Yazdırdığı bu sahifelere es-Sahîfetü's-Sahîha adı verilmiştir. Daha sonraları ise Hemmâm'ın bu sahifeleri muhafazası sebebiyle de Sahîfetü Hemmâm adı verilmiştir. Sahifede yer alan hadisler daha çok ahlakî tavır ve hareketlerle ilgilidir.¹³⁹¹ Hemmâm'ın sahifesine bakıldığında kardeşi Vehb'in tarih rivayetlerinin aksine geçmiş milletler ve peygamberler hakkındaki rivayetlerinin daha az olduğu görülecektir.

¹³⁸³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72-73.

¹³⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, c. 4, s. 373.

¹³⁸⁵ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 15, s. 307. ; es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 13, s. 125.

¹³⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 4, s. 500.

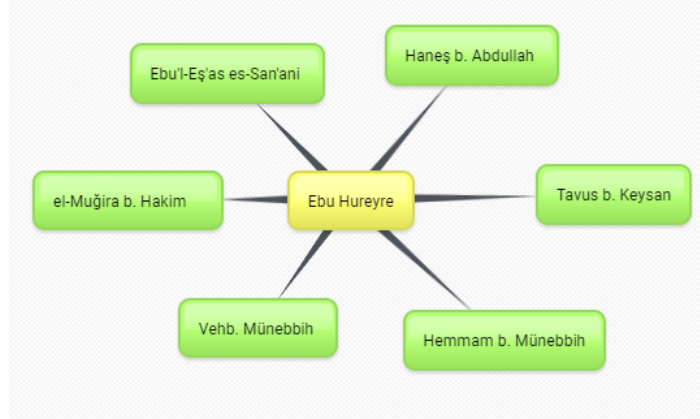
¹³⁸⁷ Vehb, Hemmâm vasıtasıyla Ebû Hureyre'den rivayet almıştır. Bkz.: İbn Adî **el-Kâmil**, c. 1, s. 95.

¹³⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 107.

¹³⁸⁹ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 31, s. 260.

¹³⁹⁰ es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 18, s. 91.

¹³⁹¹ Ebu Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kamil Hemmâm b. Münebbih (ö. 131/749), **Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi**, Nşr. Muhammed Hamidullah, Çev.: Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 49.

Yemen’de hadis ilminin gelişiminde Mekke ve Medine’nin önemi büyüktür. Hemmâm, Medine’de Ebû Hureyre’den hadis dersleri almıştı.¹³⁹² Aynı zamanda Tâvus b. Keysân, Yemen’den Mekke’ye gidip geliyordu. Hatta o, Mekke’de vefat etmiştir.¹³⁹³

Râşid Halifeler ve Emevîler zamanında yaşamış olan Yemenli râvîlerin isimlerine bakıldığında Yemen’de San’a,¹³⁹⁴ Aden,¹³⁹⁵ el-Cened¹³⁹⁶ ve Zemâr’ın¹³⁹⁷ yaşamış oldukları yerler arasında bulunduğu görülmektedir. Fakat ilk üç tabakadaki râvîlerin/muhaddislerin çoğunun San’a şehrinde yaşamış olması, bu şehrin Yemen içerisinde rivayet çalışmaları açısından daha önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Ebnânın demografik olarak San’a şehrinde önemli bir etken olması ve

¹³⁹²

¹³⁹³ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 391.

¹³⁹⁴ es-San’ânî nisbeli bazı raviler: Abdullah b. Muâz es-San’ânî, Abdülmelik b. Muhammed es-San’ânî, Bekkar b. Abdullah es-San’ânî, Davud b. İbrahim es-San’ânî, Davud b. Kays es-San’ânî, ed-Dahhâk b. Fîrûz es-San’ânî, Ebû Kamil Yezîd b. Rabia es-San’ânî, Ebû Osman es-San’ânî, Ebû’l-Eş’as es-San’ânî, Hakîm es-San’ânî, Haneş b. Abdullah es-San’ânî, el-Haris b. Haneş es-San’ânî, Hişâm ibn Yusuf es-San’ânî, İbrahim b. Hâlid es-San’ânî, İbrahim b. Meymûn es-San’ânî, İbrahim b. Ömer b. Keysân es-San’ânî, İsmail b. Şerus es-San’ânî, Kesîr es-San’ânî, Ma’mer b. Raşid es-San’ânî, el-Muğira b. Hakîm es-San’ânî, Muhammed b. Halid es-San’ânî, Muhammed b. Kesîr es-San’ânî, Muhammed b. Sevr es-San’ânî, Ömer b. Ubey es-San’ânî, Ömer b. Ubeyd es-San’ânî, Raşid b. Davud es-San’ânî, Rebâh b. Zeyd es-San’ânî, Selm es-San’ânî, Simâk b. el-Fadl es-San’ânî, Ümeyye b. Şibl es-San’ânî, Ümeyye b. Şibl es-San’ânî, Yahya b. el-Muhtâr es-San’ânî, Yusuf b. Yakub es-San’ânî, Ziyad b. eş-Şeyh es-San’ânî.

¹³⁹⁵ el-Adenî nisbeli bazı raviler: Abdurrahman b. Zâmerid el-Adenî, Cüveyber b. Said, el-Hakem b. Ebân el-Adenî, Ebî Hakîm el-Adenî, Ebû Ömer Abdülaziz b. Fâid el-Adenî, Hafs b. Ömer el-Adenî, el-Hakem b. Eban el-Adenî.

¹³⁹⁶ el-Cenedî nisbeli bazı raviler: Abdullah b. Amr b. Müslim el-Cenedî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Bekkar b. Abdullah el-Cenedî, Muhammed b. Mansur el-Cenedî, Tâvus b. Keysân, Ziyad b. Ebî Raşedeyn el-Cenedî.

¹³⁹⁷ Zemârî nisbeli bazı raviler: Abdussamed b. Ma’kıl b. Münebbih, Hemmam b. Münebbih, Ma’kıl b. Münebbih, Vehb b. Münebbih, Vehb ez-Zemârî.

tabakalarda ismi geçen kişilerin çoğunun Ebnâdan olması, bu sosyal sınıfın hadis alanındaki etkinliğini göstermektedir.

3. Tefsir

Tarih ve hadis sahasında olduğu gibi Kur'ân'ın kıraati, kitabeti ve tefsiri hususunda Yemen, ciddi bir yere sahiptir. Örneğin Ebû Musa el-Eş'arî, sesinin güzel olması sebebiyle Kur'ân tilavetinde önemli bir isimdir.¹³⁹⁸ Aynı şekilde San'a'da erkeklerden ilk Kur'ân okuyan kişinin Haşek el-Ebnâvî olduğu nakledilir.¹³⁹⁹ Ayrıca Himyer lehçesi, Kur'ân'ın kitâbet ve kıraatine tesirde bulunmuştur. Kur'ân'daki "İnsân" ve "Rahmân" gibi kelimelerin yazılışında kelimenin ortasındaki med harfi olan elifin yazılmaması, Himyer lehçesinin tesiridir. Çünkü Himyer lehçesinde kelimenin ortasındaki med harfi olan elif yazılmazdı. Aynı şekilde Himyerîler aleyhim'i (عَلَيْهِمْ) damme ve vav ekleyerek aleyhümû (عَلَيْهِمُ) olarak okurlardı. Mekkeliler de onların tesiriyle Kur'ân okurken aleyhümû (عَلَيْهِمُ) diyorlardı.¹⁴⁰⁰

Emevîler zamanında Yemen'de tefsir ilmi denildiğindeyse Ebnâdan olan Vehb b. Münebbih ismi akla gelmektedir. Zira onun büyük ölçüde İsrâiliyyât konulu rivayetlerinin¹⁴⁰¹ tefsir literatüründe geniş yer bulduğu¹⁴⁰² bilinmektedir.¹⁴⁰³ Bununla birlikte Vehb'in isrâiliyyât dışında tefsir literatürüne etkisinin olduğu söylenebilir.¹⁴⁰⁴ Onun önceki milletlerle ilgili anlattıklarının önemli bir kısmının ayetlerle eşgüdömlü

¹³⁹⁸ Hz. Peygamber (s) onun sesini Dâvut peygamberin sesine benzetmiştir. (Bkz.: Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 31.

¹³⁹⁹ er-Râzî, *Târîhu San'a*, s. 333.

¹⁴⁰⁰ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 122.

¹⁴⁰¹ Mustafa Öztürk, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi-", *İslâmî İlimler Dergisi*, yıl 9, c. 9, sy. 1, Bahar 2014, s. 12.

¹⁴⁰² İlk beş asırda Vehb'den rivayet aldığımızı tespit ettiğimiz bazı müfessirler şunlardır: es-San'ânî (ö. 211/826), et-Taberî (ö. 310/922), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930), İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), el-Cessâs (ö. 370/980), es-Semerkindî (ö. 373/983), İbn Ebî Zemeneyn (ö. 399/1008), es-Sa'lebî (ö. 427/1035), Mekki (ö. 437/1045), el-Mâverîdî (ö. 450/1058), et-Tûsî (ö. 460/1067), es-Sem'ânî (ö. 489/1095)

¹⁴⁰³ Michael Pregill, *Isra'iliyyat, Myth and Pseudepigraphy: Wahb b. Munabbih and the Early Islamic Versions of The Fall of Adam and Eve*, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Faculty of Humanities, Jerusalem, 2008, s. 222.

¹⁴⁰⁴ Örneğin Taberî, Vehb'den Hûd Sûresi 69. ayette geçen (حَنِيدٌ) kelimesinin (سَوِيٌّ) manasına geldiğiyle ilgili (Taberî, *Tefsîr*, c. 12, s. 470); İbn Ebî Hâtîm ise Vehb'den Hûd Sûresi 44. ayette geçen (وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ) ibaresinin Habeşçe (أَرْضِيهِ) manasına geldiğiyle ilgili rivayet nakletmiştir. (Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1998, c. 9, s. 2808)

olması ve ilk beş asırdaki müfessirler tarafından kullanılması, aktarımlarını Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamak kastıyla yaptığını açığa çıkarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında onun rivayetlerinin Kur'ân'ın tarihsel/İsrâilî tefsiri mahiyetinde olduğu söylenebilir.

Rivayetlerinin Kur'ân'la eşgüdümlü olması, Vehb'in bir tefsirinin olduğu fikrini akla getirmektedir. Nitekim onun Tefsîrü'l-Kur'ân adlı bir tefsiri olduğu iddia edilmektedir. 318 sayfadan oluşan bu tefsir, Hindistan'da Salar Jung Müze'sinde bulunmakta olup künye numarası 30'dur. Fakat Zümer Sûresi'nden Vâkı'a Sûresi'ne kadar sûreleri içeren söz konusu yazma, eksik bir nüshadır. Ayrıca bu el yazması, hicrî VI. asırdan günümüze ulaşmıştır.¹⁴⁰⁵

4. Fıkıh

Yemen, Hz. Peygamber (s) tarafından gönderilen Muâz b. Cebel gibi sahabîler aracılığıyla fikhî birikime sahip bir yer olmuştu. Bundan dolayıdır ki Abbasiler zamanında Necrân'da kadılık görevini yerine getiren İmam Şâfi, Yemen'in fikhî birikimini Ebû Eyyub Mutarrif b. Mâzin es-San'ânî, Ebû Abdurrahman Hişâm b. Yusuf, Amr b. Ebî Seleme (Evza'î'nin arkadaşı), Yahya b. Hasan'dan (Leys b. Sa'd'ın arkadaşı) almıştır.¹⁴⁰⁶

Aynı zamanda Yemen, fikhî meselelerin tartışıldığı önemli yerlerden biriydi. Yemen'in fıkıh ilmindeki yerini Velîd b. (Yezîd?) Abdülmelik'in evlilikle ilgili hikâyesi göstermektedir. Rivayete göre Velid b. Abdülmelik, karısına “Senden daha güzelini görmedim.” demişti. Halife'nin eşi, kız kardeşinin daha güzel olduğunu söyleyince Velîd, kendisine kardeşini göstermesini istemişti. Kadın, kendisini boşayıp kardeşiyle evlenmesinden korktuğunu söyleyince, Velid şöyle demişti: “Eğer onunla evlenirsem o boş olmuştur!” Velid, karısının kız kardeşini görünce kadın hoşuna gitti. Bir talakla onu boşadı. Velid, fakihlere yemininin fikhî durumunu soran mektuplar gönderdi. Bir mektup da San'a'ya geldi. Mervân b. Muhammed b. Yusuf da San'a'nın

¹⁴⁰⁵ Ali b. Hassân b. Ali b. Hassân, **et-Tefsîr fî'l-Yemen**, Câmi'atü Melik Suud, Riyad, 1436/2014, s. 269.

¹⁴⁰⁶ Yusuf Araz, “İmam Şâfiî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2, 2015, s. 53.

fakihlerini topladı. San'a'nın fakihleri, nikâhtan önce talak olmayacağı hususunda görüş birliğine vardılar. Hatta Simâk b. el-Fadl konuyla ilgili şöyle demişti: “Nikâh yapılan bir akittir. Talak sonra olur. Akit yapılmadan önceki talak ise geçersizdir.” es-Simâk'ın bu görüşü Mervân'ın hoşuna gitmişti. Bundan dolayı onu San'a'ya kadı olarak atadı. Velid'e de “yanımda bulunan kâdım şöyle şöyle dedi” diye mektup yazdı.¹⁴⁰⁷

Emevîler dönemi boyunca Yemen'de fıkıh ilmiyle iştigal eden en meşhur kişi Tâvûs b. Keysân'dır.¹⁴⁰⁸ İbn Abbas'ın yakın arkadaşı olarak bilinen Tâvûs,¹⁴⁰⁹ Hicâz ehlinin âlimi olarak adlandırılmıştır.¹⁴¹⁰ Onun hangi milletten olduğu hakkında farklı görüşler vardır.¹⁴¹¹ Fakat meşhur olan onun mevâli olduğudur. Çünkü Zührî, Abdülmelik b. Mervân'a Tâvus'un mevâli olduğunu söylemiştir.¹⁴¹²

San'a ve el-Cened kadılığı görevini yerine getiren Tâvus'un fikhî görüşlerinin şekillenmesinde İbn Ömer, İbn Abbas ve Ebû Hureyre'nin etkisi büyüktür.¹⁴¹³ Bundan

¹⁴⁰⁷ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 121.

¹⁴⁰⁸ Onun asıl ismi Zekvân olup Tâvus, lakabıdır. (İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. 2, s. 510)

¹⁴⁰⁹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 96.

¹⁴¹⁰ İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34.

¹⁴¹¹ Tâvus'un Yezîd'in Yemen valisi olan Buhayr b. Riysân el-Himyerî'nin mevlâsı olduğu aktarılmakla birlikte Hemdân veya Havlân kabilelerinin mevlâsı olduğu da zikredilir. Onun Ebnâdan olduğu da aktarılmaktadır. Hatta babasının veya annesinin Fars asıllı olduğu nakledilmektedir. Ayrıca babasının en-Nemr b. Kâsit kabilesinden olduğu rivayet edilmektedir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 66; Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 360; İbn Ebî Hayseme, **et-Târîh**, c. 1, s. 305; c. 2, s. 105; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 4, s. 500; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 391)

¹⁴¹² ez-Zührî, Mekke'den Abdülmelik b. Mervân'ın yanına geldiğinde aralarında şu diyalogun geçtiğini aktarmaktadır:

Abdülmelik: “Nereden geliyorsun ey Zührî?”

Zührî: “Mekke'den”

Abdülmelik: “Arkanda oraya efendilik yapan kimi bıraktın?”

Zührî: “Âtâ b. Ebî Rebâh”

Abdülmelik: “O, Arap mıdır mevâli mi?”

Zührî: “Mevalidendir.”

Abdülmelik: “Neyle onlara hükmeder?”

Zührî: “Diyanet ve rivayet ile”

Abdülmelik: “Diyanet ve rivayet ehlinin efendi olmaları gerekir.”

Abdülmelik: “Yemen'e kim efendilik yapıyor?”

Zührî: “Tâvus b. Keysân”

Abdülmelik: “O, Arap mıdır mevâli mi?”

Zührî: “Mevâlidendir.”

Abdülmelik: “Neyle onlara hükmeder?”

Zührî: “Âtâ'nın hükmettiğiyle hükmeder.” (İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 20)

¹⁴¹³ Ömer b. Ali b. Semra el-Ca'dî, **Tabakâtü Fukahâi'l-Yemen**, Thk.: Fuâd Seyyid, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ty., s. 56.

dolayı Tâvûs'un görüşleri fıkıh kitaplarına girmiştir.¹⁴¹⁴ Hatta onun, tâbiûnun haram ve helali en iyi bilen kişisi olduğu söylenmektedir.¹⁴¹⁵ O, yetmiş sahabîye mülâkî olmuş olup¹⁴¹⁶ başta İbn Abbas olmak üzere¹⁴¹⁷ birçoğundan hadis rivayet etmiştir.¹⁴¹⁸ Tâvus'un fıkıhla ilgili farklı görüşleri bulunuyordu. Fakat onun bu görüşlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır.¹⁴¹⁹

Yemen'in fakihleri arasında zikredilen bir diğer isim, Tâvûs'un arkadaşı olan¹⁴²⁰ Vehb b. Münebbih'dir. O, Ömer b. Abdülaziz'in valisi Urve b. Muhammed döneminde San'a'da kadılık yapmıştı.¹⁴²¹ Kadılık yapması hasebiyle Vehb'in fikhî yönünün olduğu görülmektedir.¹⁴²² Fakat o, fıkıh ilminden daha çok "bâtınî" bilgiye önem veriyordu.¹⁴²³ Bundan dolayı bu görevi yaparken bazen farklı davranışlar sergileyebiliyordu. Rivayete göre Urve'nin yanına bir zekât âmili getirilmişti. Âmilin hakkında halkın kötü sözler söylediğini gören Vehb, Urve'nin elindeki asayı alarak

¹⁴¹⁴ Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", **DİA**, c. 40, s. 186.

¹⁴¹⁵ Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), **Tabakâtü'l-Fukahâ**, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, 1970, s. 73.

¹⁴¹⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 96; Süyûtî onun 50 sahâbiyi gördüğünü aktarmaktadır. (Ebû'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Tabakâtü'l-Huffâz**, Thk.: Zekeriyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, yy., ty., s. 41)

¹⁴¹⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Tabakâtü'l-Müdellesîn**, Thk.: Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1983, s. 21; O, Mücâhid, 'Âtâ, Said b. Cübeyr, İkrime ve Câbir b. Zeyd ile birlikte İbn Abbas'ın altı ashâbından biridir. (İbn Ebî Hayseme, **et-Târîh**, c. 1, s. 202); İbn Abbas, onun cennet ehli olduğunu zannettiğini söylemiştir. (Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Tehzîbü't-Tehzîb**, Dâiratü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, yy., 1326, c. 5, s. 9)

¹⁴¹⁸ Ebû'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **İs'âfü'l-Mübatta' bi Ricâli'l-Muvatta**, Dâru'r-Rayyân li't-Türâs, Kahire, 1988, s. 327.

¹⁴¹⁹ O, kedi artığını köpekle kıyas ederek necis sayıyordu. Ayrıca nassların zahiri ile hükmediyordu. Herkesin şiddetli olduğu fikhî meselelere ruhsat verirken insanların rahat davrandıkları konularda daha sıkı bir yaklaşıma sahipti. O, umrenin farz olduğu; çocuğun az veya çok emmesi farketmeksizin süt akrabalığının haram kılındığı; toprağın altın ve gümüşle kiralınmasının caiz olmadığı gibi fetvalara sahipti. Tâvus, ehl-i eser ve ehl-i rey arasında bir fıkıh görüşüne sahipti. (İbrahim Taha İbrahim Abdülkadir, **Fıkhu Tâvus b. Keysân Dirâsetün ve Te'sîl**, (BYLT), Câmiatü Kahire Külliyyetü Dâru'l-Ulûm Kısmü's-Şeriatî'l-İslâmiyye, Kahire, 1422/2001, s. 462-465)

¹⁴²⁰ Tâvus ile birlikte Yemen valisi Muhammed b. Yusuf'un yanına girdikten sonra yaptıkları konuşma aralarında bir arkadaşlık olduğunu göstermektedir. (Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 97)

¹⁴²¹ el-Ca'dî, **Tabakât**, s. 57.

¹⁴²² el-Cenedî, onun fakih olduğunu söylemektedir. (Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 99)

¹⁴²³ O, Şam'ın fakihlerinden Mekhûl'e yazdığı mektubunda şöyle demiştir:

"Sen, insanlar katında İslam'ın ilminden ortaya çıkan şey ile sevgi ve muhabbeti elde ettin. İslam ilminin batınına taalluk eden şeyi talep et ki Allah'ın sevgi ve yakınlığını kazanasın. Bil ki bu iki sevginin ilki ikincisini elde etmene mani olur." (Ebû Nuâym, **Hilye**, c. 4, s. 54)

ona vurmuş ve kafasını kanatmıştı. Adama Ömer b. Abdülaziz döneminde bunu nasıl yaptığını sormuştu. Bu durumu gören Urve de gülmüştü.¹⁴²⁴

Yemen'in fakihleri arasında zikredilen bir diğer isim, Ebnâdan olan Simâk b. el-Fadl'dır. O, Velid b. Abdülmelik döneminde San'a'ya kadı olarak atanmıştır. Velid'in evlenmeden önce boşadığı karısıyla ilgili yukarıda aktarılan fetvası, kadı olarak atanmasını sağlamıştır.¹⁴²⁵

Künyesi Ebû Muhammed olan Abdullah b. Tâvus da Yemen'in fakihlerinden biridir. O, ilk Abbasî halifesi Ebû'l-Abbas döneminde vefat etmiştir.¹⁴²⁶ Tâvus'un fikhî görüşlerinin aktarımında önemli yer tutan Abdullah'dan Ma'mer b. Râşid rivayet almıştır. Ma'mer onun hakkında şöyle demektedir: "Ben Tâvus'un oğlu gibi fakih görmedim."¹⁴²⁷ Ayrıca Ma'mer, onun babasının yolunda gittiğini aktarmaktadır.¹⁴²⁸ Abdullah'ın Tâvus ve Muhammed adında fakih olan iki oğlu vardır.¹⁴²⁹

Yemen'in fakihleri arasında sayılan bir diğer isim, Hallâd b. Abdurrahman'dır. Ebnâdan olan Hallâd, Said b. Müseyyeb ve Şekîk b. Sevr'den rivayet nakletmiştir. Kendisinden de Ma'mer b. Râşid ve Kasım b. Feyyâz rivayet almıştır.¹⁴³⁰

Künyesi Ebû'l-Mikdâm¹⁴³¹ olan İsmail b. Şerûs es-San'ânî ise İbn Abbas'ın takipçisidir. İsmail, Velid'in mektubu için toplanan San'alı fakihler arasında yer alıyordu.¹⁴³² O, İkrime'den rivayet almış olup Ma'mer b. Râşid ve Bişr b. Râfi' de kendisinden nakilde bulunmuştur.¹⁴³³

¹⁴²⁴ İbn Asâkir, **Târîh**, c. 40, s. 292, c. 63, s. 379

¹⁴²⁵ O, Vehb b. Münebbih'ten rivayet almış olup Ma'mer b. Râşid de kendisinden rivayet nakletmiştir. (Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 174)

¹⁴²⁶ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72.

¹⁴²⁷ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 3, s. 188; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 120.

¹⁴²⁸ Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb b. Vâris et-Tüçîbî el-Kurtubî (ö. 474/1081), **et-Ta'dîl ve't-Tecrîh**, Thk.: Ebû Lübbâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1986, c. 2, s. 823.

¹⁴²⁹ el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 120.

¹⁴³⁰ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 3, s. 188.

¹⁴³¹ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 1, s. 359 ; Ebû Abdullah Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö. 241/855), **el-Esâmî ve'l-Künâ**, Abdullah b. Mesud el-Cedî', Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1406/1985, c. 1, s. 93.

¹⁴³² el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 121, 128.

¹⁴³³ İbn Hibbân, **el-Cerh**, c. 2, s. 177.

el-Ca'dî, *Tabakâtü Fukahâi'l-Yemen* adlı eserinde Muâviye'nin valisi Utbe b. Ebî Süfyân döneminde San'a kadısının Abdurrahman b. Hanbel olduğunu aktarmaktadır.¹⁴³⁴ Onun Emevîler döneminde Yemen'in fakihleri arasında zikrettiği diğer isimler şunlardır: Haneş b. Abdullah es-San'ânî, Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî, Safvân b. Ya'lâ b. Ümeyye, 'Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, Hucr b. Kays el-Mederî, Şerâhîl b. Küleyb es-San'ânî, Atâ b. Merkebûz¹⁴³⁵

el-Cenedî ise Ebnâdan Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'nin oğlu el-Ğatrîf b. Dahhâk'ın, Yusuf b. Ömer'in valiliği döneminde San'a'da kadılık yaptığını nakletmektedir.¹⁴³⁶ O, ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî'nin valiliği döneminde Himyer kabilesine mensup olan, Yahya b. Şurahbîl b. Ebrehe'nin kadılık yaptığını da aktarmaktadır.¹⁴³⁷ San'a'nın fakihlerinden bir diğeri, Süleyman b. Davud b. Kays'tır.¹⁴³⁸ Ayrıca Abdullah b. Said de Yemen'in fakihleri arasında zikredilir.¹⁴³⁹

Yukarıda isimleri zikredilen fakihlerin çoğunluğu, San'alı ve Ebnâ kökenlidir. Dolayısıyla Emevîler döneminde Yemen'de fıkıh ilmi konusunda San'a'nın bir merkez, mevâlî olan Ebnânın ise en önemli aktör olduğu söylenebilir.

Yemen'in Fakihleri				
Ad	Mevâlî/Arap	Kabile/Köken	Nereli	Vefatı
Abdurrahman b. Hanbel	?	?	?	?
Tâvûs b. Keysân	Mevâlî	Fars	el-Cened	106
Vehb b. Münebbih	Mevâlî	Ebnâ	San'a, Zemâr	
Abdullah b. Tâvûs	Mevâlî	Fars	el-Cened	132
Simâk b. el-Fadl	Mevâlî	Ebnâ	San'a	121-130
Hallâd b. Abdurrahman	Mevâlî	Ebnâ	San'a	?
İsmail b. Şerûs	?	?	San'a	?
Abdullah b. Said	?	?	San'a	?
Haneş b. Abdullah	Mevâlî	Ebnâ	el-Cened	100

¹⁴³⁴ el-Ca'dî, *Tabakât*, s. 50.

¹⁴³⁵ el-Ca'dî, *Tabakât*, s. 56-61.

¹⁴³⁶ el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 179.

¹⁴³⁷ el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 180.

¹⁴³⁸ O, Kasım b. Abdülvahid el-Mekkî ve Talha b. Amr'dan rivayet almış olup fakih Abdürrezzak'ın şeyhlerindendir. (el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 122)

¹⁴³⁹ el-Cenedî, *Tabakât*, c. 1, s. 121.

Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî	Mevâli	Ebnâ	?	
Safvân b. Ya‘lâ b. Ümeyye	Arap	Temim	Mekke	60 ?
Süleyman b. Davud b. Kays	Arap	Fezâre	San‘a	?
Ata b. Ebî Rebah	Mevâli	Nübye Asıllı	el-Cened (doğdu)	114
Amr b. Dinar	Mevâli	Fars	San‘a	126 ?
Hucr b. Kays el-Mederi	Arap	Hemdân	el-Cened	71-80
Şerahil b. Küleyb	Mevâli	Ebnâ	San‘a	?
Atâ b. Merkebûz	Mevâli	Ebnâ	San‘a	?
el-Ğatrîf b. Dahhâk	Mevâli	Ebnâ	San‘a	?
Yahya b. Şurahbîl	Arap	Himyer	?	?

5. Şiir

Câhiliye’den Emevîlerin sonuna kadar Yemen’de nesir türü gelişmemişti.¹⁴⁴⁰ Ancak burası en eski Arap şairlerinin yaşadığı yerlerden biriydi.¹⁴⁴¹ İmruu’l-Kays’ın buralı olması, bölgenin İslam öncesinden itibaren şiir konusundaki birikimine işaret etmektedir.

Bu birikimin oluşmasında bedevîlerin katkısı büyüktür. Nitekim Yemen’de en-Nâhira (الناخرة) denilen yerdeki bedevîlerin Kur’ân’ın kafîyesinden şiir inşâd ettikleri, insanların da bunu beğendiği rivayet edilmektedir. Nakledildiğine göre onlar, Kur’ân okumayı bilmezlerdi. Ancak imamın arkasından duyduklarından iktibasla şiir inşâd ederlerdi.¹⁴⁴²

Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde Yemen’de doğmuş veya yaşamış birçok şair bulunmaktaydı. Örneğin Alkame Zû Ceden (ö. 100/719) adındaki mersiye de yazar¹⁴⁴³ şair, Yemen’de Câhiliye’den kalma eserlerin tasvirini konu alan şiirleriyle

¹⁴⁴⁰ el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 409.

¹⁴⁴¹ Bkz.: Hüseyin, **Câhiliye**, s. 176.

¹⁴⁴² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 10, s. 129

¹⁴⁴³ Metin Parıldı, “Cemheratu Eş‘âri’l-‘Arab”ın İlk Dönem Şiir Antolojileri Arasındaki Yeri ve Önemi”, **Marife**, Yaz 2011, s. 137.

meşhurdur. Onun Me'rib ve Sırvâh hakkında inşâd ettiği söylenen beyitleri şunlardır:¹⁴⁴⁴

هل لأناس مثل آثارهم ... بمأرب ذات البناء النفع
أو مثل صرّواح وما دونها ... مما بنت بلقيس أو ذو بتع
İnsanlar için onların eserleri gibisi var mı?
Yüksek yapıları bulunan Me'rib'de,
Veya Sırvâh ve onun dışındakilerin benzeri,
Belkıs'ın veya Zû Beta'ın¹⁴⁴⁵ diktiklerinden başka!

Ayrıca Alkame'nin asabiyet içerikli şiirleri de bulunmaktadır:¹⁴⁴⁶

أبونا نبيُّ الله هوذُ بنِ صالحٍ ... فنحنُ بنو هودِ النبيِّ المُطَهَّرِ
لنا المُلْكُ في شرقِ البلادِ وغربِها ... ومفخرُنا يسمو على كلّ مفخر
فمنٌ مثلُ كهلانِ القواضبِ والقنا ... ومنٌ مثلُ أُملاكِ البريةِ حمير
Babamız Allah'ın nebisi Hûd b. Şâlih,
Ki biz, tertemiz peygamber Hûd'un oğullarıyız,
Ülkelerin doğusu ve batısı bizim idaremizdedir,
Övüncümüz bütün övünçlerin üzerindedir,
Kimdir keskin kılıçların ve mülk sahibi Kehlân gibi?
Ve kim olabilir Himyer çölünün melikleri gibi?

Yemen'de meşhur şairlerden bir diğeri ise Vaddâhu'l-Yemen adıyla meşhur olmuş olan Abdurrahman b. İsmail b. Abdükülâl'dir. Onun İran asıllı mı; Yemen asıllı mı olduğu tam olarak bilinmemektedir.¹⁴⁴⁷

Vaddâhu'l-Yemen'in (ö. 90/708) yüzünün çok güzel olduğu rivayet edilir. Henüz küçük yaştaiken babası vefat edince annesi Ebnâdan biriyle evlenmişti.

¹⁴⁴⁴ Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 54.

¹⁴⁴⁵ Bu kişinin Belkıs'la evlendiği söylenen Himyer kralı Zû'l-Beta' el-Asğar olduğu söylenir. (Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 54)

¹⁴⁴⁶ Neşvân b. Said el-Himyerî (ö. 573/1177), **Şemsü'l-Ulûm ve Devâü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm**, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-'Umerî ve Mutahhar b. Ali el-İryânî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1999, c. 7, s. 4332.

¹⁴⁴⁷ İsfehânî, **el-Egânî**, c. 6, s. 431-432; İbn Asâkir, **Târih**, c. 27, s. 86. es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 18, s. 70.

Vaddâh da annesiyle birlikte üvey babasının evinde yaşıyordu. Vaddâh, büyüdüğünde üvey babası onun kendisinin öz çocuğu olduğunu iddia etti. Bunun üzerine amcası ve büyük annesi geldiler. Durumu muhakeme ettiler. Hâkim, onun babası İsmail b. Abdükülâl'in yatağında doğması sebebiyl üvey babasının iddiasının yanlış olduğuna hükmetti. Hâkim onun Ebnâdan değil de Himyer kabilesine mensup olduğuna hükmedince elini başına koydu. Onun güzelliği hoşuna gitti ve şöyle dedi: "Git; sen Vaddâhu'l-Yemen'sin. Zî Yezen'in tabilerinden (Ebnâ) değilsin." Hâkimin ona verdiği bu isim, lakabı olarak kalmıştır.¹⁴⁴⁸

Kaynaklarda Vaddâh'la ilgili iki aşk hikâyesi yer almaktadır. Onun ilk âşık olduğu kadın, Kinde kabilesinden veya Ebnâdan olduğu söylenen Ravza adındaki Yemenli bir kızdır. Hikâyeye göre Vaddâh, bu kadına kasideler yazıyor ve kendisiyle evlenmek istiyordu. Fakat kızın ailesi onu yakınlarından biriyle nişanlamış, Vaddâh'la evlendirmemişti. Buna çok üzülen Vaddâh, terk-i diyar etmişti. Bir süre sonra beldesinden yolculuk yapan biri, ona gelip Ravza'nın cüzzam hastalığına yakalandığını ve cüzzamlılar arasına atıldığını söylemişti. Nihayetinde Ravza, cüzzam hastalığından ölmüştü. Bu duruma çok üzülen Vaddâh, Ravza için uzun bir şiir inşâd etmişti.¹⁴⁴⁹

يَا رَوْضَةَ الْوَضَّاحِ قَدْ ... عَنَيْتِ وَضَّاحَ الْيَمَنِ
فَاسْقِي خِيَالِكَ مِنْ شَرَابٍ ... لَمْ يُكْتَرِهْ التَّرَنُّ
الرَّيْحُ رِيحَ سَفَرٍ جَلٍ ... وَالطَّعْمُ طَعْمَ سُلَافٍ دَنٍ
إِنِّي تُهَيِّجُنِي إِلَيْكَ ... حَمَامَتَانِ عَلَى فَنٍّ
الزَّوْجُ يَدْعُو إِلَيْهِ ... فَتَطَاعِمَا حُبِّ السَّكَنِ
لَا خَيْرَ فِي نَثِّ الْحَدِيِّ ... ثَوِيَّ الْجَلِيسِ إِذَا فُطِنَ
فَاعْصِي الْوَشَاةَ فَإِنَّمَا ... قَوْلُ الْوَشَاةِ الْغَبْنِ

Ey Vaddâh'ın Ravza'sı

¹⁴⁴⁸ İsfahânî, **el-Egânî**, c. 6, s. 431-432.

¹⁴⁴⁹ Muhammed Behcet el-Eserî ve Ahmed Hasan ez-Zeyyât, **Dîvânü Vaddâhi'l-Yemen bi Zeyli Me'sâtü's-Şâir Vaddâh**, Edt.: Muhammed Hayru'l-Bakâ'î, Dâru Sâdır, Beyrut, 1996, s. 16-17.

Sen Vaddâhu'l-Yemen'e eziyet çektirdin.

Bana şaraptan¹⁴⁵⁰ hayalini içir

Onu bulandırmadı kir

Rüzgar, ayvanın rüzgarıdır

Ve tat, saf sinek vızılısının tadıdır

Şüphesiz beni sana doğru harekete geçiriyor

Düzgün bir dalın üzerindeki iki güvercin

Eşi, sevdiğini çağırıyor

İkisi de birbirlerinden yuva sevgisini tadarlar

Sözün ortaya çıkarılıp yayılmasında hiçbir hayır yoktur

Zekileştiğinde dost yoktur

Hainlere, iftiracılara, muhbirlere isyan et

Zira onların sözü aldatma sonucu ortaya çıkan zarar ziyandır.

Vaddâh'ın Ravza'ya inşâd ettiği şiir, bedevî gazel özelliklerini taşıyordu. Ayrıca; Ümmü'l-Benîn, Fâtıma bnt. Abdülmuttalib ve Habbâbe için de gazeller nazm etmiştir.¹⁴⁵¹

Vaddâh'a atfedilen ikinci aşk hikâyesi ise onun sonunu getiren cinstendir. Konuyla ilgili farklı aktarımlar bulunmaktadır. İlk hikâyeye göre o, Velîd b. Abdülmelik'in karısı Ümmü'l-Benîn hacdayken kadın için şiir inşâd etmiştir. Bundan dolayı da Velîd tarafından idam ettirilmiştir.¹⁴⁵²

İkinci hikâyeye göreyse Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülaziz b. Mervân ile Vaddâh arasında karşılıklı bir aşk vardı. Halife Velîd, hac için geldiğinde Ümmü'l-Benîn'in güzellik ve edebini duyunca onunla evlenerek Şâm'a götürdü. Buna çok üzülen Vaddâh, Ümmü'l-Benîn'in peşinden Şâm'a gitti. Ümmü'l-Benîn'i görmek için Velîd'in köşkünün etrafında her gün dönüyordu. Fakat onu görmek için bir yol

¹⁴⁵⁰ İçecekten

¹⁴⁵¹ Yahya Suzan, "Hicrî I. Yüzyılda Arap Şiirinde Gazel", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 11, sy. 2, Diyarbakır, 2009, s. 126.

¹⁴⁵² ez-Zeyyât, **Dîvân**, s. 18.

bulamamıştı. Bir gün köşkten çıkan sarışın bir cariye gördü. Ona yaklaşp “Ümmü’l-Benîn’i tanıyor musunuz?” dedi.

Cariye: “Sen benim efendimi soruyorsun.”

Vaddâh: “O, benim amcamın kızıdır. Kendisine haber verirsen benim yerimi sır olarak gizler.”

Cariye: “Ona haber vereceğim.”

Cariye Vaddâh’ın söylediklerini haber verince Ümmü’l-Benîn şöyle dedi: “Yazık, o hala sağ mı?”

Cariye: “Evet”

Ümmü’l-Benîn: “Ona sözüm: Elçim sana gelinceye kadar yerinde kal. Seni içeri sokmanın bir yolunu bulacağım.”

Sonra da Vaddâh’ı hile ile bir sandığın içinde köşke soktu. Vaddâh, ortalıkta kimse yokken sandıktan çıkıyordu. Ümmü’l-Benîn’le birlikte oturuyordu. Birinin gelmesinden korktuğundaysa Ümmü’l-Benîn, onu sandığa sokuyordu. Bir gün Velîd’e bir mücevher hediye edildi. Hizmetçilerinden birine şöyle dedi: “Bunu al ve Ümmü’l-Benîn’e götür. Ve ona de ki: Bu mücevher mü’minlerin emîrine hediye edildi. O da bunu sana gönderdi.”

Hizmetçi izin istemeden içeri girdi. İçeride Vaddâh’ın Ümmü’l-Benîn’le birlikte olduğunu göz ucuyla gördü. Fakat Ümmü’l-Benîn, bunu farketmedi. Vaddâh alışık olduğu üzere sandığın içine girdi. Hizmetçi de Ümmü’l-Benîn’e halifenin mektubunu verdi.

Ve ona “Bana bu mücevherden bir taş hibe et.” dedi.

Ümmü’l-Benîn: “Anası ölesice! Ne yapacaksın onu?”

Bunun üzerine hizmetçi kızgın bir şekilde Velîd’in yanına gitti. Ona sandığı ve gördüklerini anlattı.

Velîd hizmetçiye “Yalan söyledin. Anası ölesice.” dedi.

Velîd, hemen yerinden kalktı. Ümmü'l-Benîn'in yanına girdi. Evde çok sayıda sandık vardı. Hizmetçinin tarif ettiği sandığın başına geldi.

Ümmü'l-Benîn'e "Ey Ümmü'l-Benîn, bana sandıkların arasından bu sandığı hibe et." dedi.

Ümmü'l-Benîn: "Ey Mü'minlerin Emîri ben ve bu sandık seniniz; senin mülkünüz."

Velîd: "Altımdakinden başkasını istemiyorum."

Ümmü'l-Benîn: "Ey Mü'minlerin Emîri, bu sandığın içinde kadınlara özel eşyalar var."

Velîd: "Bundan başkasını istemiyorum."

Ümmü'l-Benîn: "O senindir."

Sonra Velîd, iki hizmetçi çağırdı. Onlara bir kuyu kazmalarını ve sandığı oraya gömmelerini emretti. Hizmetçiler, kuyuyu kazdılar. Halife sandığa yaklaşarak şöyle dedi: "Ey sandık, şüphesiz senden bana bir şey ulaştı. Şayet bu haber doğruysa haberini defettik ve ders aldık. Şayet haber yalansa tahtadan yapılmış bir sandığı gömmekten bize bir sıkıntı yoktur." Sonra da sandığın çukura atılmasını emretti. Hizmetçiler de onu çukura attılar. Halife hizmetçinin de sandığın üzerine atılmasını emretti. Sonra ikisi de toprağın altında kaldılar. Bu olaydan sonra Vaddâh'ı bir daha gören olmadı.¹⁴⁵³

Bu hikâyelerin ihtiyatla karşılanması gerektiği aşikârdır. Hikâyenin altında Emevî karşıtlığının yattığı anlaşılmaktadır. Çünkü bir Emevî halifesinin karısının Yemenli biri tarafından baştan çıkartılması abes bir durumdur.

Böyle bir hadisenin olması hayatın olağan akışı içerisinde pek mümkün olmadığı gibi rivayetin "şuûbiye"¹⁴⁵⁴ veya kuzeyli-güneyli çekişmesinin etkisiyle oluşturulduğu söylenebilir.

¹⁴⁵³ ez-Zeyyât, *Dîvân*, s. 18-19.

¹⁴⁵⁴ ez-Zeyyât, *Dîvân*, s. 20.

Yemen’de yaşayan şairlerden bir diğeri ise Bekr b. Mirdâs’tır. O, güzel bir görünüme sahip olup senenin her günü farklı elbise giyerdi. Evinden nalınlarının ipini bağlamadan asla çıkmazdı. Şiirleri ise insanlar arasında oldukça yaygındı. İbn Mirzâ el-Ebnâvî, babasından onun hakkında duyduğu şu haberi nakletmektedir: Ben hacca gitmiştim. Hacda zarif, ince ruhlu bir genç gördüm. İnsanlar onun etrafını sarmıştı. Tavafinı ve namazını bitirdiğinde “Bu kimdir?” dedim.

Bu kişinin Ebû Nüvâs el-Hasan b. Hânî olduğu söylenince ona selam verdim. Şiirlerinin ve haberlerinin San‘a’da nifaka yol açtığını haber verdim. Ona bu konu hakkında soru sordum. O “Sen bana öyle diyorsun da sizde de Bekr b. Mirdâs var.” dedi.

Dedim ki: O, sizin yanınızda bu konumda mı?

Ebû Nüvâs: O şöyle demiştir: ¹⁴⁵⁵

يا إخوتي إن الطبيب الذي ... ترجون أن يبرئني مسقمي
وما ألى نصحاً ولكنه ... عن علم ما بي من سقام عمي
فسألوه عن عقاقيره ... وسألوه ما الذي احتمي

Ey kardeşlerim şüphesiz

Beni iyileştirmesini umduğunuz doktor hastadır.

Ben sizden nasihat istemiyorum.

Ancak biliyorum ki hastalığım konusunda o doktor kördür.

Ona ilaçlarını sorun

Ona nelerden korunmam gerektiğini sorun...

Hemdânî, Bekr b. Mirdâs’ın Yemen valisi Yezîd b. Velîd’e bir bedevînin dilinden şöyle dediğini nakletmektedir: ¹⁴⁵⁶

فقدنا لحانا ما أقل غناءها ... واضيع فيها الدهن يا ابن مطيع

¹⁴⁵⁵ Hemdânî, *Sıfat*, s. 55

¹⁴⁵⁶ Hemdânî, *Sıfat*, s. 56

دَهْنًا وَنَفْسَنَا هَمَّا لَأَمِيرِنَا ... كَخَافِيَتِي نَسْرَ هَوَى لَوْ قَوَّعَ
فَمَا سَاقَتَا خَيْرًا سِوَى الطَّوْلِ مِنْهُمَا ... وَأَنْهُمَا غَمٌّ لِكُلِّ ضَجِيعٍ
فِيَا لَيْتَنَا كُنَّا سِنَاطِينَ مِنْهُمَا ... نُوْمَلُ كَالْأُعرَابِ كُلِّ رَبِيعٍ
فَنَسْلُبُ مَا لَا نَرَوُّعَ بَعْدَهُ ... مَخَافَةً عَرَبِيٍّ، أَوْ مَخَفَةً جَوْعٍ

Biz sakallarımızı kaybettik zenginliğinin daha azına

Ona (sakala) yağ sürüyorum ey Mutî'nin oğlu

Yağladık ve kabarttık o ikisini emîrimiz için

Sırrım gibi kartal dalışa geçti düşmek için

Ki bir hayır gelmedi ikisinin uzunluğundan başka

Şüphesiz o ikisi her dost için bir gamdır

Keşke biz o ikisinden köseler olsaydık

Ümit ederiz bedevîler gibi her baharı

Gasp ederiz malı ondan sonra korkutmayız

Çıplaklık veya açlık korkusuyla

Râşid Halifer ve Emevîler döneminde Yemen'in şairlerinden bir diğeri ise Ziyad b. Müfriğ'dir.¹⁴⁵⁷ Himyer kabilesine mensup olan Ziyad'ın asıl adı Yezîd b. Ziyâd b. Rabî'a b. Müfriğ'dir. O, süt kırbasına iddiaya giren dedesinin ismiyle bilinmektedir. Dedesi, sütü kırba boşalınca kadar içerdi. Bundan dolayı ona müfriğ (boşaltan) denilirdi.¹⁴⁵⁸ O, Yemen'de demircilik yapıyordu.¹⁴⁵⁹ Ziyad b. Müfriğ 60 yılında vefat etmiş olup¹⁴⁶⁰ hiciv tarzı şiirleriyle bilinmektedir. Bundan dolayı da Ziyâd b. Ebîh tarafından zindana atılmıştır.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁷ el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 410.

¹⁴⁵⁸ Onun torununun adının Müfriğ olduğu da söylenir. (es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 28, s. 21)

¹⁴⁵⁹ Tebâle'de yaşadığı da söylenir. (es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 28, s. 21)

¹⁴⁶⁰ es-Safedî, **el-Vâfi**, c. 28, s. 21.

¹⁴⁶¹ el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 410.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜREL MİRAS

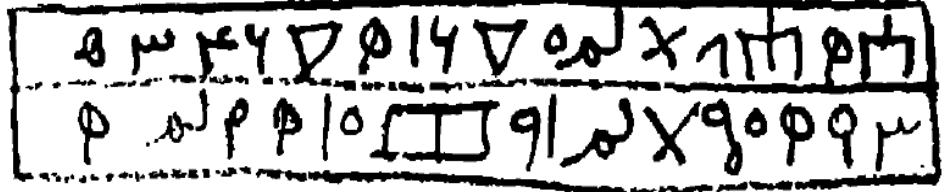
Emevîlerin sonuna kadar Yemen, İslam öncesinden kalma eserlerini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bunda Yemen halkının korumacı tavrının etkisi büyüktür. Bu sebeple bölge; mumyalarla, yazıtlarla ve altınlarla dolu mezarları, kaleleri, köşkları, barajları ve şehirleriyle kadîm Arap medeniyetinin canlı bir örneği olmuştur. Bu kültürel miras; mezarlar ve “tarihî eserler”¹⁴⁶² olmak üzere iki başlıkta ele alınabilir. Başlıkların oluşmasında Hemdânî’nin *Alkame Zû Ceden* (ö. 100/719) ve *Hişâm b. el-Kelbî*’den (ö. 204/819) almış olduğu rivayetler ve kendi gözlemleri belirleyici olmuştur. Çünkü onun *el-İklîl*’inin sekizinci kitabında aktardığı eserlerin tamamına yakını, İslam öncesinden kalmadır. Bununla birlikte modern dönemde bulunan yazıtlarla Hemdânî’nin nakilleri mukayese edildiğinde, kültürel mirasa dair aktarımlarının abartıları olmakla birlikte, büyük oranda doğru olduğu söylenebilir. Bundan dolayı onun yazıtlarla ilgili rivayetlerinin bir bölümü, arkeologlar tarafından doğru kabul edilmiştir.

1. Mezar Kalıtları

Mezar veya âbidevî bir yapının üzerine yazı yazmak, günümüzde olduğu gibi eski toplumlarda da yaygın bir adetti. Örneğin Türk tarihinin en eski metinleri, bu yazıtlar üzerinden günümüze ulaşmıştır. Yemenli Araplar için de aynı yargı geçerlidir. Günümüze ulaşan en eski Yemen yazıtlarının önemli bir bölümü, mezarlar ve âbidevî yapılar üzerinden gelmektedir. Modern dönemde bu yazıtlar, arkeologlar tarafından detaylı bir şekilde incelenmektedir. Böylece İslam öncesi Yemen tarihi ortaya çıkarılmaktadır. Yemen yazıtlarına olan bu ilginin modern dönemle sınırlı olmadığı aşîkârdır. Zira İslam’ın erken döneminde, arkeolojik merak ile bölgede bulunan yazıtlar okunmaya çalışılıyordu. Hemdânî konuyla ilgili şöyle demektedir:

¹⁴⁶² Not: Tarihî eserler konusu altında incelenen yapılar, ‘saraylar, kaleler, diğer tarihî yer ve eserler’ olmak üzere üç başlıkta ele alınmıştır. Bu üçlü tasnif Yemen’deki eserleri teker teker gezen Hemdânî’nin *el-İklîl* adlı eserinden istifade edilerek yapılmıştır. Fakat farklı kaynaklarda çalışmamızda kale olarak görülen bir yapının ismi saray, saray olarak görülen bir binanın ismi de kale olarak görülebilir. Bu durumu araştırmacıların dikkatine sunuyoruz.

“Himyerî yazıtlarıyla ilgili insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çoğu, yazı karakterlerindeki çeşitlilikten kaynaklanır. Bir yazı karakteri veya harf, dört-beş farklı forma sahip olabilir. Ama onu okuyan kişi sadece bir forma aşınadır. Sonuç olarak hatalar ortaya çıkar. Bundan dolayı biz de harflerin farklı formlarını içeren bir alfabe hazırlamaya karar verdik. Bu çeşitliliğin sebepleri, kuzey yazısındaki çeşitliliğin sebeplerine benzerdir. Himyerîler, kelimenin ortasında buluna med harfî olan elifi kaldırarak yazardı. Örneğin Hemdân (همدان), Hemdn (همدن), Ri‘âm (رئام) Ri‘m (رأم) olarak yazılırdı. Bu kullanım Kur’ân’a da geçmiştir. Kur’ân’da er-Rahman ve el-İnsân kelimelerinin yazılışında elif kullanılmaz. Himyerîler “aleyhümû”daki sondaki damme ve vav’ı korurlar. Mekkeliler de bu kıraati uygulamışlardır. Himyerîler iki satırı yatay bir çizgiyle birbirinden ayırırken iki kelimeyi de dikey bir çizgiyle birbirinden ayırırlar. Nâ‘it’in müsned yazıtları buna örnektir.”¹⁴⁶³

Hemdânî'nin aktardığı Nâ‘it’in müsned yazıtlarını gösteren bir resim. (Hemdânî, el-İklîl, c. 8, s. 122)

Yemen’de yer alan yazıtların okunmasına yönelik bu çabalar, erken dönem İslam tarihinde Müslümanların arkeolojik merakını göstermektedir. Bu arkeolojik merak, hazine bulup zengin olma arzusuyla birleşerek, Râşid Halifeler ve Emevîler zamanında Yemen’de bir meslek halini almıştı. Hatta bu yüzden halk arasında, Yemen’in hazineleri ve bu hazinelerin gizli yerleriyle ilgili efsaneler anlatılıyordu.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁶³ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 122.

¹⁴⁶⁴ Hemdânî'nin aktardığına göre Yemenlilerin içinde hazine bulunduğu inandığı efsanevî yerler şunlardı: 1. İrem: Şeddâd b. ‘Âd’ın şehridir. 2. Zahir: Me‘âfir’de yer alan bir dağdır. Burası Allah’ın yeryüzündeki emanetçisi olarak kabul edilir. 3. Huta: Firavunların kalesi. 4. Zafâr: Tübbâ‘’nın kalesi olup Yahdih bölgesinde yer alır. 5. Me‘rib; 6. Şibâm Harâz; 7. Gumdân; 8. el-Hamrâ: Hadramevt’te yer alır. Efsanelere göre ilk önce Şibâm’ın hazineleri keşfedilecek; buradaki hazineler, hayvanlar ve yangın (ateş) tarafından ortaya çıkarılacak. İkincisi; Me‘rib olup cinler tarafından ortaya çıkarılacaktır. Buradaki hazineyi Belkis gömmüştür. Üçüncüsü; bir deprem tarafından açığa çıkacaktır. Bu, San’a’da bulunan Gumdân’dır. Dördüncüsü; sular tarafından ortaya çıkarılacak olan Zafâr’ın hazineleridir. Beşincisi; Zahir’in hazineleridir. Zahir ve Sabir arasındaki bir deprem, buradaki hazineleri ortaya çıkaracaktır. (Zahir ve Sabir; Me‘âfir’in iki dağdır) Altıncısı; Huta’da ortaya çıkacaktır. Bu hazineyi

Efsanelere konu olan Yemen hazinelerini ele geçirmek isteyenler için keşfedilmesi gereken ilk yer mezarlıklardı. İslam öncesinde kabirler, Yemen kültüründe önemli bir yere sahipti. Yemenliler, mezarlıklarına “Cibâne” diyorlardı.¹⁴⁶⁵ İslam öncesi dönemde Yemen’de ölünün zenginlikleriyle birlikte gömülmesi bir adetti. Bundan dolayı Emevîler döneminde Himyerîlerden kalma mezarlardaki zenginlikler, nebbâşların dikkatini çekiyordu. Emevîlerin Yemen valisi Muhammed b. Yusuf, mezarlarda gömülü bulunan malları korumak ve elde etmek için keşif heyetleri gönderiyordu.¹⁴⁶⁶

Aynı zamanda valiler, bulunan hazinelerden devletin payını almasını önemsiyordu. Çünkü İslam hukukuna göre devletin bulunan definede belli bir oranda payı vardır. Hişâm b. el-Kelbî’nin Hemdân kabilesinden Mücâlid b. Said’den aktardığı şu rivayet buna örnek olarak verilebilir: “Bir gün Mekke’de kını altından olan bir kılıç gördüm. Kılıcın sahibine hitaben “Ey adam bu kılıç nereden geldi?” dedim. Adam şöyle dedi: Bir gün Yemen valisinin meclisinde otururken bir adam bize hazine göstereceğini söyledi. Adamla gittik ve bir kabri kazdık. Altınlı bir tabut bulduk. Kabirde bulunan bir levhada “Bu, Tübbâ’ın kabridir. el-Hanîfiyye üzerinde öldü. O, Allah’tan başka ilah olmadığına şahitlik eder.” yazıyordu. Kabirden çıkanları valiye götürdük. Vali bunun üzerine 100 dinar verdi. Ben de bu dinarlarla kılıcımın kınını süsledim.”¹⁴⁶⁷

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere mezarlarda yer alan defineler, bazı Yemenliler için önemli bir uğraştı. Fakat mezarlara olan bu ilgi, salt zenginliklere sahip olmak için değildi. Mezarlarda yer alan müsned alfabeli yazıtların okunması da ilmî bir merakın sonucuydu.

Yemen’de bulunan mezar yazıları İbnü’l-Kelbî ve diğer bazı âlimler tarafından alıntılanmıştır. Bu yazıların çoğu Himyer lehçesine aittir. Fakat Kureyş lehçesine

oranın yerlilerinden biri bulacaktır. Yedincisi; el-Hamrâ’da fırtına ve korkmuş, paniğe kapılmış korkunç hayvanlar tarafından açığa çıkarılacaktır. Sekizincisi ise İrem’de karıncalar tarafından yeryüzüne çıkarılacaktır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 120-121)

¹⁴⁶⁵ Aynı terimin Emevîler döneminde Kûfe’de de kullanılması, Yemenlilerin göç ederken kendi kültürlerini taşıdıklarını göstermektedir. (Bkz.: Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 71)

¹⁴⁶⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.

¹⁴⁶⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.

tercüme edilmiştir.¹⁴⁶⁸ Dolayısıyla Hemdânî'nin aktardığı abartılı rivayetler içerisinde yer alan mezar yazıtlarının, Himyer lehçesinden Kureyş lehçesine çevrildiği söylenebilir. Bu mezar yazıtlarını konu alan rivayetlerin bazıları şunlardır:

1- Rivayete göre Haccâc b. Yusuf'un kardeşi Muhammed b. Yusuf'un Yemen valiliği yaptığı dönemde, toprak kayması neticesinde bir mezarın kapısı ortaya çıkmıştı. Muhammed, kapıdan girip bir odaya ulaştı. Odada bir tabut vardı. Tabutun üzerinde ipek astarlı kıyafet ve altın nakışlı elbiseler vardı. Tabutta iki kadının kafatası ve bir gümüş levha bulundu. Bu levhada altınla yazılmış bir yazı vardı. Bu yazı: “Ben Hima'yım. –Tübbâ‘ın kızı- Bu benim kız kardeşimdir. Biz öldük ve Allah'tan başka hiçbir şeye tapmadık.”¹⁴⁶⁹

2- Gaymân'daki bir yerde sel sonucu oluşan heyelan sebebiyle bir mezar ortaya çıkmıştı. İnsanlar buraya girdiğinde bir tabut buldular. Tabutu açtıklarında içinden ölü bir adamın bedeni çıktı. Adamın elbisesi altından örülmüştü. Ceset, ipekten dokunmuş altınla işlenmiş örtünün üzerinde yatıyordu. Onun elinde altın bir asa vardı. Başında da değerli bir yakut vardı. Bu mezarda şöyle yazan bir levha bulundu:

“Himyer'in efendisi Allah'ın adıyla, ben Kayl Hassân b. ‘Amr'ım. Doğrusu Allah'tan başka kral (Kayl) yoktur. Ben Hind'in zamanında öldüm. Hind öldü. Onun döneminde 12.000 kayl öldü. Ben, bu kayllerin sonuncusuyum. Ben de Zû Şa‘beyn'e geldim. O, beni ölüme karşı korusun diye. O da beni korudu.”¹⁴⁷⁰

3- Mervân b. Muhammed döneminde Tedmür'de mermer bir lahit bulunmuştu. İnsanlar bu mermer lahiti açmak için toplanmışlardı. Onların amacı Mervân için bir hazine bulmaktı. Lahitin kapağını kaldırdıklarında sırtüstü yatan bir kadın cesedi buldular. Onunla birlikte altınla örülmüş doksan elbise bulmuşlardı. Onun lüleleri başından ayaklarına kadar uzanıyordu. Lülelerinin içinde bir levha bulundu. Bu levhada “Ben Tedmür'üm-Kral Üzeyne'nin oğlu Hassân'ın kızı- benim evimi yıkanın Allah evini yıksın!” yazıyordu. Mervân'ın öldürülüşü buna bağlanır.¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁸ Hemdânî, bu konuyu dokuzuncu kitapta işlediğini söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 124)

¹⁴⁶⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 126-127.

¹⁴⁷⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 126.

¹⁴⁷¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 124-125.

4- Hemdânî'nin yukarıda bahsettiği bölgeye yakın yerde bir mezar bulundu. Bu mezarda bir adamın cesedi görüldü. Başının yanındaki altın levhada müsned yazısıyla onun ismi ve nesebinin yanı sıra şöyle yazıyordu: “Allah’ın adıyla, biz ölüm dışında her şeyin üstesinden geldik. Ölüm bizi yendi.”¹⁴⁷²

5- Osman b. Affân döneminde Hadramevt’te bir mezar kazıldı. Bir mezar adası açığa çıktı. Kapıdan girildiğinde sandal ağacından yapılmış bir tabut bulundu. Tabutun içinde yine altın yaldızlı kıyafet giydirilmiş olan bir ceset yatıyordu. Ölünün parmaklarından birinde yüzük vardı. Başının üst tarafında sandal ağacından yapılmış bir levha bulunuyordu. Bu levhada “Ben Sinân Zü Ekem, iki yüzyıl yaşadım. Ben zamanımı ikiye böldüm. Bir gün eğlenirim diğer gün tefekkür ederim...”¹⁴⁷³ yazıyordu.

6- el-Asbağ b. Nübâte dedi ki: Mü’minlerin emîri Ali’den önce Halife Ebû Bekr döneminde (Ömer dönemi de olabilir) bir mecliste oturuyorduk. Hadramevt’ten bir adam yanımıza geldi. Adam o kadar uzundu ki şimdiye kadar ondan uzununu görmemiştim. Herkes adamın dış görünüşü ve asaleti sebebiyle etkilendi. Adam büyük bir aceleyle içeri girdi; durdu; selam verdi ve sonra oturdu. Meclistikiler, boyunlarını ona uzattıklarında adam sordu: “Reisiniz kim?” Onlar Ali b. Ebî Tâlib’i işaret ettiler. Adam: “O, Peygamber’in amcasının oğlu değil mi?” dedi. “Evet” denildi. Bunun üzerine adam bir şiir inşâd etti. Adamın dizeleri Ali’nin hoşuna gitti. Adama kim olduğunu sordu. Adam, Hadramevtli olduğunu söyledi. Ali, “Eğimli kum tepelerini biliyor musun?” diye sorunca adam Hûd’un kabrini arayıp bulduklarını ve kabrinde şu yazıtı bulduklarını söyledi: “Ben, Allah’a inanan Hûd’um. Ben, Âd’a acıdım. Onların imansızlığına üzüldüm. Şüphesiz Allah’ın takdir ettiği hiçbir şey engellenemez.”¹⁴⁷⁴

7- Hz. Ömer döneminde San’a’da kazılan bir hendekte bir adamın cesedi bulundu. Adam kıyafetleriyle gömülüydü. Fakat bedeni hiç bozulmamıştı. Yaşıyormuş gibi görünüyordu. Cesedin eli başındaydı. Eli başından kaldırıldığında, başındaki kan dışarı fışkırdı. Cesedin eli serbest bırakıldığında elini tekrar yaranın üstüne getirdi. Cesedin diğer elinde bulunan mücevherde (taşta) “Ben Abdullah b. Semîr’im”

¹⁴⁷² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 127.

¹⁴⁷³ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 127.

¹⁴⁷⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 131-133.

yazıyordu. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb, cesedin kime ait olduğunu Ka‘bü’l-Ahbâr’a sordu. Ka‘b, onun İsa’nın havarilerinden biri olduğunu; arkadaşlarının Yemen kralı tarafından ateşe atıldığını; Abdullah’ın ise öldürüldüğünü söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer, onun mezarının eski hale gelecek şekilde restore edilmesini ve üstünün toprakla örtülüp belirsiz hale getirilmesini, böylece mezarın bir daha kazılamamasını ve yağmacılardan bu insanın mezarının korunmasını emretti. Hz. Ömer’in bu emri yerine getirildi.¹⁴⁷⁵

8- Abdullah b. Semir’in San‘a’daki mezarına benzer bir hadisenin Süleyman b. Abdülmelik döneminde olduğu rivayet edilir. Fakat burada Hz. Şuayb’in mezarı söz konusudur.¹⁴⁷⁶

9- Hişâm b. Muhammed, Ebû Bekr b. ‘Ayyâs’tan o da Himyer’den bir adamdan şöyle rivayet eder: ‘Âhân b. Hanîf adında soylularımızdan biri öldü. Geleneğimiz olduğu üzere onu soyluları defnettığımız mezarlığa taşıdık. Mermer bir lahit bu ölünün gömüleceği yerde zaten hazırlanmıştı. Ben, Himyer yazısını iyi okuduğum için mezarın etrafında yürüdüm. Her bir mezarı ayrı ayrı inceledim. Okuduğum yazıtların birinin üzerinde şöyle yazıyordu: “Ben, Abdü Şems’in (Himyer kralı olan) kızı Bid‘a’yım. O, Rabbi’ne isyan etti. İnsanlarına zulmetti ve kötülük yaptı. Bu yüzden Allah onu mahvetti.”¹⁴⁷⁷

10- Hemdânî, Yemen’den çıkarılan üç tabutu ve yazıtlarını şöyle anlatmaktadır:

Birinci Tabut: Bu mezarda kel, yaşlı ve dişsiz bir adam yatıyordu. Ölünün iki yanında mücevherler vardı. Başının üst tarafında Himyer lehçesiyle “Ben, Âd b. İrem’im. Ben bunu fethettim.” yazıyordu.

İkinci tabut: Bu mezarda koyu kahverengi uzun bir adam bulundu. Adamın iki tarafında mücevherler vardı. Başının üzerinde Himyer lehçesiyle “Ben Mersed b. Kâf’ım” yazıyordu.

¹⁴⁷⁵ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 134-135.

¹⁴⁷⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 136.

¹⁴⁷⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 137.

Üçüncü tabutta: Bu mezarda kısa boylu kıvrırcık saçlı bir adam vardı. Adamın başının ucunda şu yazı vardı: “Ben ‘Âd’ın hazinedarı Mansak b. Lukaym’im...”¹⁴⁷⁸

13- Lahî’a b. Yahya b. Sinân’ın şöyle söylediği rivayet edilir:

Benim büyük babam Yemen’in valisiyken Câhiliye döneminden kalma mezarlarda bulunan hazineleri ele geçirmek için mezarların altını üstüne getirirdi. Yine bir mezarı kazdığında iki kız cesedi çıktı. Mezarın başında bir tane taş vardı. Bu taşta Himyer lehçesiyle şöyle yazıyordu: “Ben Ruzva’yım. Benimle birlikte olan kız kardeşimdir. Biz Tübba’ın iki kızıyız. Allah’a inandık ve ona hiçbir ortak koşmadık.”¹⁴⁷⁹

14- Ebû Nasr dedi ki: “Muhammed b. Yusuf’un valiliği döneminde bazı Câhiliye mezarları arasında içerisinde yazıt olan bir mezar bulundu” Ebû Nasr: “Ben bu mezardan altın bir tabut aldım. Tabutun içinde altın bir levha ve kemikler vardı. Levhanın üzerinde yazan yazıtı okudum. Bu yazıtta Himyer lehçesiyle “Bunlar Şemse ve Lemîs’tir. –Tübba’ın kızları- Biz öldük ve Allah’tan başka ilah olmadığına şahitlik ederiz.” Bunun üzerine Haccâc b. Yusuf’a durumu anlatan bir mektup yazıldı. Haccâc, kardeşinin mektubunu okuyunca (Muhammed b. Yusuf’un mektubu Abdülmelik b. Mervân’a yazdığı, Abdülmelik’in de bu cevabı verdiği söylenir.) ona şöyle yazdı: “Selamlar, mektubunu aldım ve durumu öğrendim. Bu mektubumu aldıktan sonra kemikleri yıka ve üzerine namaz kıl. Ve onları göm. Sonra da hazineyi beytûlmâle ilet. Ve bir daha böyle bir şeyi asla yapma! Mü’minlerin emîri de Allah’tan başka ilah olmadığına şهادet eder.”¹⁴⁸⁰

15- Yemen’de bulunan başka bir mezarın başındaki mermer levhada şöyle yazıyordu: “Ben Âd b. İrem’in kızı Veri’a’yım. Benim babam bana zulmetti. O, kibirli ve gururludur. Bu yüzden Allah, onu yıkıcı bir rüzgârla helak etti. Ama ben Allah’a inanırım...”¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 142.

¹⁴⁷⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 145.

¹⁴⁸⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.

¹⁴⁸¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 141.

Yukarıda aktarılan rivayetlerdeki mezar yazıtları, hikâye olarak abartılarla süslenmiş olsa da günümüzde bulunan yazıtlarla şekilsel olarak bazı benzer özelliklere sahiptir. Örneğin Yemen’de Süveyde’de bulunan bir mezar yazısında (RES 5040 Ry 321)¹⁴⁸² şunlar yazmaktadır:

1 [... ...] Şmtm (شمتم) oğlu satın aldı ve yasal mülkiyet aldı

2 [... ...]... Ki o yeniledi (?) içinde gömüleceği yeri

3 [... ...] Ve onun karısı ve onun çocukları

Yine Hadramevt’te bulunan bir mezar yazıtında (SOYCE 903)¹⁴⁸³ şöyle yazmaktadır:

1 ’lşhr’ın (الشهر) oğlu Krbhmv (كربهمو) mezarı “Mnv‘m’ı (منوعم) kendisi için inşa etti ve, ve onun iyiliği (?)

2 Ve inşa etti ?, ve su kaynağını kazdı, ve sıraya koydu, ve erkek kardeşi ’lşhr’ın (الشهر) oğlu Mrsdm (مرسدم) ile birlikte taşlarını yerleştirdi ? sınırlarına;

3 Ve o yönetti (inşa çalışmalarını) ve deveye yerleştirdi, kardeşi Mrsdm (مرسدم) ile birlikte, taş teçhizatını kurallara uygun olarak hazırladı ve kanallarının sularını Dev‘ân Vadisi’nden çıkardı.

4 Ve Ğabr Vadisi’nden o kurdu (anıt) ... Fşhn’in (فشحن) dördüncü yılında

Yemen’in Riyâm Dağı’nda bulunan bir mezar yazıtında (Gl 1326 A 300):¹⁴⁸⁴

1 Hlk’mr (هلكامر) ve M‘drb-

2 m (معدرم) ve ‘mkrb (عمكرب), oğulları

¹⁴⁸²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2144&mark=02144%2C001%2C009&vM=yes>

¹⁴⁸³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008>

¹⁴⁸⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8720&mark=08720%2C004%2C002>

3 Hemdân'ın oğlu Bry (بري)

4 [...] tam mülkiyet haklarına sahip kabir.

Yemen'de as-Sawdâ' adlı yerde bulunan bir mezar yazıtında (as-Sawdâ' 55 RES 4668):¹⁴⁸⁵

1 Evs'1 (أوسال) ve onun oğulları M'vs (مأوس) [... ...]

2 Onların [... ...], Vhbm (وهيم) ve Lhyst (لحيعث) [... ...]

3 [...]. benû Cdnm'in (جنم) edinilen ve [... ...]

4 [...] bu kabir Hrb (حرب) ve bütün

5 duvarda temelden tepeye kadar [... ...]

6 Vdm (ودم) ve 'rnyd' (أرنيدع) tarafından; ve onlar kendilerini adadılar [... ...]

Yemen'in "Sırvâh-Havlân" bölgesinde bulunan bir mezar yazıtında (DAI Şırwâh 2002-103):¹⁴⁸⁶

1 [... ...] Srvh'ın (صروح) Kyn'ı (قین), 'b'mr 'in (أبامر) oğlu, ve Srvh'ın (صروح) Kyn'ı (قین)

2 Onlar tam mülkiyet haklarına sahip Ycr'nin (يجر) kabrini inşa ettiler [... ...]

3 Koruyucu 'str (عثر) tarafından ve Smh'ly (سمهلي) tarafından ve tarafından [... ...]

Yemen'in Şibâm bölgesinde bulunan Rbhm (ربخم) adlı birine ait bir mezar yazıtında (CIH 20):¹⁴⁸⁷

¹⁴⁸⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8449&mark=08449%2C005%2C003>

¹⁴⁸⁶

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=7979&mark=07979%2C003%2C004&vM=yes&vM=no>

¹⁴⁸⁷

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=3727&mark=03727%2C004%2C007>

1 [... ..] ‘mkrb (عمكرب) ve oğulları ‘bkrb (أبكرب) ve ‘lkrb (ألكرب)

2 [... ..] yaptı ve kazdı onların kabrini Rbhm (ربخم), güç ile

3 [... ..] T’lb Rymm’in (تألب ريمم) Kbdm’in (كبدم) ustası, ve onların Rabbi ‘crm (أجرم) Yc’r’in (يجعر) gücüyle

4 [... ..] ve onlar kabirlerini (ona) zarar verebilecek her şeye karşı ‘str (عثر) Şrkn’a (شرقن) adadılar.

Me’rib’de bulunan bir mezar yazıtında (RES 4536 Gl 765)¹⁴⁸⁸ şöyle yazmaktadır:

1 Ddt bnt. V’lm b. Mnym’in (ددت بنت وأل بن منيم) kabri ve onun Rabbi Vşkt (وشكت)

2 onu inşa etti ve ‘str (عثر) Şrkn (شرقن) devirebilir

3 onu mahvedecek olan

Şibâm el-Girâs’ta bulunan bir mezar yazıtında (RES 3974 RW 78):¹⁴⁸⁹

1 [... ..]-ların [... ..], benû Hs’m (خسأم) z-‘lhn (ذ ألهن) ve ‘krbm (عقربم) benû Shymm’in (سخيمم) hizmetçileri [... ..]

2 [...] ve kabir(ler?)i Mnk’i (منك) adadılar, ilahlarının gücü ve yardımıyla [... ..]

3 [...] onların koruyucusu T’lb Rymm (تألب ريمم), ve Rableri ‘l[... ..]’in (أل..) gücüyle

4 [... ..] kabir(ler?)i Mnk (منك), ‘str (أثر) Şrkn’a (شرقن) ve Hs’m’in (خسعم) [... ..] ilahına

Hemdânî’nin naklettiği mezar yazıtlarıyla günümüzde bulunanların şekilsel olarak bazı benzer özellikleri bulunmaktadır. Bu benzerliklerden ilki her ikisinin de

¹⁴⁸⁸ Bu taş, sonraları devşirme malzeme olarak şehrin duvarında kullanılmıştır. (<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=8366&mark=08366%2C001%2C004&vM=yes&vM=no>)

¹⁴⁸⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=7851&mark=07851%2C004%2C006>

muhteva olarak kısa olmasıdır. İkinci benzerlik; her iki metinde de medfun bulunanların isim ve nesebi hakkında bilgi verilmesidir.

Aktarılan bu iki benzerlikle birlikte iki metin arasında büyük farklar bulunmaktadır. İlk farklılık; Hemdânî'nin aktardığı rivayetlerde metinler noksansız ve yüzde yüz anlamlı bir biçimdeyken, günümüzde okunan kalıtların çoğunda eksik ve okunamamış kısım çoktur. Bundan dolayı modern dönemde bulunan mezar yazıtlarında anlamlar eksiktir. Hemdânî'nin aktardığı yazıtların eksiksiz manaya sahip olmasının ana sebebi, bu rivayetlerin şifahî olarak aktarılmış olmasıdır. Bir diğer sebep ise müsned yazısını okuyanların yaptıkları hatalardır. Hemdânî, bu duruma Himyer lehçesiyle ilgili yazıtların okunmasında insanların kafalarının karışık olduğunu söyleyerek işaret etmektedir. Ayrıca o, Himyer lehçesiyle yazılan yazıtların Arapçaya tercüme edildiğinden bahsetmektedir. Yazıtların tam okunamayan kısımlarının tahmin yoluyla Arapçaya aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan dolayı da metinler tam ve anlamlı olmuştur.

İkinci farklılık ise rivayet edilen mezar yazıtlarında tek tanrı inancı bariz bir şekilde varken, elimizdeki mezar yazıtlarında bu vurguya rastlanılamamasıdır. Örneğin rivayet orijinli yazıtlarda ("Biz Allah'a inandık ve ona hiçbir ortak koşmadık.") şirk inancına karşı güçlü bir vurgu bulunmaktadır. Fakat şirke karşı aynı vurgu elimizdeki yazıtlarda yoktur. Sonuç olarak Hemdânî tarafından aktarılan rivayetler şekilsel açıdan modern yazıtlarla benzerlik içerse de önemli farklara sahiptir. Bununla birlikte yazıtların masa başında uydurulan rivayetler olduğunu söylemek güçtür. Fakat okunamayan müsned alfabelerinde raviler tarafından bilinçli bir şekilde İslam'ın Allah ve ahiret inancının yerleştirildiği, böylece boşlukların doldurulduğu da uzak bir ihtimal değildir. Bu sayede Yemenli Araplar, Kureyş'ten farklı olarak İslam'dan önce de atalarının tevhid inancına sahip olduklarını ispatlamış olacaklardı.

2. Tarihî Eserler

2.1. Saraylar

2.1.1. Gumdân

San'a'da yer aldığı aktarılan Gumdân Sarayı, Yemen'in en eski yapıtlarından ve hatta dünyanın ilk gökdelenlerinden biri¹⁴⁹⁰ olarak kabul edilir. Rivayetlerde bu binanın tarihi Sâm b. Nûh'a kadar götürülür.¹⁴⁹¹ Fakat tarih kaynaklarında bu binayı inşa edenin Ya'rub b. Kahtân¹⁴⁹² veya beşinci Sebe kralı İl Şerh Yahdub b. Fer' b. Yenhüb (إيل شرح يحضب بن فرع ينهب) (m.ö. 15-35) olduğu da aktarılır.¹⁴⁹³ Arkeolojik kalıtlar incelendiğinde bazı yazıtlarda bu saraya yer yer işaretler olduğu söylenebilir.¹⁴⁹⁴

Gumdân Sarayı'nı Hz. Osman'ın hilafeti döneminde emir vererek yıktırdığı söylene de bu bilgi tek başına doğru değildir. Çünkü yapı üç teşebbüste yıkılmıştır. İlk olarak Habeşliler tarafından Yemen işgal edildiğinde bu bina hedef alınmıştır. İkinci olarak ise Hz. Peygamber (s) döneminde burası bir daha hasar görmüştür. Hz. Osman dönemindeyse yapı tamamen yok edilmiştir.¹⁴⁹⁵ Fakat bu yapının kalıntıları Hemdânî dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Emevîler döneminde burasının kalıtlarının durduğu söylenebilir.

Bu bina, Yemenliler için eski tarihlerinin büyüklüğünü gösteren ve atalarına öykündükleri destansı bir araç olmuştur. Bundan dolayıdır ki Gumdân'ı tasvir eden çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Hemdânî, "Bu yapının duvarlarından birkaç taş San'a'daki caminin karşısında uzanmış bir şekilde hala görülür."¹⁴⁹⁶ demektedir.

¹⁴⁹⁰ Gerard Peet, "The Origin of The Skyscraper", *CTBUH Journal*, sy. 1, 2011, s. 21; Talib Yazıcı, "Arap (Sanat)", *DİA*, c. 3, s. 310.

¹⁴⁹¹ Hemdânî, *Sıfat*, s. 195

¹⁴⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. 3, s. 163.

¹⁴⁹³ el-Makhaffî, *Mu'cem*, c. 2, s. 1183.

¹⁴⁹⁴ Asmahan Al-Garoo, "Nemâzicü min Fenni'l-İmâre fi'l-Yemeni'l-Kadîm/Examples of Architecture in South Arabia", 58-37, *Mecelletü'l-Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye*, Câmiatü Aden, 1996, s. 42-43.

¹⁴⁹⁵ Al-Garoo, "Nemâzic", s. 42-43.

¹⁴⁹⁶ Hemdânî, *el-İklîl*, c. 8, s. 5.

Hatta o, bu duvara bakıldığında taşların şaşırtıcı şekilde birbirine yakın bir şekilde bağlandığını rivayet etmektedir. Söz konusu duvar, San‘a Camii’nin doğu kapılarından birinci ve ikinci kapının karşısında uzanmaktaydı. Gumdân’ın kalıntıları bir dağ gibi yüksek bir yığın içerisinde olup bu yığının etrafında San‘alılarının evleri bulunmaktaydı.¹⁴⁹⁷

Rivayete göre, San‘a’da Gumdân’ın yanında ed-dâliften diye adlandırılan uzun bir hurma ağacı vardı. Aktarıldığına göre bu ağacın dalları sarayın avlusuna ulaşırdı. Ümeyye b. Ebi’s-Salt şöyle demiştir:

İç ve mutlu ol; taç başını kuşatır.

Sesin Gumdân’ın salonunda yayılır.

Bu saray, baban Kral (Kayl) Zû Şerh’in binasıdır.

Herhangi bir ölümlü böyle bir ihtişamı görebilir mi?...¹⁴⁹⁸

Gumdân köşkü taştan inşa edilmişti. Yapının taşları arasındaki bağlantı yerleri görülmeyecek şekilde ustalıkla dizilmiş olup dışarıdan bakıldığında köşk, bütün bir taş parçasıymış gibi görünüyordu. Yapıda bulunan mermer parçalarının ortasında derin oyuklar bulunmaktaydı. Oyukların içinde ise mermerleri birbirine bağlayan demir ve kurşundan yapılmış kazıklar bulunuyordu. Bu kazıklar, binayı güçlendirmek için binanın temelindeki taşlarda da vardı. Yine bu binada bir su saati bulunuyordu. Gumdân, dörtgen şeklinde inşa edilmişti. Yapının her bir yönü beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil olmak üzere farklı renklerdeydi. Buna ek olarak binada her iki çatı arasında kırk arşın olan yedi çatılı bir köşk yapılmıştı. Güneş doğduğu zaman bu yedi çatının gölgesi görülürdü. Çatının üstüne renkli mermerle yapılan bir oturma yeri inşa edilmiş; üzerine de mermerden bir çatı yapılmıştı. Çatının her bir köşesinde ise aslan heykelleri vardı. Rüzgâr estiği zaman heykelin arkasından giriyor ve ağzından çıktığında kükreme sesine benzer bir ses çıkıyordu. Gumdân’ın bir diğer önemli özelliği ise

¹⁴⁹⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 12.

¹⁴⁹⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 14.

aydınlatmasıydı. Bu köşk, rivayetlere göre gece vakti ışıklandırıldığında yıldırım gibi parlıyordu.¹⁴⁹⁹

Muhammed b. Hâlid, bazı bilgilerden Gumdân kasrının yedi katlı ve her bir katın 40 arşın olduğunu rivayet eder. Fakat ona göre 40 arşın olması mümkün değildir. Çünkü 40 arşın çok fazladır. Ona göre Gumdân, her bir katı 10 arşından 20 kattır. En tepedeki oda ise 20 arşın yüksekliğindedir.¹⁵⁰⁰

Hemdânî'nin rivayet ettiğine göre Yemen'in ilk sarayı olan Gumdân'ın köşelerinden birinde “Gumdân tarafından inşa edildi.” şeklinde bir yazıt bulunmuştu.¹⁵⁰¹

Bu sarayın gölgesinin güneşin doğuşundan sonra 3 mil uzunluğa eriştiği söylenmektedir. Bu rivayetler abartılı olsa da Yemen'de büyük binalar yapıldığı bilinen bir gerçektir. Ümmü Zer hadisinde “zevcî refi'u'l-imâd” diyerek evlerinin yüksek direkli ve kocasının eşraftan olduğunu ima etmesi, bu yargıyı desteklemektedir.¹⁵⁰²

Yemen'de Gumdân gibi yüksek binaların¹⁵⁰³ bulunması, burada birtakım matematiksel hesapların yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Çünkü yüksek katlı bir binanın İslam öncesi dönemde Yemen'de yapılabilmiş olması önemlidir. Hemdânî'nin eserinde yer yer “Hüssâbü San'â” (San'a'nın hesapçıları) demesi¹⁵⁰⁴ Yemen'deki matematiksel hesapların geçmişinin İslam öncesine dayandığını¹⁵⁰⁵ akla getirmektedir. Aynı zamanda Yemenli müneccimlerin Gumdân'ın kurucu zaman burcundan bahsetmeleri, bu düşüncayı desteklemektedir. Hemdânî'nin aktardığına göre

¹⁴⁹⁹ Bkz.: “Ortakçı, **Himyerîler**, s. 54-55”den el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 210; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 8, s. 37; Abdullah Alî el-Kemîm, **Hâzâ Hüve Târîhu'l-Yemen**, Mektebetü'l-Medbûlâ, Kahire, 2009, c. 1, s. 518., c. 1, s. 518.

¹⁵⁰⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 18.

¹⁵⁰¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 21.

¹⁵⁰² Nebi Bozkurt, “Ev”, **DİA**, c. 11, s. 503.

¹⁵⁰³ Yemen'de dağlara kazılmış küçük evler de bulunuyordu. (Bkz.: İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 5, s. 257)

¹⁵⁰⁴ Hemdânî, ilk iklimin genişliği ve uzunluğuyla ilgili “hesapçılar” arasında ihtilaf olduğunu belirttikten sonra San'a'nın hesapçılarının ilk iklimin uzunluğu hususunda Batlamyus'la aynı sonuca vardıklarını ifade eder. Fakat San'a'nın hesapçılarının ortaya çıkardıkları sonuç Me'mun'a ait hesaptan biraz farklıdır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 32-33, 55)

¹⁵⁰⁵ Bkz.: İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 35.

Gumdân'ın kurucu zaman burcunda yer alan (Venüs ve Mars'ın yanında Taurus ufkunda görünen) gök cisimlerinin görev yapan özelliği dayanıklılık ve değişmezliktir. Yapı, bu özelliği sebebiyle sayısız kralın yok olduğu ve tahtların toz haline geldiği 4.000 ay yılı boyunca doğa şartlarına karşı koyabilmiştir.¹⁵⁰⁶

2.1.2. Selhîn

Hemdânî'nin gördüğü eserlerden biri de Selhîn'dir. Bu eser Yemen'in Me'rib bölgesinde¹⁵⁰⁷ Yemen tübbalarına ait olduğu rivayet edilen bir saraydır.¹⁵⁰⁸ Belkıs'ın sarayı Selhîn diye adlandırılır.¹⁵⁰⁹ Bu binayı Hz. Süleyman Belkıs'la evlendiğinde cinlerin yaptığına inanılmaktaydı.¹⁵¹⁰ Fakat Alkame, bir şiirinde burayı cinlerin yaptırdığına yönelik batıl inancı reddetmektedir. O, şöyle demektedir:¹⁵¹¹

ا بعد سلحين لا عين و لا اثر ... ام بعد بينون بيني الناس ابياتا

“Selhîn'den sonra ne bir göz ne de bir eser yok mu?

Yoksa Beynûn'dan sonra insanlar ev yapar mı?”

Selhîn, Yemen'de Gumdân, Beynûn¹⁵¹² ile birlikte zamanının en önemli yapılarındandı.¹⁵¹³ Rivayete göre bu sarayı, Habeş kralı Eryât yıkmıştı.¹⁵¹⁴ Taberî, burayı inşa edenlerin müsned yazısıyla şöyle yazdıklarını nakletmektedir: “Biz Selhîn'i inşa ettik. Buranın yapımı yetmiş yedi sonbahar sürdü. Biz Sırvâh'ı, Merâh'ı, Beynûn'u, Hinde ve Hüneyde'yi Rayde'de Telsûm'u ve Kâ'a'da yedi bölgeyi kurduk. Tihâme'de bağırان olmasaydı Bevn'de yönetimi terketmezdik.”¹⁵¹⁵ Neşvân el-

¹⁵⁰⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 5.

¹⁵⁰⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 203.

¹⁵⁰⁸ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 235.

¹⁵⁰⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47.

¹⁵¹⁰ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 235.

¹⁵¹¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49.

¹⁵¹² Beynûn, Ans topraklarının doğu kısmında yer alır. Burası büyük bir yerleşim yeridir. Es'ad hem Beynûn'da hem de Zafâr'da yaşamıştır. Beynûn'da iki dağ boyunca açılmış iki yol vardır. Bu yüzden orayı bulmak zordur. Bundan dolayı kervanlar buradan pek geçmez. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 54)

¹⁵¹³ Dîneverî, **Ahbâr**, s. 21.

¹⁵¹⁴ es-Süheylî, **er-Ravdu'l-Ünûf**, c. 1, s. 124.

¹⁵¹⁵ Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 495; Buna yakın bir rivayeti Hemdânî de nakletmektedir. (Bkz.: Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49)

Himyerî'ye Selhîn'in Belkıs'ın sarayı olduğunu,¹⁵¹⁶ hatta Kur'an'da bahsedilen¹⁵¹⁷ tahtın bu binanın içerisinde yer aldığını aktarmaktadır. O, Alkame'den aktardığı bir şiirde tahtın kırmızı altın kullanılarak imal edildiğini zikretmektedir.¹⁵¹⁸

Kaynaklarda aktarılan bu rivayetler abartılarla dolu olmakla birlikte gerçek olan böyle bir sarayın olduğudur. Cevad Ali, bu binanın M.Ö 165-M.S. 175 yılları arasında Me'rib'e hükmeden Sebe krallarının hükümet merkezleri olduğunu söylemektedir.¹⁵¹⁹ Burasının kalıntılarının Me'rib harabeleri üzerinde bugün dahi görüldüğü aktarılmaktadır.¹⁵²⁰ Ayrıca birçok yazıtta Selhîn Sarayı'nın isminin geçmesi¹⁵²¹ İslam kaynaklarının aktarımlarının abartılı olsa da gerçeklik payına sahip olduğunu göstermektedir.

2.1.3. el-Kaşîb

el-Kaşîb, Me'rib'de bulunan saraylardan biridir. Rivayetlere göre el-Kaşîb'in kurucusu el-Kaşîb b. Zî Hanfer¹⁵²² veya Şurahbîl b. Yahsûb'du.¹⁵²³ Hemdânî bu yapıyı şöyle anlatmaktadır: “Tahtın alt kolonları hala ayakta. Birçok insan bir araya gelse bu sütunlardan birini devirmeye çalışsa başarılı olamaz. Çünkü her bir sütun için kayaya birer delik açılmış; sütunlar buraya eritilmiş bakırla sabitlenmişlerdir.”¹⁵²⁴

Bu binanın bazı direklerinin üzerinde pirinçten yapılmış bir levhada şöyle yazılı olduğu nakledilmektedir: “Bu köşkü inşa eden Tûbil (توبل) ve Şecerâ (شجرا)’dır. Bu binayı o ikisine inşa etmelerini Sebe, Tihâme ve Arapların Kralı Şurahbîl b. Yahsub emretti.”¹⁵²⁵

¹⁵¹⁶ Hemdânî de aynı görüştedir. (Bkz.: Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47)

¹⁵¹⁷ Bkz.: Neml: 27/40.

¹⁵¹⁸ Neşvân, **Şemsü'l-Ulûm**, c. 5, s. 3174.

¹⁵¹⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 330.

¹⁵²⁰ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 803.

¹⁵²¹ Bkz.: Fa 28, Fa 9, Gl 1229, Ir 14, Ir 18, Ir 37.

¹⁵²² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 45.

¹⁵²³ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 352.

¹⁵²⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47.

¹⁵²⁵ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 352.

2.1.4. Hadekân ve Radâ‘

Hemdânî, Muhammed b. Ahmed el-Evsânî'nin kendisine Hadekân'dan çıkarılan bir taşta şu yazıları okuduğunu söyler: “‘Alhân ve Nehfânî Tübbâ‘ b. Hemdân'ın iki oğlu Hadekân Sarayı'nı kurdular.”¹⁵²⁶

O, el-Bevn'de yer alan ‘Amurân’ın, Himyer yazıtlarında buna benzer bir yazıyı okuduğunu söylemektedir. Buna ek olarak Radâ‘ ile ilgili Abdülhâlîk b. el-Matlah en-Nebhânî'den şu şiiri nakletmektedir:¹⁵²⁷

Beynûn'da, Şehrân'ı onlar inşa ettiler.

Hint meşesi, ardıç ve taşlardan

Ve Gaymân'da bir saray diktiler

Asmaların ve çiçeklerin ortasında

Radâ‘ ve Nâ‘it'i onlar yükselttiler

Ateşle parlayan bir tepenin üzerinde

Hemdânî'nin bahsettiği ilk yer olan Hadekân günümüz yazıtlarında yer ismi olarak hâdqn şeklinde geçmektedir. Hatta CSAI'da Hemdânî'nin burayla ilgili yukarıda aktarılan okuduğu yazıt kayıtlara CIH 305¹⁵²⁸ künye numarasıyla girmiştir. CIH 338¹⁵²⁹ künyeli yazıtın on birinci satırında ise Hadekân'ın kapılarından bahsedilmektedir.

2.1.5. Hekir

Hemdânî, Hekir'in Ans topraklarında yer alan beyazdan kırmızıya çalan bir dağın üstünde yer aldığını, onun üstünde de Hekir adlı bir saray olduğunu

¹⁵²⁶ Hemdânî, **el-İkhlâ**, c. 8, s. 83.

¹⁵²⁷ Hemdânî, **el-İkhlâ**, c. 8, s. 83.

¹⁵²⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3907&mark=03907%2C001%2C043>

¹⁵²⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3932&mark=03932%2C011%2C010>

nakletmektedir.¹⁵³⁰ Burada Ezra‘a adında bir saray daha bulunmaktaydı.¹⁵³¹ Yazıtlarda ise burası “hkr̄m”¹⁵³² olarak geçmektedir. Zemâr bölgesindeki bu yerde yapılan kazılarda birçok yazıt bulunmuştur. Bulunan bir yazıtta (Ga 16),¹⁵³³ yer ismi olarak geçen Hekir’in mahfedlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca burada bulunan yapıların kerpiç ve taştan yapıldığından; yapıların duvarlarından, merdivenlerinden ve mahfedlerin bir veya iki çatısı olduğundan bahsedilmektedir. Yazıtta bu mahfedlere yeni duvarlar eklendiği, yıkılmış kısımlarının tamir edildiği de anlatılmaktadır.

2.1.6. eş-Şihr

Câhiliye döneminde Arabistan‘da kurulan panayırlardan biri de Şihr‘de yer alırdı.¹⁵³⁴ Ayrıca buraya Sâm oğullarının yerleştiğine inanılırdı.¹⁵³⁵ Hemdânî, buranın halkının fasih konuşmadığını söylemektedir.¹⁵³⁶ eş-Şihrî amberinin de nispet edildiği bu yer, Umân ile Aden arasında Hint Okyanusu‘na kıyısı bulunan bir yerdedir.¹⁵³⁷ Buraya eş-Şihr adı verilmesinin sebebinin eş-Şehrât denilen Mehralı bir topluluğun buraya yerleşmesi olduğuna inanılmaktadır.¹⁵³⁸

Hemdânî, burada bulunan yapılarla ilgili şöyle demektedir: “Hemdân‘ın yapılarından biri de Yemen‘in harikalarından olan eş-Şihr saraylarıdır. (Onlar) Beytü La‘ve ve Beytü Zeyd, Himyer lehçesiyle Züvâd‘dır.”¹⁵³⁹

2.1.7. Şehîr

Hemdânî Şehîr ve etrafındaki sarayları şöyle anlatmaktadır: “Şehîr hala ayakta duran ünlü bir saraydır. Onda hala yaşayan insanlar bulunmaktadır. Ayrıca şu saraylar

¹⁵³⁰ Tübbâ‘nın burayla ilgili şu şiiri inşâd ettiği nakledilir:

Hekir, el-Ehcur gibi bir saraydır.

Cesaret dolu zayıflıktan uzak...

¹⁵³¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 88.

¹⁵³² Bkz.: Ga 16, Ja 3199.

¹⁵³³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=366407708&recId=5572&mark=05572%2C002%2C015&vM=yes>

¹⁵³⁴ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266

¹⁵³⁵ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 384; Mes‘ûdî, **Ahbâr**, c. 1, s. 109.

¹⁵³⁶ el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 134.

¹⁵³⁷ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 327.

¹⁵³⁸ el-Makhaffî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 852.

¹⁵³⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

vardır: Zû Akyân ailesine ait Beytü'l-Verd sarayı; es-Sayd'ın dışında Şir'a; Mermel, Huvân, İbn Hârise'nin sarayı, 'Alemân, 'Amed Meyfa'a, Hind ve Hudeyde. Hind ve Hudeyde sarayları el-Kâ'a'da yer alır. Bir diğer saray 'Amurân'dır. Bu saray, el-Bevn'in üst kısmında yer alır. Ayrıca el-Bevn'in kalıntılarının en büyüğü olup bir harikadır. el-Bevn'in dışında hala duran bir diğer saray Yeşhî'dir. Burada bulunan bir saray da Sahy'dır. Bu harika sarayda pirinç tabletler bulunmuştur. Bu tablette şöyle yazmaktadır: ¹⁵⁴⁰ ”عميكرب و يرقم و بنو هما هم خير بني شبع“

2.1.8. Tülfüm

Yemen'in eski saraylarından biri de Tülfüm'dür. Rayde'de yer alan bu saray, kaynak suyu bakımından öne çıkmaktadır.¹⁵⁴¹ Hemdânî, Tülfüm'ün kuyusundan çıkarılan bir taşta yazıt olduğuna yönelik rivayeti nakletmektedir. Onun aktardığına göre bu yazıtta “Kayl Zû Meri”'in iki oğlu Yerîm ve Tübba onu inşa etti.” yazıyordu.¹⁵⁴²

‘Alkame Zî Ceden’in ise burasıyla ilgili şu şiiri inşâd ettiği rivayet edilir:¹⁵⁴³

وذا لعوة المشهور من رأس تلفم ... أزلن وكان الليث حامي الحقائق

ويسكنها اللعويون وأثافت ... وتسمى أثافة بالهاء وبالناء أكثر

Ve meşhur Zû La‘ve Tülfüm’ün başındandır;

Susuz bırakıldılar ve cesaret hakikatlerin hamisiydi

Ve La‘veliler onda yaşarlar ve Esâfit

Ve isimlendirilir Esâfe (أثافة) olarak hâ ile ve daha çok tâ ile

¹⁵⁴⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 94.

¹⁵⁴¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 95.

¹⁵⁴² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 96.

¹⁵⁴³ el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.

CSAI’da CIH 40¹⁵⁴⁴ ve MQ-al-Hât 1¹⁵⁴⁵ künyeli yazıtlarda burası “tlfm” şeklinde geçmektedir. CIH 40 künyeli yazıtın ikinci satırında Tülfüm’ün yapısı “nt’t”ın du-M‘ynn isimli mahfedin suyolunun önünde yer aldığı anlatılmaktadır. Bu da Hemdânî’nin Tülfüm’ün su kaynaklarıyla öne çıktığı aktarımını destekler niteliktedir.

2.1.9. Yeklâ

Yeklâ, Mezhic kabilesine ait olan Ans beldelerinde bulunan Kara Dağ’dır.¹⁵⁴⁶ Burada bir de vadi vardır.¹⁵⁴⁷

Hemdânî burası için şöyle demektedir: Yeklâ sarayında büyük eserler vardır.¹⁵⁴⁸

2.1.10. Şihrâr

Şihrâr, Kusva’da bulunan kırmızı mermerden yapılmış bir saraydır. Bu sarayın yazıtlarından birinde Himyer lehçesiyle şu dörtlüğün yazılı olduğu rivayet edilmektedir:¹⁵⁴⁹

Şihrâr, yüksek şeref sarayıdır.

Tübba Yenûf onun temelini attı

Orada el-Kayl Zû Me‘âhir ikamet eder

Adamlar ona saygılarını sundular

¹⁵⁴⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5561&mark=05561%2C002%2C017>

¹⁵⁴⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5588&mark=05588%2C003%2C004>

¹⁵⁴⁶ İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1481.

¹⁵⁴⁷ Hemdânî, **Sıfat**, s. 108

¹⁵⁴⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.

¹⁵⁴⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 53.

2.1.11. ‘Usâm

‘Usâm, Nâ‘it’in doğusunda yer alan bir saraydır.¹⁵⁵⁰ ‘Usâm b. Eymen b. ‘Alhân b. Bit‘(?) b. Hemdân’ın ismi sebebiyle böyle adlandırıldığı nakledilmektedir.¹⁵⁵¹ Bu kelime CSAI’daki iki yazıtta yer adı olarak ‘šmm şeklinde geçmektedir. (Bkz. Gl 1439¹⁵⁵², Gl 1441 = Gl 1432 + 1433¹⁵⁵³)

2.1.12. De‘ân

Hemdân’ın dışında yer alan bir saraydır.¹⁵⁵⁴ Bu saray oldukça meşhurdur. Sarayın, Tübbâ‘ b. Zeyd b. Amr b. Hemdân’ın soyundan gelen Kral De‘ân’dan dolayı bu ismi aldığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁵⁵

2.1.13. Şibâm Suhaym

Şibâm’da bulunan saraylardan biridir. Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır: “Onda Suhamiler yaşadı. (Suhaym b. Yedâ’nın soyundan gelenler) Şibâm’dan çok fazla gümüş San’a’ya ihraç edilir. San’a ile Şibâm arası bir buçuk gün yolculuk mesafesindedir. Şibâm’a yakın olan Ruhâbe’de büyük harabeler vardır. Zû Mermer dağı Şibâm’ı yukarıdan görür. Bu dağda bir kale vardır.”¹⁵⁵⁶

2.1.14. ed-Deyl

Hemdânî, bu sarayın yerini belirleyemediğini ifade etmektedir. Fakat burasıyla ilgili Alkame’den şu şiiri nakletmektedir.¹⁵⁵⁷

Güç ve ihtişam günlerinden sonra

¹⁵⁵⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

¹⁵⁵¹ el-Makhaffî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1076.

¹⁵⁵²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8961&mark=08961%2C003%2C001>

¹⁵⁵³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8963&mark=08963%2C002%2C004>

¹⁵⁵⁴ Bu isimle başka bir yer daha bulunmaktadır. De‘ân, Medine ile Yenbu‘ arasında bulunan vadidir. Burada Osmânîlere ait bir pınar bulunmaktadır. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 457)

¹⁵⁵⁵ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 94.

¹⁵⁵⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 84.

¹⁵⁵⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49.

ed-Deyl, haraptır, ihtişamı yok olmuştur

2.1.15. Gaymân

İbn Mâkûlâ, Gaymân'ın Himyer'e ait olduğunu zikretmektedir.¹⁵⁵⁸ Burada Ebî Kerib Es'ad gibi tübbalar bir süre ikamet ediyordu. Modern dönemde Gaymân'ın mezarlığında bronzdan yapılmış bir kadın başı bulunmuştur. Bu baş British Museum'da sergilenmektedir.¹⁵⁵⁹ Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır:“Diğer bir saray el-Miklâb olarak adlandırılan Gaymân'dır. Bu sarayın etrafı dairesel bir duvarla çevrelenmiştir. Duvarın doğu ve batısındaki tarafından ekliptik çizgi boyunca pencere yapılmıştır... Gaymân'da ayrıca Himyer krallarının mezarlığı vardır.”¹⁵⁶⁰

Hemdânî'nin Gaymân'da Himyer krallarının mezarının bulunduğuna yönelik rivayeti, yakın dönemde Gaymân'daki eski bir mezarlıktan bronz baş çıkarılmasıyla örtüşmektedir. Ayrıca Gaymân'da bulunan bu kral mezarlığı, Neşvân el-Himyerî tarafından da zikredilmektedir. O, burayla ilgili “Bizim kabirlerimiz Gaymân'dır.” demektedir.¹⁵⁶¹

2.1.16. Dâmiğ

Dâmiğ, San'a ve Zemâr arasında uzanır.¹⁵⁶² Burası Ânis'te bulunan Duvrân Dağı'nın eski adıdır.¹⁵⁶³ Deve yetiştiriciliği yapılp verimli tarım arazilerine sahip olan bu yerde oniks madeni de bulunmaktaydı. Burada taştan inşa edilmiş üç büyük saray vardı. Bu üç saray Habeşliler tarafından yıkılmıştır. Hemdânî kalenin yıkılışı esnasında ahşap işlemlerin boyutu sebebiyle Habeşliler tarafından yakıldığını

¹⁵⁵⁸ Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ (ö. 468/1093), **el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telef ve'l-Muhtef fî'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, c. 6, s. 142.

¹⁵⁵⁹ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 4, s. 224.

¹⁵⁶⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 69.

¹⁵⁶¹ Neşvân b. Said el-Himyerî (ö. 573/1177), **Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuâ el-Müsemma Hülâsatü's-Sîrati'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia**, Thk.: Ali b. İsmail el-Müeyyed-İsmail b. Ahmed el-Cerâfî, Dâru'l-'Avde, Beyrut, 1978, s. 136.

¹⁵⁶² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.

¹⁵⁶³ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 599

söylemektedir.¹⁵⁶⁴ Ubeyd b. Şerriyye, Mûaviye'ye inşâd etmiş olduğu uzun bir şiirinin bir beyitinde burayla ilgili şöyle demektedir: ¹⁵⁶⁵

ثم وجهت ذارعين بجيش ... من قرى دامغ وأرض الها

Sonra askerle birlikte Zû Ru'ayn'a yöneldim

Dâmiğ'in köylerinden ve Elhân'ın topraklarından

2.1.17. Feyd

Irak-Mekke üzerinde bulunan Ans'a ait Beynûn'un yakınında yer alan üzerinde bir köşk bulunan dağdır. Hemdânî "Ben onu gördüm." demektedir. Yine onun naklettiği el-'Utume, Vâbiş, Benû Mâlik ve Zû Ra'yân sarayları vardır. Ayrıca Ans topraklarında el-Ehcur'da bir saray vardır.¹⁵⁶⁶

2.1.18. Şe'ûb

Şe'ûb, San'a'nın dışında bulunan içerisinde bostanların da bulunduğu yüksekliğiyle bilinen bir yerdir.¹⁵⁶⁷ Hemdânî, burasıyla ilgili şöyle demektedir: "Şe'ûb sarayı şimdi harap haldedir. Burası yüksekliğiyle bilinirdi. San'a'nın dışında bulunan bu saray, bahçelerle çevrilmiştir."¹⁵⁶⁸

2.1.19. Sinhâr

Sinhâr, Ükânî'te (أكانط) bir saraydır.¹⁵⁶⁹ Ükânî'te ise Bekîl ve Hâşid'in birlikte yaşadığı büyük bir köydür.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.

¹⁵⁶⁵ İbn Hişâm, **et-Ticân**, s. 474.

¹⁵⁶⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 88.

¹⁵⁶⁷ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 350.

¹⁵⁶⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.

¹⁵⁶⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

¹⁵⁷⁰ Hemdânî, **Sıfat**, s. 112.

2.1.20. Nevfân

Nevfân, Hayvân bölgesinde Hemdân'a ait bir saraydır.¹⁵⁷¹ Bu kelime yazıtlarda, “nwfn” şeklinde tanrının sıfatı (RES 4932,¹⁵⁷² MAFRAY-dî-Ḥadîd 1¹⁵⁷³) ve isim (CIH 40¹⁵⁷⁴) olarak geçmektedir.

2.1.21. Hamir

Yemen'in Hemdân bölgesinde bulunan bir yerdir.¹⁵⁷⁵ Hemdânî burasının Es'ad Tübbâ'nın doğduğu yer olduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁷⁶ Kuzeyden Amrân şehrine 40 km. mesafede yer alan, Hâşid beldelerinden sayılan ve günümüzde de birçok İslam öncesinden kalma eserlerin bulunduğu bu yer¹⁵⁷⁷ hakkında Hemdânî şöyle demektedir: “Hamir, Hemdân'ın en iyi saraylarından biri olup bir harikadır. Nâ'it'le aynı değere sahiptir. Onda büyük köşkler vardır. Bu köşkler 10-15 arşın uzunluğundadır. Hamir, bazı kalıntılara sahiptir. O, bol suya sahip olup ‘Acîb Dağı’nın üstünde yer alır.”¹⁵⁷⁸

Bu kelime yazıtlarda “Ḥmr” şeklinde geçmektedir. (Bkz. Chelhod 14)¹⁵⁷⁹ Burada birçok yazıt bulunmuştur.

2.1.22. Mevkel

Hemdânî burasıyla ilgili şöyle demektedir: Mevkel, Ans b. Mezhiç'in topraklarındaki dağın tepesinde yer alan siyah bir saraydır. Onun sağına doğru Efîk bulunur. Efîk içerisinde birkaç sarayın yer aldığı bir kaledir. Buradaki dağın tepesinde

¹⁵⁷¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

¹⁵⁷²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5329&mark=05329%2C001%2C012>

¹⁵⁷³ <http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711>

¹⁵⁷⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5561&mark=05561%2C006%2C002>

¹⁵⁷⁵ el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 510.

¹⁵⁷⁶ el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 112.

¹⁵⁷⁷ el-Makhaffî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 580.

¹⁵⁷⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 93.

¹⁵⁷⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=717293693&recId=3708&mark=03708%2C004%2C008>

Yurâh vardır. Yurâh, beyaz bir saray olup erişilemez bir yükseltide yer alır. Efîk ayrıca Suriye’de bir yer ismidir.¹⁵⁸⁰

2.2. Kaleler

2.2.1. Beytü Hanbas

Hemdânî’nin gördüğünü söylediği yerlerden biri içinden el-Ğayl ırmağının aktığı Beytü Hanbas kalesidir.¹⁵⁸¹ Burası ‘Aybân Dağı’nın üstünde surlarla çevrilmiş bir beldedir. San’a şehrinin güney batısında kalan bu yer, Himyer krallarının ikamet ettikleri mekânlardan biriydi.¹⁵⁸² Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır: “Orada sarayların harabeleri vardır. Bu saraylardan bir tanesi ayakta kalmıştır. Bu saray, Ebû Nasr ve babalarına Zû Yeher’den miras kalmadır. Sarayın kapıları Zû Yeher’den kalmıştır. Bu saray aynı zamanda mermer bir avluya sahiptir. Bu avlunun ortası uzun zaman içerisinde çok yürünme ve toynaklı hayvanların çiğnemesi sebebiyle yıpranmıştır. Biz Yemen’in köşkleri içerisinde buna benzer birçok yer gördük.”

Beytü Hanbas 295 yılına kadar ayakta kalmıştır. Bu yılda Berâ b. Mulâhik Karmatî tarafından yakılıp yıkılmıştır.¹⁵⁸³

2.2.2. Beytü Mahfed

Beytü Hanbas’ın kalelerine yakındır. Burası Zû Ru’ayn ailesine aittir. Fakat Zû Halîl tarafından ele geçirilmiştir.¹⁵⁸⁴

2.2.3. en-Nüceyr

el-Hamevî, en-Nüceyr’in Hadramevt’te bulunan Ridde hadiselerinde Eş’as b. Kays’ın önderliğindeki Kinde kabilesinin sığındığı kale olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸⁵ Bu kale, Müslümanlar tarafından muhasara edildiğinde üç kapısından biri kontrol

¹⁵⁸⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 86.

¹⁵⁸¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 51.

¹⁵⁸² el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 518.

¹⁵⁸³ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 51-52.

¹⁵⁸⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 52.

¹⁵⁸⁵ el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 272.

edilememişti. Bundan dolayı da kuşatma uzamıştı.¹⁵⁸⁶ Bu bilgidен anlaşılacağı üzere kalenin üç kapısı bulunmaktaydı. Hemdânî, buranın Kinde'den Benû Ma'dikerib'e ait olduğunu söylemektedir.¹⁵⁸⁷

2.2.4. Şebve

Hemdânî Şebve'nin Beyhân ve Hadramevt'in ortasında yer aldığını söylemektedir.¹⁵⁸⁸ Şebve, Rayme Dağı'nda bulunan Hadramevt-Mekke güzergâhında yer aldığı aktarılan bir kaledir.¹⁵⁸⁹

Şebve, yazıtlarda S²bwt olarak geçmektedir. Hamilton 2 A+B + Shabwa S/75/128 künyeli¹⁵⁹⁰ yazıtta Şebve'nin üç mahfedinden bahsedilmektedir. Shabwa Chantier V 1975 künyeli¹⁵⁹¹ yazıttaysa Şebve'de bulunan bir mabette bronz bir adaktan bahsedilmektedir. Ja 632 künyeli¹⁵⁹² yazıttaysa Şebve'den ganimet olarak alınan bir bronz boğadan bahsedilmektedir.

2.2.5. Sırvâh

Me'rib'e bir günlük yürüme mesafesinde bulunan Sırvâh, bugün "Harabe" olarak bilinmektedir. Burası San'a ve Me'rib arasında yer almaktadır.¹⁵⁹³

Hemdânî Sırvâh'ın Yemen'deki önemli yapılardan biri olduğunu ve bu binanın şöhretinin Arap şiirinde geniş bir şekilde anlatıldığını aktarmaktadır. Fakat Sırvâh'ın harabelerinden çok azı onun dönemine erişmiştir.¹⁵⁹⁴

¹⁵⁸⁶ İsrail Balcı, "Muhasara", **DİA**, c. 31, s. 10.

¹⁵⁸⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.

¹⁵⁸⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.

¹⁵⁸⁹ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 323.

¹⁵⁹⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=1561&mark=01561%2C001%2C009>

¹⁵⁹¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=268271411&recId=2159&mark=02159%2C003%2C003>

¹⁵⁹²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=6029&mark=06029%2C003%2C009>

¹⁵⁹³ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 304.

¹⁵⁹⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 75.

Bu yapının kale olduğu ve Hz. Süleyman'ın Belkıs için cinlere yaptırdığıyla ilgili efsanevî rivayetler bulunmaktadır. Sırvâh'ta yapılan kazılarda Sebelilerin Mükerebbîn dönemine ait yazıtlar bulunmuştur. Sırvâh'ta bulunan bu kitabeler Kerib Eyl Vetr (کرب ایل وتر)'in dönemine ait, bulunan en önemli metindir. Kral, bu kitabede fetihlerini, başarılarını anlatmıştı. Ayrıca metinde geçen yer ve kabile isimleri de tarihçiler için önemlidir. Burada geçen isimler milattan önce V. asra kadar gitmektedir. Ayrıca Sırvâh'ta bir mabed ve tepenin üzerinde bulunan savunma amaçlı kule kalıntıları bulunmaktadır. Bunun dışında burada başka kalıntılar da vardır. el-Meka ilahına ait bir mabed de burada yer almaktaydı. Bu şehirde el-Meka için inşa edilen mabetlerden biri de Yef'an/Yef'ân'dır. Bu bina, mükereblerin önem verdikleri mabetlerdendi.¹⁵⁹⁵

Cevad Ali, Sırvâh'ın bulunduğu yerdeki harabelerin üzerine günümüzde evler yapıldığını ve burada yer alan köşkerin direklerinde müsned yazılar olduğunu nakletmektedir. Ayrıca İslam öncesi dönemde Me'rib, Sebe'nin siyasî başkentiymiş Sırvâh dînî başkentiydi. Burada onların en büyük ilahlarının mabedi bulunuyordu.¹⁵⁹⁶

Sırvâh kelimesi yazıtlarda şrwḥ şeklinde geçmektedir. Bu kelime ilk olarak halk (kabile) ismi olarak kullanılmaktadır.¹⁵⁹⁷ Örneğin CIH 398¹⁵⁹⁸ künyeli yazıtın on sekizinci satırında “ša‘buhümü Sırvâh” yani onların halkı Sırvâh denilmektedir. Aynı yazıtın on dokuzuncu satırındaysa el-Meka'ya atıf bulunmaktadır. Bazı yazıtlardaysa, burası yer ismi olarak geçmektedir.¹⁵⁹⁹ Örneğin CIH 397¹⁶⁰⁰ künyeli yazıtta Sırvâh'ın keçilerinin sahibi olan el-Meka'dan bahsedilmektedir.

¹⁵⁹⁵ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 305.

¹⁵⁹⁶ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 3, s. 305-306.

¹⁵⁹⁷ Ir 23; RES 3951; RES 3235.

¹⁵⁹⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3965&mark=03965%2C018%2C003>

¹⁵⁹⁹ Bkz.: CIH 384+CIH 869+CIH 624; DAI Şırwâḥ 2002-103; Gl 1648; CIH 397; CIH 405; CIH 601; DAI Şırwâḥ 2002-11; Fa 28; Fa 3; Fa 30; Fa 9.

¹⁶⁰⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3964&mark=03964%2C004%2C005>

2.2.6. Ravsân

Yemen'in kalelerinden biri de Ravsân'dır.¹⁶⁰¹ Ravsân, Cevf ve Me'rib arasındaki ovada yer alır. Hemdânî'nin aktardığına göre burası, Hamid'in (حمض) altında bulunan çok ünlü bir yerdir. Onun köşklerinden birinin uzunluğu 12 arşındı.¹⁶⁰² Burada bulunan köşk, Hemdân'ın Bekîl kolundan Neşk b. Amr b. Mâni''in soyundan gelen en-Neşkiyân'ın hükümet merkezlerinden biriydi.¹⁶⁰³

2.2.7. Berâkış ve Ma'în

Hemdânî'nin varlığından bahsettiği iki yapı Berâkış ve Ma'în'dir. el-Hamevî, bu iki yapının kale olduğunu söylemektedir. Rivayete göre tübbalardan bazıları Selhîn'in yapılmasını emretmişlerdi. Seksen senede biten Selhîn'i yapanların ellerinde kalan malzemelerle de Berâkış ve Ma'în yapılmıştı. Selhîn, yıkılmasına rağmen bu iki bina uzun zamanlar ayakta kalmıştı.¹⁶⁰⁴ Berâkış'ın eski adı Yesül (يثل) olup Ma'în ve el-Beyzâ (البيضاء) olarak bilinen Neşak (نشق) harabeleri yakınlarında yer almaktadır.¹⁶⁰⁵ Hemdânî bu iki yeri şöyle anlatmaktadır:

“Yemen'in binalarından ikisi de Berâkış ve Ma'în'dir. Bu iki bina Cevfû'l-Erhâb'ın alt ucunda yer alır. Heylân Dağı'nın eteğinde birbirlerine doğru bakar. Ma'în, Reyşân Dağı'yla Serâka (سراقة) yolu arasında uzanır. Burası bugün terkedilmiş bir haldedir. Berâkış, Heylân Dağı'nın eteğinde hala durmaktadır. Burası Mürhibe kabilesine aitti. Orada yaşayanların isimleri Himyer lehçesiyle taşta kazınmıştır.

Berâkış kalesinin dışında bir su kuyusu vardı. Bu kuyudan su ihtiyaçlarını karşıyorlardı. Kuyuyla kale arasında bir tünel vasıtasıyla kalede yaşayanlar herhangi bir su sıkıntısı yaşamıyorlardı. Bir gün bu kale, düşmanlar tarafından kuşatıldı. Düşman kaleye dışarıdan herhangi bir şeyin girmesine izin vermiyordu. Kaledekilerin de suya erişimlerini engellemişlerdi. Fakat kuşatma uzamasına rağmen kaledekiler herhangi bir sorun yaşamıyorlardı. Kaledekilere ait bir dişi köpeğin tünelden kuyuya geldiği, o sırada kuyudan su çeken bir düşman askeri tarafından görüldü. Durumu

¹⁶⁰¹ el-İstahrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 682 ; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 4, s. 46.

¹⁶⁰² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90-91.

¹⁶⁰³ Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 20.

¹⁶⁰⁴ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 364.

¹⁶⁰⁵ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 150.

komutanına haber veren asker, komutanın emriyle tünelden geçerek kaleye ulaşmıştı. Böylece kaleyi ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Kalenin bu dışı köpek sebebiyle Berâkış olarak isimlendirildiği söylenir.”¹⁶⁰⁶

Yazıtlarda Berâkış “Ytl” şeklinde yer adı olarak geçmektedir. M 172¹⁶⁰⁷ künyeli yazıtta Yesül şehrinin kapısının önündeki mahfedden bahsedilmektedir. M 236¹⁶⁰⁸ künyeli yazıtta Yesül’ün duvarlarından bahsedilmektedir. M 222¹⁶⁰⁹ künyeli yazıttaysa Yesül (Berâkış) ve Ma’in’in tanrılarından bahsedilmektedir. Bu yazıtta Yesül ve Ma’in birlikte zikredilmektedir.

2.2.8. es-Serv

es-Serv’in kaleleri; Zû'l-Kayl, el-Kamer Hasi, Şemmer, el-Beydâ‘ ve el-Hüceyra’dır. Bütün bu kalelerin hepsi Câhiliye günlerinden kalmadır. Bu kaleler es-Serv ve Radmân topraklarında yer alan Şemmer Tarân’a aittir. Diğer kaleler ise Zû Hayr, Sehâr, Karan, Zû Yezen, Zû Hasil’dır. Radmân’da Va’ade sarayı Hemdânî’nin zamanına kadar varlığını sürdürmüştür. Bunun dışında Zû Me’âhir sarayı vardır.¹⁶¹⁰

2.3. Diğer Tarihî Yer ve Eserler

2.3.1. Nâ’it

Nâ’it, Hemdânî’nin gördüğünü söylediği harabelerden biridir.¹⁶¹¹ Bu yer, günümüzde Yemen’in Sineyn (سَيْن) Dağı’nda bulunan tarihî kalıntılarıyla meşhur bölgedir. Burası milâdî III. asırda Sem’î el-Hâşidiyye Emirliği’ne başkentlik yapmıştır. Bu emirlik Sebe ile çağdaştır.¹⁶¹² Nâ’it’te bulunan birçok yazıt CSIA’da yer

¹⁶⁰⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 107.

¹⁶⁰⁷

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2907&mark=02907%2C002%2C018>

¹⁶⁰⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2956&mark=02956%2C003%2C026>

¹⁶⁰⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2943&mark=02943%2C002%2C030>

¹⁶¹⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 89.

¹⁶¹¹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 34.

¹⁶¹² el-Makhaffî, **Mu’cem**, c. 2, s. 1711.

almaktadır. Yazıtlarda burası hmw (همو) olarak geçmektedir. (CIH 293)¹⁶¹³ CSIA’da Nâ‘it’te bulunan Hemdânî’nin nakletmiş olduğu bir yazıtın da listelenmiş olması (CIH 305)¹⁶¹⁴ onun buradaki kalıtlarla ilgili rivayetlerinin arkeologlar tarafından önemsendiğini göstermektedir.

Hemdânî, el-İklîl’inde burasıyla ilgili şöyle demektedir:

“Ben, Gumdân dışında Yemen’de bulunan tüm harabeleri ve kaleleri gördüm. Gumdân’ın da duvarının alt kısmının bir parçası dışında bir şeyi kalmamıştır. Fakat ben Nâ‘it, Me’rib ve Dahr gibilerini görmedim. Ancak (bu üçü içerisinde) Nâ‘it üstündür. Nâ‘it, Sineyn¹⁶¹⁵ (ثنين) Dağı’nın tepesinde bulunan tek başına duran dairesel bir kaledir. Sineyn ise el-Bevn dağlarından biri olup Rayde ve Tulfum’un karşısında bulunan yüksek bir dağdır. Rayde, Hemdân’ın kalbi ve Hemdânî’nin memleketidir.”

Nâ‘it kaleleri arasında kralın büyük sarayı Ya‘rak olarak bilinir. Bir diğer saray ise küp şeklinde olan küçük zırh (kalkan) şekilli Zû La‘ve’dir... Burası küp şeklinde olması sebebiyle böyle isimlendirilmiştir...

Bu ikisinin yanı sıra Nâ‘it’te yirminin üzerinde büyük saray vardır. Bu yirmiye saray halkının ve hizmetçilerin oturdukları yerler dâhil değildir. Saraylar iyi yontulmuş taşlardan oluşan bir duvarla çevrilmiştir. Nâ‘it’teki sarayların her birinin altında su sarnıcı bulunmaktadır. Sarnıçlardaki su, çatıdan akan yağmur suyundan toplanarak elde edilir. Ayrıca onun içinde büyük, kare sütunlar vardır. Sütunların her birinin uzunluğu, 20 arşının üzerindedir. Sütunların her birini iki kişi bir araya gelse ancak çevreleyebilir. Sütunların her birinde demir tırnaklar olup bu tırnaklardan tutunarak sütunun tepesine tırmanılır. Sütunların tepesinde yakmaya hazır mumlar vardır. Orada yaşayanlar olağanüstü bir durumda alarm sinyali vermek istediğinde bu mumu yakar. Mumdan çıkan alevler Süfyân Dağı’ndan görülürdü...¹⁶¹⁶

¹⁶¹³

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3898

¹⁶¹⁴

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3907

¹⁶¹⁵ Veya Senîn

¹⁶¹⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 34-35.

Hemdânî, Nâ'it'in tılsımlandığına inanmaktadır. O konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Nâ'it'in yapıları mucizevî bir şekilde haşerelerin ısırmasına ve sürüngenlere karşı tılsımlıdır. Bir kişi burada haşereler tarafından ısırıldığında zarar görmez. Rayde'de ciddî bir şekilde ısırılıp yaralanan bir adamın bundan hiçbir zarar görmediği söylenir. Bir adam, Nâ'it'in yakınlarında ısırılırsa “Ey Nâ'it, o acı hissetmez.” diye bağrılır.”¹⁶¹⁷

Hemdânî, müsned yazıtları okuyarak burasının yıkılışıyla ilgili şöyle söylemektedir: “Burada bulunan yazıtlara göre Nâit, Tübbâ İbn Hemdân el-Kebîr'in iki oğlu 'Alhân ve Nehfân tarafından yıkılmıştır... Urru'l-Kîl'de kraliyet mezarları vardır. (Tübbâ' Es'ad'ın kızı) Lemîs'in mezarı derin kalıntıların ortasındadır. Yağmur her yağdığında bu saraydan misk kokusu yayılır. Nahivci Sincâr b. Zübeyr, Nâ'it'in aslında Nâbit olduğunu; bu ismin orada Hemdân kabilesinden yaşayan biri olduğunu söyler...”¹⁶¹⁸

Hemdânî'nin Nâ'it'i tasvir eden rivayetlerine paralel olarak bu bölgede çok sayıda kalıt bulunmuş olması, onun aktardığı rivayetlerin önemine işaret etmektedir. Örneğin Hemdânî, burayı Hemdân'ın memleketi olarak tavsif etmektedir. Nâ'it'te bulunan bir (CIH 352) yazıtın 3, 9 ve 13. satırlarında Hemdân kabilesine atıf bulunmaktadır. Ayrıca Hemdânî'nin Nâ'it'in haşerelere karşı tılsımlı olduğuna yönelik rivayeti aynı yazıtın 17. satırıyla paralellik arz etmektedir. Bu satırda böceklerle karşı korunmadan bahsedilmektedir.

¹⁶¹⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 41.

¹⁶¹⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 42.

(CIH 352)¹⁶¹⁹

Yazıtın Tercümesi

1 Rbšmr Ydr' (ربشمير يدرأ), Smrm (سمرم) mktvy (مقتوي) Yrm (يرم) Yrhhb'in (يرحب) soyundandır.

2 'vslt (أوسلت) 'rsl (ارسل) ve Brc (برج) 'ymn (أيمن) Bt'in (بت) torunlarıdır

3 ve Hemdân Hdsnn'nin (حدثن) ustası T'lb Rymm'e (تألب ريمم) adadı

4 Bu bronz heykeli övgüyle çünkü o kurtardı

5 onu başına gelen bütün olaylarda (veya tüm olaylar ve onun üzerindeki rahatsızlıklar), ve övgüyle

6 Çünkü onu hastalıktan korudu ve ona verebilsin diye

7 M'lsn'dan (معلسن) güvenli dönüş hakkı, ve ona koruma verebilir

8 ona ne olursa olsun iyi bir sağlık, onların suçlanması gerekirdi ve

9 Efendileri Benû Hemdân tarafından gönderilmeleri gerekirdi. Ve onlara verebilir mi

¹⁶¹⁹

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3948

10 sıhhatli çocuklar, sadık kullar

11 zengin mülkler ve zengin ilkbahar ve sonbaharda hasat

12 ve tarlalarındaki ve içindeki (tarladaki) bitkileri

13 Onlar yetiştirecekler, Benû Hemdân efendilerinin iyi niyetini ve memnuniyetini

14 ve kabileleri Hşdm (حشدم) ve efendilerinin korunması ve o..

15 onları zarardan kurtarabilir mi, kötülük ve herhangi bir düşmanın kötü niyetli toplantısı, ve ..

16 hasta iradedden ve herhangi bir efendinin gazabından, kabile ve kötü söz sahiplerinden ve o..

17 Her böcek zararlılarına karşı onlara yardımcı olabilir mi, ve ona yardım edebilir ve koruyabilir mi

18 onu bütün zarardan, T'lb Rymm (تألب ريمم) tarafından

19 Hdsnn'in (حدثن) ustası

2.3.2. Dahr

Hemdânî'nin tarif ettiği yerlerden biri de Dahr'dır.¹⁶²⁰ San'a'nın 15 km. kuzeybatısında bulunan bu yerin Dahr b. Sa'd b. 'Arîb b. Zî Yakdem b. es-Savvâr'ın adına nispet edildiğine inanılır.¹⁶²¹ Hemdânî, buranın Yemen'in bölgelerinden biri olduğunu ve içerisinde bir vadi, bir kale ve bir saray bulunduğunu söylemektedir. Burası üzümleriyle meşhur sulak bir yerdir. Câhiliye döneminde Dahr'da Rey'ân adında bir baraj vardı. Bu baraj, Rey'ân'ın altında Dahr'ın üstünde yer alan Hadûn Dağı'ndan akan dere üzerine kurulmuştu. Fakat baraj zaman içerisinde yıkılmıştır. Dahr'ın kalesi Devvam olarak adlandırılırdı. Bu kale, dağın üzerinde olup vadiyi yukarıdan görürdü.¹⁶²²

Hemdânî, burada bulunan eserler hakkında bilgi vermeye devam etmektedir. O, bu vadide yer alan kalenin içinde kraliyet sarayları bulunduğunu, bu saraylardan birinin adının Reydân olduğu bilgisini vermektedir. Burada ayrıca saltanat

¹⁶²⁰ Dahr, yüksek ve sarp kayalıklı zirveye sahiptir. Bu yüzden buraya tırmanmak çok zordur. Burası "fide" olarak adlandırılır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 64)

¹⁶²¹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 949.

¹⁶²² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 62.

görevlilerinin de sarayları vardı. O, saraylardan birinde kare şeklinde etrafı dükkânlarla çevrelenmiş mermerden yapılmış bir meydan gördüğünü söylemektedir. Buradaki her bir mermer levha birkaç arşın uzunluğundaydı.¹⁶²³ Ayrıca avlunun ortasında mermer bir plaka vardı. Bu taş, 10 arşın uzunluğunda 7 arşın genişliğindeydi. Bu kaliteli mermere ruhâme denilmekte olup Sâr’dan getirilirdi. Rivayete göre kral, birine dayak cezası vermek istediğinde onu mermerin üstüne uzatıp sopa kırılıncaya kadar döverdi.¹⁶²⁴

Tutup yakaladığınız zaman da zorbalar gibi mi yakalıyorsunuz? (Şuarâ:26/130)

Hemdânî tefsircilerin bu ayette bahsedilenin, rivayette geçen ağaç çubukla dövülme olduğunu söylemektedir.¹⁶²⁵

Dahr halkı vadilerini sürülerini otlatmak için kullanırdı. Dahr vadisinde “Müftelah” olarak adlandırılan bir yer vardı. Burada kalenin kenarları üzerindeki taşın içinde oyulmuş odalar vardı. Bu odalar ölü bedenlerin yer aldığı lahitlermiş gibi görünürdü. Hemdânî bu odalarla ilgili şöyle demektedir: “Ben buradaki cesetleri gördüm. Bazı cesetler günümüz insanından daha büyüktür. Bazıları ise günümüz insanıyla aynı boydadır.” Onun aktardığına göre bu kalıntıların çoğu birbirinden ayrılmış kemiklerdir. Daha yeni mezarlar çökmemiştir. Onların bazılarının kefenleri ince ketenden yapılmıştır.¹⁶²⁶

Hemdânî’nin kefenlerin ketenden yapıldığını söylemesi günümüzde Yemen’de bulunan mumyalarda keten kullanıldığının tespitiyle¹⁶²⁷ uyushmaktadır. Dolayısıyla onun Dahr hakkındaki aktarımlarının ciddiye alınması gerekmektedir. Ayrıca

¹⁶²³ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 62-63.

¹⁶²⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 63.

¹⁶²⁵ Hemdânî, ağaç çubukla öldüresiye dövme cezasının İslam’dan sonra da Ya’furîler tarafından uygulanmaya devam edildiğiyle ilgili rivayeti şöyle aktarmaktadır: Abdurrahman es-San’ânî (onun ailesi Ya’furîlerin tarihi hakkında bilgiliydi) bana dedi ki: Ya’fur’un kardeşi Osman b. Abdullah kölelerinden birini kapının eşiğinin üzerine bağlatıp değnekle dövülmesini emretti. Böylece köle daha fazla acı hissedecekti. Tam bu sırada onun evinin kapısının üstüne yıldırım düştü ve evini yaktı. Ama o kölesini dövmeye devam etti. Sonuç olarak köle perişan oldu. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 63-64)

¹⁶²⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 64.

¹⁶²⁷ Khalid Mohammed Naji, Qais Yusuf M. Abdullah, Aida Qaseem M. AL-Zaqri ve Saeed M. Alghalibi, “Evaluating the Biodeterioration Enzymatic Activities of Fungal Contamination Isolated from Some Ancient Yemeni Mummies Preserved in the National Museum”, **Hindawi Publishing Corporation Biochemistry Research International**, Volume 2014:7, s. 2.

arkeologlar, burada çok sayıda eser bulmuşlardır. CSAI'da Dahr'da bulunmuş birçok kalıta rastlanmaktadır. Bu kalıtlardan birinde (Ja 516)¹⁶²⁸ burası Dhr olarak geçmektedir.

2.3.3. Riyâm

Yemen'in İslam öncesi dönemden kalma eserlerinden biri de Riyâm'dır. Rivayetlere göre Riyâm,¹⁶²⁹ Câhiliye döneminde San'a'da bulunan mabetlerden biriydi.¹⁶³⁰ Bu mabed Himyer'e ait olup kutsal kabul edilir ve yanında kurban kesilirdi.¹⁶³¹ Bir kâhinin yaşadığı yerin yanında bulunan bu ev, inziva yeri idi. Bu kâhin gelenlerin fallarına bakardı. Burası Hemdân'ın topraklarında yer alan İtve Dağı'nın üstünde yer alırdı. Ayrıca Riyâm'ın, Riâm b. Nefân b. Tübbâ'a nispetle bu ismi aldığı söylenmektedir. Buranın çevresinde Hurmah, er-Rikâb ve el-Mevkîf vardı. Bu yerlerde hacılar konaklardı.¹⁶³²

Yine rivayetlere göre Riyâm'ın içinden sesler duyulurdu. Tübbâ, Irak seferinden dönerken Medine'ye uğrayarak Yemen'e yanında iki haham götürmüştü. Kaynaklarda bu iki hahamın Yemen'e geldiğinde Riyâm'ı yıkmak istedikleri aktarılmaktadır. Rivayetlere göre Tübbâ, mabedin yıkılmasına izin vermiştir. Binanın yıkılmasıyla da Yemenliler Yahudiliği benimsemişlerdir. İbnü'l-Kelbî, Yemenlilerin Yahudiliği benimsemesi sebebiyle Riyâm'a şiirlerde rastlamadığını söylemektedir. Çünkü ona göre Araplar, şiirlerinin sadece İslam'dan kısa bir süre önce olanlarını koruyabilmişlerdi.¹⁶³³ İbn Hişâm ise buranın harabelerinde kesilen kurbanların

¹⁶²⁸

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=47165442&recId=2411&mark=02411%2C004%2C007>

¹⁶²⁹ Riâm, aynı zamanda Kudâa kabilesinden Mehra'nın soyundan gelen bir kabiledir. Ateşin kaynağı Daravân Dağı'nın tepesinde bulunur. Daravân'ın Nûn Suresi'nde bahsedilen bahçeler olduğu söylenir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 67)

¹⁶³⁰ Arapların birkaç türbe tapınakları olup buralara hac yapmaya giderlerdi. Bunlar: el-Lât, Zû'l-Halâsa, Gatafan'ın Kâbesi'dir. Gatafan Kabesi'ni inşa eden Zâlim b. Sa'd b. Rabî'a'dır. Zuheyr b. Hubâb el-Kelbî, Gatafan Kabesi'ne yürümüş ve onu yıkmıştır. Allah Rasûlü'nün şöyle buyurduğu rivayet edilir: "Câhiliye döneminde Züheyr b. Hubâb'ın yaptığı şey dışında İslam'ın ruhuna uygun olan başka hiçbir şey yoktur." Araplar ayrıca Negrân Kâbesi'ne de sahipti. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 67)

¹⁶³¹ Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819), **Kitâbü'l-Esnâm**, Thk.: Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2000, s. 11.

¹⁶³² Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 46.

¹⁶³³ İbnü'l-Kelbî, **el-Esnâm**, s. 12.

izlerinin kendi zamanına kadar durduğuna yönelik duyumunu nakletmektedir.¹⁶³⁴ İbn Hişâm'ın rivayetinden de anlaşılacağı üzere burasının harabeleri uzun süreler varlığını sürdürmüştür. Hemdânî bu harabeleri şöyle anlatmaktadır:

“Saray kapısına bakan bir duvar vardı. Bu duvarın üzerinde güneş ve ayın resmi olan bir levha bulunuyordu. Kral, saraydan çıktığında ilk gördüğü bu resim oluyordu. Kral bu resmi gördüğünde diz çöküp el içini çenesinin altına koyup yüzünü örterek yere kapanırdı. Bazı müfessirlere göre şu ayet bu uygulamayla alakalıdır. “Çeneleri üstüne kapanıp ağlıyorlar ve onların huşularını arttırıyor.” (İsra: 17/30) Ben bu ayette bahsedilen yerin Riyâm mı yoksa Yemen’de başka bir yer mi olduğunu bilmiyorum.”¹⁶³⁵

Riyâm'ın yer aldığı İtve, Cevf'in beldelerinden el-Merâşî (المراشي) Vadisi'ne uzanan Erhab'da bulunan bir dağdır. Burası bugün Cebelü Riyâm olarak adlandırılmaktadır. Burada İslam öncesinden kalma çok sayıda arkeolojik eser bulunmuştur.¹⁶³⁶ Bulunan yazıtlarda ay tanrısı olarak bilinen Te'leb'den¹⁶³⁷ bahsedilmektedir.¹⁶³⁸ Bu yazıtların bazılarında “Tanrı Te'leb”e kişinin kendisini, çocuklarını ve mallarını adamasından bahsedilmektedir. (Bkz. CIH 309,¹⁶³⁹ Jabal Riyâm 2006-1¹⁶⁴⁰) Buna paralel olarak Zafâr'da bulunan British Museum'da sergilenen bronz bir el, Riyâm'ın Te'leb'ine adak olarak verilmiştir.¹⁶⁴¹ Ay tanrısı olarak bilinen Te'leb'in Riyâm Mabedi'nin olduğu yerde bulunması, Hemdânî'nin rivayetinde buranın duvarında güneş ve ayın resmi bulunduğuna yönelik rivayetiyle uyumaktadır. Aynı zamanda rivayette kralın bu resmi gördüğünde el içini çenesine

¹⁶³⁴ İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 27-28.

¹⁶³⁵ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 66.

¹⁶³⁶ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 23.

¹⁶³⁷ Bkz.: Muhammed Sa'd Abduh Hasan el-Kahtânî, **Âlihettü'l-Yemeni'l-Kadîm er-Ra'îse ve Rumûzuhâ hattâ'l-Karnî'r-Râbi' el-Mîlâdî (Dirâsetün Âsâriyye Tarihiyye)**, (BDT), Câmi'atü San'a, el-Âsârü'l-Kadîme, San'a, 1997, s. 54.

¹⁶³⁸ CSAI'da Riyâm Dağı'nda bulunan ve Te'leb'den bahseden 130'dan fazla yazıt bulunmaktadır.

¹⁶³⁹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=1041&mark=01041%2C002%2C002>

¹⁶⁴⁰

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=6862&mark=06862%2C001%2C007>

¹⁶⁴¹ Macgregor Neil, **A History of The World in 100 Objects**, The British Museum, BBC Radio ve Penguin Group, England, 2010, s. 243.

koyması, bu aktarımın Riyâm'ın Te'leb'ine sunulan aşağıdaki el ile ilişkilendirilmesini mümkün kılmaktadır.

(Resim: Neil, **A History**, s. 241)

2.3.4. Me'rib

Hemdânî'nin tarihî kalıntılarını gördüğü yerlerden biri de Me'rib'dir.¹⁶⁴² Burası San'a'nın 172 km. kuzey doğusunda yer almaktadır.¹⁶⁴³ Me'rib,¹⁶⁴⁴ Sebe'nin yerleştiği şehir olup Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir: “*Andolsun ki oturdukları yerlerde Sebe kavmine ait büyük bir işaret vardı. Biri sağda diğeri solda iki bahçe. "Rabbinizin bahşettiği rızıktan yiye ve O'na şükredin. Ne güzel bir belde, ne bağışlayıcı bir rab!"*”(Sebe: 34/15)

Milattan önce VIII. asırda Sebe'nin başkentliğini yapan¹⁶⁴⁵ bu şehir, Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla çoraklaşmıştı.¹⁶⁴⁶ Seddin yıkılması sonucu Yemen'den kuzeye göçlerin gerçekleştiği, kaynaklarda zikredilmektedir. İslam öncesi dönemde burası, Gazze Limanı'yla Mükellâ'ya 120 km. mesafede bulunan Kanâ Limanı arasında bulunan ticaret yolu üzerinde yer alıyordu. Bu yol ile buhur taşınıyordu.¹⁶⁴⁷

¹⁶⁴² Batlamyus'a göre Me'rib ilk iklimin merkezidir. Me'rib ile Adenü Ebyen arası on günlük mesafedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 50)

¹⁶⁴³ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1385.

¹⁶⁴⁴ Me'rib ve Merîb'in Arab-ı Ârîbe'nin iki kolu olduğu söylenir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 48)

¹⁶⁴⁵ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1385.

¹⁶⁴⁶ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43.

¹⁶⁴⁷ Yusuf Muhammed Abdullah, “Me'rib”, **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2515.

Me'rib denilince akla ilk gelen şeylerden biri, burada bina edilmiş ve ünü asırları aşmış olan Me'rib Barajı'dır. Bu barajın hangi tarihte yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir.¹⁶⁴⁸ Hemdânî'nin dönemine kadar bu barajın kalıntılarına rastlanmaktaydı. Hemdânî de bu kalıntıları şöyle anlatmaktadır:

“Burası harikalarla doludur. İki bahçe barajın sağında ve solundadır. Fakat şimdi bu bahçeler ekilmemiş boş arazilerdir... Baraj yıkıldığında onlar çoraklaşmışlardır. Çünkü bu bahçeler sellerin ulaşamayacağı bir yükseklikte kalmıştır. el-Hasan el-Hemdânî dedi ki: Bu bahçelerin birinde küçük bir arâk ağacı filizine rastladım. Onun kökleri siyah hurma ağacı kütüğündeydi. Üzeri toprakla örtülmüştü. Yanımdakilerden biri “Bunun iki bahçede bulunan hurma ağaçlarının kalıntılarının dışında bir şey olduğuna inanmıyorum” dedi. Ama ben bunun bu kadar eski bir zamandan geldiğini düşünmüyorum.

Barajdan suyu alıp köylere dağıtan kemerler sanki dün yapılmış gibi durur. Barajın iki kapağından birisinin yapısını gördüm. Bu açıklığın içinden su akıyordu. Bu kapak (açıklık) hala güçlü bir şekilde durmaktadır. Allah emredinceye kadar onda hiçbir değişiklik olmayacak. Son olarak baraj yıkıldığında kalan parça olmuştur. Bu parça soldaki bahçeye bitişik olup tabanındaki ölçülen bir parça 15 arşındır...

Baraj, temelleri birbirine bakırla bağlanmış duvarların güçlü payandalarıyla desteklenmiştir. Bazı bilgiler onu kuranın Lokman b. Âd olduğunu; bazıları Himyer ve Kehlân'ın soyundan gelen el-Ezd b. el-Gavs olduğunu söylemektedir.”¹⁶⁴⁹

2.3.5. Demmûn

Burası Hadramevt'te el-Hecrayn Dağı'nın doğu eteklerinde yer almaktadır.¹⁶⁵⁰ el-Münayzara şehrinin bir parçası olan bu yere Kinde kabilesinden Hâris b. Muâviyeoğulları oturmuşlardır.¹⁶⁵¹ Demmûn'un, babası öldürüldüğünde İmruu'l-

¹⁶⁴⁸ Bkz.: Vincenzo M. Francaviglia, Dating the Ancient Dam of Ma'rib (Yemen), **Journal of Archaeological Science**, 27, 2000, s. 645–653.

¹⁶⁴⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43.

¹⁶⁵⁰ Burasının Hadramevt'te bulunan es-Sadeî'n köylerinden olduğu da söylenmektedir. (Cevad Ali, **el-Mufasssal**, c. 6, s. 51)

¹⁶⁵¹ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 622-623; Hemdânî, burasının Himyer'e ait olduğunu söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90)

Kays'ın bulunduğu yer olduğu rivayet edilmektedir. Rivayete göre İmruu'l-Kays, babasının ölüm haberini aldığı anda burasıyla ilgili şu şiiri inşâd etmiştir:

تَطَاوَلَ اللَّيْلُ عَلَيْنَا دَمُونُ دَمُونُ ... إِنَّا مَعْتَرَّ يَمَانُونُ

إِنَّا لِقَوْمَنَا مُجِبُونَ

Uzadı gece üzerimize Demmûn Demmûn

Biz Yemenliler topluluğuyuz

Biz kavmimizi sevenleriz

Yazıtlarda burası “Dmn” olarak geçmektedir. Ir 32 künyeli yazıtta Dmn'e yapılan bir baskından bahsedilmektedir. Bu yazıtta Mştt (مشطت) ve 'r Klybm'in (عر كلیم) bütün Hadramevt şehirlerini kontrol altına aldıkları söylenmektedir.¹⁶⁵²

2.3.6. Huvra

Hadramevt'te el-'Uyyen Vâdisi'nde bulunan bu yer,¹⁶⁵³ Hemdânî'nin aktardığına göre Kinde'den Benû Hârise'ye ait büyük bir şehirdir.¹⁶⁵⁴ O, burasının Kinde ve Terim'in bulunduğu yerde olduğunu zikretmektedir.¹⁶⁵⁵ Yazıtlarda buranın tam olarak ismi bulunamamıştır.¹⁶⁵⁶

2.3.7. İrem

Hemdânî, Kur'ân'da bahsedilen İrame zâtü'l-İmâd'in¹⁶⁵⁷ Hadramevt ile Ebyen arasındaki çölde olduğunu, fakat tam yerini tespit edemediğini aktarmaktadır. Hemdânî'nin aktardığı efsaneye göre Muâviye döneminde devesini kaybeden bir

¹⁶⁵²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=120620390&recId=5959&mark=05959%2C036%2C004&vM=yes>

¹⁶⁵³ el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 530.

¹⁶⁵⁴ Hemdânî, **Sıfat**, s. 86

¹⁶⁵⁵ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.

¹⁶⁵⁶ Fakat Hwrt, kelimesi CSAI'da iki farklı yerde geçmektedir. Bu yazıtlardan birinde (Ir 14) bir mabet ismi olarak Qrnn Hwrt ismi geçmektedir. Ayrıca Ja 616+Ja 622 künyeli yazıtta Hrt kelimesiyle Huvra veya Hâra adında bir kabileden bahsedilmektedir.

¹⁶⁵⁷ Fecr: 89/7

adam, Ebyen çölüne gelmiş ve bu yıkıntıları görmüştür. O adam, buranın binaları ve harikaları hakkında bilgi vermiştir.

Alkame b. Zî Ceden ise İrem hakkında şu şiiri inşâd etmiştir: ¹⁶⁵⁸

Başkaları arkalarında ne bıraktı

Büyük harabeler İrame zâtü'l-İmâd gibi

Hemdânî, İranlılar'ın İrem'in Dimaşk'te olduğuna yönelik iddialarını aktarmaktadır. Ayrıca İrem isminin sütunları ve taşlarının büyüklüğü sebebiyle verildiğini söylemektedir. ¹⁶⁵⁹ Onun naklettiği rivayetlerden de anlaşılacağı üzere İslam'ın ilk döneminde Kur'an'da bahsedilen yerlere yönelik bir ilgi vardı. Hemdânî'nin aktardığı rivayetler, birer efsane olmanın ötesine geçmese de esas olan, Kur'an'da bahsedilen tarihî bilgilerin Yemen özelinde araştırma konusu edilmiş olmasıdır. Nitekim İrem'in nerede olduğu meselesi, modern dönemin de sorunu olmuştur. Örneğin; Bertram Thomas, Yemen'e yapmış olduğu bir seyahatinde halk, ona Ubar adındaki eski bir şehrin varlığından bahsetmişti. Thomas, anlatılan hikâyeler ile İrem arasında benzerlikler olduğunu fark etmişti. Araştırmaya başladığında burasının Şihr ile San'a arasında yer aldığı sonucuna varmıştı. ¹⁶⁶⁰ Thomas'ın işaret ettiği yerin İrem hikâyeleriyle benzerlik ifade edip etmediği, çalışmanın konusu değildir. Fakat bu bilgi, modern döneme kadar Yemen halkının eski kalıtlara yönelik ilgi ve efsanelerinin devam ettiğini göstermektedir. Bu, Hemdânî'nin İrem'e yönelik aktardığı efsanelerin de aynı ilginin sonucu olduğunu göstermektedir.

2.3.8. Vuhâza

Yemen'de bulunan mihlâflardan biri olan Vuhâza, aynı zamanda Himyer kabilesinin bir koludur. ¹⁶⁶¹ Burada bulunan saraylar ve sarnıçlar Nâ'it'e benzemektedir. Burada kale de vardı. Vuhâza'daki Sibâ' denilen bir sarnıç, 600 arşın yer kaplıyordu. ¹⁶⁶² Vuhâza'nın doğusunda bir dağda yıkık bir saray bulunuyordu.

¹⁶⁵⁸ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 33.

¹⁶⁵⁹ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 33.

¹⁶⁶⁰ Bertram Thomas, **Arabia Felix**, London 1932, s. 161, 1 numaralı dipnot.

¹⁶⁶¹ İbn Abdilhak, **Merâsîd** ' , c. 3, s. 427.

¹⁶⁶² Hemdânî, **Sıfat**, s. 78.

İnsanlar buraya altın ve kıymetli taş bulmak için Cevf'in harabelerine olduğu gibi saldırıyordu.¹⁶⁶³ Ayrıca Benû Şemer Ayfa', Ba'dân ve Edem arasında Fâ'îş sarayını, Vuhâza'da inşa etmiştir.¹⁶⁶⁴

2.3.9. Şibâm

Yemen'de arkeolojik kalıntıların bulunduğu önemli yerlerden biri de Şibâm'dır.¹⁶⁶⁵ Yazıtlarda S²bm şeklinde geçen bu yer, San'a'nın yakınlarında içerisinde ağaçların, pınarların bulunduğu, yüksek bir dağ olup San'a'ya bir gün bir gece uzaklıktadır.¹⁶⁶⁶ Burası bazıları tarafından Şebâm diye telaffuz edilir. Hemdânî Şibâm'da Câhiliye günlerinden kalma taş sütunlar olduğunu, bu sütunlara sâl (سال) adı verildiğini aktarmaktadır. Fakat ona göre bu sütunlar ne Me'rib'in sütunları kadar eski ne de işçiliği onunkiler kadar iyidir.¹⁶⁶⁷

2.3.10. Meder ve İtve

Meder, San'a'nın kuzeyinde yer alan Erhab'daki bir şehirdir. Burada Yâm ve Bekîl kabileleri oturmaktaydı. Aktarıldığına göre Meder'de önceleri köşkler, mescitler ve binalar bulunmaktaydı.¹⁶⁶⁸

Yemen'in İslam öncesinden kalma eserlerinin yoğunlukta olduğu yerlerden bir diğeri de İtve'dir. İtve, Cevf beldelerinden el-Merâşî Vadisi'ne uzanan Erhab'da bulunan bir dağdır. Burada aynı isimde bir de köy bulunmaktadır. Burası Himyerî orijinli kalıtların çok bulunduğu bir yerdir.¹⁶⁶⁹ Hemdânî, bu iki yerle ilgili şöyle demektedir:

“...İtve (إتوة) orta büyüklükteki saraylardan biridir. Meder'e gelince Nâ'it'ten sonra eserlerin ve kalelerin bulunduğu Hemdân'ın en büyük beldesidir. Meder'de on

¹⁶⁶³ Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.

¹⁶⁶⁴ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 73.

¹⁶⁶⁵ Şibâm Yemen'in bahçelerinden biridir. Burası, Zuhar Dağı'nın eteğinde yer alır. Burada bulunan vadinin ortasında iki dere akar. Şehrin etrafında Ya'fur b. Abdurrahman Hivâlî tarafından inşa edilen bir duvar vardı. Bu duvar Mansur buraya saldırdığında yapılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 54)

¹⁶⁶⁶ el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 318.

¹⁶⁶⁷ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 85.

¹⁶⁶⁸ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1461.

¹⁶⁶⁹ el-Makhaffî, **Mu'cem**, c. 1, s. 23.

dört saray olup onlardan bazılarının harabeleri bugüne ulaşmıştır. Bazıları yarılmış, yıkılmaya yüz tutmuştur. Fakat bazıları hala insanlar tarafından kullanılmaktadır. Hala kullanılan saraylara gelince ben birine girdim. Girdiğim bu sarayın duvarları içten ve dıştan mermerle kaplıydı. Duvarlarda taşlar arasında hiç boşluk yoktur. Eğer burası bir sarnıç olarak kullanılsa hiçbir şekilde suyu dışarı sızdırmaz. Bununla birlikte saraylarda yükseltilmiş taş sütunlar üzerinde yer alan su çeşmeleri vardır. Meder Mescidi'nde bulunan sütunlar bu sarayların kalıntılarından çıkarılmıştır. Mekke Mescidi'nde (Mescidü'l-Haram) bulunan sütunlardan daha uzun ve daha kalındır. Ayrıca Meder Mescidi'nin sütunları daha iyi örülmüştür. Bu sütunlar taşla yapılmış gibi değil, kalıptan çıkmış gibi görünür. Kralın sarayının karşısında (sarayın doğusunda) mermer levha vardır. Bu levhanın üstünde güneş ve ayın resmi bulunmaktadır. Kral saraydan çıktığında bu levhayı görür.”¹⁶⁷⁰

Meder kelimesi, yazıtlarda “mdr” şeklinde geçmektedir. as-Sawdā' 94 künyeli yazıtta bu kelimenin anlamı tespit edilememiştir.¹⁶⁷¹ CIH 973¹⁶⁷² künyeli yazıtta bu kelimenin denetleyen manasında kullanıldığı tahmin edilmektedir. RES 4231¹⁶⁷³ künyeli yazıtta kelime, öncesine vav eki gelerek “Ebnâ-mdr” şeklinde mezarlıkla ilgili bir anlamda kullanılmıştır. RES 2756B¹⁶⁷⁴ künyeli yazıttaysa burası mabet ismi olarak geçmektedir.

¹⁶⁷⁰ Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 95.

¹⁶⁷¹

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=2749&mark=02749%2C003%2C003>

¹⁶⁷²

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=1337&mark=01337%2C002%2C002>

¹⁶⁷³

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=8150&mark=08150%2C005%2C003>

¹⁶⁷⁴

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=5795&mark=05795%2C002%2C002&vM=yes>

İtve kelimesi ise yazıtlarda “twt” şeklinde geçmektedir. RES 4176¹⁶⁷⁵ künyeli yazıtta bu kelime, yer adı anlamında kullanılmıştır. CIH 338¹⁶⁷⁶ künyeli yazıttaysa “twtm” kelimesi yer adı anlamında kullanılmıştır.

¹⁶⁷⁵

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=7497&mark=07497%2C011%2C008>

¹⁶⁷⁶

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=3932&mark=03932%2C004%2C007&vM=yes>

SONUÇ

Arabistan'ın güneyinde yer alan Yemen, İslam öncesi dönemde Maîn, Sebe ve Himyer gibi Arap devletlerinin kurulduğu önemli bir merkez olmuştur. Bölge, m. 525 yılından itibaren İslamlaşınca kadar Habeş ve İran istilalarına maruz kalarak siyasî istikrarını kaybetmişti. İslam'dan sonraysa ridde hadiseleri hariç Yemen, Emevîlerin sonuna kadar siyasî karışıklıklardan uzak bir bölge olmuştur.

Râşid Halifeler döneminde gerçekleşen fetihlere katılan Yemenliler, devlet tarafından başta ordugâh şehirler olmak üzere fethedilen bölgelere yerleştirilmişti. Bu da Emevîler dönemine gelindiğinde Yemen'in nüfusunun önemli ölçüde azalmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı Yemen, Hz. Ömer döneminden Emevîlerin sonuna kadar Irak bölgesine nazaran daha sakin bir bölge olarak kalmıştır. Kaynaklarda söz konusu dönemde Yemen'de meydana gelen sadece iki siyasî mücadeleden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki; Yemenlilerin bölgede Hz. Ali ve Muâviye yanlıları olarak ikiye ayrılmasıdır. Bu, Hz. Ali ile Muâviye taraftarları arasındaki mücadelenin Yemen'deki iz düşümüdür. Bölgedeki destekçilerinden de güç alan Muâviye, Yemen'de hâkimiyetini tesis etmek için Büsr b. Ertât'ı göndermişti. Büsr, Hz. Ali'nin valisi Ubeydullah b. Abbas'ın iki küçük oğlunu öldürmüştü ve Hz. Ali taraftarlarını katletmişti. Onun bu sert politikası, sonuç vermiş ve baskılara dayanamayan Hz. Ali yanlıları, görüşlerinden vaz geçmişlerdi. Bundan dolayı Emevîler döneminde bölge, Hz. Ali yanlılarının siyasî faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Fakat Büsr'ün faaliyetleri, sonraki dönemlerde Zeydî hâkimiyetine geçen bölge insanı için Emevî karşıtlığının sembolü olmuştur. Nitekim onun öldürdüğü iki çocuğun adının Abdurrahman ve Kusem olmasına rağmen isimlerinin Hasan ve Hüseyin olduğunun rivayet edilmesi, şiî karakterli Emevî karşıtlığıyla ilişkili olarak hadisenin Kerbelâ ile özdeşleştirildiğini göstermektedir. İkinci siyasî mücadele ise 129/746 yılında Hadramevt'te başlayıp Medine'de son bulan İbâdî isyandır. Bu isyan, Basra'da yaşayan Ebû Ubeyde Müslim'in desteklediği Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin (Tâlibü'l-Hak) liderliğinde meydana gelmiştir. Hareketin akıl hocalığını yapan Ebû Ubeyde Müslim'in hedefi, Basra'dan doğrudan nüfûz edemediği devletin merkezini kuzeyden elde etmektir. İbâdî mezhebi için de büyük önem taşıyan bu hadise, bir hak arayışı mücadelesiydi.

İbâdîlerin isyana kalkışmadan önce aralarında belirledikleri prensiplerin bazıları, İbâdî inancının esaslarından olmuştur. Önce Hadramevt'i sonra da sırasıyla San'a, Mekke ve Medine'yi ele geçiren bu hareketin temel motivasyonu, Emevî ve Kureyş karşıtlığı olmuştur. Ebû Hamza'nın Medine'de îrad ettiği hutbeden bu isyancı grubun yaş ortalamasının düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Emevîler döneminin başında Yemen'in azalan genç ve aktif nüfusunun zaman içerisinde tekrar yükseldiğini göstermektedir. Bir hak arayışı sloganıyla ortaya çıkan bu hareket, heyecanlı gençleri kendine çekmeyi başarmıştır.

İran'ın Yemen'i ele geçirmesinden Emevîler zamanına kadar bölgede Ebnâ, önemli bir siyasî aktör olmuştur. Fakat Emevîlerin bölgeye atadığı valilerin etnik kimliklerine bakılacak olursa yalnız üç kişinin Ebnâdan olduğu görülür. Bu üç kişiyi atayan halife ise Muâviye'dir. Dolayısıyla Muâviye'den sonra Emevî hanedanının ortaya koyduğu mevâlî politikası, Yemen'de Ebnânın siyasetten uzak kalarak ilmî hayatta faaliyet göstermesini sağlamıştır. Konuyla ilgili bir diğer husus, Emevîlerin genel politikasına uygun olarak valilerin Sakîf kabilesinden seçilmesidir. Bununla birlikte valilerin Yemen'deki faaliyetleriyle ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Çünkü Yemen, fetihler ve başkentin taşınması sebebiyle siyasetin merkezine uzak bir bölgeydi.

Yemen, İslam öncesinde olduğu gibi İslam'dan sonra da ekonomik olarak gelişmiş bir yerdi. Kuşkusuz bunda ikliminin etkisi büyüktür. Çünkü Yemen, yağışlı iklimi ve verimli arazileriyle yarımada içerisinde, tarım ürünleri bakımından zengin bir bölgeydi. İslam öncesinde kurulan barajlar, İslam'dan sonra da mevcudiyetini sürdürmüştü. Yemenliler, barajdan tarlalarına kazmış oldukları kanalları ve zengin su kuyuları vasıtasıyla arazilerini suluyorlardı. Onlar, sulama işini güçlü-zayıf herkesin eşit haklara sahip olduğu bir hukukla düzenlemişlerdi. Sulama yöntemleri sayesinde Yemen'de her çeşit sebze ve meyve yetiştirmekle birlikte; üzüm, hurma, tahıl, safran ve akgünlük bitkileri bölge ekonomisi için ayrı bir öneme sahipti. Ayrıca Yemen'de sığır, deve ve arıcılık halkın önemli geçim kaynaklarından olmuştur.

Yemen ekonomisinin en önemli unsurlarından biri de madenciliktir. Bölgede altın, gümüş, akik, oniks, şap vb. birçok maden bulunmaktaydı. Fakat bu madenler

içerisinde gümüş, akik ve oniks rezerv bakımından öndeydi. Câhikiye'den Emevîler döneminin sonuna kadar Yemen sanayiinin temelini dokumacılık oluştuyordu. Burada üretilen kumaşlar ve elbiseler ihraç ediliyordu. Ayrıca Yemen'de dericilik de gelişmişti.

İslam'dan sonra Yemen-Şam kara ticaret yolu önemini kaybetmiş olsa da gıda, maden, ıtriyyat ve tekstil gibi ürünleriyle Yemen, hac mevsiminde Mekke'nin tedarik merkezlerinden olmuştur. Ayrıca Aden, Kızıldeniz'e girmek istemeyen uzak beldelerden gelen tüccarlar için bir yük boşaltma noktası olmuştur. Bununla birlikte San'a, Hadramevt, Sa'de, Cüblân, Ceyşân, 'Asir, Zemâr, Necrân, el-Cened, Tebâle, el-Me'âfir, es-Sehûl, Cüreş ve Sokotra gibi yerler, Yemen'in başlıca ticaret merkezleri olmuştur.

İslam'dan sonra Yemen'in ilmî hayatındaki en önemli etnik unsur Ebnâdır. Emevîler döneminin sonuna kadar başta Vehb b. Münebbih, Hemmâm b. Münebbih ve Tâvus b. Keysân olmak üzere tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir sahalarında ilgili literatüre tesiri olan önemli isimler yetişmiştir. Bölgenin en önemli ilmî merkezi ise San'a olmuştur.

Yemen'in bir diğer önemli hususiyeti, arkeologların araştırma konusu olan, İslam öncesinden kalma eserleridir. Emevîler dönemini de içine alan İslam sonrası dönemde, Müslümanlar bu eserlere ilgi duymaktaydı. Hatta Yemen'de bulunan kadim mezarlar, insanlar tarafından birer birer kazılarak içlerindeki zenginlikler alınıyor ve müsned alfabesiyle yazılmış yazıtları, konunun uzmanları tarafından okunmaya çalışılıyordu. İlginç olan husus, rivayetlerde geçen mezar yazıtlarının şekilsel olarak modern dönemde Yemen'de bulunan mezar yazıtlarıyla paralellik arz ediyor olmasıdır. Müslümanların bu çabasının nebbaşlık olarak görülmesi doğru değildir. Çünkü Hemdânî'nin insanların müsned alfabesi hususunda kafalarının karışık olduğunu zikretmesi, İslam'ın erken döneminde Yemen tarihinin Müslümanlar tarafından araştırma konusu olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hemdânî, Alkame Zî Ceden ve İbnü'l-Kelbî'nin varlığını zikrettiği köşkler ve kaleler başta olmak üzere, birçok tarihî eser ve yazıt nakletmiştir. Yine o, bölgedeki İslam öncesinden kalma tarihî eserleri teker teker gezmiş ve bunları detaylarıyla anlatmıştır. Burada ilginç olan

bir diğ er husus, Hemd  n 'nin aktarımlarının modern dönem yazıtlarıyla uyumlu olmasıdır. Hatta onun naklettiğı yazıtlar, arkeologlar tarafından önemsenerek CSAI'ya konulmuştur. Ayrıca onun bahsettiğı yerlerden günümüzde birçok yazıt ve tarih   eser keşfedilmiştir. Bu bağılamda Yemen, temeli İslam öncesine dayanan fakat İslam'dan sonra da Müslümanların tarihsel ve kültürel birikimine sahip çıktığı bir medeniyete ev sahipliğı yapmıştır.

Sonuç olarak sıralanan tüm bu hususiyetler göz önüne alındığında, Ali-Mu  viye   ekiřmesi ve 128 yılındaki İb  d   ayaklanma hariç Hz. Ömer döneminden Emev  lerin sonuna kadar Yemen'in siyas   risklerden uzak, nüfus yoğıunluğı az, ekonomik, ilm   ve kültürel miras olarak önemli bir bölge olduğı ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullah, Yusuf Muhammed:	“Ma‘în”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye , c. 4, 2003.
Abdullah, Yusuf Muhammed:	“Me'rib”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye , c. 4, 2003.
Abdullah, Yusuf Muhammed:	“Sokotra”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye , c. 3, 2003.
Abdülkadir, İbrahim Taha İbrahim:	Fıkhu Tâvus b. Keysân Dirâsetün ve Te'sîl , BYLT, Câmiatü Kahire Külliyyetü Dâru'l-Ulûm Kısmü's-Şerîati'l-İslâmiyye, Kahire, 1422/2001.
el-Ahmedî, Mukbilü't-Tâm Âmir:	Şu'arâ'ü Mezhic , Arabia Felix Academy, San'a, 2014.
Aksu, Levent:	“Dünyada ve Türkiye’de Nüfus Analizleri”, Sosyoloji Konferansları , 25: 219-311, 2011.
Aktaş, Mehmet Nurullah:	“Ashâbu'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , yıl: 8, c. 8, sy. 18, 2017/3.
Al-Ansary, A.R.:	Qaryat al-Faw: A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia , Croom Helm Limited, London, ty.
Al-Garoo, Asmahan:	“Nemâzicü min Fenni'l-‘İmâre fî'l-Yemeni'l-Kadîm/Examples of Architecture in South Arabia”, Mecelletü'l-Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye , Câmiatü Aden, 1996.
Al-Mad'aj, ‘Abd al-Muhsin Mad'aj M.:	The Yemen in Early İslam 9-233/630-847 , Ithaca Press, London, 1988.
Algül, Hüseyin:	“Hadramut”, DİA , c. 15.
Algül, Hüseyin:	“Himyerîler”, DİA , c. 18
Ali, Cevad:	el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm , Dâru's-Sâkî, yy., 2001.
Ali, Muhammed b. Abdürrezzak b. Muhammed Kürd:	Hutatu's-Şâm , Mektebetü'n-Nûrî, Dımaşk, 1983.

el-Alî, Salih Ahmed:	el-Mensûcât ve'l-Elbisetü'l-Arabiyye fî'l-Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ , Şerîketü'l-Matbûât, Beyrut, 2003.
Altungök, Ahmet:	“Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, Tarih İncelemeleri Dergisi , XXIX/2.
Apak, Adem:	“Tay (Benî Tay)”, DİA , c. 40, 2011.
Aras, Ömer:	İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi , (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.
Araz, Yusuf:	“İmam Şâfî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 2, 2015.
Armstrong, Richard: Lyall	The Quşşâs of Early Islam , (BDT), Department of Near Eastern Languages And Civilizations The Faculty of The Division of The Humanities In Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, The University of Chicago, Illinois, June 2013.
Arslantaş, Nuh:	Emevîler Döneminde Yahudiler , Gökkuşbuğu, İstanbul, 2005.
el-‘Askerî (ö. 382/992), Ebû Ahmed:	Tashîfâtü'l-Muhaddisîn , Thk.: Muhammed Ahmed Meyra, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kahire, 1402.
el-Asma‘î (ö. 216/831), Ebu Said Abdülmelik b. Kureyb b. Ali:	Kitâbü'l-İbl , Thk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dârü'l-Beşair, yy. 2003.
Atçeken, İsmail Hakkı:	“Yusuf b. Ömer es-Sekafî”, DİA , c. 44, 2013.
Ateş, Orhan:	“İbâdî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi , c. 4, sy. 4, 2017.

Avanzini, Alessandra ve Alessia Priolella:	The Museum of Dhamar , Edt: Alessandra Lombardi and Irene Rossi, University of Pisa, 2010.
Avcı, Casim:	“Mezhic”, DİA , c. 29, 2004.
Aydın, Mehmet:	“Teslîs Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi , sy. 5.
el-‘Aynî (ö. 855/1451), Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî:	el-Binâye Şerhu'l-Hidâye , Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
Azîm, Âbâdî Şerafû'l-Hak:	‘Avnü'l-Ma‘bûd ve Hâşiyetü İbni'l-Kayyim , Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
el-A‘zamî, Ali Zarîf:	Muhtasaru Târîhi'l-Basra , Bağdat, 1927.
Bâ‘aliyyân, Muhammed ‘Avz:	Hayvânâtü'n-Nakl ve'l-Harb fî'l-Yemeni'l-Kadîm (Dirâsetün fî Dav'i'n-Nükûş ve'l-Âsâr) , (BDT), Câmi‘atü Aden Külliyyetü'l-Âdâb-Kısmü't-Târîh Şu‘betü't-Târîhi'l-Kadîm, Aden, 2012.
Bâfikıyye, Muhammed Abdülkadir:	“Hadramevt”, Mevsû‘atü'l-Yemeniyye , c. 2, 2003.
el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), Abdülkadir b. Ömer:	Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi'l-Arab , Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1997.
el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb:	el-Müttefak ve'l-Müfterak , Thk.: Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, Dâru'l-Kâdirî, Dımaşk, 1997.
el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb:	Târîhu Bağdâd , Thk.: Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002.
Bakır, Abdülhâlık:	“Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt”, Belleten , c. LXV – sy. 242 – Yıl: 2001 Nisan.

Bakır, Abdülhalik:	Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayii , Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001.
Balcı, İsrâfîl:	"Muhasara", DİA , c. 31, 2006.
Bashear, Suliman:	"Yemen in Early Islam an Examination of Non-Tribal Traditions." Arabica , 327-361, c. 36, sy. 3, 1989.
el-Begavî (ö. 317/929), Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. el-Merzübân b. Sâbûr Şâhinşâh:	Mu'cemü's-Sahâbe , Thk.: Muhammed el-Emîn b. Muhammed, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt, 1421/2000.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed:	Mu'cemü mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi' , Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1982.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed:	el-Mesâlik ve'l-Memâlik , Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, yy., 1992.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	Ensâbü'l-Eşrâf , Thk.: Süheyl Zekkâr – Riyâz ez-Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	Fütûhu'l-Büldân , Çev.: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	Fütûhu'l-Büldân , Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut, 1988.
Berakât, Ahmed Muhtar Ömer:	Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye el-Muâsıra , Âlemü'l-Kütüb, yy., 2008.
Berrû, Tevfik:	Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm , Dâru'l-Fikr, yy., 2001.

el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Delâilü'n-Nübüvve , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	es-Sünenü's-Sağîr , Thk.: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1410/1989.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	es-Sünenü'l-Kübrâ , Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali:	Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr , Thk.: Abdülmü'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1412/1991.
el-Bilâdî, 'Âtık b. Ğays b. Züveyr b. Zâyir b. Hammûd b. Atıyye b. Sâlih:	Mu'cemü'l-Meâlimi'l-Coğrâfiyye fî's-Sîrati'n-Nebeviyye , Dâru Mekke, yy. 1981.
Bilge, Mustafa L.:	"Necrân", DİA , c. 32, 2006.
Birişik, Abdülhamit:	"Tefsir", DİA , c. 40, 2011.
el-Birûnî (ö. 453/1061), Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi:	el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir , Çev.: Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara, 2017.
el-Birûnî (ö. 453/1061), Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi:	Kitâbü's-Saydana fî't-Tıb , Çev.: Esin Kahya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
Bozkurt, Nebi ve Ahmet Turan Yüksel:	"Kervan", DİA , c. 25, 2002.
Bozkurt, Nebi:	"Ev", DİA , c. 11, 1995.

Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî:	et-Târîhu'l-Evsat , Thk.: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-Va'y, Haleb, 1397/1977.
Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî:	Târîhu'l-Kebîr , Dâiratü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, ty.
el-Ca'dî, Ömer b. Ali b. Semra:	Tabakâtü Fukahâi'l-Yemen , Thk.: Fuâd Seyyid, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ty.
el-Câhız (ö. 255/869), Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî:	et-Tebassur bi't-Ticâre , el-Matabaatü'r-Rahmâniyye, yy., 1935.
el-Câhız (ö. 255/869), Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî:	el-Beyân ve't-Tebyîn , Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002.
el-Cenedî (ö. 732/1332), Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf b. Yakub:	es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk , Thk.: Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn el-Ekva' el-Hivâlî, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1414/1993.
Crone, Patricia:	"Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties" Der Islam , 1-57, 71.1, 1994.
Crosby, Elise Werner:	Akhbar al-Yaman wa-Ash'aruha wa-Ansabuha: The History, Poetry, and Genealogy of The Yemen of 'abid b. Sharya al-Jurhumi , (BDT), Faculty of The Graduate School of Yale University, Degree of Doctor of Philosophy, 1985.
Cum'a, Mustafa Lutfî:	eş-Şihâbü'r-Râsîd , Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014.
Çağatay, Neşet:	"Samîler-Araplar ve Güney Arabistan Devletleri", İlahiyat Fakültesi Dergisi , III-IV, 1955.

Çelik, Yılmaz:	“Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları”, İSTEM , yıl:15, sy. 30, 2017.
Dârakutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mesud b. en-Numan b. Dinar el-Bağdadî:	Ta'likât , Thk.: Halil b. Muhammed el-Arabî, el-Fârûk el-Hadîse, Kahire, 1994.
Darkazally, Bassam:	Al-Hajjaj Ibn Yusuf Al-Thaqafi; The Consolidation of Umayyad Authority in Iraq C75-95 A.H./694-714 A.D. , (BDT), Department of Middle East and Islamic Studies, University of Toronto, Program of The Final Oral Examination for The Degree of Doctor of Philosophy, 1977.
Demirayak, Kenan:	Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi , Fenomen Yayınları, yy., 2014.
Demircan, Adnan:	“Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları”, Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri) , 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007.
ed-Dercînî (ö. 670/1271-72), Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman Temicârî:	Tabakâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib , Thk.: İbrahim Tallây, yy., ty.
Dîneverî (ö. 282/895), Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend:	el-Ahbâru't-Tıvâl , Thk.: Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1960.
ed-Dînerverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe:	el-İmâme ve's-Siyâse , Thk.: Halil Mansûr, Beyrut, 1997.
Ebû Nu'aym (ö. 430/1038), Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfahânî:	Ma'rifetü's-Sahâbe , Thk.: Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1419/1998.
Ebû Nu'aym (ö. 430/1038), Ahmed b.	Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ , es-Seâde, Mısır, 1394/1974.

Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	
Ebû Yusuf (ö. 182), Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî:	el-Harâc , Thk.: Taha Abdurrauf Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, ty.
Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali:	Takvîmü'l-Büldân , Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
Ebû'l-Fidâ	Târihu Ebî'l-Fidâ el-Müsemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997,
Ebû'l-Vefâ (ö. 513/1119), Ali b. Ukayl b. Muhammed b. Ukayl el-Bağdâdî ez-Zaferî:	el-Vâdih fî Usûli'l-Fıkh , Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1420/1999.
El-Ekva', el-Kâdî İsmail b. Ali:	Mehâlfü'l-Yemen , Mektebetü'l-Cil el-Cedîd, San'a, 2009.
el-Efğânî, Said b. Muhammed b. Ahmed:	Esvâku'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm , yy., ty.
Erkoçoğlu, Fatih:	Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705) , BDT, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006.
el-Eserî, Muhammed Behcet ve Ahmed Hasan ez-Zeyyât:	Dîvânu Vaddâhi'l-Yemen bi Zeyli Me'sâtü's-Şâir Vaddâh , Edt.: Muhammed Hayru'l-Bakâ'î, Dâru Sâdır, Beyrut, 1996.
el-Ezrâkî (ö. 250/865), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah:	Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr , Rüşdî es-Salih Melhese, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, ty.
Fakî, İsamüddin Abdürrauf:	el-Yemen fî Zıllî'l-İslâm: Münzü Fecrihi hatta Kıyami Devle , Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1981.

el-Fâkihî (ö. 272/885), Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas:	Ahbâru Mekke fî Kadîmî'd-Dehr ve Hadîsih , Thk.: Abdülmelik Abdullah Dehîş, Dâru Hıdr, Beyrut, 1414/1993.
el-Fâsî (ö. 832/1428), Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî:	el-'İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn , Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,1988.
Fayda, Mustafa:	H. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler , Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
Fayda, Mustafa:	"Ans (Benî Ans)", DİA , c. 3, 1991.
Fayda, Mustafa:	"Dehlek", DİA , c. 9, 1994.
Fayda, Mustafa:	Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılması , AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
el-Fesevî (ö. 277/890), Yakub b. Süfyân:	el-Ma'rife ve't-Târîh , Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981.
Fevvâz, Zeyneb:	ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbati'l-Hudûr , el- Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1312/1894.
el-Feyyûmî, Muhammed İbrahim:	Târîhu'l-Fikri'd-Dîn el-Câhilî , Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy., 1994.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	"Abdullah b. İbâz", DİA , c. 1, 1988.
Francaviglia, Vincenzo M.:	Dating the Ancient Dam of Ma'rib (Yemen) , Journal of Archaeological Science, 27, 2000.
Gibson, Mc Guire ve T. J. Wilkinson:	"The Dhamâr Plain, Yemen: A Preliminary Study of The Archaeological Landscape", Proceedings of the Seminar for Arabian Studies , Vol. 25, Papers from at The Twenty- Eighth Meeting of The Seminar for Arabian Studies Held at Oxford, 21-23 July 1994 (1995).
Günaltay, M. Şemseddin:	İslam Öncesi Arap Tarihi , Sad.: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
el-Habeşî, Abdullah Muhammed:	Mesâdiru'l-Fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen , el-Mecma'u's- Sekâfî, Birleşik Arap Emirlikler, 2004.

el-Hâkim (ö. 405/1014), Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem:	el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn , Thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
Halil, Mahmud Muhammed:	Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve 'İlelihi , Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997.
el-Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî:	Mu'cemü'l-Büldân , Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.
el-Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî:	Mu'cemü'l-Üdebâ , Thk.: İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
el-Hamîdî (Ö. 488/1095), Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayorkî:	Cezvetü'l-Muktebes fî Zikri Vülâti'l-Endelüs , Dâru'l-Mısıryye, Kâhire, 1966.
Hamidullah, Muhammed:	Aziz Kur'ân , Çev.: Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
Hamidullah, Muhammed:	İslam Peygamberi , Çev.: Salih Tuğ, Ankara, 2003.
Hamûr, İrfan Muhammed:	Mevâsimü'l-Arab: el-Mevâsimü's-Sekâfiyye ve't-Ticâriyye ve't-Tabûiyye , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
Harman, Ömer Faruk:	"Arim", DİA , c. 3, 1991.

Hasan, Hasan İbrahim:	Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi , Çev.: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.
Hâzim, Muhammed Abdürrahim:	“Dirâsetün fî Tûrâsî'l-Mensûcât ve'l-Melâbisi fî'l-Yemen”, el-İklîl , sy. 22, 1992.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	el-İklîl , Thk.: Muhibbuddin el-Hatîb, ed-Dâru'l-Yemeniyye, yy., 1987, 1407/1987, c. 10.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	el-İklîl , Dâru'l-'Avde-Dâru'l-Kelime, Beyrut-San'a, ty., c. 8.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	Kitâbü'l-Cevherateyn el-Atûkateyn el-Mâi'ateyn mine's-Safrâ ve'l-Beyzâ [ez-Zeheb ve'l-Fıdda] , Thk.: Ahmed Fuad Bâşâ, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1430/2009.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	Sıfatü Cezîrati'l-Arab , Brill, Leiden, 1884.
Hemmâm (ö. 131/749), Ebu Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kamil Hemmâm b. Münebbih:	Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi , Nşr. Muhammed Hamidullah, Çev.: Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
el-Herevî (ö. 611/1214), Ali b. Ebî Bekr b. Ali Ebû'l-Hasan:	el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1423/2002.
el-Himyerî (ö. 573/1177), Neşvân b. Said:	Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuhá el-Müsemma Hülâsatü's-Sîrati'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia , Thk.: Ali b. İsmail el-Müeyyed-İsmail b. Ahmed el-Cerâfî, Dâru'l-'Avde, Beyrut, 1978.

el-Himyerî (ö. 573/1177), Neşvân b. Said:	Şemsü'l-Ulûm ve Devâü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm , Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-'Umerî ve Mutahhar b. Ali el-İryânî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1999.
el-Himyerî (ö. 900/1395), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah:	er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr , Thk.: Hasan Abbas, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984.
Hitti, Philip K.:	Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi , Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011.
Hommel, Fritz:	et-Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm , Çev.: Fuat Ali-Zeki Muhammed Hüseyin, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıryye, Kahire, 1958.
Houtsma, Martijn Theodor -Thomas Walker Arnold vd.:	Mûcezû Dâirati'l-Meârifi'l-İslâmiyye , Çev.: Hasan Habeşî-Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh vd., Merkezü's-Şârîka li'l-İbdâ'î'l-Fikrî, yy., 1998.
	Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib , Thk.: Yusuf el-Hâdî, ed-Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 1999.
Hüseyin, Taha:	Câhiliye Şiiri Üzerine , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
İbn A'sem (ö. 314/926), Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî:	Kitâbü'l-Fütûh , Thk.: Ali Sîrî, Dâru'l-Ezvâ', Beyrut, 1411/1991.
İbn Abdilber (ö. 463/1070), Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî:	el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb , Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992.
İbn Abdilber (ö. 463/1070), Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b.	el-İnbâh 'alâ Kabâili'r-Ruvât , Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985.

Abdülbir b. Asım en-Nemr:	
İbn Abdilhak (ö. 739/1338), Ebû'l-Fedâil Safiyyüddin Abdülmü'min:	Merâsîdü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ', Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412.
İbn Abdilhakem (ö. 257/871), Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem Ebû'l-Kasım el-Mısıri:	Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy., 1415/1994.
İbn Abdilhakem (ö. 257/871), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem:	Sîratü Ömer b. Abdülaziz, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984.
İbn Abdirabbih (ö. 328/940), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî:	el-'İkdü'l-Ferîd, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1983.
İbn Âdem (ö. 203/818), Yahya:	Kitâbü'l-Harâc, el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, yy., 1384.
İbn Adî (ö. 365/976), Ebû Ahmed Abdullah b. Adî:	el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah:	Târîhu Dimaşk, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy. 1995.
İbn Cafer (ö. 337/948), Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer:	Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe, Thk.: Mustafa Hıyarî, el-Câmiaatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986.
İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebû Bekr Muhammed b. el-	el-İştikâk, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991.

Hasan el-Ezdî el-Basrî:	
İbn Ebî Hâtım (ö. 327/938), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris:	el-Cerh ve't-Ta'dîl , Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.
İbn Ebî Hâtım (ö. 327/938), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris:	Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm , Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1998.
İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb:	et-Târîhu'l-Kebîr , Thk.: Salâh b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2006.
İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd:	Hilmü Muâviye , Thk.: İbrahim Salih, Dâru'l-Beşâir, Dimaşk, 1323/2002.
İbn Habîb (ö. 245/860), Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî:	el-Muhabber , Tsh.: Ilse Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrut, ty.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebu'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	Tabakâtü'l-Müdellesîn , Thk.: Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1983.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	Tehzîbü't-Tehzîb , Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, yy., 1326.

İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	Ta'cîlü'l-Menfa'a bi Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a , Thk.: İkrâmullah İmdâdülhak, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1996.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe , Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	İthâfü'l-Mehra bi'l-Fevâidi'l-Mübtekira min Etrâfi'l-Aşera , Mecma'u'l-Melik Fehd, yy., 1994.
İbn Haldun (ö. 808/1406), Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	Mukaddime , yayına haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2016.
İbn Haldun (ö. 808/1406), Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber , Thk.: Halil Şuhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988.
İbn Hallikân (ö. 681/1282), Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed:	Vefeyâtü'l-A'yân , Thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, c. 2: 1900, c. 4: 1971.
İbn Hamdûn (ö. 562/1167), Ebû'l-Meâlî Bahaeddin Muhammed b. Hasan:	Kitâbü't-Tezkirati'l-Hamdûniyye , Dâru Sâdır, Beyrut, 1417.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl , Vasıyyü'llah b. Muhammed Abbas, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombai, 1408/1988.

İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	Müsned , Thk.: Şuayb Arnavut ve Âdil Mürşid, el-Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	el-Esâmî ve'l-Künâ , Abdullah b. Mesud el-Cedî', Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1406/1985.
İbn Hassân, Ali b. Hassân b. Ali:	et-Tefsîr fî'l-Yemen , Câmi'atü Melik Suud, Riyad, 1436/2014.
İbn Havkal (ö. 367/977), Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî:	Kitâbü Sûrati'l-Arz , Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1996.
İbn Hayr (ö. 575/1179), Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbîlî:	Fihrist , Thk.: Muhammed Fuad Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.
İbn Hayyât (ö. 240/854), Ebû Amr eş-Şeybani Halife:	Târîh , Thk.: Ekrem Ziya el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1397/1976.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm , Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ty.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	Cemheratü Ensâbi'l-Arab , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b.	Cevâmiu's-Sîra , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nahl , Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, ty.
İbn Hemmâm (ö. 861/1456), Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî:	Fethu'l-Kadîr , Dâru'l-Fikr, yy., ty.
İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî:	es-Sikât , Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1973.
İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî:	es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ , el-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1417/1996.
İbn Hişâm (ö. 213/828), Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik:	es-Sîratü'n-Nebeviyye , Thk.: Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafîz eş-Şelebî, Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1375/1955.
İbn Hişâm (ö. 213/828), Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik:	et-Ticân fî Mülûki Himyer , Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, San'a, 1347/1928.
İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah:	el-Mesâlik ve'l-Memâlik , Dâru Sâdır, Leiden-Beyrut, 1889.
İbn İshâk (ö. 150/767), Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesar:	Sîratü İbn İshâk , Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978.

İbn Kâni' (ö. 351/962), Ebû'l-Hüseyn Abdülbaki:	Mu'cemü's-Sahâbe , Thk.: Salâh b. Salim el-Masrâfî, Medine, 1418/1997.
İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer:	el-Bidâye ve'n-Nihâye , Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2003.
İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	el-Maârif , Thk.: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire, 1992.
İbn Ma'in (ö. 234/848-49), Yahya:	Târîhu İbn Ma'in , Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, 1979.
İbn Mâkûlâ (ö. 468/1093), Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali:	el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telef ve'l-Muhtelef fî'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
İbn Mansûr (ö. 227/841), Said:	Sünen , Thk.: Habîbürrahman el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan, 1982.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Muhtasarü Târîhi Dimaşk , Thk.: Rûhiyye en-Nehhâs, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1402/1982.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî:	Lisânü'l-Arab , Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1993.
İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub:	Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Hümem , Thk.: Ebû'l-Kasım İmâmî, Şerûs, Tahran, 2000.
İbn Müflih (ö. 763/1362), Ebû	Usûlü'l-Fıkh , Thk.: Fehd b. Muhammed Sedhân, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, 1999/1420.

Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râmînî:	
İbn Rüste (ö. 310/922), Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste:	Kitâbü A'lâki'n-Nefise , Berya Matbaası, Leiden, 1896.
İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî:	et-Tabakâtü'l-Kübrâ , Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.
İbn Sellâm (ö. 224/838), Ebû Ubeyd Kasım:	el-Emvâl , Thk.: Halil Muhammed Hirâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
İbn Sellâm (ö. 224/838), Ebû Ubeyd Kasım:	Ğarîbü'l-Hadîs , Thk.: Muhammed Abdülmü'îd, Matbaatü Dâirati'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1384/1964.
İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), Ebû'l-Mehâsin:	en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira , Vizâratü's-Sekâfe, yy. 1963.
İbn Tayfûr (ö. 280/892), Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr el-Bağdadî İbn Ebû Tahir:	Belâğâtü'n-Nisâ , Matbaatü Medreseti valideti Abbas el-Evvel, Kahire, 1326/1908.
İbn Yunus (ö. 347/958), Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sadeffî:	Târîhu İbn Yunus el-Mısırî , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
İbn Zenceveyh (ö. 251/865), Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe b. Abdullah el-Horasânî:	el-Emvâl , Thk.: Şakir Zeyb Feyyâz, Merkezü'l-Melik Faysal, Suudi Arabistan, 1406/1986.

İbnü'd-Deyba', Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali:	Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte , Haz. ve Çev.: İbrahim Canan, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, yy., ty.
İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), Ebû'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed:	Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb , Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yy. ty.
İbnü'l-Cerrâh (ö. 197/812), Vekî':	Kitâbü'z-Zühed , Thk.: Abdurrahman Abdülcabbar el-Ferîvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1984.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem , Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	Ahbâru'z-Zurâf , Thk.: Bessâm Abdülvehhab el-Cânî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	ez-Zuafâ ve'l-Metrûkûn , Thk.: Abdullah el-Kâzî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1985.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr , Thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001.
İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt:	Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yân , Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 1434/2013.
İbnü'l-Esîr (630/1233), Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b.	el-Kâmil fî't-Târîh , Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.

Muhammed b. Abdülkerim:	
İbnü'l-Esîr (630/1233), Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe , Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.
İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî:	Muhtasarü Kitâbi'l-Büldân , Leiden, Brill, 1302.
İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî:	el-Büldân , Thk.: Yusuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996.
İbnü'l-Hadîd (ö. 655/1257), Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah:	Şerhu Nehcü'l-Belâğa , Thk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, İhyâu'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1962-1967.
İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350), Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye:	Ahkâmu Ehli'z-Zimmî , Thk.: Yusuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfik el-Ârûrî, Ramâdî, yy., 1997.
İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819), Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî:	Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr , Thk.: Nâci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819), Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî:	Kitâbü'l-Esnâm , Thk.: Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2000.
İbnü'l-Muvakkat (ö. 879/1474), Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b.	et-Takrîr ve't-Tahbîr , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., 1403/1983.

Muhammed Muhammed İbn Emîri Hâc:	
İbnü'l-Mücâvir (ö. 690/1291), Ebû'l-Feth Cemaleddin Yusuf b. Yakub:	Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zî'l-Hicâz el-Müsemma Târîhu'l-Müstabsır , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1996.
İbnü'l-Verdî (ö. 852/1448), Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer:	Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib , Thk.: Enver Mahmud Zenâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Kahire, 1428/2008.
İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak:	el-Fihrist , Thk.: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1417/1997.
İbnü'z-Ziya (ö. 854/1460), Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziya Muhammed el-Kuraşî el-Ömerî el-Mekkî el-Hanefî Bahaeddin Ebû'l-Bekâ:	Târîhu Mekketi'l-Müşerreffe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'l-Müşerreffe ve'l-Kabri's-Şerîf , Thk.: 'Alâ İbrahim - Eymen Nasr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
İbrahim, Receb Abdülcevad:	el-Mu'cemü'l-Arabî li Esmâi'l-Melâbis fî Zav'i'l-Me'âcim ve'n-Nusûs el-Mûseka mine'l-Câhiliyye hattâ el-'Asri'l-Hadîs , Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2002.
el-'İclî (ö. 261/875), Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih:	Ma'rifetü's-Sikât , Thk.: Abdülalîm Abdülazim el-Bestevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1405/1985.
İdrîsî (ö. 560/1165), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf:	Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk , Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1988.
el-İdrîsî (ö. 560/1165), Ebû Abdullah Muhammed b.	Nüzhetü'l-Müştâk , Fransa Millî Kütüphanesi, MS Arabe 2221, yy., 1325.

Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf:	
el-İsfehânî (ö. 356/967), Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec:	Kitabü'l-Egânî , Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1994.
el-İsfehânî (ö. 535/1140), İsmail b. Muhammed:	Siyeru Selefî's-Sâlihîn , Thk.: Kerem b. Hilmî b. Ferhân b. Ahmed, Dâru'r-Ru'ye, Riyad, ty.
el-İstahrî (ö. 346/957), Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî:	Mesâlikü'l-Memâlik , Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.
Kahraman, Abdullah:	“Tâvûs b. Keysân”, DİA , c. 40, 2011.
el-Kahtânî, Muhammed Sa'd Abduh Hasan:	Âlihettü'l-Yemeni'l-Kadîm er-Ra'îse ve Rumûzuhâ hattâ'l-Karnî'r-Râbî' el-Mîlâdî (Dirâsetün Âsâriyye Tarihiyye) , (BDT), Câmi'atü San'a, el-Âsâru'l-Kadîme, San'a, 1997.
el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed:	Nihayetü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Arab , Thk.: İbrahim el-Ebyari, Daru'l-Kütübi'l-Lübnani, Beyrut, 1980.
el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed:	Kalâidü'l-Cemân fî't-Ta'rîf bi Kabâili Arabî'z-Zemân , Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Küttâbi'l-Mısırî, yy., 1982.
Kallek, Cengiz:	“Ölçü”, DİA , c. 34. 2007.
Kara, Cahid:	“İslâm Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 2015/1, c. 14, sy. 27.

el-Karâfi (ö. 684/1285), Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî:	ez-Zehîra , Thk.: Muhammed Bû Habza, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.
Kâşâ, el-Eb Süheyl:	Safahât min Târîhi'l-Mesîhiyyîn el-Arab Kable'l-İslâm , Menşûrâtü'l-Mekteti'l-Bûlisiyye, Beyrut, 2005.
Kazvînî (ö. 682/1283), Ebû Yahya Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud:	Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd , Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
Kehhâle, Ömer Rıza:	Mu'cemü Kabâili'l-Arab el-Kadîm , Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1994.
Kelpetin, Mahmut:	İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan , Kuramer Yayınları, İstanbul, ty.
Kılıç, Ünal:	“Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 6 / 2 (Aralık 2002): 239-260.
el-Kindî (ö. 355/965'den sonra), Ebû Ömer Yusuf b. Yakub:	Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât , Thk.: Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
Koçyiğit, Tahsin:	“Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri”, İSTEM , 24, Aralık 2014.
Koçyiğit, Tahsin:	H. Peygamber'in Gündelik Hayatı “Hurma-Deri-Deve” - Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi- , Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2016,
Koçyiğit, Tahsin:	İslam Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân , (BDT), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2006.
Kour, Z. H.:	The History of Aden 1839-1872 , Frank Cass, London, 1981.
Koyuncu, Mevlüt:	“Velîd I”, DİA , c. 43, 2013.

Kramers, J. H.:	“Coğrafya ve Ticaret”, , İslâmî Araştırmalar , Çev.: Murat Ağarı, c. 16, sy. 4 [İslâm ve İktisat -I-], 2003.
el-Kurtûbî (ö. 474/1081), Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb b. Vâris et-Tüçbî:	et-Ta'dîl ve't-Tecrîh , Thk.: Ebû Lübâbe Hüseyin, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1986.
Kurtuluş, Rıza:	“Asya”, DİA , c. 3, 1991.
Mahmud, Hasan Süleyman:	Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî fî 'Asri'l-İslamî , Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, Bağdat, 1969.
el-Makdisî (ö. 350/961), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed:	Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim , Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1411/1991.
el-Makdisî (ö. 355/966), el-Mutahhar b. Tahir:	el-Bed' ve't-Târîh , Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Said, ty.
el-Makhafî, İbrahim Ahmed:	Mu'cemü'l-Büldân ve'l-Kabâili'l-Yemeniyye , Dâru'l-Kelime, San'a, 1422/2002.
Maraqten, Mohammed:	“Typology of Irrigation Systems in Ancient Yemen in the Light of the Epigraphic Evidence”, Water and Life in Arabia , Edt.: W.Y. Al-Tikriti/P. Yule, Abu Dhabi Tourism and Culture Authority, 2017.
Matsumoto, Hiroshi:	“The History of Uzlah and Mikhlâf in North Yemen”, Proceedings of the Seminar for Arabian Studies , Vol. 24, Proceedings of the Twenty Seventh Seminar for Arabian Studies, London, 22-24 July 1993.
Merkel, Stephen, Andreas Hauptmann, Thomas Kirnbauer, Florian Tereygeol:	“Silver Production at al-Radrad: Archaeometallurgical Analysis of Ore, Slag and Technical Ceramics from Early Medieval Yemen”, Arabian Archeology Epigraphy , 2016: 27: 107–126 (2016).
Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	Ahbâru'z-Zamân , Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1416/1996.

Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	et-Tenbîh ve'l-İşrâf , Dâru's-Sâvî, Kahire, ty.
el-Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher , Thk.: Es'ad Dâğir, Dâru'l-Hicra, 1409/1988.
Mez, Adam:	Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı , Çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
el-Minkarî (ö. 212/827), Ebû'l-Fazl el-Minkari et-Temîmî Nasr b. Müzahim:	Vak'atü Sıffîn , Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Arabîyyeti'l-Hadîse, Kahire, 1981.
el-Mizzî (ö. 742/1341), Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf:	Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl , Thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1400/1980.
Moğoltay (ö. 762/1360), Ebû Abdullah Alâüddin Moğoltay b. Kılıc b. Abdullah el-Bekcerî:	İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl , Thk.: Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed – Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, el-Fârûku'l-Hadîse, yy., 1422/2001.
Mukâtil (ö. 150/767), Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman:	Tefsîr , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
Muthmainnah, Inna:	Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn 'Abbas: Its Principles of Interpretation , BYLT, The Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies McGill University, The Degree of Master of Arts, 1998.
el-Müberred (ö. 286/900), Muhammed b. Yezîd:	el-Kâmil fî'l-Lüğa ve'l-Edeb , Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1417/1997.
el-Mühellebî (ö. 380/990), el-Hasan b.	el-Mesâlik ve'l-Memâlik , Drl: Teysîr Half, Hizânetü't-Türâs, Dımaşk, 2006.

Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî:	
Müller, Walter W.:	“el-Lübân”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye .
Naji, Khalid Mohammed, Qais Yusuf M. Abdullah, Aida Qaseem M. AL- Zaqri ve Saeed M. Alghalibi:	Evaluating the Biodeterioration Enzymatic Activities of Fungal Contamination Isolated from Some Ancient Yemeni Mummies Preserved in the National Museum”, Hindawi Publishing Corporation Biochemistry Research International , Volume 2014:7.
Nas, İhsan:	“Kütübü Ensâbi'l-Arabiyye”, Mecelletü Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk , 1994, c. 69/4.
Necîb, Abdullah Salim:	Târîhu'l-Mesâcidi's-Şehîra , Şâmîle Pogramı.
Neil, Macgregor:	A History of The World in 100 Objects , The British Museum, BBC Radio ve Penguin Group, England, 2010.
Nesâî (ö. 303/915), Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb:	es-Sünenü'l-Kübrâ , Thk.: Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
Nicholson, Reynold A.:	Literary History of The Arabs , Psychology Press, London, 1995.
en-Nüveyrî (ö. 733/1333), Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed:	Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb , Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire, 1423/2002.
Ortakçı, Halil:	İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler , BYLT, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014.
Osman, Abdülhakim Ahmed:	“el-'Akîku'l-Yemânî”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye .
el-Ömerî (ö. 749/1349), Ebü'l- Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah:	Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr , el-Macma'u's-Sekâfî, yy., 1423.

el-Ömerî, Hüseyin Abdullah:	“Kemerân”, el-Mevsûatü'l-Yemeniyye .
Özafşar, Mehmet Emin - Mahmut Demir:	“Vehb b. Münebbih”, DİA , c. 42, 2012.
Özaydın, Abdülkerim:	“Büsr b. Ebû Ertât”, DİA , c. 6, 1992.
Özberk, İrfan vd.:	Türkiye'nin Buğday Atlası , WWF-Türkiye (Doğal Hayatı Koruma Vakfı), İstanbul, 2016.
Özdal, Ahmet N.:	“Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması”, Tarih Okulu Dergisi (TOD) , yıl 11, sy. 33, Mart 2018.
Özdemir, Mehmet:	“Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 34, 1993.
Özel, Ahmet:	“Afrika: Doğu Afrika'da İslamiyet”, DİA , c. 1, 1988.
Öztürk, Mustafa:	“Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi-”, İslâmî İlimler Dergisi , yıl 9, c. 9, sy. 1, Bahar 2014.
Parıld, Metin:	“Cemheratu Eş'âri'l-'Arab'ın İlk Dönem Şiir Antolojileri Arasındaki Yeri ve Önemi”, Marife , Yaz 2011.
Peet, Gerard:	“The Origin of The Skyscraper”, CTBUH Journal , sy. 1, 2011.
Peterson, J.E.:	“The Islands of Arabia: Their Recent History and Strategic Importance”, Arabian Studies VII , Scorpion Publishing London, London, 1985.
Playfair, R.L.:	History of Arabia Felix or Yemen , Education Society's Press, Bombay, 1859.
Pregill, Michael:	Isra'iliyyat, Myth and Pseudepigraphy: Wahb b. Munabbih and the Early Islamic Versions of The Fall of Adam and Eve , Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Faculty of Humanities, Jerusalem, 2008.

er-Râşidî, Mübarek b. Abdullah b. Hamid:	el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve Fıkhuhu , Saltanatu Uman, Uman, 1993.
er-Râzî (ö. 460/1068), Ahmed b. Abdullah b. Muhammed:	Târîhu Medîneti San‘a , Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, Beyrut, 1989.
Robin, Ch.:	“Himyar/Himyarite”, Encyclopedie Berbere .
Rodionov, Mikhail:	“Honey, Coffee, and Tea in Cultural Practices of Hadramawt”, Herbal Medicine in Yemen , edt: Ingrid Hehmeyer ve Hanne Schönig, Brill, Leiden-Boston, 2012.
Rosenthal, F.:	A History of Muslim Historiography , Second Revised Edition, Leiden, 1968.
es-Safedî (764/1363), Salâhuddin Halil b. Eybek b. Abdullah:	el-Vâfi bi’l-Vefeyât , Thk.: Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa, Daru İhyâi’t-Türâs, Beyrut, 1420/2000.
Salih, Abdülaziz:	Târîhu Şibhi Cezîrati’l-Arabiyye fî ‘Usûrihâ el-Kadîme , Mektebetü Anclû el-Mısıriyye, yy., 2010.
es-San‘ânî (ö. 211/827), Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmah Abdürrezzâk:	Tefsîru’l-Kur’ân , Thk.: Mahmud Muhammed Abduh, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998.
es-San‘ânî (ö. 211/827), Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk:	Musannef , Thk.: Habiburrahman A‘zamî, el-Meclisü’l-İlmî, Beyrut, 1403/1983.
Sarıçam, İbrahim:	“Neha‘ (Benî Neha‘)”, DİA , c. 32, 2006.
Sarıkaya, Hüseyin:	“Mütenebbîler Meselesi Bağlamında Câhiliye Araplarının Nübüvvet Telakkîleri”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi , sy. 2, Güz-2018.
es-Sehâvî (ö. 902/1496), Şemsüddin Ebû’l-Hayr Muhammed b.	et-Tuhfetü’l-Latîfe fî Târîhi’l-Medîneti’ş-Şerîfe , el-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.

Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed:	
es-Sem'ânî (ö. 562/1167), Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî:	el-Ensâb , Thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1962.
es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl:	el-Mebsût , Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1993.
Serjeant, Robin Leonard Bidwell:	"Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", Ars Islamica , Vol. 15/16 (1951).
Shahid, Irfan:	"Nadîran", Encyclopaedia of Islam .
Shoufany, Elias:	"Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", İSTEM , Çev.: Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, yıl. 3, sy. 6, 2005.
es-Siyâbî, Sâlim b. Hammûd:	el-Hakîka ve'l-Mecâz fî Tarihi'l-İbâdiyye bi'l-Yemen ve'l-Hicâz , Saltanatü Umân Dâiratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân, 1980.
Sönmez, Zekiye:	"Necrân'da Hristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , sy. 26, 2017/2.
Söylemez, M. Mahfuz:	"Cahız'ın Et-Tebessur Bi't-Ticare Adlı Risalesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , 42 / 1, Nisan 2001.
Söylemez, M. Mahfuz:	"Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", İslâmî İlimler Dergisi , c. 1, sy. 2, Güz 2006.
Söylemez, M. Mahfuz:	"Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği", Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 2, sy. 3, 2003/1.

Söylemez, M. Mahfuz:	Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe , Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
Suzan, Yahya:	“Hicrî I. Yüzyılda Arap Şiirinde Gazel”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , c. 11, sy. 2, Diyarbakır, 2009.
es-Süheylî (ö. 581/1185), Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed:	er-Ravzu'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm , Thk.: Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1421/2000.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	Şerhu's-Süyûtî alâ Müslim , Thk.: Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Dâru İbn 'Affân, Suudi Arabistan 1996.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	İs'âfü'l-Mübatta' bi Ricâli'l-Muvatta , Dâru'r-Rayyân li't-Türâs, Kahire, 1988.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	Tabakâtü'l-Huffâz , Thk.: Zekeriyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., ty.
eş-Şa'bî, Hüseyin 'Ayza:	“Medînetü Sa'de 'Abra Etvâri't-Târîh”, el-İklîl , sy. 1, yıl 7, 1989.
eş-Şâfi' (ö. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas:	el-Üm , Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1990.
eş-Şâfi' (ö. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas:	Müsned , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1400.
eş-Şâmî (ö. 942/1536), Ebû Abdillâh Şemsüddin	Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Raşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd , Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcud-eş-Şeyh Ali Muhammed Ma'ûz, Beyrut, 1993.

Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf Salihî:	
Şekercioğlu, Vahit:	Hicrî I. Asırda Yemen , (BYLT), Elazığ Üniversitesi SBE, Elazığ, 1999.
Şelebî, Ahmed:	Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Harekâtü'l-Fikriyye ve's-Sevriyye Hilâlühâ , Mektebetü'n-Nahdatî'l-Mısriyye, Kahire, 1984.
eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdülvahid:	Kitâbü's-Siyer , Thk.: Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Maskat, 1992.
Şerafüddin, Muhammed Hüseyin:	Târîhu Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen: Zeydiyye, Şafiiyye, İsmailiyye , Matâbi'ü'r-Riyâd, yy., 1980.
eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Ebû İshâk İbrahim b. Ali:	Tabakâtü'l-Fukahâ , Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, 1970.
eş-Şücâ', Abdurrahman Abdülvahid:	Târîhu'l-Yemen fi'l-İslam fi'l-Kurûni'l-Erba'atî'l-Hicriyye el-Ülâ , 8. Bsk., el-İhsân, San'a, 2013.
eş-Şücâ', Abdurrahman Abdülvahid:	en-Nizâmü'l-İslâmîyye fi'l-Yemen: Mîlâden ve Neş'eten , Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989, s. 57.
et-Taberânî (ö. 360/971), Ebu'l-Kasım Müsnidü'd-Dünya Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb:	el-Mu'cemü'l-Kebîr , Thk.: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994.
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	Târîhü't-Taberî: Tarîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk , Dâru't-Türâs, Beyrut, 1387/1967.
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr	Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî) , Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2001.

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	Sahîhu ve Da‘ifü Târîhi’t-Taberî , Thk.: Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut, 2007.
Tahmâz, Abdulhamid Mahmud:	Ebû Mûsâ el-Eş‘arî , Dâru’l-Kalem, Beyrut, 1991.
Talas, Muhammed Es‘ad:	Târîhu Ümmeti’l-Arabiyye , Mektebetü’l-Endelüs, Beyrut, 1957.
et-Tavîl, Abdullah Abdülkadir:	“Eseru Luğâti Kabâili’l-Ezd”, Mecelletü Câmiati Zemâr li’d-Dirâse ve’l-Buhûs , 103-118, sy. 4, 2007.
et-Temîmî (ö. 333/945), Muhammed b. Ahmed b. Temîm:	el-Mihan , Thk.: Ömer Süleyman el-Ukaylî, Dâru’l-Ulûm, Riyad, 1404/1984.
Temir, Hakan:	Emevîlerde Valilik Kurumu , BYLT, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2013.
Thomas, Bertram:	Arabia Felix , London, 1932.
Tifâşî (ö. 651/1253), Ebû’l-Abbas Şehabüddin Ahmed b. Yusuf:	Ezharü’l-Efkâr fî Cevâhiri’l-Ahcar , Thk.: Mahmûd Besyuni Hafaci, Muhammed Yusuf Hasan, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, Kahire, 1977.
Tobi, Yosef:	“Yemen”, Encyclopaedia Judaica , Second Edition.
Twakkal, A. A.:	Ka‘b al-Ahbâr and The Isrâ’iliyyât in The Tafsîr Literature , (BYLT), Institute of Islamic Studies Mcgill University, Degree Master Of Arts Montreal, Quebec, 2007.
el-‘Uraykî, Münîr Abdülcelil:	“en-Nebâtâtü’l-Mukaddese fî’l-Hadâri’l-Yemeniyye el-Kadîme”, Mecelletü İttihâdi’l-Âm li’l-Âsâriyyîne’l-Arab , sy. 9.
Utku, Nihal Şahin:	Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir- , Klasik Yayınları, 2012.

‘Uṣfūr, Muhammed Ebû’l-Mehâsin:	Me‘âlimü Târîhi Şarki’l-Ednâ el-Kadîm , Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut, ty.
Vacca, V.:	“Kamaran”, Encyclopaedia of Islam .
el-Vâkîdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehemî el-Eslemî:	Fütûhu’s-Şâm , Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997.
el-Vâkîdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehemî el-Eslemî:	Kitâbu’r-Ridde , Thk.: Yahya el-Cibûrî, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1410/1990.
el-Vâkîdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd es-Sehemî el-Eslemî:	el-Meğâzî , Thk.: Marsden Jones, Dâru’l-A‘lemî, Beyrut, 1409/1989.
Varisco, Daniel Martin:	“Agriculture in al-Hamdânî’s Yemen: A Survey from Early Islamic Geographical Texts”, Journal of the Economic and Social History of the Orient , 382-412, 52 (2009).
Vloten, Gerlof Van:	Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şiâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar , Çev.: Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.
Wilkinson, T.J., C. Edens & G. Barrait:	“Hammat al-Qâc: An Early Town in Southern Arabi”, Proceedings of the Seminar for Arabian Studies , Vol. 31, Papers From The Thirtyfourth Meeting of the Seminar for Arabian Studies Held in London, 20-22 July 2000 (2001).
el-Ya‘kubî (ö. 292/904), Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih:	el-Büldân , Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
el-Ya‘kubî (ö. 292/904), Ahmed b.	Târîhu Ya‘kubî , Thk.: Abdü’l-Emîr Mihnâ, Şirketü’l-A‘lemî li’l-Matbûât, Beyrut, 2010.

İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih:	
Yâfi'î, Salâh el-Bekrî:	Târîhu Hadramevt es-Siyasî , Matbaatü Mustafa el-Bânî, Mısır, 1936.
Yazıcı, Talib:	“Arap (Sanat)”, DİA , c. 3, 1991.
el-Yemânî, Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid:	Behcetü’z-Zamân fî Târîhi’l-Yemen , Thk.: Mustafa el-Hicâzî, Dâru’l-Kelime, San’a, 1985.
el-Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz b. Sa’d:	Hadîsü Rasûlillah (s) (Kâne Hâza’l-Emrû fî Himyer, Feneze’ahu’l-lâh ‘Azze ve Celle minhüm, Fece’alehü fî Kureys, Ve s-y-‘û-d i-l-y-h-m) ve Delâletü’l-Hurûfi Mukatta’a , Aafaq, Kuveyt 2017.
el-Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz b. Sa’d:	Hadîsü Rasûlillah (s) (Ve Ekseru’l-Kabâili fî’l-Cenneti Mezhic) , Aafaq, Kuveyt, 2017.
Yıldırım, Feyza Evren:	Türkiye’de Bağ Alanlarının Coğrafi Dağılışı ve Üzüm Üretimi , BYLT, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2010.
Yule, Paul:	Himyar Late Antique Yemen , Linden Soft, Almanya, 2007.
Yücesoy, Hayrettin:	Ortaçağ İslâm’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbasî Hilâfeti , Çev.: Ahmet Demirhan, Klasik, İstanbul, 2016.
Yüksel, Ahmet Turan:	”Yakın Doğu’da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar”, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi , sy. 5, 1994.
ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), Ebû’l- Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed:	Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs , Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1414/1993.
ez-Zebîdî, Ebû’z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Rabî‘ eş-Şeybânî:	Kurratü’l-Uyun bi Ahbari’l-Yemen ve’l-Meymun , Thk.: Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva‘ el-Havali, Mektebetü Ebû Zer el-Gıfari, San’a, 1988.

ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	el-Kâşif , Thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân, Cidde, 1413/1992.
ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ , Müessesetü'r-Risâle, yy., 1985.
ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm , Thk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993.
ez-Zehrânî, Rahmet Ahmed:	el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fî'l-Asri'l-Ümevi , (BDT), Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ-Külliyetü's-Şerî'a, Mekke, 2003.
ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed:	el-Cibâlû ve'l-Emkine ve'l-Miyâh , Thk.: Ahmed Abdüttevâb 'Avz, Dâru'l-Fazîle, Kahire, 1999.
ez-Zevzenî (ö. 486/1093), Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin:	Şerhu'l-Mu'allekâtî's-Seb'a , Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, yy., 2002.
Zeydân, Corci:	el-Arab Kable'l-İslam , Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1922.
ez-Zirikli, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris:	el-A'lâm , Dâru'l-İlm, yy., 2002.
ez-Zübeyrî (236/850), Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. Zübeyr Ebû Abdullah:	Nesebü Kureyş , Thk.: E. Levî Provençal, Dâru'l-Meârif, Kahire, ty.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

(Son Erişim Tarihi: Çevrimiçi. 07.07.2019)

http://arabiantica.humnet.unipi.it/uploads/media/Dhamar_Regional_University_Museums.pdf

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=937702788>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9521&mark=09521%2C002%2C069>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=7824&mark=07824%2C002%2C009>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5940&mark=05940%2C006%2C032>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5959&mark=05959%2C040%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9044&mark=09044%2C015%2C014>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=6060&mark=06060%2C039%2C006>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5583&mark=05583%2C002%2C029>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=2381&mark=02381%2C034%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=105140835&recId=2416&mark=02416%2C012%2C018>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5952&mark=05952%2C017%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5953&mark=05953%2C002%2C035>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4095&mark=04095%2C003%2C012>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=54968899&recId=4147&mark=04147%2C001%2C018>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=89&mark=00089%2C008%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=5955&mark=05955%2C002%2C086>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=6066&mark=06066%2C026%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=4170&mark=04170%2C001%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=2381&mark=02381%2C040%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=773122652&recId=4260&mark=04260%2C006%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7824&mark=07824%2C002%2C028>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7349&mark=07349%2C003%2C061>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=5940&mark=05940%2C006%2C033>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=2381&mark=02381%2C043%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7824&mark=07824%2C002%2C026>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7349&mark=07349%2C019%2C032>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6586&mark=06586%2C002%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5940&mark=05940%2C006%2C026>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6060&mark=06060%2C026%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5556&mark=05556%2C015%2C014>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2381&mark=02381%2C047%2C001>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2382&mark=02382%2C127%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2386&mark=02386%2C007%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2432&mark=02432%2C002%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2435&mark=02435%2C003%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2449&mark=02449%2C006%2C007>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=591249237&recId=9044&mark=09044%2C003%2C009>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=6032&mark=06032%2C004%2C006>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6065&mark=06065%2C012%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6076&mark=06076%2C005%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6095&mark=06095%2C004%2C006>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6082&mark=06082%2C003%2C007>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=683260522&recId=6745&mark=06745%2C003%2C006&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=2236&mark=02236%2C001%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7&mark=00007%2C006%2C009>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3023&mark=03023%2C004%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3073&mark=03073%2C007%2C014>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4164&mark=04164%2C005%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4223&mark=04223%2C002%2C008>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7274&mark=07274%2C025%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2144&mark=02144%2C001%2C009&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8720&mark=08720%2C004%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8449&mark=08449%2C005%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=7979&mark=07979%2C003%2C004&vM=yes&vM=no>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=3727&mark=03727%2C004%2C007>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=8366&mark=08366%2C001%2C004&vM=yes&vM=no>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=7851&mark=07851%2C004%2C006>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=47165442&recId=2411&mark=02411%2C004%2C007>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=6862&mark=06862%2C001%2C007>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=120620390&recId=5959&mark=05959%2C036%2C004&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=937702788&recId=6871&mark=06871%2C002%2C001>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3965&mark=03965%2C018%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3964&mark=03964%2C004%2C005>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3907&mark=03907%2C001%2C043>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3932&mark=03932%2C011%2C010>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=366407708&recId=5572&mark=05572%2C002%2C015&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8961&mark=08961%2C003%2C001>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8963&mark=08963%2C002%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5329&mark=05329%2C001%2C012>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5561&mark=05561%2C006%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=717293693&recId=3708&mark=03708%2C004%2C008>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=2749&mark=02749%2C003%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=1337&mark=01337%2C002%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=8150&mark=08150%2C005%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=5795&mark=05795%2C002%2C002&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5561&mark=05561%2C002%2C017>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5588&mark=05588%2C003%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2907&mark=02907%2C002%2C018>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2956&mark=02956%2C003%2C026>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2943&mark=02943%2C002%2C030>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=1041&mark=01041%2C002%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4854&mark=04854%2C008%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=5122&mark=05122%2C012%2C004>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=8552&mark=08552%2C003%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=7356&mark=07356%2C006%2C040>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=1013&mark=01013%2C007%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=950&mark=00950%2C001%2C002>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=551449435&recId=8670&mark=08670%2C004%2C009>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=833832020&recId=2382&mark=02382%2C003%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=4371&mark=04371%2C001%2C003>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=6029&mark=06029%2C003%2C009>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=7497&mark=07497%2C011%2C008>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=3932&mark=03932%2C004%2C007&vM=yes>

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=1561&mark=01561%2C001%2C009>

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=261241953&recId=6015&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=603427758&recId=7349

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3898

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3907

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3948

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_obj&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=40

<https://www.britannica.com/place/Kamaran>

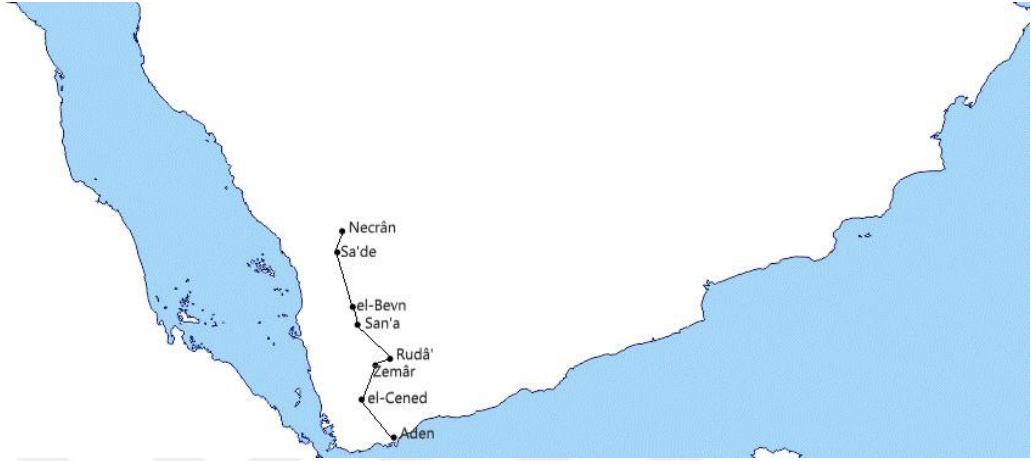
EKLER

EK 1

Çalışmada ismi geçen bazı yerler

EK 2

Ebnânın yaşadığı yerler

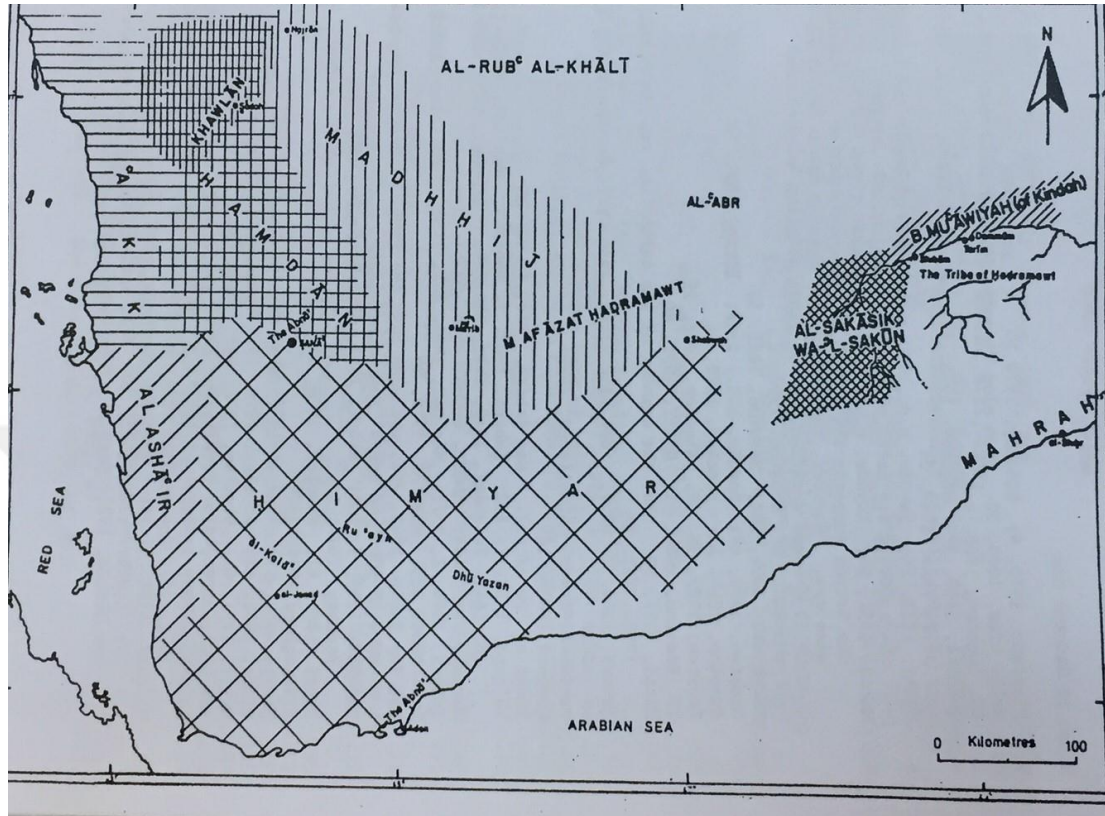
EK 3

Yahudi ve Hristiyanların yaşadıkları yerler (Ayrıca bkz.: Paul Yule, **Himyar**, s. 102)

Hız. Ebû Bekr Döneminde Siyasî ve İctimâî Durum (Sami b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlûs, **Atlasu Hurûbî'r-Ridde fî Ahdi'l-Halîfe er-Râşid Ebî Bekr es-Sıddîk**, Mektebetü 'Abîkân, Riyad, 2008, s. 33)

Yemen'deki bölgesel güçlerin dağılımı (al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 17)

EK 6

İBN SA'D'IN İLK ÜÇ TABAKADA İSİMLERİNİ ZİKRETTİĞİ YEMENLİ MUHADDİSLER					
AD	TABAKA	KABİLE/KÖKEN	RİVAYET ALDIKLARI KİŞİLER	KENDİSİNDEN RİVAYET ALANLAR	VEFAT TARİHİ
Mes'ûd b. el-Hakem	1	Sakîf	Ömer b. el-Hattâb ¹⁶⁷⁷	Vehb b. Münebbih ¹⁶⁷⁸	?
Sa'd el-A'rac	1	?	Ömer b. el-Hattâb, Ya'la b. Müneyye ¹⁶⁷⁹	Şihâb b. Abdillâh el-Havlânî ¹⁶⁸⁰	?
Abdurrahman b. el-Beylemânî	1	Ebnâ	Said b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Abdullah ibn Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdurrahman el-A'cer, Osman b. Affân, Amr b. Evs es-Sekafî, Amr b. Abese es-Sülemî, Muâviye b. Ebî Süfyân, Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im ¹⁶⁸¹	Habîb b. Ebî Sâbit, Hâlid b. Ebî İmrân, Rabia b. Ebî Abdîrrahman, Zeyd b. Eslem, Simâk b. el-Fadl, Abdülmelik b. el-Muğîra et-Tâifî, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Muhammed b. Abdurrahman el-Beylemânî, Hemmâm b. Nâfi', Yezîd b. Talk, Ya'lâ b. Atâ, Ebû'l-Verd b. Sümâme Hazn el-Kuraşî ¹⁶⁸²	Velid b. Abdülmelik'in valiliği döneminde
Hucr el-Mederî (Hucri b. Kays el-Mederî el-Hacûrî)	1	Hemdân	Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas ¹⁶⁸³	Tâvûs b. Keysân, Şeddâd b. Ce'bân ¹⁶⁸⁴	71-80

¹⁶⁷⁷ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65.

¹⁶⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 8, s. 283.

¹⁶⁷⁹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65.

¹⁶⁸⁰ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 235.

¹⁶⁸¹ Mizzî, **Tehzîb**, c. 17, s. 8.

¹⁶⁸² Mizzî, **Tehzîb**, c. 17, s. 9.

¹⁶⁸³ Mizzî, **Tehzîb**, c. 5, s. 475.

¹⁶⁸⁴ Mizzî, **Tehzîb**, c. 5, s. 475.

ed-Dahhâk b. Fîrûz	1	Ebnâ	1-Fîrûz b. ed-Deylemî ¹⁶⁸⁵	1-Ebû Vehb el-Ceyşânî, 2- Urve b. Ğazye, 3- Kesîr es-San'ânî ¹⁶⁸⁶	?
Ebû'l-Eş'as es-San'ânî (Şerâhîl b. Şûrahbîl b. Küleyb b. Âde)	1	Ebnâ	Evs b. Evs es-Sekafî, Sevbân (Hz. Peygamber'in mevlâsı), Şeddâd b. Evs el-Ensârî, Abdullah b. Amr ibnü'l-Âs, Mürre b. Ka'b, en-Numan b. Beşîr, Ebî Esma er-Rahabî, Ebî Salebe el-Haşenî, Ebû Cendel b. Süheyl, Ebû Osman es-San'ânî, Ebû Hureyre ¹⁶⁸⁷	Hasan b. Atrıyye, Raşid b. Davud es-San'ânî, Salih b. Cebele, Asım b. Mahled Ebû Kulâbe Abdullah b. Zeyd el-Ceramî, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Ebû Kamil Yezîd b. Rabîa es-San'ânî, Yezîd b. Ubeyde, Ebû Esma er-Rahabî ¹⁶⁸⁸	Muaviye Zamanında vefat etti.
Haneş b. Abdullah (Şam'daki San'a diyorlar?)	1	Ebnâ	Üsmeyfa' b. Va'le b. es-Sibâî, Ruveyfa' b. Sabit el-Ensârî, Abdullah b. Abbas, Ali b. Ebî Talib, Fudâle b. Ubeyd, Ka'bü'l-Ahbâr, Ebû Hureyre, 8- Ümmü Eymen ¹⁶⁸⁹	Bekr b. Sevade, el-Celah Ebû Kesir, el-Haris b. Haneş es-San'ânî, Halid b. Ebî İmran, Rabia b. Selim (Süleym), Selaman b. Amir, Seyyar b. Abdurrahman es-Sadeî, Âmir b. Yahya el-Me'âfirî, Abdullah b. Hübeyra es-Sibâî, Abdülaziz b. Salih (Ümeyyeoğullarının mevlâsı) Abdülaziz b. Ebî's-Sa'be, Ali b. Rebah el-Lahmî, Kays b. el-Haccâc, Yahya el-A'rac, Ebû Merzuk et-Tücibi?, ¹⁶⁹⁰	100

¹⁶⁸⁵ Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 276.

¹⁶⁸⁶ Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 276.

¹⁶⁸⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c. 9, s. 408-409.

¹⁶⁸⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c. 9, s. 409.

¹⁶⁸⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 429.

¹⁶⁹⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 429.

Şihâb b. Abdullâh	1	Havlân	Ömer b. el-Hattâb, Sa'd el-A'rac ¹⁶⁹¹	Simâk b. el-Fadl, ¹⁶⁹² Zâmil b. Amr ¹⁶⁹³	?
Vehb ez-Zimârî	1	?	?	İsmail b. Ubeydullah ¹⁶⁹⁴	?
Tâvûs b. Keysân	2	Ebnâ (?)	Câbir b. Abdullah, Hucr el-Mederî, Ziyad el-A'cem, Zeyd b. Erkam, Zeyd b. Sâbit, Sürâka b. Mâlik, Safvân b. Ümeyye, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Şeddâd b. el-Hâd, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer. El-Hattâb, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Muâz b. Cebel (onunla karşılaşmamıştır), Ebû Hureyre, Aişe bnt Ebî Bekr, Ümmü Kürâz el-Ka'biyye, Ümmü Mâlik el-Behziyye ¹⁶⁹⁵	İbrahim b. Ebî Bekr el-Ahnesî, İbrahim b. Meysera et-Tâîfî, İbrahim b. Yezîd el-Havzî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Habib b. Ebî Sâbit, Hasan b. Müslim b. Yenâf, el-Hakem b. Uteybe, Hanzala b. Ebî Süfyân el-Cumahî, Said b. Hassân, Said b. Sinan, Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Süleyman b. Ebî Müslim el-Ahvel, Süleyman b. Musa ed-Dimaşkî, Şuayb (veya Ebû Şuayb), Sıdka b. Yesâr el-Mekkî, ed-Dahhâk b. Mezâhim, Âmir b. Mus'ab, Abdullah b. Tâvus, Abdullah b. Necîh, Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî, Abdülkerim Ebû Ümeyye el-Basrî, Abdülmelik b. Cürayc, Abdülmelik b. Meysera ez-Zerrâd, Ubeydullah b. Velîd el-Vasâfî, Atâ b. Şuayb, Amr b. Katâde, Amr b. Müslim el-Cenedî, Kays b. Sa'd el-Mekkî, Zeyd b. Ebî Selîm, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tederrus el-Mekkî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, el-Muğîra b. Hakîm es-San'ânî, Mekhûl eş-Şâmî, en-Numan b. Ebî Şeybe, Hânî' b. Eyyûb, Hişâm	106

¹⁶⁹¹ Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 235.

¹⁶⁹² Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 235.

¹⁶⁹³ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 61.

¹⁶⁹⁴ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **İthâfû'l-Mehra bi'l-Fevâidi'l-Mühtekira min Etrâfî'l-Aşera**, Mecma'u'l-Melik Fehd, yy., 1994, c. 19, s. 601.

¹⁶⁹⁵ Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 358.

				b. Huceyr, Vehb b. Münebbih, Ebû Abdulah eş-Şâmî ¹⁶⁹⁶	
Vehb b. Münebbih	2	Ebnâ	Enes b. Mâlik, Cabir b. Abdullah, Tâvûs b. Keysân, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer el-Hattab, Abdullah b. Amr b. el-As, Amr b. Dinar, Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdullah b. Amr b. el-As, Fenc el-Yemânî, en-Numan b. Beşîr, Hemmâm b. Münebbih, Ebû Halife el-Basrî, Ebû Said el-Hudrî, Ebû Hureyre, ¹⁶⁹⁷	İdris b. Sinan, İsrail Ebû Musa, Bekkâr b. Abdullah es-San'ânî, Davud b. Kays es-San'ânî, Simak b. el-Fadl, Ebû Musab Salih b. Ubeyd, Asım b. Reca b. Hayve, Abdullah b. Osman el-Huseym el-Mekkî, Abdullah b. Vehb b. Münebbih, Abdurrahman b. Vehb b. Münebbih, Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih, Abdülkerim b. Havrân ¹⁶⁹⁸	114
Hemmam b. Münebbih	2	Ebnâ	Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Hureyre ¹⁶⁹⁹	'Akil b. Ma'kıl b. Münebbih, Ali b. Hasan Eteş, Ma'mer b. Raşid, Vehb b. Münebbih ¹⁷⁰⁰	132
Ma'kıl b. Münebbih	2	Ebnâ	?	?	?
Atâ b. MerkEbûz	2	Ebnâ	?	?	?

¹⁶⁹⁶ Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 358-359.

¹⁶⁹⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c. 31, s. 140.

¹⁶⁹⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c. 31, s. 140-141.

¹⁶⁹⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c. 30, s. 299.

¹⁷⁰⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c. 30, s. 299.

el-Muğîra b. Hakîm	2	Ebnâ	Hakim es-San‘ânî, Tâvûs b. Keysân, Abdullah b. Sa‘d b. Heyseme el-Ensârî, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab, Ömer b. Abdülaziz, Vehb b. Münebbih, Ebû Hureyre, Safiyye bnt. Şeybe, Fatıma bnt. Abdülmelik b. Mervân, Ümmü Gülsüm (Ebû Bekr’in kızı)¹⁷⁰¹	İbrahim b. Ömer b. Keysân es-San‘ânî, Ümeyye b. Şibl es-San‘ânî, Büceyr b. Şurahbil, Büdeyl b. Meysere el-Ukaylî, Cerîr b. Hâzım, Davud b. İbrahim es-San‘ânî, Rebâh b. Ebî Ma‘ruf, Ruzeik Ebû Abdullah el-Elhanî, Sıdika b. Yesâr, Abdülaziz b. Ebî Revâd, Abdülmelik b. Cüreyc, Ubeydullah b. en-Numan Hürbüz, Ebû’l-Umeys Utbe b. Abdullah el-Mes‘ûdî, Osman b. Yazdeveyh (Buzeveyh), Osman b. Yesar, ‘Atâ b. Aclân, Ukayl b. Halid, Amr b. Şuayb, Leys b. Ebî Süleym, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Nafi‘ (İbn Ömer’in mevlâsı),¹⁷⁰²	?

¹⁷⁰¹ Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 356.

¹⁷⁰² Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 356-357.

Simâk b. el-Fadl	2	Havlan	Ziyad b. Ebî Raşedeyn el-Cenedî, Şihâb b. Abdullah el-A'âc, Abdurrahman b. el-Beylemânî, Urve b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî, Amr b. Şuayb, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Vehb b. Münebbih ¹⁷⁰³	Cafer el-Mahzûmî, Şu'be b. el-Haccâc, Ömer b. Ubeyd es-San'ânî, Amr b. Avn b. Amr b. Sa'd b. Abdullah el-A'rac, Ma'mer b. Raşid ¹⁷⁰⁴	121-130
Amr b. Müslim el-Cenedî	2	?	Tâvûs b. Keysân, İkrime (İbn Abbas'ın mevlâsı) ¹⁷⁰⁵	Ümeyye b. Şibl, Ziyad b. Sa'd el-Horasânî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Amr b. Müslim el-Cenedî, Abdülmelik b. Cüreyc, Amr b. Naşit, Muhammed b. Mansur el-Cenedî, Ma'mer b. Raşid ¹⁷⁰⁶	?
Ziyad b. eş-Şeyh	2	Ebnâ	?	?	?
Abdullah b. Tâvûs	3	Ebnâ	Simâk b. Yezîd, Tâvûs b. Keysân, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî, İkrime (İbn Abbas'ın mevlâsı), Ali b. Abdullah b. Abbas, Amr b. Şuayb, Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî, Muttalib b. Abdullah b. Hantab, Vehb b. Münebbih, Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm ¹⁷⁰⁷	İbrahim b. Meymûn es-San'ânî, İbrahim b. Nâfî' el-Mekkî, Ümeyye b. Şibl es-San'ânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Zeyd, Hamîd b. Vehb, Ravh b. el-Kâsım, Zem'a b. Sâlih, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Tâvûs b. Abdullah, Abdullah b. İsa b. Buhayr b. Riysân, Abdülmelik b. Cüreyc, Osman b. Abdurrahman el-Cümahî, Ömer b. Riyâh el-Basrî, Amr b. Dînâr, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Muhammed b. Abdullah b. Tâvûs, Ma'mer b. Râşid ¹⁷⁰⁸	120
el-Hakem b. Ebân	3	Ebnâ	İdrîs b. Sinân ibn bnt. Vehb b. Münebbih, Salim b. Abdullah b. Ömer, Seleme b. Vehrâm, Şehr b. Havşeb, Tâvûs b. Keysân, Abdurrahman b. Zâmerid el-Adenî, İkrime (İbn Abbas'ın mevlâsı), el-Ğatrîf Ebî Harun	İbrahim b. A'yûn eş-Şeybânî, İbrahim b. el-Hakem b. Ebân, İsmail b. Uliyye, Ümeyye b. Şibl es-San'ânî, Hüseyin b. İsa el-Hanefî, Salim b. İsa el-Kârî'nin kardeşi, Hafs b. Ömer el-Adenî, Hâlid b. Yezîd el-Ömerî, Süfyân b.	154

¹⁷⁰³ Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 126.

¹⁷⁰⁴ Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 126.

¹⁷⁰⁵ Mizzî, **Tehzîb**, c. 22, s. 243.

¹⁷⁰⁶ Mizzî, **Tehzîb**, c. 22, s. 243.

¹⁷⁰⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c. 15, s. 130.

¹⁷⁰⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c. 15, s. 131.

			el-Umânî, el-Fazl b. İsâ er-Rakkâşî, el-Kâsım b. Ebî Bizze, Ebî Mekîn Nûh b. Rabî'a, Vehb b. Münebbih ¹⁷⁰⁹	Uyeyne, Selm b. Cafer, Ebû Ömer Abdülaziz b. Fâid el-Adenî, Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cerîh, İmrân b. Ubeyd es-Sayd, Muhammed b. Osman b. Safvân el-Cumahî, Müstelim b. Said, Mu'temir b. Süleyman, Ma'mer b. Raşid, Ebû Şuayb Musa b. Abdülaziz el-Kanbârî, Yezîd b. Ebî Hakîm el-Adenî ¹⁷¹⁰	
Selm es-San'ânî	3	?	Atâ b. Ebî Rebâh ¹⁷¹¹	?	
İsmail b. Şerus es-San'ânî ¹⁷¹²	3	?	Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, ¹⁷¹³ Ya'lâ b. Ümeyye, ¹⁷¹⁴ Vehb b. Münebbih ¹⁷¹⁵	Ma'mer b. Raşid, Bişr b. Rafî' ¹⁷¹⁶	?
Ma'mer b. Raşid	3	Ezd'in Mevlâsı	Ebân b. Ebî Ayyâş, İbrahim b. Meysere, İsmail b. Câbir el-Haddânî, Eş'as b. Sevvâr, Eş'as b. Abdullah b. Câbir el-Haddânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Behz b. Hakîm, Sâbit el-Benânî, Sümâme b. Abdullah b. Enes b. Mâlik, Câbir b. Yezîd el-Ca'fî, el-Ca'd Ebî Osman, Cafer b. Burkân, Cüveyber b. Said, el-Hakem b. Ebân el-Adenî, Hamid b. Kays el-A'rac, Halid el-Hizâ', Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî, Hallâd b. Abdurrahman, Ziyad b. 'İlâka, Zeyd b. Eslem, Said b. İyâs el-Cerîrî, Said b. Abdurrahman b. Cahş, Ebî Hâzim Seleme b. Dînâr el-Medenî el-A'rac, Süleyman el-	Ebân b. Yezîd el-Attâr, İbrahim b. Hâlid es-San'ânî, İsmail b. Uliyye, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Zeyd, Davud ibn Abdurrahman el-Attâr, Rebâh b. Zeyd es-San'ânî, Sa'd b. es-Salt el-Becelî (Şiraz'ın kadısı), Said b. Ebî Arûbe, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Seleme b. Said, Sellâm b. Ebî Mutî', Şu'be b. el-Haccâc, Safvân b. İsa ez-Zührî, Abdullah b. Mübarek, Abdullah b. Muâz es-San'ânî, Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ, Abdurrahman b. Bûzeveyh, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdülmecid b. Abdülaziz b. Ebî Davud, Abdülmelik b. Cüreyc, Abdülmelik b. Muhammed es-San'ânî, Abdülvahid b. Ziyad, Ubeydullah b. Amr er-	153

¹⁷⁰⁹ Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 86.

¹⁷¹⁰ Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 86-87.

¹⁷¹¹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72.

¹⁷¹² Onun San'alılara hadis uydurduğu söylenir. (Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), **ez-Zuafâ ve'l-Metrûkûn**, Thk.: Abdullah el-Kâzî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1985, c. 1, s. 114)

¹⁷¹³ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 31.

¹⁷¹⁴ İbn Adî, **el-Kâmil**, c. 5, s. 520

¹⁷¹⁵ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 2, s. 177.

¹⁷¹⁶ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 2, s. 177.

			A‘meş, Süleyman et-Teymî, Simâk b. el-Fadl, Süheyl ibn Ebî Salih, Salih b. Keysân, Asım b. Behdele, Asım el-Ahvel, Abdullah b. Tâvûs, Abdullah b. Osman b. Huseym, Abdullah b. Müslim b. Şihâb (Zührî’nin kardeşi), Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî, Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Osman b. Zefr el-Cühenî, Atâ el-Horasânî, Ammâr b. Ebî Ammâr (Hâşimoğulları’nın mevlâsı), Amr b. Dînâr el-Mekkî, Amr b. Abdullah b. el-Esvâr el-Yemânî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Katâde b. De‘âme, Kesîr b. Kesîr el-Muttalib b. Ebî Vedâ‘a, Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdülkârî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. el-Münkedir, Matar el-Verrâk, Mansûr b. Mu‘temir, Musa b. Şeybe, Hişâm b. Urve, Hemmâm b. Münebbih, Vehb b. Ebî Debbî, Yahya b. Abdullah b. Buhayr b. Reysân, Yahya b. Ebî Kesîr, Yahya b. el-Muhtâr es-San‘ânî, Ebû İshâk es-Sebî‘î, Ebû Harun el-Abdî¹⁷¹⁷	Rakkî, Amr b. Dînâr, İmran el-Kattân, İsa b. Yunus, Muhammed b. Sevr es-San‘ânî, Muhammed b. Cafer Ğundur, Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, Muhammed b. Kesîr es-San‘ânî, Mervân b. Muâviye el-Fezârî, Mu‘temir b. Süleyman, Musa b. A‘yûn, Hişâm ed-Destivâî, Hişâm ibn Yusuf es-San‘ânî, Vehîb b. Hâlid, Yahya b. Ebî Kesîr, Yahya b. Yemân, Yezîd b. Zirrî‘, Ebû İshâk es-Sebî‘î, Ebû Süfyân el-Ma‘merî¹⁷¹⁸	
Yusuf b. Yakub	3	Ebnâ	Ömer b. Abdülaziz, Tâvus b. Keysân ¹⁷¹⁹	es-Sevrî, Hişâm b. Yusuf, Abdürrezzak b. Hemmâm, Muhammed b. el-Hasan Etş ¹⁷²⁰	151/153

¹⁷¹⁷ Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 304-305.

¹⁷¹⁸ Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 305-306.

¹⁷¹⁹ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 233.

¹⁷²⁰ İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 233.

Bekkâr b. Abdullah	3	Ebnâ	Vehb b. Münebbih ¹⁷²¹	Abdullah b. Mübârek, Abdürrezzâk b. Hemmâm, ¹⁷²² Hişâm b. Yusuf ¹⁷²³	?
Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih	3	Ebnâ	Tâvûs b. Keysân, İkrime (İbn Abbas'ın mevlâsı), Vehb b. Münebbih ¹⁷²⁴	İsmail b. Abdülkerim, Cafer b. Süleyman ez-Zab'î, Abdürrezzak b. Hemmâm, Abdülvehhab b. Hemmâm, Ömer b. Ubey es-San'ânî, Muhammed b. Halid es-San'ânî, Yahya b. Abdüssamed b. Ma'kıl, Yunus b. Abdüssamed b. Ma'kıl ¹⁷²⁵	183

¹⁷²¹ İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 107.

¹⁷²² İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 107.

¹⁷²³ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **el-Müttefak ve'l-Müfterak**, Thk.: Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, Dâru'l-Kâdirî, Dımaşk, 1997, c. 1, s. 577.

¹⁷²⁴ Mizzî, **Tehzîb**, c. 18, s. 104.

¹⁷²⁵ Mizzî, **Tehzîb**, c. 18, s. 104.

ÖZGEÇMİŞ

1988 yılında dünyaya gelen Halil Ortakcı, 2011 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Aynı yıl, Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi alanında Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2013 yılında Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Araştırma görevlisi olarak atandı. 35. madde kapsamında İstanbul Üniversitesi İlahiyat fakültesinde görevlendirildi. 2014 yılında “İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler” başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Aynı yılda yine bu üniversitede doktora eğitimine başladı.